

	પૃષ્ઠાંક.		પૃષ્ઠાંક.
૩૯ નારાયણ હેમચંદ્ર ૧૩૫	૬૭ મહીપતરામ રૂપરામ ૧૦૨
૪૦ નીરાંત. ૭૧	૬૮ મનઃસુખરામ ૧૧૬
૪૧ નેમવિજય. ૪૬	૬૯ મણિલાલ જશલાલ ૧૨૪
૪૨ નંદરાંકર તુલસીરાંકર. ૧૧૦	૭૦ મહાસુખરામ નરશેરામ ૧૩૪
૪૩ શ્રીસંહ્યાચાર્ય. ૧૩૨	૭૧ મણિલાલ નરસીલાલ ૧૪૧
૪૪ પદ્મનાભ. ૧૩	૭૨ મણિરાંકર ગોવિંદજી ૧૪૮
૪૫ પેરતનજી દુરામજી કાગા... ૯૩	૭૩ મીરાંબાઈ ૫
૪૬ પંદરમા શતકના અન્ય કવિઓ ૧૭	૭૪ મુરારી ૨૩
૪૭ પ્રતાપરાય શિવલાલ ૧૨૮	૭૫ મુકુંદ ૩૧
૪૮ પ્રાણલાલ મયુરદાસ ૧૦૩	૭૬ મુક્તાનંદ ૧૨
૪૯ પ્રીતમદાસ. ૫૧	૭૭ મોહનલાલ રમણીદાસ ૧૦૧
૫૦ પ્રેમાનંદ ૩૧	૭૮ મોલાજી ૧૦૬
૫૧ પ્રેમાનંદ રવામી ૭૯	૭૯ રમણીદાસ ૬૭
૫૨ પ્રેમાનંદ સુત વલ્લભ ૪૫	૮૦ રમણીદાસ ૧૨૧
૫૩ વ્યાપુસાહેબ ગાયકવાડ ૭૬	૮૧ રત્નેશ્વર ૪૦
૫૪ બાળાશંકર ઉદલાસરામ ૧૪૩	૮૨ સંઘાળાલ ૮૬
૫૫ બ્રહ્માનંદ રવામી ૮૭	૮૩ રેવાશંકર ૬૦
૫૬ ભગવાનલાલ સંપતિરામ ૧૧૪	૮૪ વરતો ૩૦
૫૭ ભગવાનલાલ-પદ્મિત ૧૧૫	૮૫ વજીરાજ ૩૧
૫૮ ભગવાનલાલ મદનજી ૬૧	૮૬ વલ્લભલાલ ૪૮
૫૯ ભાલજી ૯	૮૭ વલ્લભજી હરિદાસ ૧૧૮
૬૦ બ્રીમ ૧૭	૮૮ વામજી આસારામ ૧૨૬
૬૧ ભીમરાવ ભોળાનાથ ૧૩૦	૮૯ વિજયારાંકર ૧૩૪
૬૨ ભોજલ ૭૯	૯૦ વીરજી લાદુ ૩૮
૬૩ ભોજીલાલ પ્રાણવજીભદ્રાસ ૬૩	૯૧ મજલાલ કાળીદાસ ૧૦૪
૬૪ ભોળાનાથ સારાળાલ ૬૯	૯૨ વિશ્વનાથ ગોવિંદજી ૨૦૭
૬૫ મનોહર રવામી ૮૪	૯૩ શિવદાસ ૨૧
૬૬ મણિરાંકર શ્રીકાણી ૬૭	૯૪ શોરામજી શાપુરજી ૧૦૫
		૯૫ શ્રીધર રવામી ૨૩

	પૃષ્ઠાંક.
૧ સચેદીના નાનજીઆણી૧૨૦
૨ સામગ્રીમદ ૪૧
૮ શુભતીજાઈ૧૫૦
૯ સોરાણજી સીમજી૧૪૯
૧૦ સદિપ્ત વિવેચન પંદરમા સતકનું ...	૧૮
૧૦૧ " સોગમા રાતકનું ...	૨૩
૧૦૨ " સત્તરમા રાતકનું ...	૪૭
૧૦૩ " અસરમા રાતકનું ...	૮૯
૧૦૪ હરિદાસ ...	૩૭
૧૦૫ હરદાસ ...	૭૪
૧૦૬ હરિરામ ...	૮૮
૧૦૭ હરિમદ ...	૮૮
૧૦૮ હરિદાસ દર્પદરાવ મુવ ૧ ...	૧૩૯

વિદ્યમાન સાક્ષરો.

૧ અતિસુખરાંકર કમગારાંકર૨૦૧
૨ અરદેશર ક. અખરદાર૧૪૮
૩ અમૃતલાલ મુંદરજી પડીયાર૧૮૮
૪ અંબાલાલ સાકરલાલ૧૫૫
૫ આદરજી મ. મસાણી૧૭૩
૬ આનંદરાંકર બા. મુવ૧૮૧
૭ કરીમઅલ્લી નાનજીઆણી૧૬૧
૮ કરીમમહમદ મારતર૨૦૦
૯ કમગારાંકર પ્રા. ત્રિવેદી...૧૬૬
૧૦ કૃષ્ણરાવ બો. દિવેડીયા...૧૭૭
૧૧ કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી૧૮૫
૧૨ કાન્તિલાલ જગનલાલ૨૦૨
૧૩ કેરાવલાલ હ. મુવ ૧૧૭૦

	પૃષ્ઠાંક.
૧૪ કેરાવજી વિધનાય૧૬૮
૧૫ કૌસિકરામ વિ મહેતા૧૯૧
૧૬ ખરસોદજી બા. દુરામરોજ૧૫૮
૧૭ ગણુપતરામ રામરામ ૧૫૯
૧૮ ગોપાળજી ક. દેવવાડાકર૧૮૭
૧૯ ગોવિંદભાઈ દાથીભાઈ૧૭૬
૨૦ ગૌરિરાંકર જ. વોરા૧૮૧
૨૧ ચંદ્રરાંકર નર્મદારાંકર૨૦૧
૨૨ ચિમનલાલ દામોદર૨૦૩
૨૩ જગનલાલ કા. મોદી૧૬૩
૨૪ છોટાલાલ નરભેરામ૧૫૯
૨૫ જન્મરાંકર (લલિત) શુચ૧૯૪
૨૬ જમશેદજી અ. દલાલ૧૫૭
૨૭ જમીનતરામ લાં. પડિત૧૮૯
૨૮ જયમુખરાય પુ. જોષીપુરા૧૯૬
૨૯ જરણાતુ કોઠાવાળા૧૯૮
૩૦ જીજીભાઈ પેરતનજી મીસ્ત્રી૧૭૨
૩૧ જીવનજી જ. મોદી૧૬૨
૩૨ જીવરામ અ. ગોર૧૬૩
૩૩ જોડીસનદાસ જ. કણીયા૧૮૨
૩૪ જોડાંગીર નસરવાનજી૨૦૪
૩૫ ગાલાભાઈ પી. દેરાસરી૧૬૭
૩૬ ગાલાભાઈ રા. મહેતા.૧૯૦
૩૭ ગાલાભાઈ અંદલજી ૨૦૪
૩૮ ત્રિશુવનદાસ ક. મગજર૧૭૫
૩૯ દાદાભાઈ અ. તારાપેરવાળા૧૮૫
૪૦ દામુલાઈ ગાલાભાઈ મહેતા૧૭૪
૪૧ દીનરાહ કું. ભાગજીયા૧૯૫
૪૨ ધનજીભાઈ. ન. પટેલ૧૬૭

	પૃષ્ઠાંક.		પૃષ્ઠાંક.
૪૩ ધનાઁગૌરી૧૬૦	૬૪ રતનજી ક. શેઠના૧૬૦
૪૪ નગીનદાસ પુ. સધરી૧૭૮	૬૫ રજુછોડલાલ અ. દેસાઈ.૨૦૧
૪૫ નટવરલાલ. ક. વૈષ્ણવ...	...૨૦૨	૬૬ રજુછોડભાઈ ઉદયરામ૧૫૩
૪૬ નયુરામ સુંદરજી સુકલ૧૭૪	૬૭ રમણભાઈ મ. નિલકંઠ૧૮૪
૪૭ નન્નનાથ કેદારનાથ દ્વિક્ષિત	...૧૯૨	૬૮ રતનજી નમરવાનજી૨૦૫
૪૮ નર્સિંહરાવ ભો. ત્રિવેદીઆ	...૧૬૯	૬૯ રૂનમજી હો. ગીત્તી૧૮૪
૪૯ પવાજી પ. દેમઠ૧૬૦	૭૦ રેવાસ કર જયશંકર૨૦૫
૫૦ પ્રાણજીન હ. શાસ્ત્રી૧૭૭	૭૧ લલિતાશંકર લાલશંકર૧૬૧
૫૧ પીરોજશાહ દી. મુકાદમ...	...૧૮૯	૭૨ વિદ્યાગૌરી૧૬૩
૫૨ પુરુષોત્તમ ત્રિ. ભાવજી૧૯૯	૭૩ સવલલાલ હો. યોગ૧૬૪
૫૩ શ્રીરાજ ખાત્રીવાળા૧૫૬	૭૪ સતિતાનારાયણ૧૫૪
૫૪ જમનજી ન. કામરાજી૧૬૫	૭૫ શા. દાગૌરી૧૬૭
૫૫ ખાજીગૌરી૧૬૨	૭૬ શિ. ત્રિગી—નાનીમેન...	...૧૬૮
૫૬ જાતાનીશંકર ન. ત્રિવેદી...	...૧૭૫	૭૭ શૌરામજી મ. દેસાઈ૧૮૦
૫૭ જાનુમુખરામ નિ. મહેતા...	...૧૮૩	૭૮ શંકરલાલ માહેશ્વર૧૫૬
૫૮ બીખાઈજી લી. પાવમકોટ	...૧૯૭	૭૯ શા. પ્રસાદ શિ. મહેતા	...૧૮૮
૫૯ ભોગીન્દ્રરાવ ત્રિવેદીઆ૧૬૨	૮૦ હરગોવિંદલાલ દ્વિ. કાંટાવાળા	...૧૫૮
૬૦ મગનભાઈ ત્ર. પટેલ૧૬૩	૮૧ હરિસંખગૌરી૧૮૦
૬૧ મનુભાઈ ન. મહેતા૧૮૧	૮૨ હાથીભાઈ હ. શાસ્ત્રી૧૭૨
૬૨ મહારાંકર અંબાશંકર૨૦૩	૮૩ હીમતલાલ અ. ગરીઆ	...૧૬૫
૬૩ મોહનલ પા. દવે૧૯૯	૮૪ હીરાલાલ પ્ર. શ્રોફ૧૮૨

શ્રી. સ મયાજીરાવ ગાયકવાડ.

અર્પણપત્રિકા.

શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડ શ્રી સયાજીરાવ મહારાજ
સાહેબ સેનાખાસબેલ સમશેર બહાદુર.

જેઓશ્રી પોતે વિદ્યાવિભૂષિત થઈ, પોતાની પ્રજાને પિતાતુલ્ય
ધર્મબુદ્ધિથી વિદ્યાવતી કરવા અખંડ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે;
સર્વદેશીય સાહિત્યની સમૃદ્ધિ અર્થે જેઓશ્રીએ તન, મન,
ધનથી સરસ્વતીની પૂજા કરી, તે દેવીના ભક્તોને પોષણ
આપેલું છે, અને તેમ કરી ગુર્જર દેશને ઉન્નતિમાર્ગ
ઉપર વિચરતો કરી દીધો છે, ‘પ્રજાનો ઉત્કર્ષ એજ
રાજ્યનો ઉત્કર્ષ’ એ સૂત્રની યથાર્થતા સમજી
જેઓશ્રીએ પ્રજાજીવનની સાંસારિક, ધાર્મિક,
નાગરિક વગેરે સર્વ પ્રકારની કળાઓને
સર્વેશે ખીલવવાના, સમયાનુકૂળ-
ભાવીજીવનને બાંધનારા
અપ્રતિમ ઉપાયો યોજેલા છે;
એ સર્વના ગર્ભમાં રહેલી યથાર્થ
રાજ્યબુદ્ધિનું માનસચક્ષુએ હાર્દ સમ
જતાં, આ ઐતિહાસિક, સાહિત્યોપયોગી
કૃતિને ગુર્જર વિદ્વજ્જનનમંડળ-પરિષદના
સ મેલનને માંગલિક પ્રસંગે, જેઓશ્રીના જ
પાદાંજલિમાં ધરતાં હું મારી કૃતકૃત્યતા માતું છું.

હું હું આપ શ્રીમંતનો
આજ્ઞાકૃત મેવક
પુ. વ. પટેલ.

પુરૂષોત્તમ વજલાલ આર્ટિસ્ટ.

પ્રસ્તાવના.

નિઘાવિધાસી શ્રીમંત સરકાર સયાશ્રાય ગાયકવાડ એજોશીના - આમંત્રણથી ચોથી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ વડોદરામાં ચાલુ સાથે ભરાવાની ઠરી ત્યારે એક દિવસે સાહિત્યપ્રેમી રા. જયસુખરાય પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરા એમ. એ. ની સાથે વાત કરતાં એવો વિચાર ઉદ્ભવ્યો કે, એ પ્રસંગે ઉપર ગૂજરાતી સાક્ષરોનું એક 'આદ્યમ' પ્રકટ કર્યું હોય તો સારું. તે ઉપરથી મી. જોષીપુરાએ એવી સૂચના કરી કે, 'આદ્યમ' માં માત્ર સાક્ષરોની મુખાકૃતિ આવે તેના કરતાં તેની સાથે સાથે તેમની સાહિત્યસેવાનું તથા તેમના જીવનદૃષ્ટાન્તરું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપવામાં આવે તો 'આદ્યમ' ની ઉપયુક્તતામાં વાસ્તવિક વૃદ્ધિ થાય આ સૂચના આદરણીય હોવાથી આદ્યમ વામાં આવી, અને છેવટે તેજ દિશામાં કાર્ય કરતા સારૂ સાધનોનો સંગ્રહ કરવા પ્રવૃત્તિ ચરૂ થઇ. પોતાના પરિચયના તમામ સાક્ષરોના ફોટોગ્રાફ તથા તેમનાં જીવનદૃષ્ટાન્તર રા. જોષીપુરાએ તે તે ગૃહસ્થોને વિશ્વસ્તિ કરી મગાવી આપ્યાં; એટલુંજ નહિ પણ સુવિખ્યાત સાક્ષરો જેમની સાથે કરી પરિચય પણ નહતો તેમની પ્રસે પણ તેવી માગણીઓ કરી સાધનો એકઠાં કર્યાં. મેં પણ મારા મિત્રોદ્વારા કેટલાક સાક્ષરો પાસેથી ફોટોગ્રાફ તથા જીવનદૃષ્ટાન્તરની હકીકત મગાવી. આ કામ ચાલતું હતું એવામાં વળી એવો વિચાર આવ્યો કે, આવા ભવિષ્યમાં ઉપયોગી થઇ પડે એવા સંગ્રહમાં પ્રાચીન સાક્ષરોની પણ હકીકત આવે તો વધારે સારું; કારણકે તેથી પુસ્તકના ઉપયોગીપણામાં વળી વધારો થાય અને ગમે તે માણસને ગૂજરાતના સાક્ષરો સંબંધી સાધારણ હકીકત એક રથ-ગેથી મળી શકે. તેથી એ વિચાર પ્રમાણે છેવટે એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે, સોળમા શતકથી આરંભી છેક આજ દિન પર્યન્ત જે ગૃહસ્થોએ ગૂજરાતી ભાષાની સેવા કાંઈપણ પ્રકારે બદલી હોય તેઓ પૈકી જેમના ફોટોગ્રાફ મળી શકે તેમના ફોટોગ્રાફ સાથે તમામ સાક્ષરોના લેખોની તથા જીવનની કથા સંક્ષેપમાં આવેખવી, આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી હું આજે આ પુસ્તક સમગ્ર ગૂજરાતી પ્રજા સમક્ષ અને વિશેષ કરીને ગૂજરાતી સાહિત્યના વિકાસ તરફ અભિરૂચિ ધરાવનારા ગૃહસ્થો સમક્ષ રજૂ કરું છું.

વાંચનારને જણાશે કે પુસ્તકમાં જે કાંઈ આપવામાં આવ્યું છે તેના જે ભાગ થાય એમ છે. (૧) ફોટોગ્રાફ અને (૨) સાક્ષરો સંગ્રહી હકીકત. એ હકીકત રા. જોષીપુરાએ જૂદા જૂદા મથો-માંથી, અને પોતાની જાતમાહીતીથી, અને જે સાક્ષરોએ પોતાની જીવનકથાની હકીકત મોકલી આપવા કૃપા કરી હતી તેમની તે હકીકત ઉપરથી તૈયાર કરી છે. આ રચણે મારો ધર્મ છે કે, મારે સુક્તકંઠે એમ કહેવું જોઈએ કે આ પુસ્તકનું આપું રચણ રા. જોષીપુરા જેવા વિદ્વાન સાક્ષરની નિઃસ્વાર્થ અમૂલ્ય સાહાય્ય વિના આવું ન હોત; અને તે માટે હું તેમનો ખરા અંતઃકરણથી આભાર માનું છું. ફોટોગ્રાફનું કામ કેવળ મારી કથાનું પરિણામ છે. જે ગૃહસ્થોએ પોતાના ફોટો-ગ્રાફ જૂના મોકલ્યા હતા તે ગૃહસ્થોની મુખાકૃતિઓમાં કદાચ ન્યૂનતા નજરે પડશે; કારણ કે તેના

બહોલ સારા ન થાય એ સ્પષ્ટ છે. સારા ફેટોઆફ ઉપરથી સારું કામ થાય એ પણ સ્પષ્ટ છે. આ ભેદ ચિત્ર અને ફેટોઆફની કલામાં વૈદગ્ધ્ય ધરાવનારને નજરે પડ્યાંના રહેશે નહિ.

વિદેહી સાક્ષરો પૈકી કેટલકના ફેટોઆફ અથવા નિર્ધન ચિત્રો પણ મળી શકતાં ફલભક્ષીઓનાથી તેમની કૃતિ તથા જીવનની કથાજ્ઞાને આપેલા સંતોષ માનવો પડે છે. વિદ્યમાન સાહિત્ય કારો પૈકી ઘણાએ તો અમારો નમ્ર વિશ્વસત ઝાંકરો ફેટોઆફ તથા જીવનકથા મોકલી આપ્યાં હતાં, પરંતુ કેટલકે તો વિના ખાતર ને બીજાના કથોત્થ અને તેથી માનવી તેમના સભાષી કાંઈ ઉદ્દેશ્ય યથા શક્યો નથી જે જે અદ્યક્ષે મનમાં અનુભવ કર્યો તે તેમનો હુ ઝગચી બન્યો છું અને તેમનો હુ ઉકર માનુ છું, તેમજ તેમના સભાષીના દ્વિધાકતના અથવા ફેટોઆફમાં કાંઈ ન્યૂનતા રહી ગઈ હોય તેને મટે તેમના તથા મારાં સત્તામા નહિ એવા કારણોથી કાંઈ સાક્ષર આ પુસ્તકમાં લેવાના નહીં ગયા હોય તો તેમનાં હુ ક્ષમા યાચુ છું. મનુષ્યકૃતિ સંપૂર્ણ હોવી સભાવતી નથી, છતાં જેટલે અંશે પૂર્ણતા સધાય તેટલે અંશે આતશ્રમ લેવામા આવ્યો છે આખી ગુર્જરીપ્રજ્ઞને મારી નમ્ર વિશ્વસ છે કે આ પુસ્તકમા જે કાંઈ ન્યૂનતા રહી ગઈ હોય એમ તેમને ભાગે તે જો મને કૃપા કરી જણાવવામા આવે, તો તેની ધીજી આદરિત વખતે તે ન્યૂનતા દૂર કરવા પ્રયત્ન કરીશ તે ઉપરાંત હુ એટલી પણ વિશેષ વિશ્વસિત કર છું કે, હંસની માફક નીરક્ષીર વિવેક કરી ક્ષીરનુજ અહ્યુ ગુર્જરી પ્રજ્ઞ કરે અને પિપીલિકાની માફક માત્ર છિદ્રોધન નહિ કરે.

અન્ય કાંઈ પ્રકારનું, વર્ગીકરણ અનુચિત લાગવાથી, કાવ્યક્રમ પ્રમાણે સાક્ષરોનાં ચરિત્રોને નિયોજવામા આવ્યા છે, અને તેથી પણ એક બીજે ઉદ્દેશ પાર પડે છે એથી કયા શતકમાં, કયા દશકમાં, કયા વર્ષમાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ કેવી અને કેટલી યથ તથા વિચારવિકાસ કેવો અને કેટલો થયેલો તે આ યોજનાથી સાહિત્યના અભ્યસી સરળતાથી સોધી શકશે વિદેહી અને વિદ્યમાન સાક્ષરોને જુદા જુદા ગોઠવવામા આવ્યા છે.

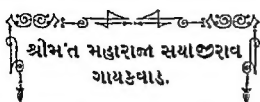
એવટે મારે જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે, ઘણાજ અસ્પષ્ટતામાં આ પુસ્તક વડોદરાના ભક્ષીવિવાસ પ્રેસના મેનેજર મી છોટાલાલે તથા પ્રેસમેન મી જેન્નમિને ફેટોઆફ સાથે (કેન્ને કામ વડોદરામા તે એકલાજ કરે છે) છાપા આપ્યું છે અને તેમણે તે સારી રીતે છપાય તેને માટે સતત શ્રમ કર્યો છે અને ચિત્રા રાખી છે તેને મટે હુ તે ગનેના પણ ઉપકાર માનુ છું. તેમજ પારસી લેખકોનાં જીવનવૃત્તાન્તો વગેરે મેળવી આપવામા બહેન બીખાબજી લી. પાલમકોટે તથા મી દાનશાહ કુંવરજી ભાગળ્યાએ જે વિશેષ સહાય કરી છે તેને માટે હુ તેમનો આભાર માનું છું.

નરસિંહ મહેતાનું ચિત્ર રા જોષીપુરાએ પૂરા પાડેલા વર્ણન ઉપરથી સુવિખ્યાત ચિત્રકાર રા ધુરધરે તૈયાર કરી આપ્યું છે, તેમનો તથા પાટણુમાથી કરિ ભાનજીનું ચિત્ર મેળવી આપનારનો પણ હુ આભાર માનુ છું.

આ પુસ્તકને સાહિત્ય પરિષદ સાથે કરી સંપાદનથી મેં માત્ર તેની ચોથી બેઠકના સમયનો લાભ લઈ તે વખતે તેને કેવળ મારેજ ખર્ચે પ્રસિદ્ધિમા આપ્યું છે.

પુરુષોત્તમ મજલાલ આર્ટિસ્ટ.

શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ.

શ્રી તથા સરસ્વતી એ દેવીદ્વયના હૃલ્લભ કૃપાપાત્ર શ્રીમંત મહારાજ સાહેબનો જન્મ ખાનદેશના એક ગામમાં ઇ. સ. ૧૮૬૩ ના માર્ચની ૧૭ મી તારીખે પીલાજીરાવ ગાયકવાડના વંશમાં થયો છે. ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં વડોદરાનાં કે. મહારાણી યમુનાબાઈ સાહેબે એઓશ્રીને દત્તક લઈ, વડોદરા રાજ્યનું સ્વામિત્વ સોંપેલું છે. ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં શ્રીમંતનાં લગ્ન કે. યુવરાજ કૃતેહસિંહરાવનાં કે. માતૃશ્રી શ્રી ચિમનાબાઈ સાથે થયાં હતાં. પરંતુ તે સહુશુભી મહારાણી સાહેબનો સ્વર્ગવાસ થતાં ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં શ્રીમંત મહારાજ સાહેબનાં દ્વિતીય લગ્ન દેવાસનાં રાજકુંવરી હાલનાં અ. સો. શ્રી. મહારાણી ચિમનાબાઈ સાહેબ સાથે થયલાં છે, અને તેમનાથી ત્રણ પુત્રો, અને એક પુત્રી મળી ચાર સંતાનો થયાં છે. ઇ. સ. ૧૮૮૧ થી શ્રીમંત મહારાજ સ્વતંત્ર રાજ્યતંત્ર ચલાવવા લાગ્યા છે. ખાળવયથી તેઓશ્રીને મિ. એફ. એ. એચ. એલિયટ નામના અંગ્રજ સિવિલિયનની દેખરેખનીચે એક ખાસ રાજશાળા 'ઉઘાડી તેમાં સંગીન

શિક્ષણ આપવામાં આવેલું. રાજનીતિને લગતા તમામ વિષયો સાથે ન્યાય, મુદ્દકી, ફેજ, કેળવણી, પ્રિન્ટિશ રાજ્ય સાથેના સંબંધો વગેરે કોઈ પણ પ્રતાપી, સમર્થ રાજકર્તાને માટે આવશ્યક અને ઉપયોગી ગણાતી તમામ બાબતોનું શિક્ષણ પણ મહામહા સમર્થ ગણાતા નિષ્ણાત મંત્રીઓદ્વારા તેમને વિશેષતઃ અપાયલું છે. અને એવા સર્વદેશીય શિક્ષણનું ફળ એ આવેલું છે કે, શ્રીમંત મહારાજ પોતાના રાજ્યના પ્રત્યેક અવયવની ચેષ્ટા ઉપર દૃષ્ટિ રાખી શકે છે એટલું તો નહિ, પરંતુ તે પ્રત્યેક અવયવને અખિલ રાજ્ય-દેહની ચેષ્ટાને કેટલે અંશે કેવી રીતે અનુકૂળ કરી દેવું, તે પણ આપ-બુદ્ધિથી સમજી ઘટાવી શકે છે. વડોદરા રાજ્યને પૂર્વકાળની તંદ્રામાંથી હઠોળી જગાડી, સાધનચતુષ્ઠયનો ઉપયોગ કરી, આધુનિક સંસ્કૃતિયુક્ત કરી, ઉત્તમોત્તમ ગણાતાં રાજ્યોની પંક્તિમાં મુકી દેવાનું અદ્વિતીય માન શ્રીમંત મહારાજનેજ ધટે છે. તેમનું અખિલજીવન પ્રવૃત્તિમયજ છે. નવું નવું જોઈ જાણી પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કરવાની ઉપકારક બુદ્ધિથી તેઓ-શ્રીએ અખિલ ભરતખંડની તથા યુરોપ, અમેરિકા, ચીન, જાપાનઆદિ દેશો આહંકૃદિથી મુસાફરીઓ અનેકવાર કરે

છે; એટલું તો નહિ, પરંતુ પોતાની પ્રજામાંથી જૂદી જૂદી શક્તિ ધરાવનારી વ્યક્તિઓને પોતાની સાથે લઈ કે સ્વતંત્ર રીતે મોકલી આપી દેશપરદેશની વિદ્યાકળાઓનું ઉત્તમ શિક્ષણ પણ લેવડાવેલું છે. ન્યાય, મુક્તી, કેળવણી, બહિર બાંધકામ, રેલ્વે, ખેતીવાડી, વ્યાપાર, હિસાબ, દવા, વગેરે લોકોપયોગી તમામ ખાતાંઓ ઉઘાડી, સુધારી, ધારાધારણા બાંધી તેઓશ્રીએ તે સર્વને સ્વયંઆલોક બનાવી દીધાં છે. વળી પ્રજાજનોને નાગરિકના ધર્મ સમજાવી, તેમને રાજકાર્ય કરવામાં હિસ્સો આપવાના ઉચ્ચ આશયથી ગ્રામપંચ, તાલુકાપંચ, પ્રાંતપંચ, ધારાસભા વગેરે લોકમત દર્શાવનારી સંસ્થાઓ સ્થાપી, 'પ્રજાથી રાજ, અને રાજથી પ્રજા' એ મહાન નીતિમંત્રને યથાર્થ કરી બતાવ્યો છે, એટલું તો નહિ પરંતુ, પ્રજાની ઉન્નતિ કરવાના મુદ્દેપૂર્વક વિદ્યાદાન મફત આપી પ્રત્યેક વ્યક્તિને માટે તેના સ્વીકાર કરવાનું ફરજિયાત કરાવેલું છે. ગામેગામે પુસ્તકાલય ઉઘાડી પોતાની પ્રજાને તેઓશ્રીએ જ્ઞાનસુધા પીતી કરી છે. સંગ્રહસ્થાનો, ઉદ્યોગગૃહો, વસતિગૃહો વગેરે ઉત્કર્ષસાધક સંસ્થાઓ સ્થાપીને પ્રજાની માનસિક, આર્થિક તથા સાંસારિક દશા ઉચ્ચતર કરવાનો ઉપાયો ચેલેલા છે. કરોળિયાની

બાળની પેઠે આગગાડીઓની બાળો રચી પ્રજા-પ્રવાસમાં સુખમતા કરી આપી છે. અર્થાત, શ્રીમંત મહારાજાએ પોતાની પ્રજાનું સમગ્ર રીતે કલ્યાણ કરવાની, આધુનિક કાળમાં યોગ્ય ગણાતી કોઈ પણ યોજના કરી નથી એવું કોઈથી કહી શકાય તેમ નથી.

શ્રીમંત મહારાજા સાહેબનું એક નૃપતિ કરતાં વ્યાકૃત તરીકેનું જીવન બહુવા લાયક છે. તેઓ સાહેબ પોતે નિરંતર વિદ્યાર્થીજ છે; લેખક છે, વક્તા છે; એટલે નેતા પણ છે. ઇતિહાસ અને તત્ત્વદર્શનના વિષયો તેમને ખાસ કરીને પ્રિય છે. તેઓશ્રીએ પોતે Rise and Fall of the Roman Empire, (2) Famine tour in the Baroda Territory નામક ઉપયોગી ગ્રંથો ઉપરાંત સુપ્રસિદ્ધ 'East & West' માસિકમાં અનેક લેખો લખેલા છે. ગુર્જર તથા મરાઠી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવામાં તેઓશ્રીએ અઢળક ધનવ્યય કરેલો છે. ગુર્જર પ્રાચીન સાહિત્યનો પુનરુદ્ધાર કરવા તેઓશ્રીએ 'પ્રાચીનકાવ્યમાળા' ના ગ્રંથો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલા છે. એ ઉપરાંત ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, વસ્તુજ્ઞાન, ધર્મશાસ્ત્રો વગેરે સર્વ પ્રકારના અનેક ગ્રંથો તેમણે મોકાટે ખરચે તયાર કરાવ્યા છે,

અને હુંબુ કરાવતા જાય છે. ગૂજરાતી ભાષામાં ન જડતા શબ્દોની ખોટ પૂરવા તેઓશ્રીએ પ્રત્યેક પ્રકારના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના, કાયદાના, નવા નવા શબ્દો ચોખ્ખી ગુર્જરગિરાનો શબ્દલઠાળ વધારાવી દીધો છે; અને રાજ્યના ખાતે ખાતામાં ગૂજરાતી લખાણ સંગોપાંગ દાખલ કરવાની પ્રસંગે પ્રસંગે શુભેચ્છા આગ્રહપૂર્વક દેખાડેલી છે. સાહિત્યકારોને ઉત્તેજન આપી લખતા રાખવાના હેતુથી તેઓશ્રી પ્રત્યેક વર્ષે અમુક મહોટો ખસ્ય વિદ્યાખાતા ભારકૃત ઈર્ષ્ય જાય છે. આ તેઓ શ્રીમંતની પ્રવૃત્તિથી તથા યુરોપ, અને ભરતખંડમાં અનેક પ્રસંગે તેઓશ્રીએ આપેલાં વિદ્વતા ભરેલાં ભાષણોથી તેઓ એક મહારાષ્ટ્રીય રાજવંશી છતાં ગુર્જર સાક્ષરના પ્રતિષ્ઠાપ્રદ પદને પામેલા છે એવું સહજ કહી શકાય તેમ છે.

અ. સૌ. શ્રીમંત મહારાણી ચિમનાબાઈ સાહેબ, ગાયકવાડ.

અ. સૌ. શ્રીમંત ચિમનાબાઈ સાહેબ દેવાસનાં રાજકુંવરી છે, અને તેઓશ્રીનું શુભ લગ્ન ઈ. સ. ૧૮૮૫ માં શ્રીમંત સર કાર મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ સાથે

થયલું છે. શ્રીમંત મહારાણી સાહેબ અંગ્રેજી, ગૂજરાતી તથા મરાઠી ભાષાઓનું સારું જ્ઞાન ધરાવે છે એટલું તો નહિ; પરંતુ દિનપ્રતિદિન પોતાના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરતાં રહે છે. ઈ. સ. ૧૮૯૩-૯૪ માં તેમને કાઉન એફ ઇન્ડિયા નો ઇલેકશન કે. મહારાણી વિક્ટોરિયાએ બક્ષેલી છે. ગૃહિણી ધર્મ બજાવવાની સાથે તેઓશ્રી રાત્રીધર્મ બજાવવાના કામમાં સર્વદા વત્પર રહે છે. સ્ત્રીબલિની ઉન્નતિ કરવી, એ તેઓશ્રીની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનો મહામંત્ર છે. સ્ત્રીવર્ગની ઉન્નતિ થયા વિના પુરુષવર્ગની ઉન્નતિ થનાર નથી, એવું તેમનું માનવું છે, અને તેજ કારણથી તેઓશ્રી હંમેશાં સ્ત્રી-ઉપયોગી વિષયોનો અભ્યાસ કર્યા કરે છે. પોતાના પતિ સાથે દેશવિદેશ પ્રવાસ કરી તેમણે અવલોકન તથા અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું છે, અને તે જ્ઞાનનો પોતાના રાજ્યમાં યથાવધિ ઉપયોગ કરી તેઓશ્રી પ્રબલકલ્યાણ કરવાને પ્રયત્નશીલ થઈ રહ્યાં છે. હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓની સ્થિતિનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરી તેમનો ઉત્કર્ષ કરવાના હેતુથી તેઓશ્રીએ The Position of Women in Indian Life એ નામક એક દળદાર પુસ્તક અંગ્રેજીમાં લખી પ્રસિદ્ધ કરેલું છે. કે. યુવરાજ કૃતેસિંહરાવના લગ્નોત્સવ પ્રસંગે

તેમણે બાળ-મેળામાં, ઠગકત્તામાં ભરા-
યલા પ્રદર્શનને પ્રત્નગે ડોન્કર-સમાં તથા
ત્યાંની મહિલા સમિતિમાં સુંદર ભાષણો
આપેલાં છે. પોતાના રાજ્યની સ્ત્રીઓની
ઉન્નતિ કરવા સારૂ તેઓશ્રીએ ‘અનાય
મહિલાશ્રમ’ સ્થાપવાની મજબૂત હિલચાલ
કરેલી છે. જેવા બહુવામાં તેઓ ‘પોતાનું’
ગૌરવ સમજે છે, અને તેમનાં જ્ઞાનાદિનાં
વખાણુ અમેરિકાદિ દેશોનાં પત્રોમાં પણ
થયલાં છે. ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે તેઓ જંદુક
વા નિશાન મારવામાં કુશળતા ધરાવે છે,
અને એક વીર પુરૂષ જેટલી ‘હુમ્મત રાખી
તેઓ વ્યાગ્રાદિ હિંસક પ્રાણીઓનો શિકાર
પણ કરી શકે છે. તેઓ સ્વભાવે ઉદાર,
માયાળુ તથા ઉપકારી છે. તેમને પોતાને
ત્રણ પુત્રો તથા એક પુત્રી છે; અને તેઓ
સર્વે સુશિક્ષિત થયલાં છે. પ્રગતિસાધક
મુદારાની હિંમાયત કરતાં પણ, તેઓશ્રી
ચુસ્ત હિંદુના જેવા વિચારો ધરાવી, પો-
તાના સહાયરણથી પ્રભાપ્રીતિને ચેળવવા
ભાગ્યશાળી થયલા છે.

મહારાજ સર ભાવસિંહજી.

ભાવનગર રાજ્યના ભૂપતિ મહારાજ સર ભાવસિંહજી કે. સી. એસ. આઈ. નો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૫ ના એપ્રિલની ૨૬ મી તારીખે સ્વ. મહારાજ સર તખ્તસિંહજી સી. આઈ. ઇ. ના પાટવી કુમારતરીકે થયે હતો. એઓશ્રીનાં માતૃશ્રી માજીરાજબા ગોડળના ઠાકોરસાહેબ સર ભગવતસિંહજીનાં ખેડેન થાય. નવ વર્ષનો વયે મહારાજ સાહેબને રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં સ્વ મિ. એસ્ટર મેક્નોટનના અધ્યક્ષપણા નીચે ભણવા મોકેલા અને ત્યાં માડાચાર વર્ષ અભ્યાસ કરી, તેઓશ્રીએ પોતાના ગુરૂને સંતોષ આપી ઠાપો હતો. ત્યારબાદ કોલ્કાતાપુરના મહારાજ સાથે ધારવાડમાં રહીને તેઓ સાહેબે સાડા ત્રણ વર્ષ મિ. ફ્રેઝરની દેખરેખ નીચે આગળ અભ્યાસ વધારેલો. ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તથા ઇ. સ. ૧૮૯૧ માં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં છેક સિલોન સુધી તેઓશ્રીએ પ્રવાસ કરેલો હતો. ઇ. સ. ૧૮૯૩ માં દેવગઢખાસ્યાના રાજકર્તા મહારાવળ શ્રી માનસિંહજીની કુંવરી શ્રી દેવકુંવરબા સાથે તેઓશ્રીનું લગ્ન થયલું. એજ વ-

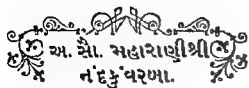

મહારાજા સર લાવસિ હજી,

ધર્મા તેઓશ્રીએ પુને જઈ ઇરિપરીઝલ લેન્સર્સની સરદારી માટે કુશળતા મેળવી અને ૧૯૦૪ માં ભાવનગર લેન્સર્સના કમાન્ડન્ટ થયલા. ઇ. સ. ૧૮૯૫ સુધી રાજ્યને લગતાં તમામ ખાતાંઓનું અનુ-ભવજ્ઞાન લીધેલું. ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં તેઓશ્રી ગાદીનશીન થતાં, ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં હુબ્બાળ પડયો, અને તેના નિવારણાર્થ તેઓશ્રીએ કાયદો ઘડી પસાર કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં રાજકુમાર કૉલેજને અંગે 'ભાવસિંહજી હોલ' બંધાવી આખી પોતાની માતૃશાળા ભણી પ્રેમ દર્શાવ્યો છે, એટલું તો નહિ, પરંતુ તેને લગતા આ-ળીશ વર્ષના ઇતિહાસનું તેઓશ્રીએ એક પુસ્તક પણ રચી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ઇ. સ. ૧૮૯૯-૧૯૦૦ ના હુબ્બાળ પ્રસંગે ૧૪ લાખની મહેસુલ માફ કરી તેઓશ્રીએ પ્રજા-સંકટ ટાળેલું. ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં તેઓશ્રીનાં મહારાણી એક શ્રીમનહરકું-વરણા નામે પુત્રી મુકી સ્વર્ગવાસ પામ્યાં. આ કુંવરી ભરત, શીવણાદિ સૂચિકર્મમાં અત્યંત નિપુણતા ધરાવી સુપ્રસિદ્ધિ પા-મેલાં છે. ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં બ્રિટિશ શહેનશાહત તરફથી તેઓશ્રીને કે. સી. એસ. આઈ. નો માનવંદ્રક પ્રાપ્ત થયો, અને ૧૯૦૫ માં ખીરસરા દરબારનાં પુત્રી કુંવરી શ્રીનંદકુંવરણા સાથે તેઓશ્રીનાં

દ્વિતીય લગ્ન થયલાં છે. ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં તેઓશ્રીને 'મહારાજા' ની પદવી પ્રાપ્ત થઈ. ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં સિંહાર પાલીતાણા રેલ્વે શરૂ કરી, અને હાલમાં દસાકુંડલા રેલ્વે તૈયાર થાય છે. ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં દિલ્હીદરબારમાં પધાર્યું થતાં તેઓશ્રીનાં મહારાણી અ. સૌ. શ્રીનંદકું-વરણાને શહેનશાહ જર્મોર્જના મુબારક હાથથી "કાઉન એફ ઇન્ડિયા," નો ખે-તાબ પ્રાપ્ત થયો છે. મહારાજા સાહેબને શિકારનો ઘણોજ શોખ છે, અને ઇ. સ. ૧૯૧૧ સુધીમાં તેઓશ્રીએ પાંત્રીશ દી-પકાઓ માર્યાં છે. પોતાના રાજ્યનાં બધાં કામકાજ ઉપર ભત્તર દેખરેખ રાખી તેઓશ્રી પ્રજાપ્રિયતાને પામ્યા છે. મહારાજાશ્રીને સંગીતનો ખાસ શોખ છે, અને એ વિષ-યમાં તેઓ ઘણી નિપુણતા ધરાવે છે. અત્યારસુધીમાં તેઓશ્રી તરફથી સંગીતમાળા પ્રથમ ગ્રન્થ, સંગીતમાળા દ્વિતીય ગ્રન્થ, સંગીતમાળા તૃતીય ગ્રન્થ, વનસ્પતિ ગુણાદરી, સંગીત નીતિવિનોદ, હૉરશિયસ (સંગીતમક ભાષાતરજ્ઞે,) સંગીત બાલોપદેસ, (ગૂજરાતી ભાષાતરજ્ઞે) સંગીત હિલિ-ચક સર્ગ ૧-૨-૩, તથા આર્યોષધ સંક્ષિપ્ત નોધ વગેરે ગ્રંથો રચાઈ પ્રસિદ્ધિને પામેલા છે. કાવ્યના ગ્રંથો સચિત્ર હોવાથી વસ્તુનિ-ર્દશન સારૂં કરાવી શકે છે.

એઓ નામદારનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં ધર્મપુરના મહારાજા નારણ-દેવજીનાં બીજાં રાજકુંવરી રૂપે થયો છે. બાળવયમાંથી તેમનામાં ગંભીરતા, બુદ્ધિ તથા મૃદુતાનાં ચિન્હો દેખાતાં હતાં. પિતા-શ્રીના ધરમાં તેઓ નામદાર માત્ર વાંચવું લખવું શીખેલાં; પરંતુ પંદર વર્ષની વયે તેમનાં લગ્ન ગોંડળના નામદાર ઠાકોર સાહેબશ્રી ભગવતસિંહજી સાથે થતાં તેઓશ્રીની બુદ્ધિ અધિકાધિક વિકસવા લાગી. સાંસારિક વિષયોમાં સંરક્ષક બુદ્ધિ ધરાવનાર પિતાગૃહમાંથી નીસરી અધિક વિચ્છાળદૃષ્ટિથી વિલોકનાર પતિગૃહમાં પ્રવેશ કરતાં તેમના વિચાર આચારમાં મોહાદુર્ પર્શ્વર્તન થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થઈ આવ્યો; અને તેને અનુકૂળ તેમજુ-જીવન-ભવન રચાવા લાગ્યું. પોતાના બુદ્ધિશાળી પતિની મનોવૃત્તિને અનુસરી તેઓશ્રીએ પડદાનો ત્યાગ કરી, વિદેશ-ગમન કરી, પૃથ્વીના વિવિધ દેશોમાં પ્રવાસ પણ કરેલો છે. સત્યને માગ વિચરતાં તેઓશ્રી આંચકો ખાતાં નથી. તેઓશ્રી અવકાશની વેળા શુદ્ધ સાહિ-

ત્યનાં પુસ્તકો વાંચવામાં તથા અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ વધારવામાં પસાર કરે છે. પુરાણો તેમને પ્રિય છે, અને ગૃહવ્યવસ્થા તેમનો ઇષ્ટ વિષય છે. ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં ભયંકર ણિમારી થઈ આવતાં તેઓશ્રી ઇંગ્લંડ જઈ બે વર્ષ ત્યાં નિવાસ કરી રહેલાં, અને ઇ. સ. ૧૮૯૨ માં ડૉ. મહારાણી વિક્ટોરિયાએ તેઓશ્રીને ઍર્ડર આફ ધી ક્રાઉન ઍસાફ ઇન્ડિયાનો ઇલકાબ બક્ષેલો. સ્ટ્રીકેળવણીનાં તેઓ નામદાર ચુસ્ત હિમાયતી છે, અને વિદ્યા સાથે સફળતાને તેઓશ્રી 'સોના સાથે મુગંધ, ધરાબર ગણે છે. કન્યાકેળવણી વિષયે તેમણે અનેક ભાષણો પ્રસંગોપાત્ત આપેલાં છે અને તે સર્વે મનન કરવા યોગ્ય છે. રાજકોટની શ્રીમેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં તેઓશ્રીએ આપેલું ભાષણ વાંચવાથી તેઓશ્રીની ઉત્તમ ભાવનાઓ તુરત સમજી શકાય તેમ છે. ઇ. સ. ૧૮૯૫ માં તેઓશ્રી પોતાના ગાદીવારસ રાજકુમારને હિંદનની શાળામાં મુકવા નિમિત્તે બીજીવાર ઇંગ્લંડ પધારેલાં, અને રૂશિયાના ઝારના રાજ્યા-રોહણને પ્રસંગે તેમણે મૅસ્કોમાં હાજરી પણ આપેલી. વહેમાદિ વિષયોમાં જો કે તેઓશ્રીને લેશમાત્ર શ્રદ્ધા નથી, તથાપિ તેઓશ્રીની ધર્મબુદ્ધિ ઇણીજ પ્રબળ છે. તેઓશ્રીએ માણસની સાંભરણમાં ન હોય

અ સૌ. મહારાણીશ્રી નંદકુર્વણા.

સ્વ. ઠાકોરસાહેબ યશવંતસિંહજી.

તેવો 'લક્ષ્ય'દિયજ્ઞ' કરેલો છે. તેમણે
"ગોમંડળ પરિક્રમ" નામક દળદાર પુસ્તક
લખી, તથા ત્રીજી સાહિત્યપરિષદના સ-
ત્કારમંડળના પ્રમુખ તરીકે વિદ્વતાભરેલો
લેખ રચી, વાંચી સંભળાવી, સાહિત્યની
સેવા પણ કરેલી છે. તેઓશ્રીને ત્રણ પુ-
ત્રીઓ તથા ચાર પુત્રો છે, અને તે સર્વે વિ-
દ્યાવિભૂષિત થયેલાં છે.

૨૧. ઠાકોર સાહેબ સર
યશવંતસિંહજી.

મહારાણાશ્રી સર યશવંતસિંહજી
ફતેસિંહજી અવટ'કે બાલા રાજપુત લીંબ-
ડીના નામદાર ઠાકોર સાહેબ બહાદુર
તારીખ ૨૩ મી મે ૧૮૫૬ ના રોજ લીંબ-
ડીમાં જન્મ્યા હતા. જન્મ સમયે તેઓ-
શ્રીના પિતાશ્રી રાજગાદી ઉપર હતા. નામ-
દાર ઠાકોર સાહેબ ફતેહસિંહજીનો ૧૮૬૨
ની સાલમાં કૈલાસવાસ થતાં સ્ટેટ ઉપર
નામદાર પ્રીટીશ સરકાર તરફથી મેનેજ-
મેન્ટ થયું હતું. નામદાર ઠાકોર સાહેબ
સર યશવંતસિંહજીએ પાંચ વર્ષની વયે
વિદ્યાભ્યાસ લીંબડીમાં શરૂ કરી, સને
૧૮૭૧ માં રાજકોટ રાજકુમાર કૉલેજમાં
દાખલ થઈ, સને ૧૮૭૬ માં તે કૉલેજનો
અભ્યાસક્રમ પૂરો કર્યો હતો. અને કેળવણી

લેતી વખતે તે સૌથી વધારે બુદ્ધિમાન,
ચાલાક, નમ્ર, વિવેકી, ઉમંગી તથા જે ક-
શુ તે સૌથી સારું કરવું એવી ટેવવાળા,
હોવાથી તે પહેલે નંબરે આવતા, તેમજ
અંગબળની કસરતો વગેરેમાં પણ શ્રેષ્ઠ
કરતા અને દરેક મેળાવડામાં પહેલા નંબ-
રનું ઈનામ પ્રાપ્ત કરતા. તે વખતના
પ્રિન્સીપાલ મે. મેકનોટન સાહેબ તથા
દરેકે દરેક પોલીટીકલ ઓફીસર જે રાજ-
કુમાર કૉલેજની મુલાકાત લેતા તે બધા
તેમનાથી સહુ સંતોષ પામતા અને ભવિ-
ષ્યમાં બહુજ સારા રાજ્યકર્તા નીવડ્યો
એમ આગાહી કરતા. સને ૧૮૭૩-૭૪ ના
રીપોર્ટમાં મુખ્ય ઈનામદાર ગવર્નર સાહેબે
તેમને માટે ઉચ્ચ વિચારો દર્શાવ્યા હતા.
સને ૧૮૭૬ માં કેળવણી પુરી કરીને તે-
ઓશ્રી પહેલીવાર ઇંગ્લંડની સફર પધાર્યા
અને કાડીયાવાડના રાજકર્તાઓમાં તે ઇંગ્લંડ
જનાર પહેલાજ હતા. અને ત્યાં લોર્ડ સાક્ષરજી
વગેરે પ્રધાનમંડળના મેમ્બરો અને ઉમ-
રાવો તેમજ અન્ય બહુ આગળ પડતી અને
પ્રખ્યાત વ્યક્તિઓના સમાગમમાં તેઓશ્રી
આવ્યા હતા. તે દરેક જણ તેમની અસા-
ધારણ બુદ્ધિ અને હોશીયારીથી ખુશી
થયા હતા. ઇંગ્લંડથી પાછા સ્વદેશ પધાર્યા
પછી સને ૧૮૭૭ માં તેઓને પોતાના
રાજ્યનો સ્વતંત્ર અખત્યાર પ્રાપ્ત

મુખાઈના નામદાર ગવર્નર સાહેબની કાઉન્સીલના મેમ્બર થવાનું પ્રથમ માન રાજવંશીઓમાં તેઓશ્રીએ ખુદ્દિખળ, રાજ્યકાર્ય-ખળને અનુભવ અને કાયદાના ઉંચા જ્ઞાનને લીધે મેળવ્યું હતું. જે વખતે નીમલુક કરવામાં આવી ત્યારે તે વખતના નામદાર ગવર્નર સર જેમ્સ ફરગ્યુસન સાહેબે તેઓશ્રી માટે ઉચ્ચ પ્રકારના રાજદોમાં લખ્યું હતું. મલીકા માયાજમા નામદાર મહારાણીશ્રી વીક્ટોરીયાની સને ૧૮૮૭ ની જ્યુબીલી વખતે તેઓશ્રી કાઠીયાવાડના રાજવંશીના પ્રતિનિધિ તરીકે ખીજવાર ઇંગ્લંડ પધાર્યા હતા અને તે વખતે તેઓશ્રીને K. C. I. E નો માનવંત ખીતાબ તથા મહારાણીશ્રીની સહીવાળો ફ્રાટો-આફ મહારાણીશ્રીના ખુદના હાથથી એનાયત કરાયેલ હતો. ત્યાંથી તેઓશ્રી અમેરિકાની સફરે પધાર્યા હતા. જ્યાં તેઓશ્રી પ્રેસીડન્ટ કુલીવેલેન્ડને મળ્યા હતા. તે વખતનાં ઇંગ્લંડના તેમજ અમેરિકાનાં જુસેપેરોએ તેઓશ્રીની ખુદ પ્રશંસા કરી હતી. કાઠીયાવાડના રાજકર્તાઓમાં તે સૌથી વધારે સુશિક્ષિત અને રાજનીતિજ્ઞ રાજકર્તા ગણાતા હતા અને તેમના ઉચ્ચ સહયુગ્ધો અને નૈતિક વર્તન માટે તેમની સા જોટલી કરીએ તેટલી ઓછી હતી.

તેઓશ્રી ધર્મ સંબંધી ખુદ ઉંચું જ્ઞાન ધરાવતા હતા અને તત્વજ્ઞાન વિષયક પ્રશ્નોના અચ્છા અભ્યાસી હતા અને શાસ્ત્ર નિર્દિષ્ટ રિત્યા પ્રજાને પુત્રવત્ પાળી પિતા પુત્રનો સંબંધ સાચવી શક્યા હતા; અને પ્રજાને માટે અતિ ઉચ્ચ લાગણીઓ ધરાવતા હોવાથી તથા તેમને અમલમાં મુકતા હોવાથી પ્રજા પ્રેમ પૂર્ણ સંપાદન કરી શક્યા હતા. તેમની રાજનીતિજ્ઞતા તથા રાજકારણના ચલાવવાની કુનેહનાં સરજેમ્સ ફરગ્યુસન તથા લોર્ડ રે સાહેબ જેવા ગવર્નર સાહેબોએ પણ ઘણી વખત વખાણ કર્યાં હતાં.

તેકનામદાર મલીકેમો આજમ શહેન શાહ એડવર્ડ ધી સેવનથ જ્યારે યુવરાજપદે હિન્દમાં પધાર્યા હતા ત્યારે તેઓશ્રી સર યશવંતસિંહજી ખાહાદુરને મળ્યા હતા. અને તેમને માટે બોલ્યા હતા કે—He would never forget the young prince તે ઉપરાંત તેઓશ્રી ડ્યુક ઑફ કૌનેટ, મારકવીસ ઑફ લેન્સડાઉન, અર્લ ઑફ નોર્થપ્રુક, મારકવીસ ઑફ હેરિન, મારકવીસ ઑફ રીપન વગેરે નામાંકિત આંગલલૌભ વાસીઓના સહવાસમાં આવ્યા હતા અને દરેક જણે તેમની

ખાહોશીનાં ઉત્તમોત્તમ વખાણ ક્યાં
હતાં. તેમજ સ્વર્ગસ્થ ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ
ગોવિંદ રાનડે, ન્યાયમૂર્તિ ત્રૈલોક્ય, સોરાખળ
શાપુરજી બંગાળી, સરમંગળદાસ નથુભાઈ
મગેરે દેશી ગૃહસ્થોની સાથે તેઓશ્રી-
અંગતમિત્રતા ધરાવતા હતા. તેઓશ્રીએ
ડાં છવાયાં આપેલાં ભાષણો જુદા જુદા
વર્તમાનપત્રોમાં છપાયેલ હતાં, પણ
ખાસ યુસ્તકરૂપે અથવા જુદા છપાયેલાં
નથો. તેઓશ્રીના નામનું યશવંત જીવન
અનિત્ર પૂર્વભાગ લખાયેલ છે. તેઓશ્રીના
જન્મ ચાર વખત થયાં હતાં. જે લગ્ન સં.
૧૬૩૦ માં અને ધીબાં જે લગ્ન સંવત
૧૬૩૫ માં થયેલ હતાં. તેઓશ્રીને સં-
નતિ નહોતી, તેથી તેમની ઇચ્છાનુસાર
લીંબડી સ્ટેટના ભાયાત મહારાણાશ્રી દૈલ-
સિંહજીને નામદાર ગવર્નમેન્ટે તા.
૧૫-૪-૧૯૦૮ ના રોજ ગાદીનશીન ક્યાં
જે અને તેઓ સાહેબ હાલ લીંબડીની પ્ર-
મનું પાલન કરે છે. નામદાર સર યશવંત-
સિંહજી બહાદુરે તા. ૧૫ મી એપ્રિલ
૧૯૦૭ ના રોજ મહાળજેશ્વરના પવિત્ર
તીર્થમાં દેહ ત્યાગ કર્યો હતો.

સ્વ. ઠાકોરસાહેબ સુરસિંહજી

ઠાકિયાવાડ માંહેલા ચોથા વર્ગના
સંસ્થાન લાઠીના રાજકર્તા તરીકે તેમને
જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં થયો હતો. તેમ-
ના પિતા ઠાકોરશ્રી તખ્તસિંહજી તથા
તેમનાં માતા તેમને બાળવયમાં જ મુકી
સ્વર્ગવાસી થયાં હતા. તેઓ ગોહિલ રજ-
પૂત છે. નવ વર્ષની વયે તેમને રાજકોટ-
વાળી રાજકુમાર કૌલેજમાં દાખલ કરવા-
માં આવ્યા હતા; ત્યાં “ભણનારને વિદ્યા
સાથે ભાગ્યેજ પ્રીતિ હોય છે” તેથી
“નામનો” અભ્યાસ કરી તેમણે તે
સંસ્થા ૧૭, ૧૮ વર્ષની વયે છોડેલી.
ત્યારબાદ ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી તેમને
રાજ્યકારભારનો અનુભવ આપવામાં આ-
વ્યો હતો. તેદરમિયાન તેમણે કશ્મીર તથા
હિંદનો પ્રવાસ પણ કરી લીધેલો હતો. ઇ.
સ. ૧૮૯૫ માં તેઓ ગાદીનશીન થયલા,
અને માત્ર પાંચ વર્ષ પૂરાં રાજ્ય કરી
તેઓ ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં કુત્ત એક રાત્રી
માંદગી લોગવી વિદેહ થયા હતા. તેમણે
પોતાની પાછળ ત્રણ સ્ત્રીઓ, જે ૬
અને એક પુત્રી મુકેલી છે, અને ૨.

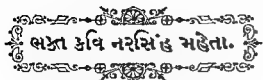
ત્યેષ્ટ પુત્ર હાલમાં લાહીના રાજકર્તા થ-
યલા છે.

ગુર્જર સાહિત્યમાં તેઓથી 'ક-
લાપી' ના ઉપનામથી અક્ષય કીર્તિને
પામ્યા છે. તેમની કવિતાઓનો એક
સંગ્રહ-કલાપીનો કેકારવ-રા. મણિ-
શંકર ભટ્ટ (કાન્તે) પ્રસિદ્ધિમાં મુકી,
તેમની અતિ આર્દ્ર, મોહક, અને
માર્મિક લેખિની—લીલાનું જન-
સમાજને આસ્વાદન કરાવેલું છે.
'કુશ્મીરનો પ્રવાસ અથવા સ્વર્ગનું
સ્વપ્ન' એ નામક નાનું પુસ્તક તેમના
સાક્ષર જીવનનું પ્રથમ કિરણ છે. એ
ઉપરાંત 'સ્વિડનબાર્ગના ધર્મવિચારો,
અને તે સંબંધે થોડી એક અર્થા', 'જેશ-
ન તોળલાદિ ચાર સંવાદો' પણ તેમના
પ્રસિદ્ધ લેખો છે. તેમનું રચેલું ખંડકાવ્ય
'હમીરકાવ્ય' અપૂર્ણ પણે હવે અપ્ર-
સિદ્ધ સ્થિતિમાં પડેલું છે. એ ઉપરાંત

તેમના પત્નો, તેમની કવિતાઓનો એક
મહોટો સંગ્રહ પણ અપ્રસિદ્ધ છે.

કલાપી કવિ-તત્ત્વજ્ઞ હતા. પિંડ-
ગ્રહાંડના એક્ય સ્વરૂપની તેમને ઝાંખી
થતી હતી. સુદૃઢ-સૌન્દર્યના તેઓ જ્ઞાતા
હતા; માનવપ્રકૃતિના તેઓ અભ્યાસી
હતા. 'સત્ય-પ્રેમ' એ એમના જીવનનું
'ળીજક' હતું. પ્રેમ તથા સ્વાર્પણની
લાવનાના પ્રવાહમાં તેઓ તણાતા હતા.
'લાગણી, એ તેમની કવિતાનું લક્ષણ
છે. 'રાજ્યદારોના ખૂની ભપકા, તેમને
પ્રિય ન હતા. પ્રેમમાંજ તેઓ પ્રવૃત્તિ
સમજતા હતા. તેમનાં કાવ્યોમાં પ્રેમ
દર્દ વ્યાપેલું છે. તેમની ગઝલોમાં હૃદય-
ના ઉમળકાઓ છે. વેરાગ્ય તો તેમની કવિ-
તાઓમાંથી દેરી રહેલો છે. અર્થાત, નવી
દબ ઉપર હાલમાં લખાતાં કાવ્યોમાં
કલાપીનું સ્થાન અદિતીય તથા ઉપકા-
રક લેખવામાં કરો બાધ નથી.

ગુર્જરગિરાના પરમ પૂજ્ય પિતા-
આદિ કવિ નરસિંહ મહેતાનો જન્મ ઈ.
સ. ૧૪૧૨ માં તલાજી ગામમાં થયો હતો.
અને ત્યાંથી નીકળી તેઓ ઈ. સ. ૧૪૩૩-
૩૫ સુધીમાં જૂનાગઢમાં જઈને કાયમ
નિવાસ કરી રહ્યા હતા. તેઓ વડનગરા
નાગર ગૃહસ્થ હતા. તેમના પિતાનું નામ
કૃષ્ણદાસ હતું, અને સુપ્રસિદ્ધ પર્વત
મહેતા તેમના કાકા થતા હતા. નરસિંહ
મહેતાને આઠ વર્ષની વયના સુકી તેના
પિતા કૃષ્ણદાસે સ્વર્ગવાસ કર્યો હતો, અને
તે દિવસથી તેઓ પોતાના કોઈ એક જ્યેષ્ઠ
બન્ધુના આશ્રય નીચે જઈ રહ્યા હતા એવું
કહેવાય છે. તેમણે પોતાના સમયમાં લેવાતી
કેળવણી લીધી હતી. વળી મહેતાજી આલ-
સ્યના ઉપાસક હોય એવું પણ કહી શકાતું
નથી; કારણ કે તેઓ “ ઉઘમ ” કરવા
જતા હતા એવું તેમની હારમાળાના એક
પદ ઉપરથી નીકળી આવે છે. તેમની ભા-
ણીએ તેમને પરિહાસયુક્ત વાણીમાં કડવાં
વચનો કહેલાં, અને તે તેમના મનમાં
“ વલૂંધી ” રહેલાં. તે ઉપરથી તેઓ પો-
તાના ભાઈના ઘરને ત્યાગ કરીને “ તપ

કાજ ” વન વિષે ચાલ્યા ગયલા. કહેવાય
છે કે, તેમણે સાત દિવસ સુધી ગોપનાથ
મહાદેવના મંદિરમાં, અન્નજળ વિના
રહીને, શિવ-સ્તુતિ કરેલી, અને તેના પરિ-
ણામમાં શંભુએ પ્રસન્ન થઈ તેને વર યાચ-
વાનું કહેલું. શિવ-કૃપાથી મહેતાજીએ
શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાનાં સાક્ષાત્ દર્શન
કરેલાં; અને પછી શ્રી આજ્ઞાથીજ “ તાલ
વાતા ને ગીત ગાતા ” તેઓ આ પૃથ્વીપટ
ઉપર ગૃહસ્થાશ્રમનો અનુભવ લેવાને, અને
તેમ કરતાં હરિને મહિમા ગાઈ બતાવવાને
પધારેલા. શિવજી પ્રસન્ન થયા તે દિવસથી
અને તેજ ક્ષણેથી ઐહિક સુખ ઉપરથી
તેમનું ચિત્ત ઉડી ગયું; તેજ ક્ષણેથી આ
સંસાર એક તુચ્છ, અસાર સ્વપ્નવત્ વસ્તુની
સમાન તેમને ભાસવા લાગ્યો; તેમના હૃદ-
યમાં અપ્રશમનીય પ્રેમતેજપુંજની ઉજ્જવલ
પ્રભાનાં કિરણો સ્ફુરવા લાગ્યાં; નિર્વિકારી,
પ્રેમાનન્દમય, તેમના પ્રેતસાહિત હૃદયના
હૃદયમાંથી ઉભરાતી, પ્રવાહિત થતી-અસ્ખ-
લિત અવિરત દોડતી કવિતા-સરિતાના
જલની સીકર-વૃષ્ટિવડે તેઓ મનુષ્યના
મનના મેલનું પ્રદાલન કરવા લાગ્યા.

જૂનાગઢ પાસે આવેલા મગેવડી
મહેતાજીનો ગૃહ-ગામમાં રહેતા એક
સ્થાવર. નાગરગૃહસ્થની મા-
ણેક નામની કન્યાવેરે તેઓ પરચ્યા હતા.

તે " સતી સાધવી " સ્ત્રી મહેતાજીનું દર્દ સમજી ગઈ હતી, અને તેથી તેમનો સંસાર સાદો, સરલ અને સુખપ્રદ નીવડ્યો હતો. મહેતી સંસાર સાચવતી, અને મહેતાજી મસ્તક ઉપર " ત્રિકોણ પાઘડી " અને શરીર ઉપર ઝીણા વસ્ત્રના વાઘા-જામા, અને કટિ ઉપર પિછોડીબંધ ધારણ કરી, હાથમાં કરતાલ ઠાંસિયા લઈ, ઠંઠમા તુલસીની માલા ધાલી, બાલમુકુંદની સેવામાં તદ્દલીન થઈ રહેતા હતા. " તું વનમાલી કહાવે, હું કુસુમ વનવેલડી " એવા શબ્દોમાં તેઓ પોતાની પુલિંગતાને છુપાવતા હતા. મહેતાજીને બે સંતાન હતાં-એક પુત્ર તથા એક પુત્રી. પુત્રનો વિવાહ વડનગરના પ્રધાન મદન મહેતાની પુત્રી સાથે કરવામાં આવેલો; પરંતુ તે બાલકનું અદ્વપકાળમાં મૃત્યુ થયું. તેનું નામ શ્યામલદાસ હતું. પુત્રી કુંવરબાઈનું લગ્ન ઉના ગામમાં રહેતા શ્રીરંગ મહેતાના પુત્ર સાથે કરવામાં આવેલું. પુત્ર પુત્રીની હૈયાતીમાંજ માણેક મહેતીનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. પુત્રીનું સીમન્ત આવતાં મહેતાજીએ તે અવસર ઘણીજ અસરકારક રીતે ઉકેલી, પોતાની પુત્રીને સંતોષ આપ્યો હતો. હુંડી તથા હારમાળાને લગતી કથાઓ મહેતાજીની ભક્તિ પરીક્ષાના સુંદર ઉદાહરણો છે.

મહેતાજી આદિ કવિ છે તે તેમના ઉચ્ચ પ્રકારના કવિ-મહેતાજીની કવિતા ત્વને લીધેજ; તેમની લક્ષિતપરાયણ શુદ્ધિ તથા તેની લોક-પ્રસિદ્ધિ માટેજ. નિષ્કામ પ્રેમલક્ષણા લક્ષિત એ તેમની કવિતાનો મુખ્ય વિષય છે. તેમની કવિતાઓમાં કેઈ સ્થળે અન્તર્દાહના ઉદ્-ગારો, તો કેઈ સ્થળે મધુર, કેામળ, કા-મોદીપદ શબ્દચયિત વાક્યોનો સમાવેશ થયેલો છે. બહાલપના જોલોથી તે છલકાય છે; સંસારમાધુર્યના રસથી તે રસબસ છે; મૃદુતાસૂચક સ્વરોથી તે મગમગી રહી છે. શૃંગાર, ભક્તિ, બાળલીલા, સુરતસંગ્રામ, ચાતુરી, સહ-અપદી રસના પદો, સ્થામલદાસનો વિવાહ, નરસિંહ વિવાસ, ગોવિંદમન, ચાતુરી છત્રીશી, શૃંગારમાળા, વસતવિલાસ, હારમાળા, દિ રંગો આદિ અનેક શૃંગાર તથા વૈરાગ્યના વિષયો ઉપર તેમણે પોતાની કવિતા-શક્તિ અજમાવી છે. ' સુરતસંગ્રામ ' નું કાવ્ય " અપભ્રષ્ટ ગિરા " માં લખાયું છે એમ મહેતાજી કહે છે તેથી મહેતાના સમયની ભાષા અપ-ભ્રષ્ટ કહેવાતી હશે એવું અનુમાન નીકળે છે. હારમાળાનું પ્રત્યેક પદ મહેતાજીના હૃદયનો ઉમળકો છે. વર્ષાઋતુમાં મેઘમા-લાના પરસ્પર અથડાવાથી થતી ગાજવી-જની પેઠે મહેતાજીના આ કાવ્યમાં પરસ્પર વિરોધી પક્ષના પ્રત્યોત્તરના પરિણામમાં

થતી શબ્દગર્જના એક પ્રકારનું ગાંધીય
ઉત્પન્ન કરી અભિનવરસ ઝરવી દે છે. મહે-
તાના સમયમાં મુખ્યલક્ષિત કેટલે અંશે
પ્રિય હતી; તે વખતના નાગરો કેવી ઢળો
પોશાક પહેરતા, રાજ્યાધિકારીઓ તથા
જ્ઞાતિઓની સત્તા કેટલે અંશે પ્રગળ હતી:
એ સર્વ વિષયો ઉપર અજવાળું નાખવામાં
હારમાળાની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા રહેલી
છે. આ હારમાળાનું કાવ્ય નરસિંહ મહે-
તાની કૃતિ છે કે નહિ એ વિષય અઘાપિ
પર્યન્ત વિવાદસ્પતિ રહેલો છે. કવિ નર્મ-
દાશંકર, રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા
વગેરે તે કાવ્યનું કર્તાપણું મહાકવિ પ્રેમા-
નંદને અર્પે છે; અને કવિ દલપતરામ,
સ્વર્ગસ્થ હરિલાલ મુવ, રા. ઇચ્છારામ
સૂર્યરામ, તથા રા. જયમુખરાય પુ. ભેળી-
પુરા, તે કાવ્યનું કર્તાપણું નરસિંહ મહેતાને
અર્પે છે. રા. હરિરાય ભ. છુએ ત્રીજી સા-
ક્ષિત્ય પરિપક્વમાં ત્રોડઝોડ કરનારો એક
લેખ રજુ કરી, તે કાવ્યના અમુક ભાગનું
કર્તાપણું કવિ પ્રેમાનંદને તથા અમુક ભા-
ગનું કર્તાપણું નરસિંહ મહેતાને અર્પેલું
છે. તે ઉપરાંત હાલમાં એક લેખ "ગુજ-
રાતી" પત્રના તા. ૨૨-૧૦-૧૧ ના
અંકમાં એવા પ્રકારનો આવેલો છે કે, તે
કાવ્ય ગુજરાત પાટણના કોઈ વિદ્વાન
જાની અવદંઠના કવિથી લખાયેલું છે. આ

વિવાદનો અંત ક્યારે અને કેવી રીતે
આવશે તે અત્યારે કહી શકાતું નથી.
હારમાળાનું કાવ્ય નરસિંહ મહેતાએ
સંવત્ ૧૫૧૨ માં લખેલું હતું.

નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતીયાં દેશ
પ્રસિદ્ધ છે. સમગ્ર રીતે જોતાં, તેઓ જાનીમાં
અસલી પણ મુગમ, સરસ પણ પ્રસંગોપાત્ત
ભવ્ય, ગેય તથા જ્ઞેય છે; શ્રોતાનો શ્રમ
ટાળનારાં, અને જ્ઞાનીને આનંદ આપનારાં
છે. પ્રભાતસમયની શાંત અને શીતલ
અનિલ લહરીઓની સાથે એકમેક થઈ
જતો તે પ્રભાતીયાંનો ઘંટડીના ટંકારના
જેવો લલિત અને મધુર સુસ્વર કલેન્દ્રિ-
યને આહ્વાદ આપી, તંદ્રાનો નાશ
કરી, પ્રાણીઓના મન ઉપર કોઈ
નવલ પ્રકારની અદ્ભુત અસર કરી દે છે.
મહેતાજીની કવિતા સાદી ભાષામાં સરસ
અલંકારોથી શોભી રહી છે; રસિક શબ્દોના
તેમાં ઓધ વળે છે; વિલાસતત્ત્વ તેમાં
બ્યાપી રહ્યું છે; "મરકલરો કરી વહાલા
સન્મુખ, શણગટ્ટોવાળી" જોતી વનિતાના
જેવી તેમની કવિતા છે. તેમની કવિતામાં
અંઝરનો ઝમકો, પગનો રણઝણ રણઝણ
પ્રહાર, તાણીની તાણીનો તાલ, "અડ-
પડીયાળી આંખડી" ની મમ્લિદક્તા,
ડગલાંની ડગમગતા, અને "કુમકુમને પગલે
પધારો રાજ, કુમકુમને પગલે" એ

ખંદોમાં વણુવેલી સૌભાગ્યસૂચક મંગલતા છે. મહેતાજીની કવિતાનો અભ્યાસી સહજ નેધ શકે તેમ છે કે, મહેતાજી સંસ્કારી કવિ છે, અને તેમનું ભાષાજ્ઞાન ઉંડું છે; દેવક્યાના તેઓ સારા જ્ઞાતા છે. તેમનાં કાવ્યો પિંગલમાં આવતા છંદોમાં લખાયેલાં નથી; પરંતુ રાગરાગણીઓમાં તે બધાં લખાયેલાં છે. સંગીતના તેઓ સારા જ્ઞાતા હતા એ વાત તેમનાં કાવ્યો ઉપરથી સિદ્ધ થઈ શકે છે, તેમ સંસ્કૃતનું જ્ઞાન પણ તેમનું સાડું હોયું નેધએ એવું અનુમાન તેમની ભાષા, તેમણે વાપરેલા અલંકારો, કવિતામાં વેરેલાં ઉદાહરણો: એ સર્વ ઉપરથી સહજ કરી શકાય તેમ છે. મહેતાજીની મૂળ ભાષા કેવા પ્રકારની હતી તે વિષયે કશું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી; પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ કે, તેમની ભાષા આપણી હાલની ભાષાના જેવી તો નહિ, પરંતુ તેમના પોતાના સમયમાં ગણાતી શુદ્ધ “અપભ્રંશ”-ગુજરાતી તો હોવીજ નેધએ.

મહેતાજીની ભાષા તથા કવિતાની છાપ તેમની પાછળ થયેલા કવિઓ તથા લેખકો ઉપર બહુ ઉંડી પડેલી છે. મહેતાજીના જીવનને લગતા વિષયો તેમના હાથથી આદર પામી ગયાયા છે, એટલું તો નહિ પરંતુ પ્રેમાનંદ, દયારામ, હરદાસ

જેવા મહાકવિઓ તથા કેટલીક શ્રીકવિઓએ તે ભક્તરાજનો મહિમા વધારી વધારીને ગાયો છે. આપણા સાહિત્યક્ષેત્રમાં શૃંગારનું બીજ રોપનાર મહેતાજીની રસ-મૂર્તિ અઘાપિ પર્યન્ત નાટકો, કાવ્યો તથા ગદ્યલેખોમાં વિલસતી રહેતી હોય, એવું આપણા અનુભવમાં આવ્યા વિના રહેતું નથી.

મહેતાજી “સંસારિયાં લોકલક્ષાં” ના કવિ છે. સંસારમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જીવોના ઉદ્ધાર અર્થે તેમની કવિતા ઘણું કરી શકે તેવી છે. તેમાં સાદું પ્રજ્ઞજ્ઞાન વ્યાપી રહ્યું છે; સંસારીને પ્રિય લાગે તેવું. પરંતુ તે પ્રજ્ઞજ્ઞાન એટલું તો ઉચ્ચ છે કે તે વિષે જેટલું લખવા ધારીએ તેટલું લખી શકાય. મહેતાજી સર્વપ્રિય કવિ થઈ પડ્યા છે તે તેમની “કેશરલીની” પ્રજ્ઞજ્ઞાનવાળી કવિતાને લીધેજ. “સંસાર વેવાર સાચવિયે, વિકારથી વેગળા રહિયે રે” એ સિદ્ધાન્ત ચહુણું કરીને તેમણે પોતાના જીવનના પ્રાતઃકાલમાં શિવભક્તિ, મધ્યાહ્નકાળમાં કૃષ્ણભક્તિ અને સંધ્યાકાલે વેદાંતી યર્ષ પ્રજ્ઞજ્ઞાનમાં પોતાની સર્વ વૃત્તિઓ લીન કરી દીધી હતી. મહેતાજીને પ્રેમમદારી જેમ ન્યાયવતો હતો તેમ તેઓ નાથતા હતા. “એહની સાંકળ” માં તેઓ સંક-

બાયલા હતા. મહેતાજી પોતાને ગોપી રૂપે વર્ણે છે. પોતે, “ દીવટિયા ” થઈ, હાથમાં જ્ઞાનરૂપી મસાલ ધારી ઇશ્વરલીલાનાં દર્શન કરે છે. “ નેતિ નેતિ ” પુકારતા તેઓ અદ્વૈત બ્રહ્મનો અનુભવ કરે છે. “ ઘણા ઘરનો જે હોય પડેલો, તેનું મન સ્થિર ન હોયેર ” એ સિદ્ધાન્તથી તેઓ એકજ ઇશ્વરનું સ્મરણ કરતા હતા. મહેતાજીને મન શ્રીહરિ બ્રહ્માંડમાં એકજ છે; તે બુજવાં રૂપ ધારણ કરે છે; “ પ્રેમના તંત્રમાં ” પકડાય તેવો છે; જેમ “ વાળમાં પડયું તેલ ” જહેકી નીકળે છે તેમ તે આ જગતમાં જહેકી નીકળે છે. દેહશુદ્ધિ કરતાં ચિત્તશુદ્ધિ તેમને અધિક પ્રિય હતી. મનુષ્ય માત્રે પોતપોતાના ધર્મ સંભારી, સંભાળી, કર્મ માત્રનો “ મર્મ ” વિચારી લેવો, એવો તેમનો ઉપદેશ હતો.

એવા એ મહેતાજી નિરતિશય સુખનો હ્વાવો લેવા સાડ પાકો વયે વિદેહ થયા. તેઓ કયે દિવસે સ્વરૂપસ્થ થયા તે વાત તેમની જન્મતિથિની પેઠે આપણા બચુવામાં આવતી નથી. જરાવસ્થા વિષે લખેલું તેમનું પદ—આપણા ભક્તરાજની ઉતરતી અવસ્થાના ગંભીર શબ્દોનો સ્વ આપણા કર્ણમાં ગાજતો સમાઈ બય છે, અને શાન્ત-રસમાં સ્નાન કરાવી આપણને બોધે છે કે, “ સુખમાં સંભારભરે જો હોય પેલા ભવનું પુન્ય.”

મીરાંબાઈ.

આ સૌકવિનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૦૩ માં થયલો, એવું સ્વ. ગોવર્ધનરામ “આબુ પર્વત ઉપરના લેખોને ” આધારે કહે છે. બાબુ કીરતપ્રસાદ ઇ. સ. ૧૪૧૬ ને મીરાંનું જન્મ વર્ષ ગણે છે. ‘મહાજન-મંડળ’ તથા ‘સતીમંડળ’ના કર્તાઓ ઇ. સ. ૧૪૨૪ ને તેનું જન્મવર્ષ કહે છે. અર્થાત્ મીરાંબાઈના જન્મવર્ષ વિષે સનિશ્ચય કશું પણ કહી શકાતું નથી. તથાપિ તે મહેતા નરસિંહની સમકોલીન હતી એ વાત તો નિઃસંદેહ. એક મત એવો છે કે, મીરાં મારવાડના જેમલ રાઠોડની પુત્રી અને મેવાડના કુંભારાણાની રાણી હતી. ખીલ્લ મત એવો છે કે, મીરાં જેમલ રાઠોડની જ્ઞેન અને કુંભારાણાના પૌત્ર રાણા સંગના કુમાર લોજરાજની બાળ-વિધવા હતી. કવિ હયારામકૃત મીરાંચરિત્ર પહેલા મતનું મૂળ છે. કવિ નર્મદ આ પહેલો મત સ્વીકારે છે. કુળીર, અકબર બાદશાહના સમયમાં થયેલો કવિ તુલસી-દાસ, વગેરે કાવ્યકારો પણ પોતાનાં કાવ્યમાં મીરાંના નામનું સૂચન કરે છે; અને તેથી પૂર્વોક્ત પહેલો મત સમર્થન પ

છે. પંડિત દેવીપ્રસાદ બીજા મતના ઉત્પાદક છે. સળળ પુરાવાને અભાવે કશા નિર્ણય ઉપર આવવાનું નથી. તથાપિ મીરાંકૃત-
 “સંસારીનું મુખ કાચું, પરણીને રંગડું માધું,
 તેને ઘેર શીઠ નાથ્યે રે, મોહન ખાશ.”
 તથા—

“કાનુડો ન તલણે મારી મીત,
 ખાધ અમે તો ખાળ કુંવારાં રે.”

એ બે જૂઠાં જૂઠાં પદોના અર્થ ઘટા વવાથી સહજ અનુમાન નીકળી શકે તેમ છે કે, મીરાં પરણ્યા પછી તુસ્તજ રહેલી તો હોવીજ નોંધએ; પરંતુ પરણ્યા પછી સંસારપ્રવેશ થયા પૂર્વે તેને વંધવ્ય પ્રાપ્ત થયું હશે તેથી તે પોતાને ખાળ કુંવારી રૂપે વર્ણવતી હોવી નોંધએ. કવિતા લખતી વેળા કવિએ બધા શબ્દો તોળી તોળીને લખતા નથી, એ સૂત્રનો જ સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો પૂર્વકથિત બે પદો વચ્ચે રહેલા-દેખાતા બેઠનું સમાધાન થઈ જવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે, અને તેના પરિણામમાં, ભોજરાજ્ય જો કુમારપદે ચુલ્લી ગયા હોય, તો મીરાંને તેની સ્ત્રી ગણ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. મીરાંનાં ઘણાંખરાં પદો આત્મલક્ષીજ છે; કારણ કે મીરાંનો ઉલ્લાસ જતો પ્રેમજ તેનાં પદોનો વિષય બનેલો છે. કાનુડની સાથે તેને પ્રીતિ બધાઈ હતી તેથી તે સંસારીના ક્ષણિક સુખને

તુચ્છકારીને, પોતાનું અખંડ સૌભાગ્ય પતિ-રૂપ શ્રીકૃષ્ણમાંજ માનતી હતી.

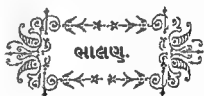
નરસિંહનો કાળ કૃષ્ણકીર્તનનો હતો. મીરાં, નરસિંહ, લાલણ વગેરે પંદરમા શતકના કવિઓથી ઘણે ભાગે શ્રીકૃષ્ણનાં ગીતકાં લલકારાઈ રહ્યાં છે. શીવમાર્ગની શુદ્ધતા કરતાં વૈષ્ણવમાર્ગની રસિકતા જનસમાજને અધિક અંશે પ્રિય થઈ પડી હોય એવું આપણા સમજવામાં આવે છે. નરસિંહની પદે મીરાંનાં ઘણે શૃંગારજ ગાયો છે. તેણીને “પ્રેમની કટારી” લાગી હતી. તેણીને જા “ખાશ” લાગ્યો હતો. તેણીના મહેલમાં “હરિસંતનનો વાસ” હતો. તેના પતિ રાણાએ ત્યાં રે તેણીને “સાધુની સંગત” છોડી દેવાનો સંદેશ કહાળ્યો, ત્યાં રે તેણીએ જવાબમાં રાણાને રાજપાટ છોડી દેવાનું કહાળ્યું હતું. અન્તે મીરાં રાણાનો દેશ છોડી, સાંઠ ઉપર સ્વારી કરી, દૂર વિદેશ જવા નીકળી પડેલી; અને દારિકામાં શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં મચી રહી તેણીએ ત્યાંજ દેહ છોડેલો. મીરાંનો શૃંગાર મીઠો છે અને નરસિંહની રસમૂર્તિ તેમાં તસ્તી હોય એવું તેનાં કાવ્યના વાચકને સહજ ભાન થાય તેમ છે. મીરાં મેવાડની હતી તેથી નરસિંહના પ્રેમ કાવ્યોમાં જે જે શબ્દો

જેવામાં આવતા નથી તે તે શબ્દો મીરાંના કાવ્યમાંથી મળી આવે છે. નરસિંહ પુરૂષ હતો છતાં ગોપીરૂપ બનેલો, પરંતુ મીરાં સ્ત્રી હતી અને ગોપી રૂપે થઈ રહેલી હતી. એથી કરીને નરસિંહના મુખમાં શૃંગાર જેટલો શોભે છે તેના કરતાં અધિક અંશે તેણીના મુખમાં શોભી રહે છે. નરસિંહ કૃષ્ણકીર્તન કરવામાં શૃંગારવિષયક શબ્દોની શુભલ્પી કરીને ગાયું છે; અને મીરાંએ તો મર્યાદા-શીલ સ્વાભાવિક વાણીમાં પોતાની કરેલ પ્રીતિભાવના પ્રદર્શિત કરેલી.

મીરાં જન્મથી ગૂજરાતી ન હતી છતાં તેણીનાં કાવ્યો શુદ્ધ ગૂજરાતીમાં જેવામાં આવે છે તેનું કારણ, અનુમાનને આધારે, એટલું જ કે, મીરાંએ ગૂજરાતમાં-કાઠિયાવાડમાં આવી વાસ કર્યો પછી ભાગ્યું તટયું ગૂજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન સાધુસંતાના સમાગમદ્વારા કે લોકસમાગમદ્વારા પ્રાપ્ત કરી લીધું હશે; અને તેવી ભાંગી તૂટી ગૂજરાતી ભાષામાં કૃષ્ણકીર્તન ગાવાનો સ્વાજ રાખ્યો હશે. પાછળથી તેનાં પદો પ્રજાપ્રિય થઈ પડ્યાં, અને કાલાન્તરે મુખે ગવાતાં ગવાતાં આધુનિક ભાષાપરિવેષને પામી ગયાં; અને મીરાં ગૂજરાતી કવિની પંક્તિમાં મુકાઈ ગઈ. મીરાંએ જે કંઈ

ગાયું છે તે બધું કૃષ્ણવિષયક જ છે. મીરાં તથા નરસિંહમાં તફાવત એટલો જ કે, મીરાંએ સંસારને શૂન્યવત્ માની તેના સમૂળો ત્યાગ કર્યો, અને નરસિંહ સંસારીના ધર્મો બળવી, મનને “વિકારો” થી વેગળું રાખ્યું.

આ ગૂજરાતી આદિ સ્ત્રી કવિ મીરાંનું મરણ ઈ. સ. ૧૪૭૦ ના વર્ષમાં થયું હોય એમ મનાય છે. નરસિંહ મહેતાની પેઠે આ સ્ત્રી કવિનાં પદો લોકપ્રિય થઈ પડ્યાં છે એજ તેણીનું માહાત્મ્ય છે.

કવિ ભાલણનો જન્મ નરસિંહ મહેતા પહેલાં કે પછી બે ચાર વર્ષે થયો હતો. એટલે નરસિંહ મહેતા તથા ભાલણ એ બંને સમકાલીન કવિઓ હતા. ભાલણનું જન્મવર્ષ ઈ. સ. ૧૪૩૬ હોય એવું અટકળવામાં આવે છે. ગૂજરાત પાટણ તેની જન્મભૂમિ હતી, અને તે ત્રિવેદી મોઢ ધાલણ હતો. તેના પિતા મંગળજી સંસ્કારી હતા અને તેણે પોતાના સંસ્કારોથી ભાલણને સંસ્કૃત કરેલો હતો. જ્ઞાતિએ ધા-

હાણુ એટલે સ્વાભાવિક રીતે તેની ખુદ સંસ્કાર પામેલી તો હોવીજ ન્દેધએ. ધર્મ-શાસ્ત્રો તથા પુરાણાદિનો અભ્યાસ પ્રાદ્ધાણને આવશ્યક ગણાય છે તેથી પ્રાદ્ધાણુ-દ્વિએ ભાલણુ જેવા પુરૂષનું તે વિષય લક્ષી ધ્યાન એવાય તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

ભાલણુની બાળાવસ્થા કેવા પ્રકારની હતી તે વિષે હજી સુધી કશું જાણવામાં આવ્યું નથી; તથાપિ તેણે લખેલાં કાવ્યો, અને તેમાં તેણે બતાવેલું 'પોતાનું' જ્ઞાન, એ પરોક્ષ સામનદ્રવ્યવટે આપણને અનુમાન કરવાનું કારણ મળે છે કે, તેણે પોતાના શૈશવથી આર્યધર્મનાં પુસ્તકો-પુરાણો વગેરેનો અભ્યાસ કરવા માંડેલો હોવાજ ન્દેધએ.

કવિ ભાલણે સંપત્તિ, કાંબરી, નયાખ્યાન, રામબાળવીયા, ઉદ્ધવ આવાગમન, બાળવત હરમરકથ, ગિત લીલડીસપાદ, ચોપાનોવિન સપાદ, ક્રિમગીતિવાદ, દુવાખ્યાન, વગેરે અંગ્રેજી લખેલા છે ખરા, પરંતુ તેમાંના તમામ હજી હોઠ પ્રસિદ્ધિમાં આવવા પામ્યા નથી. રામ-બાળલીલા તથા ઉદ્ધવ આવાગમન, એ બન્ને તેની સ્વતંત્ર કૃતિઓ ગણાય તેમ છે; કારણ કે તે સિવાયના બીજા બધા અંગ્રેજી સંસ્કૃત પુસ્તકોનાં લગભગ ભાષાન્તરો છે.

કદંબરીનું ભાષાન્તર તે કવિની નિપુણતા બતાવી શકનારૂં માપ દર્શાવતું બની શકે; પરંતુ તેનું સંશોધન થઈ તે હજી બહાર પડવા પામી નથી. તેનાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં કાવ્યોમાંથી નળાખ્યાન ઈ. સ. ૧૪૮૬ માં લખાયેલું હતું; એવું તે કાવ્યના અનુવીરમા દ્વવાની આક્રમી કડી ઉપરથી કહી શકાય છે. આ કાવ્ય તથા દુવાખ્યાનનું કાવ્ય કવિએ કોઈ નાગરને આપેલાં, પરંતુ તે તેને પાછાં પ્રાપ્ત ન થઈ શક્યાં તેથી તેમને બીજી વળત લખી નાંખવાની તેને પાછી મહેનત પડેલી, એ વાત તેજ કદવાની નવમી કડીમાંથી નીકળી આવે છે:-

“નાગર કાને શ્રમ કુવેળા, કવિને કરમેલાગ્યોછા”
“દુવાખ્યાન ને નળાખ્યાન ભા. પુનરપિ કરી અનુરાગ્યોછા.”

ભાલણે પોતાને ‘કવિ રૂપે કોઈપણ સ્થળે બતાવ્યો હોય તો તે ઉપર આપેલા ચરણમાંજ; અન્ય સર્વ સ્થળે તો તે પોતાને “ભાલણુ પ્રભુ રઘુનાથ” — ભાલણુ નહિ પરંતુ શંકરાચાર્યના સૂત્રભાષ્ય ઉપર રતન-પ્રભાકર નામની ટીકા કરનાર રામચંદ્રને ઘનતર્પામી જગત્સાક્ષી સર્વે કર્તા રઘુદત્ત રૂપે જેમ વર્ણવે છે, તેમ પોતાનામાં જ્ઞાત ગણિતરૂપ વસી રહેલ રઘુનાથ-પરમાત્મા રૂપે વર્ણવે છે. ગૂઢસતી ભાષામાં નળાખ્યાન

તથા ધ્રુવાખ્યાન લખી આપવાનું પ્રથમ માન લાલણુને છે. નરસિંહ તથા લાલણુ જો કે સમકાલીન કવિઓ છે, તથાપિ તે ઉભય કવિ કુળસ્થાપકોની ભાષા તથા શૈલી તથા જ્ઞાન વચ્ચે મહોટો તફાવત જોવામાં આવે છે. હૃદયના ઉમળકાથી નરસિંહમાં જેટલી કોમળતા આવી રહેલી છે તેટલી કોમળતા લાલણુમાં નથી આવવા પામી એટલું તો નહિ, પરંતુ ભાષાન્તરકારની ભાષામાં જેટલે અંશે કર્કશતા આવી જવાનો સંભવ રહે છે તેટલી કર્કશતા તેનામાં સહજ દૃષ્ટિગોચર થયા વિના રહેતી નથી. નરસિંહની ભાષા વાચકના હૃદય ઉપર સચોટ છાપ પાડનારી છે, અને લાલણુ તેવું તેટલે અંશે કરી શકતો નથી. આ જ કારણથી લાલણુ નરસિંહ જેટલો જૂનો છતાં તેના જેટલી સુપ્રસિદ્ધિ પામી શક્યો નથી. મોઢ સંસ્કૃત શૈલીની છાયા લાલણુમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે; જ્યારે નરસિંહની સ્વતંત્ર શુદ્ધિ સઠળ જનસમાજને જોય તથા આનંદકર થઈ પડનારી છે. એ બધું ગમે તેમ હોય, પરંતુ લાલણુ તથા નરસિંહ એ બંને પંદરમા શતકના કવિઓ છે, અને પદ્મનાભ પણ પંદરમા શતકમાં થયો છે, તેથી તે ત્રણે કવિઓની ભાષા

તપાસતાં પ્રશ્ન પરંપરા ઉભી થયા વિના રહેતી નથી. નરસિંહ તથા લાલણુની ભાષા પદ્મનાભની ભાષાથી તદ્દન જૂદી તરેહની છે. ત્યારે શું તે કવિદ્વંદ્વની ભાષાઓ વિકૃતિ પામી ગઈ હશે? જો તેવું હોય તો લાલણુ કે જે લોકપ્રસિદ્ધિ પામ્યો નથી તેની ભાષા આટલે અંશે કેવી રીતે વિકૃત થઈ જવા પામી હશે? ! નરસિંહની ભાષા કદાપિ લોક પ્રસિદ્ધિને લીધે વિકૃતિને પામે; પરંતુ લાલણુની ભાષા, તેવા અનુકૂળ સંયોગોને અભાવે, દેખાતી વિકૃતિને કેમ પામી શકે? ! એમ નહિ, અને કદાપિ એવું કહેવામાં આવે કે તે ઉભય કવિઓની ભાષા જેવીને તેવીજ છે, તો પણ શું પદ્મનાભની ભાષાને જૂની ગૂંજાતી કહી શકાય? તે કવિની ભાષા મારવાડી સહવાસથી મારવાડી રંગને તો નહિ પામી હોય? એ વિષય, પૂર્વોક્ત કારણોને લીધે, સાક્ષરોની ચર્ચાને પાત્ર ગણી શકાય તેમ છે; અને તેટલા માટે તેવું સમાધાન થવાની જરૂર છે.

લાલણુની ધર્મગ્રંથા કેવા પ્રકારની હતી. તે વિષે સનિશ્ચય કશું કહી શકાતું નથી. શિવ, રામ, કૃષ્ણ, શક્તિ અને સર્વ દેવ દેવીઓ ઉપર તેણે લખેલું છે. ને

રથી તે અમુક એક પંથનો અનુયાયી હતો, એવું આપણાથી કહી શકાય નહિ. નરસિંહની પેઠે આપણે તેને અદ્વૈત મતનો ગણીએ તો ખોટું નથી; કારણ કે તે તે સર્વ દેવ દેવીઓની પાછળ ઉભલી વિશ્વ-શક્તિ-નિર્ગુણ પ્રજ્ઞને જ જ્ઞેનો હતો. તેમ જો ન હોત, તો તે સર્વ દેવ દેવીઓની સ્તુતિ કરત નહિ. “સ્થુનાથ” શબ્દ પણ લાક્ષણિક જ લાગે છે. વળી તેણે બનાવેલું પ્રજ્ઞાત્વ નામનું અષ્ટક પણ આપણને તેના તે મતને માટે સાક્ષી આપે એમ છે.

ભાલણના સંબંધમાં તેના ગુરુબન્ધુ નરસિંહના જેવીજ લોક કથાઓ આલે છે; પરન્તુ તે બધી પણ તેટલી પ્રસિદ્ધિને પામી નથી. તથાપિ જનસમાજ તેની ભણી કેવી દૃષ્ટિથી જોતી હતી તેના તેઓ પુરાવો આપે છે.

“ભાલણને ત્રણ પુત્રો હતા. એમાંના વિષ્ણુદાસે ઇ. સ. ૧૪૮૯ માં રામાયણને ઉત્તરકાંડ લખીને પૂરો કરેલો છે”. તેના બીજા પુત્રનું નામ ભીમ ? હતું. અને તેના ત્રીજા પુત્ર ચતુર્ભુજે મોઢેરા પુરાણનું ભાષાન્તર કાવ્ય રૂપે કરેલું છે.

ભાલણ કવિનું ઘર પાટણમાં ધીવટા નામના નગરભાગમાં આવેલું છે. અને તેમાં તેની પાવડીઓ, વરત્રો ઇત્યાદિ રા-

ખવામાં આવેલાં છે; અને તે સર્વે પૂજ્ય છે. આ વાત ભાલણ કવિનું માહાત્મ્ય દર્શાવનારી લેખી શકાય ખરી. ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના અરસામાં તેમણે દેહોત્સર્ગ કરેલો, અને તેમની સમાધ પાટણથી એક ગાઉ ઉપર આવેલ હરિહર મહાદેવના મંદિરની પાસે જ્ઞેવામાં આવે છે. દેવકથા કરતાં કરતાં મ.દુષી કથા-કાદંબરીના ભાષાન્તર રૂપે-કરનાર-કલ્પિત કથાનાં ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં બીજા રોપનાર ભાલણ કવિ હતો એટલું ઉપસંહારમાં કહી આપણે વિરમીશું.

ટીપ્પ:-ભાલણનાં ચિત્રોનું સ્પષ્ટીકરણ.

૧ કવિ ભાલણ કે જે પુરોહિતમ મહારાજના નામથી પાટણમાં પૂજ્ય છે. તેમની સમાધિરથ સ્થિતિની પતરામાં છબી છે. તે સરસ્વતી દેવીના કપાસક હતા તેથી તેની સાથે મધુર-સરસ્વતિનું વાકન છે. વળી પુરતક શ્રુતવાની એક બેસણી પણ છે. આ છબી તેની પોતાની પ્રતિમા ગણાય છે તથા પૂજ્ય છે.

૨ નીચે, પતર જોઈ તેમની છબી લાકડાંની પાવડીઓ છે. તેની ઉપર પ્રતિમા છે. તે પ્રતિમાની પશ્ચિમમાં ભાલણ કવિનાં વસ્ત્રો છે: જેમાંનાં માથાનો ફેટો, લંગોટ, અબોટીડ, ટોપી, કાપિન વગેરે ભગવા રંગનાં તે સમયનાં અધધિ પર્વત મોનુદ છે.

૧૯૬૧-૬૨

ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતાએ જે સમયે એટલે ઇ. સ. ૧૪૫૬ ના ચૈત્રમાસમાં હારમાળાનું કાવ્ય રચી-ગાઇ-પ્રસિદ્ધિમાં મુકેલું, તે પૂર્વે તેજ વર્ષમાં પદ્મનાભ કવિએ માર્ગશીર્ષમાસમાં “સંવત પનર બારેતર તિથિ દિનિ સોમવાર,” ને રાજ કાન્હડદેવપ્રબંધ નામનો કાવ્ય ગ્રંથ લખેલો છે. આ કવિનું બીજું કોઇ કાવ્ય અદ્યાપિ પર્યન્ત પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું નથી. કવિનો જન્મ કયાવર્ષમાં કયે દિવસે થયો હતો તે વિષે જાણવાનું કોઇપણ સાધન જોવામાં આવતું નથી. તેનું પોતાનું પૂર્વોક્ત કાવ્ય પણ થોડું ઘણું અજવાળું પાડી શકે છે. તે કાવ્યમાં લખ્યા પ્રમાણે, તે કવિ વિસલ-નગરા નાગર હતા. મારવાડમાં આવેલા ઝાલોર-ઝાલુરના રાજ સોનગિરા ચોહાણ કાન્હડદેવી કીર્તિનું તે પ્રબંધમાં વર્ણન આપવામાં આવેલું છે. કહેવાય છે કે અહ્મદાબાદની ખીલજીનું લશ્કર જે સમયે કરણ-વાઘેલાના પાટનગર અણહિલપૂર (હાલના ગુજરાત પાટણ) ઉપર ચઢાઇ લઇ જતું

હતું, તે વખતે તે કાન્હડદેવે આવશ્યક સરલતા કરી આપવાની ના પાડી હતી, અને તેથી ગુજરાત છૂટ્યા બાદ તે મુસલમાન પાદશાહનું સૈન્ય ઝાલોર ઉપર ચઢી ગયું હતું. ઘણા કાળ સુધી વિગ્રહ ચાલ્યા બાદ આખરે કાન્હડદે રણમાં પડ્યો હતો. આ કાન્હડદેથી પાંચમી પેઢીએ થયેલા અખેરાજ નામના રાજાએ આ કવિને આશ્રય આપી પોતાના પૂર્વજનું એક વીર-કાવ્ય લખાવી કાઢ્યું.

આ કાવ્યનું સંશોધન રા. ડાહ્યાભાઈ ખીતાબરાસ દેરાસરી કરે છે, અને તે વિષય ઉપર તેમણે રાજકોટમાં ભરાયલી ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં એક નિબંધ વાંચ્યો હતો. આ તેમની સેવાથી સાહિત્યને લગતો કેટલોક ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધિમાં આવવા પામ્યો છે. થોડા વર્ષથી પદ્મનાભને એક જૈન કવિ રૂપે જાણવામાં આવતો હતો, એ વાતનો નિર્ણય તે નિબંધથી થઈ જવા પામ્યો છે. પરંતુ તે કાવ્ય ઉપર અવલંબી રહેલા બીજા એક ઐતિહાસિક વિષય સંબંધમાં અત્ર ન્યૂનાધિક અંશે કહેવાનું રહે છે.

આપણા સાહિત્યનો છૂર્છોદાર કરવાનું કામ સ્વર્ગવાસી એલેક્ઝાન્ડર ક્રિન્લેન્ડ ક્રોમ્વેલે કેટલાક ગુજરાતીઓની દથી પોતાને હાથ ધરેલું, અને તેના

મમાં રાસમાળાનું પુસ્તક રચાવા પામ્યું હતું. આ રાસમાળામાં આપેલી કરણુ વાંચેલાને લગતી કથા કેટલેક અંશે થોડા વર્ષો ઉપર મી. કિન્ડેડના લેખથી વિવાદ નો વિષય થઈ પડેલી. સ્વર્ગવાસી સાક્ષર નંદશંકર તુલનશંકર મહેતાએ તે કથાખીજ લખીને કરણુવાંચેલો એ નામની એક રસીલી નવલ કથા લખી નાખી છે. એ કથામાં આપવામાં આવેલી કરણુના પ્રધાન માધવ તથા કેશવને લગતી હકીકત કાન્ડ-હદે પ્રખંધમાં કવિ પદ્મનાભે આપેલી કથાને મળતી આવે છે. તેથી એવું અત્યુમાન કરવાનું કારણ મળે છે કે, કાન્ડહદે પ્રખંધ લોક પ્રસિદ્ધિને પામ્યો હશેજ, અને રજપૂત વીરોના યથોગાન ગાનાર ભાટ ચારણો તે કાન્ડ પાઠે કરી ગામેગામ ગાતા કરતા હશે. એટલે કાન્ડહદે પ્રખંધ રાસમાળામાં આપવામાં આવેલી કથાનું મૂળ હોય એવું જોઈએ આ વાત આટલેથી સુકી આપણે હવે બીજા વિષય ઉપર ઉતરીશું.

કાન્ડહદે પ્રખંધ ઐતિહાસિક વૃત્તાંતો માટે “વિંદ્યસનીય” ગણાય કે કેમ? આ વિષય ઉપર હું વિશેષ કહેવા ધારતો નથી, તથાપિ કોઈ પણ પ્રકારનો નિર્ણય થાય તે પૂર્વે આપણા ઇતિહાસનો સમક્ષ

મારે મારી પામે આવેલી હકીકત રજુ કરી દેવી જોઈએ.

અઘાઉદીન ખીલજીએ ઇ. સ. ૧૨૬૭ માં ગૂજરાત ઉપર ચઢાઈ મોકલી હતો. તે પછી આસરે બસો વર્ષ પછી પદ્મનાભ કવિએ કાન્ડહદે પ્રખંધ રચ્યો; અને તે પણ કાન્ડહદેના વશજ અખેરાજના આશ્રય નીચે રહીને. પદ્મનાભ રાજકવિ હતો, એ વાર્તા સહજ પ્રશ્ન કરાવે છે કે, તેના કાન્ડમાં જો નૃપતિ-પ્રશસાદિ છે તે અતિશયોક્તિ તો નહિ હશે? તેમાં આપેલી તમામ હકીકતનો આધાર સ્વકથપના, લોક વાર્તા, કે પોતાના રાજ, તેની આસપાસનાં મહાને પુરી કરવાની સ્વવૃત્તિ તો નહિ હોય? એ બધું ગમે તેમ હોય, પરંતુ મુસલમાન ઇતિહાસકારો માધવ તથા કેશવનું નામ માત્ર પણ આપતા નથી, અર્થાત્ ગૂજરાતની વાડી લૂટાવી દેવાનું આજ માધવ ઉપર મુકતા નથી ગૂજરાતમાં ઇ. સ. ૧૨૬૭ પૂર્વે મુસલમાનોનો પગનહતો એવું પણ કહી શકાતું નથી. ‘મીરાતે એહમદી’ નામના ફારસી ભાષામાં લખાયેલા ઇતિહાસના પુસ્તકમાં એવું જણાવેલું છે કે, રાજા કરણુ ગૂજરાતમાં વસતા મુસલમાનો ઉપર ચપ્ત જૂવમ ગુજારતો હતો તેથી અઘાઉદીને ગૂજરાત ઉપર ચઢાઈ કરેલી.

વળી એજ પુસ્તકના પ્રથમ ખંડમાં કરણ સાથે અલ્લાહીને કરેલી લડાઈઓનું ખાસ વર્ણન આપવામાં આવેલું છે તેમાં પણ માધવનું નામ કોઈ સ્થળે જોવામાં આવતું નથી. તારીખે ફીરસ્તા, તખકતે અકબરી, વગેરે ફારસી ઇતિહાસો પણ તે વિષે કશું કહેતા નથી એટલું તો નહિ, પરંતુ કરણરાયની રાણી તથા કુંવરીને લગતી ઝીલ્લી ઝીલ્લી હકીકતો તેઓ આપે છે, તો પછી માધવ જેવો પ્રધાન અલ્લાહીન જેવા લોણી તથા અભિમાની પાદશાહ કેને જઈ, તેને ગૂજરાત છોડવાને સમજાવે, અને અલ્લાહીન તે પ્રધાનને મોખરે કરી, ગૂજરાત ઉપર ચઢાઈ મોકલે, એ વૃત્તાંત તેમાં શા માટે આપવામાં નહિ આવેલું હોય ? તે સમજી શકાતું નથી. બીજારી માધવ અલ્લાહીનને નજર કેવી રીતે કરી શક્યો હશે ? ફારસી ઇતિહાસમાં જ્યારે માધવનું નામ નથી તો પછી માધવને દોષિત કયા આધારે કરાવવો ? પક્ષનાશ જેવા એક કવિના લેખમાત્રથી !

બીજી બાજુના જેવી હકીકત એ છે કે, ગૂજરાત દેશથી મુસલમાનો અપરિચિત ન હતા. કારણ કે મહમદગીજનવીએ સોમનાથથી પાછા ફરતાં અણહિલવાડમાં ચાર માસ સુધી મુકામ કરેલો એટલું તો

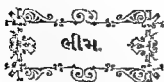
નહિ, પરંતુ ‘જોહર’-અણહિલવાડને પોતાનું પાટનગર બનાવી રસાળ ગૂજરાત ઉપર રાજ્ય કરી રહેવાનો પણ તે સુલતાનને વિચાર થયેલો. કુતુબુદ્દીને ગૂજરાત છોડી તેમાં પોતાનું થાણું બેસાડેલું; પરંતુ પાછળથી રાજપૂતોએ દેશનો ફરી કબ્જો લીધેલો. ત્યાર બાદ, સુલતાન આ-સુદ્દીન બલબનના દરબારમાં ‘રસાળ અને ખુબીદાર’ ગૂજરાતને છોડવા ચર્ચા ચાલેલી; પરંતુ ઉત્તર તરફથી ચઢી આવતા મોગલોના હુમલાઓને લીધે તે સુલતાન પોતાનો ધરાદો ખર લાવી શક્યો નહોતો. આ સર્વ ઉપરથી સહજ અનુમાન થઈ શકે છે કે, મુસલમાનો ગૂજરાત છોડવા ટાંપી રહેલા; પરંતુ તેને સ્વાધીન કરી લેવા અનુકૂળ સંયોગો માટે રાહ જોતા બેઠા હતા. કરણથી તેની પ્રજાએ ત્રાસ પામી તેને જે ‘ઘેલો’ ઉપનામ આપ્યું છે તે સૂચવે છે કે, તે સમયની જનસમાજને કરણનાં કૃત્યો પ્રિય તો નહિજ લાગતાં હોય ! એવું હોય તો મુસલમાનો તેનો લાભ લઈ, કરણ ઉપર ચઢી આવે તેમાં કશું આશ્ચર્ય જનક નથી. મુસલમાનોના ચઢી આવ્યા બાદ, માધવે કદાચ કરણને નાશી છૂટવાની સલાહ આપી હશે. પાછળથી માધવ રાજનીતિ

હોઇને, કરણુ જીવતો હશે તો પાછો આવશે, એવું કહીને મુસલમાનો સાથે લળી ગયે હશે, અને તે ઉપરથી લોકમત એવું બંધાવા પામ્યું હશે કે, માધવ રાજપ્રોહી થઇ મુસલમાનો સાથે લળી ગયે ! આ પ્રમાણે જો જાણું હોય, તો તેના મરણ બાદ પચીસ પચાસ વર્ષે ' માધવ મુસલમાનો હતો, એવી લોક વાયકા થઇ જવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. પદ્મનાભના સમયમાં કદાચ તેવી લોકવાયકા ધરધાલી બેઠી હશે, અને તેથી પદ્મનાભ કવિએ તે વાત ખરી માની-પોતાની કલ્પનાના બજે રંગી, પોતાના કાવ્યમાં વણી દીધી હશે, એવું અનુમાન સહજ જોઈ કદાચ તેમ છે. પદ્મનાભ કલ્પના કરવામાં કુશળ છે એ વાત તેણે અલ્લાહ-દીનના સુખથી પ્રશ્ન રૂપે માધવને પૂછાવેલી હકીકત ઉપરથી સિદ્ધ થઇ જાય છે.

“ પૂછે વાત ખાદ્યાહ ધર્મી,
મૂજશતી તે કહીએ ધીસી, ”
“ મિરચુ ખંભાયાત અલ્લહવપુર,
કિશ્યુ દિવ ગદ માંગવહુર.

અલ્લાહદીનમાં અજાન કેટલું બધું !
કે, તેને હિંદુસ્તાનના દેશોની ખબર પણ નહિ ! હિંદુથી વાકેકે મુસલમાનો શું તેમની પાસે નહિ હોય ? અસ્તુ.

પદ્મનાભકૃત કાન્હડેપ્રબંધ તે સમયની ભાષા કેવી હતી તે વિષે એક અન્યથું ચિંત્ર આપે છે. નરસિંહ મહેતાની ભાષા વિકૃતિ પામતી આધુનિક સ્વરૂપને પામી; પરંતુ કાન્હડેપ્રબંધ ભાદ-ચારણે સિવાય અન્ય રીતે લોકપ્રિય ન થઇ પડવાથી અપ્રસિદ્ધ સ્થિતિમાં ગૂજરાતના ખૂણામાં પડ્યો રહેા, અને તેના પરિણામમાં તેની મૂળ ભાષાનું સંરક્ષણ થઇ રહ્યું. ગૂજરાતી ભાષાના ઇતિહાસકારને એ અંત મનન કરવા યોગ્ય છે; કારણ કે નરસિંહની “ અખબ્રહ ” ગિરા કેવા પ્રકારની હોવી જોઇએ એ પ્રશ્નનું સ્પષ્ટીકરણ તે અંતની ભાષાથી થઇ શકે તેમ છે. મારવાડમાં રહેલા પદ્મનાભની ભાષામાં મારવાડી તત્ત્વ પણ કદાચ પ્રવેશ કરી ગયું હશે ! ભાલણની ભાષા પણ સાથે સાથે જોવાની છે. આ કવિનું મરણ કયા વર્ષમાં કયાં, કયે દિવસ થયલું તે જાણી શકાતું નથી.

આ ઉદીચ્ય મોઢ યાદાણુ કવિનો જન્મ ઈ. સ. ૧૪૮૪ માં સિદ્ધપુર વિષે થયો હતો. અને તેણે ભાલણુની પેઠે દેવ-કથા તથા માનુષીકથા કાવ્ય રૂપે લખેલી છે; પરન્તુ તેણે હરિદ્વીલા સોળકળા નામના અથસિવાય બીજી કંઈ ખાસ લખ્યું હોય એવું બાણુરામાં આવતું નથી, તેથી તેના વિષે આપણે કશી વધારે હકીકત મેળવી શકીએ તેમ નથી.

પંદરમા શતકેના અન્ય કવિઓ

ગૂજરાતી સાહિત્યેદાનમાં પૂર્વે જ-તાવી ગયા તેવાં તરૂવરો ઉપરાંત બીજા નાના તરૂઓ પણ ન્યૂનાધિક સુવાસ ફેલા વતા ઉગી રહેલા હતા. પરન્તુ તેવા કવિ-ઓનાં નામો ઉપરાંત તેમના સંબંધમાં કશું પણ બાણુવામાં આળ્યું નથી. તે કવિઓનાં નામ, નરહરિ, ઉદ્ધવ અને સુર-ભટ્ટ એ પ્રમાણે અત્યુક્ત છે. આમાંના ઉ-દ્ધવે ઉર્ફે ભીમભટ્ટે રામાયણ લખેલું છે.

વળી તે શતકમાં વિશ્વજીવ નામનો કવિ થઈ ગયો છે. ખંભાત (સાલનીચ) તેની જન્મભૂમિ હતી. કવિ નર્મદાશંકર કહે છે કે, “એણે કોઈ બાળકૃત્ય ભટ્ટને ગુરૂ સ્થાપી રામાયણ તથા મહાભારત એ બે મહોટાં પુસ્તકો રચેલાં છે ગામા-યણુનો કિષ્કિંધાકાંડ ઈ. સ. ૧૧૬૮ માં કર્યો છે, અને અયોધ્યા કાંડ, બાળકાંડ, તથા ઉત્તરકાંડ એ ઈ. ગ. ૧૬૬૦ માં સમાપ્ત કર્યાં છે.” પ્રાચીનકાવ્યમાળા-કર એવું જણાવે છે કે, તે વિશ્વજીવે ઈ. સ. ૧૫૧૯ માં રામાયણનો ઉત્તરકાંડ લખેલો છે. એમને હોય તો તે કવિનો જન્મ ઈ. સ. ૧૫૦૦ પહેલાં થયો હોવો જોઈએ. અને એમ હોય તો જ તે કવિની ગણના પંદ-રમા શતકમાં થઈ શકે. પરન્તુ ન્યાસુધી સબળ કારણો મળી શકે નહિ, ત્યાંસુધી કોઈ એક નિર્ણય ઉપર આપણાથી આવી શકતું નથી. તે કવિની ભાષાશૈલી વિષે કવિ નર્મદે લખે છે કે, “વિશ્વજીવે મહોટાં પુસ્તકો કર્યાં છે, પણ તેમાં કેવળ નીરસ કથનજ છે, એવું કે અંથનાં પાત્રજનને સાધારણ અથવા હલકી સ્થિતિના સ્વભા-વજણથી વર્ણવ્યાં છે. ભાષા થડકતી, શબ્દ-પ્રયોગ ખોટા, અલંકાર તાણીતૂશીને આ-ણેલા, વાક્યોની પુનરુક્તિ ઇત્યાદિ

દોષ છે. ક્યન રાગ-દાળમાં મુકેલું છે. + + તેમની કવિતાવાણી મોળી અને નિસ્તેજ છે. "

સંક્ષિપ્ત વિવેચન.

ઉપર પ્રમાણે ગૂજરાતના સુપ્રસિદ્ધ કવિઓનાં વૃત્તાંતો જાણ્યા પછી આપણે કહી શકીએ તેમ છીએ કે, ગૂજરાતી સાહિત્યનો પ્રભાતકાલ ભક્તિચરણી શાંત તથા મંગલતામય હતો. તથાપિ સામાજિક જીવનને સમુદ્ર સાથે સરખાવીએ તો, સમુદ્રની સપાટી ઉપર જોઈ દેખાયાવિના રહેતો નથી. ગૂજરાતમાં મુસલમાની રાજ્ય આ શતકના પ્રારંભમાં જ સ્થપાયું હતું, પરંતુ તેના ચોગે ભક્તિપરાયણ આત્માઓ-નરસિંહ તથા મીરાંને કશી પણ ઉપાધિ આપી નહીં ન હતી. નરસિંહ જૂનાગઢમાં રહીને, અને મીરાં દ્વારામતીમાં રહીને પોતાના પ્રિયતમ યશોદાનંદનની સ્તુતિનાં રસમય ગીતકાં દલકારી જનસમાજને રસનિમગ્ન કરી નાંખતાં હતાં. પ્રાતઃકાલીન ગાલ-સૂર્ય નરસિંહનાં શાંત કિરણો ઉદય પામી પોતાનું શાંત તેજ હિંદુસ્તાનના આરે ખૂણામાં રેલાવવા લાગ્યાં હતાં, અને મીરાં

પોતાના ભક્તજન્ય નરસિંહની પેઠે પોતાની અપ્રતિમ ભક્તિનો સ્વાદ ચખડાવવા મંડી હતી. નરસિંહએ તથા મીરાંએ વાવેલાં ખીજ તે શતકના ઉત્તરાર્ધમાં અને ત્યાર પછી ઉત્તરોત્તર પ્રત્યેક શતકમાં કોઇને કોઇ રૂપમાં પ્રકટ થઈ રહેતાં ગયાં. એ યુગનું લક્ષણ ભક્તિ-કૃષ્ણભક્તિ હોય એવું લાગે છે નરસિંહની આસપાસ ખંધાઈ રહેલું અહો, ઉપશ્વેદનું મંડળ ભક્તિપ્રભા પ્રસારી રહેલું છે. આ શતકના સર્વ કવિઓની કૃતિઓ તપાસતાં-પદનાલની નહિ-સહજ જણાઈ આવે છે કે, ગૂજરાતમાં કૃષ્ણભક્તિ પ્રવેશ પામી ઉંડાં મૂળ ધાલી બેઠી હતી; અને ઠામ ઠામ કાવ્યકરો એક રૂપે નહિ તો બીજે રૂપે શ્રીકૃષ્ણની લીલાજ ગાતા હતા. નરસિંહનો રાગ સર્વને લાગેલો, અને તે ઉપરથી કહી શકાય કે, નરસિંહ તથા મીરાંના પ્રકાશથી તે શતકના ઉત્તરાર્ધના કવિઓ પ્રબલ્લંત થયા હતા. પંડિત બ્રાહ્મણ બોપદેવ કૃત શ્રીમદ્ ભાગવતની છાપ નરસિંહ ઉપર પડી, અને નરસિંહની ધૂને તેના પછી થયલા કાવ્યકરોને તથા ભક્તોને ધૂણાવ્યા; એટલું તો નહિ પરંતુ તે સમયની જોઈ પામતી જનસમાજના હૃદયમાં શાંતિજનક રસ રેડીને ધર્મજુહિમાં તેમે

અરુણસિત રાખી દીધી. આ શતકનું ખરે-ખરું માહાત્મ્ય તો એટલીજ હકીકતમાં સમાયતું છે કે, તે કાળથી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સંરક્ષિત થઈ રહેલી દેવકયા તથા બ્રહ્મવિદ્યાનું જ્ઞાન કવિઓદ્વારા સ્વભાષામાં જનસમાજને મળતું થયું; અને તે કવિઓનો શ્રમ ફરીથી જ થવા પામ્યો. જાગૃતી ધર્મબુદ્ધિએ પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવવો શરૂ કર્યો, અને ગૃજરાતમાં કાળના વહેવાની સાથે ધર્મશાસ્ત્રો તથા પુરાણોનું જ્ઞાન એક પછી એક થયેલા કવિમુખથી પ્રાકૃતજનસમાજને પ્રાપ્ત થતું ગયું. કલિયુગમાં ભક્તિયુગનો આરંભ થયો, અને નરસિંહ તથા મીરાંથી પ્રેરાયેલી કવિબુદ્ધિ વિકાસ પામવા લાગી-અંચળ થઈ ધર્મમાર્ગે વિચરવા લાગી. નરસિંહશાળાશયપાદ, અને ગૃજરાતનાં પ્રતિભાવાળાં સંતાનો તેના આશ્રય લઈ પોતાની બુદ્ધિનો પ્રસાદ પ્રજાગણને ઘખડાવવા મંડ્યાં. ગૃજરાતનો તે બાલ-ભાનુ હજી હોવાયો નથી, અને હોવાશે કે કેમ તે પણ કહી શકાતું નથી.

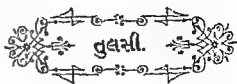

કવિ નાકર-નાકરદાસ “વટપુર”-વરોદરાનો રહેવાશી હતો. તેના પિતાનું નામ વીકાળ હતું. જ્ઞાતિએ દિશાવાળ વણિક હતો. તે કયા વર્ષમાં જન્મ્યો હતો તે ખાતરી સાથે કહી શકાતું નથી; તથાપિ તે કવિ સોળમા શતકમાં થયો હતો એવું તેનાં કાવ્યો ઉપરથી સમજી શકાય છે. ઇ. સ. ૧૫૧૬ ના વર્ષમાં તે ઉમરેક દર્શનાર્થ ગયેલો; તે વખતે તેણે હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન લખેલું; અને ઇ. સ. ૧૫૪૪ માં તેણે દુવાખ્યાન લખી કાઢેલું. તે યાને વર્ષો ઉપરથી સહજ અનુમાન નીકળી શકે છે, કે તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૦૦ પૂર્વે નહિ તો તેના સોળમા શતકમાં તો થયોજ હોવો જોઈએ.

તેણે લખેલાં કાવ્યો ઉપરથી સમજાય છે કે, તે પોતાના હિતાર્થે કાવ્યો લખતો નહિ; પરંતુ તે પોતાના કાવ્ય-ગ્રંથો લખી લખીને બ્રાહ્મણને અર્પણ કરી દેતો હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૫૧૬ માં હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન, (૨-૩) ઇ. સ. ૧૫૪૪ માં ચિન્નિવાદ તથા દુવાખ્યાન તથા (૪) -

મહાભારતમાંથી વિચાર્યું, અને (૫)
ઓખાહરણ નામનાં કાવ્યો તથા પદો
લખેલાં છે. ઉપરના કાવ્યોમાંથી શિવ-
વિવાહ તથા ક્રુવાખ્યાન તેણે ઇ. સ.
૧૫૪૪ પૂર્વે લખેલાં; પરંતુ તે ગ્રંથો
નાના હોવાથી ગ્રાહ્ય—“ વૃદ્ધ કુળ
નાગર મદનસુત વાડવ ” શ્રી મન “રીઝયુ”
નહિ; એટલે તેણે તે ગ્રંથો વિસ્તારથી
ફરીથી લખી કાઢેલા. તેણે શિવવિવાહ
પ્રથમ લખેલો; અને પછી ક્રુવાખ્યાન
લખેલું છે.

નાકરે છંદોમાં કાવ્યો બનાવ્યાં નથી.
રામગ્રી, આશાવરી, સામેરી વગેરે રાગ-
રાગણીઓમાં કડવાં પાડી તેણે કવિતાઓ-
દાર-દૌરારાલિક વસ્તુઓ લખે-ગાયું છે.
દેવકથા વાંચી વંચાવી ભકિત કરવી તથા
ભારતરસ જગાડવા લણી તેણે લક્ષ હોય
એણે તેનાં કાવ્યોપરથી સમજી શકાય છે.
તેની ભાષા સ્પષ્ટારી, ભકિતરસવાળી, પરંતુ
અલંકાર વિનાની સાદી અને સરલ છે. તે
કથા વર્ષમાં મરણ પામ્યો છે તે બાણવાનું
કથું પણ સાધન નથી.

કવિ ગુલસીનો જન્મ કાઠિયાવાડમાં
આપેલ જૂનાગઢ સંસ્થાનના તાળાના ગામ
કુતિઆણા (કુંદનપુર કે કુંતલપુર) માં
ઇ. સ. ૧૫૩૦-૩૫ સુધીમાં થયો હતો.
તે સારસ્વત ગ્રાહ્ય હતો, અને તેના પિ-
તાનું નામ માધવ હતું. તેણે દેવકથાઓ
લખી હશે, એવું કહી શકાય છે. ક્રુવાખ્યાન
નામનો ઇ. સ. ૧૫૫૮ માં લખાયેલો તેનો
એક ગ્રંથ માત્ર અદ્યપિ પર્યન્ત પ્રસિ-
દ્ધિમાં આવ્યો છે. એ સિવાય તેને લગતી
બીજી હકીકત બાણવ માં આવી નથી.

અપ્રસિદ્ધતામાં જ પોતાનું માહાત્મ્ય
સમજનારાં આપણાં દેશરત્નો જેવી રીતે
પોતાનાં જીવનવૃત્ત ક્યાંય પણ આપી
ગયાં નથી, તેમ વસ્તાની જાણતરમાં પણ
યથલું છે. વસ્તાનું જન્મવર્ષ કયું હતું તે
કહી શકાતું નથી; તથાપિ એટલું તો કહી
શકાય છે કે, તેનો જન્મ ગોળમાં શતકમાં

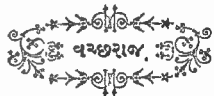
ધ. સ. ૧૫૪૦ થી ૫૦ સુધીમાં થયેા હોયો જોઈએ. તે ખેારસદનો સ્વીકાર હતો. તેના પિતાનું નામ કાળા હતું; અને તે “કાલિઆપુત્ર” નો લેઉઓ પાટિદાર-કણ્ણી હતો. તે વૈષ્ણવસંપ્રદાય પાળતો હતો, અને બ્રાહ્મણોની ઉપર તેની શ્રદ્ધા સારી હતી. વસ્તાના સંબંધમાં તેના સાંસારિક જીવન વિષયે જો કે સંવિસ્તર હકીકત મળતી નથી, તથાપિ તેણે પોતે પોતાના “સુભદ્રાહરણ” નામના કાવ્યમાં પોતાને લગતી કેટલીક હકીકત આપી છે. તે બાળ બ્રહ્મચારી હતો, અને તેનાં માતાપિતાએ તેને સંસારમાં પ્રવેશ કરાવવા અર્થે અતિ દુરાગ્રહથી પ્રયત્ન પણ કરેલો. પરંતુ વસ્તો એક ટળી બીજે થયલોજ નહિ. પશ્ચિમ એ આવેલું કે, તેને પોતાના બાપુકા ઘરમાંથી વિદાય કરી દેવામાં આવેલો. તેણે ઠેઠ રામેશ્વર સુધી યાત્રાઓ કરેલી, અને સત્સમાગમનાં સુસ્વાદુ ક્ષણ આજેલાં. ગોકર્ણેશ્વરની યાત્રાએ જતાં પર્વત ઉપરથી પડી જવાથી તે એક પગે લંગડો બની ગયલો. તે બનાવ બન્યો તે પહેલાં તેનાં “માતાતા અને પિતામહ” મરે ગયાં હતાં; તથા તેના પોતાના ભાઈઓએ તેને “દૂર હાંકી મેલ્યો” હતો. પછી ગોકુળ મથુરાની યાત્રાએ જઈ આવી તેણે મુરા-

નપુરમાં વસી પોતાની ‘જિંદગી પૂરી કરી હતી.’ એનું જીવન દેવળ ભક્તિપરાયણ હતું તથા સ્વાર્થબુદ્ધિનો તેનામાં અંશ પણ ન હતો. “પરણવાની મંછા” ધરનારને તે “ગદ્દાધ” માં પડનાર લેખતો હતો.

વસ્તાએ ત્રણ અંથો લખેલા છે:—

(૧) શુક્રેવ આખ્યાન ધ. સ. ૧૫૬૮; (૨) સુભદ્રાહરણ અને (૩) સાધુચરિત્ર. આ ત્રીજા અંથમાં તેણે ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ તથા નાલાજીની સ્તુતિ કરેલી છે.

તે કયા વર્ષમાં ક્યાં મરણ પામેલો તે અદ્યપિ પર્યન્ત અપ્રસિદ્ધિમાંજ છે.

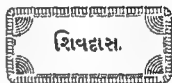
કવિ વન્છરાજ, કાવ્યદોહનકાર કહે છે તે પ્રમાણે, જંબુસરનો વતની હતો. જ્ઞાતિએ તે નાગર હોય એવું લાગે છે; કારણ કે પ્રેમાનન્દનો શિષ્ય વીરજીસ્વકૃત સુરેખાહરણ નામના કાવ્યના પ્રારંભમાં કવિઓની સ્તુતિ કરતાં “વંછનાગર શુભ-સાગર” નું સ્મરણ કરતાં તેને કરવાનું લખે છે! તેના પિતાનું

યક હતું. તેનો જન્મ ક્યા વર્ષમાં થયેલો તે કહી શકાતું નથી. તથાપિ તેણે રસમ-જરીની વાર્તા તથા સ્ત્રીચરિત્ર નામના ગ્રંથો લખેલા છે, તેમાંથી પહેલા ગ્રંથના અંતમાં તેણે તે ગ્રંથ સમાપ્ત કર્યાનું વર્ષ ઇ. સ. ૧૫૭૬, સંવત્ ૧૬૩૫ આપેલું છે, તેથી તે ઇ. સ. ૧૫૫૦ ના અરસામાં થઈ ગયો હોય એવું કહી શકાય છે. બીજું એક કાવ્ય કબીરપદનું તેનું લખેલું કહેવાય છે તે ઉપરથી તે કબીરપંથી હશે એવું અનુમાન નીકળી શકે ખરું.

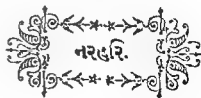
આ કવિની રસમજરીની વાર્તાને તેના ઉત્તરકાલીન શ્યામજીભટ્ટની વાર્તાઓનું બીજ ગણી શકાય. કારણ કે રસમજરીની વાર્તામાં સ્ત્રીચરિત્રોનો “રસવાદ” કરવામાં આવેલો છે, એટલું તો નહિ પરંતુ શ્યામજી તેની કૃતિનું અનુકરણ કરનાર છે એ વાત, રસમજરીની વાર્તાનો વિષય, તેની રચના, તેના વસ્તુવિકાસ, તથા તેની લેખનપદ્ધતિ ઉપરથી મિદ્ધ પણ કરી શકાય તેમ છે. રસમજરીની વાર્તાના કાવ્યમાં મુકાયેલા છપ્પા, ચોપાઈઓ તથા દોહરાઓના પડઘા શ્યામજીની કથાઓમાં સ્પષ્ટ સંભળાય છે. ગૂજરાતી સાહિત્યમાં છપ્પા, ચોપાઈ, દોહરા વગેરે છંદો તથા

કેવળ કદિપત વાર્તાને પ્રથમ પ્રવેશ કરાવ્યાનું માન આજ કવિને મળે તેમ છે.

આ કવિનું મરણ વર્ષ પણ તેના કવિ જાન્યુઓની પેઠે અધકારમાં જ રહેવા પામ્યું છે.

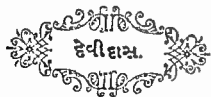

આ કવિ સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) નો રહીશ હતો. જ્ઞાતિએ નાગર હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૬૧૭ ના વર્ષમાં “દક્ષિણ દેશ બિજા-પુરમાં” રહીને દ્રાપદીસ્વયંવર આખ્યાન લખેલું છે. વળી તેણે યગવ-આખ્યાન, એકાદશી માહત્ત્ય તથા પરશુરાણ પદો લખ્યાં હોય એમ પણ જાણવામાં આવે છે. તેનો જન્મ ક્યા વર્ષમાં થયો છે તે જણાઈ નથી, તથાપિ તે ઇ. સ. ૧૬૦૦ પૂર્વે જન્મ્યો હશે એવું અનુમાન કરી શકાય છે.

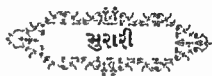
નરહરિ કવિ વિષે કશું પણ જાણવામાં આવેલું નથી. માત્ર તે ભગવદ્ગીતાનું ગૂજરાતી ભાષાન્તર કરનાર છે એટલું જ

જાણવામાં આવ્યું છે. તે અંથના અન્તમાં તેણે તે અંથ સમાપ્ત કર્યોની તારીખ આપતાં ઇ. સ. ૧૬૨૧ ની સાલ આપી છે; તેથી તેના સંબંધમાં એટલુંજ અનુમાન નીકળી શકે તેમ છે કે, તે સોળમા શતકનો કવિ હોવો જોઈએ. ભગવદ્ગીતા જેવા આધ્યાત્મિક વિચારોથી ભરપૂર મૂળ સંસ્કૃત અંથનું પદ્યમાં ભાષાન્તર કરવામાં તેણે ઘણી ચતુરાઈ વાપરેલી છે. કોઈ કોઈ પ્રસંગે તેણે ટીકાપણુ આપેલી છે. અંથની ભાષા સરલ પણ જૂની ઢબની છે, તથા કોઈ કોઈ પ્રસંગે સંસ્કૃત શબ્દોની અમલ જોડણી તેણે તોડી પણ નાંખેલી છે. વળી હાલની શબ્દજોડણી તથા શબ્દોનાં રૂપો કરતાં જૂઠા પ્રકારની જોડણી તથા રૂપો પણ તેની કવિતામાં જોવામાં આવે છે. એ વિષયમાં કવિદોષ કરતાં નકલ કરનારાઓનો દોષ પણ હોય ।

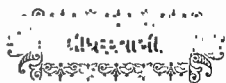

કવિ દેવીદાસનું જન્મ વર્ષ જાણવામાં નથી. તથાપિ તે પેટલાદ તાળે સોજાનો વતની હતો, અને તેણે ત્યાં રહીને ઇ. સ.

૧૬૦૪ માં રક્ષિત્વ નામનું ત્રીશ કડવામાં કાવ્ય લખેલું છે, તે ઉપરથી કહી શકાય છે કે તેનો જન્મ સોળમા શતકમાં થયોજ હોવો જોઈએ. તે જ્ઞાતિએ ગાંધર્વ હતો.

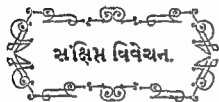

આ કવિ કોણ, કયાનો વતની તથા કયા વર્ષમાં થયલો તે જણાયું નથી. તથાપિ કાવ્યદોહન ભાગ ૬ માં તેનું જે ઇશ્વરવિવાહ નામનું કાવ્ય છપાયું છે તે કાવ્યની તે પ્રત ઇ. સ. ૧૬૧૬ ના વર્ષની છે. તેથી તે કવિ સોળમા શતકનો કદાપિ કરી શકે ! તેના પિતાનું નામ જગન્નાથ છે એવું તેના કાવ્ય ઉપરથી જણાય છે.

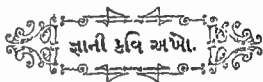
આ કવિ વિષે કશું પણ જાણવામાં આવ્યું નથી; તથાપિ કાવ્યદોહનના ભાગ ૬ માં તે કવિજ્ઞ ગોરીચરિત્ર છપાયું છે તે ઉપરથી તે સ્વામી હશે એવું અનુમાન

થાય છે. તે ગૌરીચરિત્રની એક પ્રત ઉપર ઇ. સ. ૧૬૧૯ ની સાલ છે એમ કાવ્ય દોહનકાર કહે છે. જો તેમ હોય તો તે કવિ સોળમા શતકમાં કદાચ થયો હોય !

નરસિંહ મહેતા આદિએ પંદરમા શતકમાં ગૂજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં જે બીજાં દોષી, અંકુરિત કરેલાં તેમનું યથા વિધિ પાલનપોષણ સોળમા શતકમાં થઈ રહ્યું હતું. તુલસી, વસ્તો તથા વગ્ધરાજ એ કવિ ત્રિપુટીએ ગૂજરાતના જૂદા જૂદા પ્રદેશો સંભાળી રાખીને કાવ્યવેલડીને સૂકાઈ જવા ન દેતાં ઘણી સંભાળથી લીલી સૂકી સંભાળી રાખી. મહેતાના સમયથી શરૂ થયેલી જ્ઞાન તથા દેવકથાની કવિતાઓમાંથી ઉકત કવિઓમાંના પહેલા બેએ દેવકથાઓને ઝીલી લીધી, અને તેમની ખીલવટ કરવાનું કામ જારી રાખ્યું; એટલું તો નહિ, પરંતુ પોતાની પાછળ આવનાર કાવ્યપ્રેમી પ્રેમાનન્દશાળા-પુરાણયુગને માટે આવશ્યક માર્ગદર્શક તથા સૂચક સાધનો ઉભા કરવા માટેલાં આ

સર્વ કારણોને લીધે આપણે આ શતકને પોષણ યુગનું નામ આપીએ તો તેમાં કશું ખોટું નથી. ગૂજરાતી સાહિત્યમાં કલ્પિત વાર્તાઓનું બીજા પણ આજ યુગમાં વચ્છરાજને હાથે દોષાયું હતું.

“કાળ માયાનું નાટક” સમજનાર તથા “કાળ” માત્રના બંધનથી મુક્ત રહેનાર અખાને જન્મ ક્યા વર્ષમાં, ક્યાં તથા ક્યે દિવસ થયો હતો તે વિષે આપણા જાણવામાં કશું પણ આવતું નથી. “અખોગીતા” નામના પોતાના કાવ્યગ્રંથના અંતમાં તે પોતે તે ગ્રંથ ઇ. સ. ૧૬૪૯ ના ચૈત્રમાસની શુ. દિ. ૯ ને સોમવારે પુરો કર્યોનું જણાવે છે; તે ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૧૫ ના અરસામાં થયો હોવો જોઈએ. રા. નર્મદાશંકર તથા રા. ઇચ્છારામ સૂર્યરામના લખવા મુજબ તે શ્રીમાળી સોની જ્ઞાતિનો હતો. તે અમદાવાદમાં આવી, ખાડિયામાં આવેલી દેસાઈની પોળમાં રહેવા લાગ્યો તે પૂર્વે તે જેતલપુરમાં રહેતો હતો એવું સારાન્યતઃ કહેવાય છે. અખાને જ્ઞાનમય

કવિતાઓ લખવાનું કેવી રીતે સુઝી આવ્યું તેના સંબંધમાં અનેક વાતો કહેવામાં આવે છે. અને તેમાં કશી નવાઈ નથી; કારણ કે આપણા દેશમાં જે જે મહાપુરુષો થઈ ગયા છે, તે તે તમામનાં જીવનવૃત્તાંતો અપ્રસિદ્ધિમાંજ રહેવા પામ્યાં છે, અને તેમના પછી થયેલી પૂજકપુદ્ધિવાળી પ્રજાએ તે સર્વ મહાત્માઓની કીર્તિ ગાવા અર્થે તેમનાં નામ સાથે કંઈ કંઈ ચમત્કારવાળી, માહાત્મ્ય દર્શાવનારી કથાઓ સંકળાવી દીધી છે. અજો તેવી આર્યબુદ્ધિને અપવાદરૂપ ન રહી શક્યો. કહેવાય છે કે, અખાને એક ખંડેન હતી તે પહેલવહેલી મરી ગઈ, અને તેના પરિણામમાં અખામાં વૈરાગ્યનું બીજ રોપાયું. તે બે વાર પરણેલો અને બન્ને વખત ઘરભંગ થયેલો, અને તેનું ક્ષણે આવ્યું કે અખાનો વૈરાગ્ય અકુરિત થયો. પછી અખાને એક બાઈએ પોતાને વાસ્તે સોનાની કંઠી બનાવવા આપી, અને અખાએ તેમાં ઘટતું સોનું ઉમેરી એક કંઠી કરી આપી; પરંતુ તે બાઈને તેના તે કૃત્યથી અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો, અને તે અખા કને પૂછવા માટે ગઈ. અખાએ તેણીના મનની વાત કહાવી અને તે જાણીને તેને ઘણું પરિતાપ થયો. (વિશેષ હકીકત નર્મગદ્ય તથા કા. દો. અ. ૮.). આવી

આવી વાતોથી તેનો વૈરાગ્ય પદ્ધતિ થયો, અને છેવટ તીર્થયાત્રાએ નીકળતાં વૈષ્ણવ મહારાજે તથા ડોળધાણ પ્રદક્ષિણાનીઓનો પરિચય થવાથી તેનો વૈરાગ્ય વૃક્ષરૂપે પરિણમીને જ્ઞાનદ્વગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ થઈ ચૂક્યો. અખાની કવિતા અનુભવના ઉગારો છે, તેથી સહજ કળી શકાય છે કે, તેને આ અસાર સંસારની પ્રત્યેક શ્રેણિનો સંપૂર્ણ અપરોક્ષ અનુભવ થયેલો હોવોજ જોઈએ. જ્ઞાનની શોધમાં તે ઘણું આયડેલો, પરંતુ “રેણી વિના કેણી” કથનારાજ તેના જોવામાં આવેલા. આખરે તેને જ્ઞાન થયું કે.

“પરશ્વક્ષ પ્રાય પોતામાં વસે,
સદગુણ ગમે તે જો અભ્યસે,
નાંખા પીતળ નિપજે ધાત,
પ્રાયે છે સુવર્ણની જાત;
કાંઈ પાપાણુ ન થાયે હેમ,
અખા જ્ઞાન વિન બીણું તેમ
તું તીરથ કં સાધું જુએ,
કં પોતાને પ્રતિબિંબે રૂએ ?”

કેઈ વ્યક્તિનું નામ નહિ હતું: તે બ્રહ્મા-
નન્દ તે પોતાનું આત્મસ્વરૂપ-આત્મજ્ઞા-
નજ હતું. આ અમારા અનુમાનને સિદ્ધ
કરનાર પ્રમાણે અખાનાં કાવ્યમાંથીજ
મળી આવે છે. કારણ કે 'અખેગીતા'
ના આદંભમાંજ અખો બ્રહ્માનન્દને "ચિ-
દશક્તિ" કહીને લખે છે કે "આણુછતો
અખો અધ્ધારોપ કરે, તે કયા નિજ આ-
નંદની" વળી તેજ કાવ્યના પહેલા કડ-
વાની છઠ્ઠી કડીમાં "હરિ તે ગુરૂ, ગુરૂ ગો-
વિન્દ એવું નામ" રહ્યું લખેલું છે વળી
ગુરૂ શિષ્યસંવાદ નામના કાવ્યમાં તે
લખે છે કે,—

"હું હુને પ્રણુમી કહું, નમો નમો નિજધામ."
મહા અનુભવ મહા પુરુષને, સાર ચહી કર્યો
અંધ;

વળી એ સર્વ ઉપરાંત અખાનું પ્ર-
ત્યેક કાવ્ય વાંચતાં સહજ સમજાઈ આવે
છે કે, અખો સ્વ અનુભવ-આત્મજ્ઞાન સિ-
વાય કેઈ એક પાત્ર સાધનને પ્રમાણરૂપે
માનતો નથી. અર્થાત્ અખાની દ્રષ્ટિએ પ-
ડેલી સ્વપ્ન સરખા સંસારની અસારતા
અને તેના પરિણામમાં તેને ઉત્પન્ન થઈ
આવેલો વૈરાગ્યજ તેના મહોટો ગુરૂ થઈ
પડેલો. અખાનો અન્ય કોઈ ગુરૂ હોય
એવું તેનાં કાવ્યો ઉપરથી નીકળતું નથી.

અખો કવિ નહિ, પરંતુ જ્ઞાની હતો.
તે પોને પોતાના કવિત્વ માટે દેટલા વિ-
નયથી બોલે છે તે નીચે આપેલી લીટીઓ-
પરથી સમજાયે:—

"લન્હવી આગળ જેમ શોકળો,
ચુરતક બદરી યથા,
પારિભતક પાસે અરણી,
મહાકવિ આગળ હું તથા"

તે "મગણ તગણ" બાણતો ન હતો;
"ચાતુરી ઝડ ઝમકો" તે પોતાના કા-
વ્યમાં આણી શકતો નથી; તે તો કેવળ
"દારક કેરી પુતળી"ની માફક સૂત્રધા-
રની કળચાંપણીથી કવિતા નહિ, પણ
"અનેક ચાળ" કરનાર હતો. વળી તે
પોતેજ પોતાના કવિ અંગ વિષયક એક
છપ્પામાં કહે છે કે, જ્ઞાનીની કૃતિને-શબ્દ
ગુંથણીને કવિતા ગણવાની નથી કોઈએ;
કારણ કે "ગિરણ સૂર્યનાં" વર્ણવી શ-
કતાં નથી, અને "શબ્દ તણો છેડો"
આવી શકતો નથી. અખાએ કવિતાના રૂ-
પમાં પોતાના હૃદયના ઉમળકા પહાર કા-
ઢવા અને તેટલો પાષો પ્રયત્ન કર્યો છે, ત-
થાપિ તેનાં તમામ શ્રવ્યો વાંચી જતાં આ-
પણને સહજ સુચકન થઈ આવે છે કે, તે
જ્ઞાની-કવિ તેનાથી પૂરો ધરાયો નથી.
તેના મનનો છેદામાં છેડો ઉલરો તે
પહાર કાઢી બતાવી શક્યો નથી, એટલું

તો નહિ, પરંતુ બ્યારે શબ્દનો ભંડાર—
દ્રષ્ટાન્તોનો ભંડાર ખૂટી જવા પામ્યો, ત્યારે
નિરૂપાય થઈ તેને જણાતકારે એક પ્રકારનું
મૌન ધારણ કરવું પડેલું છે.

અખાને બંધન પ્રિય નહતાં, કારણ કે
તે જીવનચુક્ત થઈ ગયો હતો. અને તેથી તેણે
વેદાંત જેવા ગહન વિષયને બને તેટલો
દાખલા દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરી બતાવી “પ્રાકૃત”
ભાષામાં—ગૂજરાતીમાં ઉતાર્યો છે—ગાઈ બ-
તાવ્યો છે. તે કહે છે કે:—

“સંસ્કૃત બોલે તે શું થયું ? કાંઈ
પ્રાકૃતમાંથી નાસી ગયું ?”

જે નિત્ય છે તે સર્વ કાળે રહેવાનું જ
છે, અને સર્વ દશામાં પણ નામ રૂપ બદ-
લાવાથી તરત બદલાઈ જતું નથી. અને
તેવા હેતુથી અખાએ પોતાની માતૃભાષામાં—
ગાતે જેવી ભાષા બોલતો હતો તેવી ભા-
ષામાં પોતાના ઉદ્દેશરેનો પ્રવાહ ચલા-
વેલો છે. અખાની કટાક્ષાત્મક ભાષા કોઈ
પ્રસંગે અતડી, અપરિચિત, અને અગમ્ય
પણ થઈ પડે છે; પરંતુ તે વાતનું પ્રાય-
શ્ચિત તેનાથી અપાયલી દૃષ્ટાંત—પરંપરાથી
થઈ જાય છે. જ્ઞાન એ તેની કવિતાનું લક્ષણ
છે; શબ્દ અમરકૃતિ નહિ. નિંદા કે સ્તુતિની
દરકાર રાખ્યાવિના તેણે જૂદા જૂદા પંથ-
વાળાઓને, મતપ્રવર્તકોને તથા સાધુ

સંન્યાસીનાં નામધારીઓને શબ્દબાણીથી
ત્રીધી નાંખેલા છે. મરત માતંગની પેઠે
જાની અખો પોતાના સપાટામાંથી કોઈને
પણ બચવા દેતો નથી. પાર પહોંચ્યા પછી
ભીંત કોની ? અખ.ની બાધક કવિતામાં
પ્રસંગે પ્રસંગે મર્મહાસ્યની છોજો ઉછળી
રહેલી જોવામાં આવે છે.

અખાએ અખેખિતા, ચિત્તવિચાર સવાદ, કેવ
લ્યગીતા, ચુરિચિત્તસવાદ, અનુભવખિડ, બ્રહ્મલીલા,
૭૪૬ છંપા, તથા ૪૬ પદો લખેલા છે તે સિવાય
કાન્યદોહનકાર કહે છે તેમ તેણે પરમપદ-
પ્રાપ્તિ તથા પચ્ચગીતાતપર્યં નામનાં બીજાં બે
કાવ્યો લખેલાં છે. આમાંથી હિંદુસ્તાનીમાં
લખાયલી બ્રહ્મલીલા તે સંતપ્રિયાજ
હોવી જોઈએ.

અખાનાં પૂર્વોક્ત કાવ્યો એટલાં બધાં
તો ગંભીર અને ગહન વિચારોથી ભરેલાં
છે કે, તેમાંના અકેક ઉપર લખતાં લેખિની
થાડી જાય. તથાપિ આપણે સક્ષેપમાં તેના
વિચારો બતાવીને અખાવાણીનું હાર્દ
સમજી લઈશું.

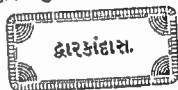
‘ब्रह्म सत्यम् जगत् मिथ्या, अहं-
' ब्रह्मास्मि, ' तथा ' तत्त्वमसि, ' એ
વેદાંતનાં વાક્યત્રયમાં રહેલું ‘અહં’ રહસ્ય
અખાના અનુભવમાં આવેલું; એવું તેની
વાવાઝોડા જેવી કવિતાઓમાંથી સ્પષ્ટ મ-
મજાઈ આવે છે. તે પોતાના જ્ઞાનથી એટલો

તો ઇ બનેલો કે, તે પોતે “હું હું”ને પ્રણમી કરું, નમો નમો નિર્જ્યામ” એવું લખીને પોતાનેજ પરમાત્મા સ્વરૂપ માની લે છે. તેના મત પ્રમાણે કમની “ચક્રચુધ” વગડામાં ચતા તાપણના જેવી છે; સ્નાન, સંધ્યા, તર્પણ વગેરે અવિધામાં અથડાતા જીવને માટે છે. “ઉડાજળમાં” બ્રહ્મરૂપી રત્ન પડેલું છે; પરંતુ માયારૂપી “તુંગી” મનુષ્યને ફોટેવળગેલી છે તેથી તે ઉડા ઉતરી તે રત્નને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તીર્થમાત્ર પ્રતિજિંબ રૂપે છે, તેટલા માટે તેને ન જોતાં જિંબને જોઈ લેવું-સાક્ષાત્કાર કરી લેવો એજ ઇચ્છ છે. જો તીર્થજ જોવાં હોય તો તનરૂપી તીર્થ જોઈ તેની વિષે વિરાજતા વિલમંતા આત્માદેવનાં દર્શન કરી લેવાથી “કોટી આપદા” ટળી જવાનીજ સંસારના સતત પ્રવાહમાં જે તત્ત્વનિત્ય જેમનું તેમ અવિકૃત અદૃશ્ય થઈ રહ્યું છે તે જ પરબ્રહ્મ છે. આ પ્રમાણે આપણા જીવમાં આવે છે કે અજો કેવળ જ્ઞાન સિવાય બીજા કશામાં બીલકુલ માન-તોજ નથી.

અખાની કવિતાઓ જ્ઞાનની છે-કઠિન છે છતાં તેમાંનાં ઉખાણાંઓ એટલાં બધાં લોકપ્રિય થઈ પડ્યાં છે કે, ગૂજરાતની

જનસમાજના મુખમાંથી તેઓ અવાર-નવાર પડતાં જોવામાં આવે છે.

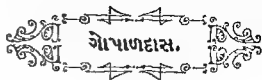
અજો ક્યા વર્ષમાં વિદેહ થયો તે વિષે આપણે સનિશ્ચય કહી શકતા નથી, તથાપિ તેનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૬૭૫ ના અરસામાં થયું હોય એવું અટકળી શકાય છે.

દ્વારકાંદાસ.

“વિપ્રચુર” પ્રેમાનન્દની દીક્ષા લઈ કવિતા કરતાં શીખેલ દ્વારકાંદાસ કવિને જન્મ, પોતે પોતાના ગોવર્દનપૂજા નામના કાવ્યના અંતમાં લખે છે તેમ, ઇ. સ. ૧૬૨૪ માં “વીરજેત્રની માંચ” થયો હતો. તે જ્ઞાતિએ વાણીયો હતો. તેણે કૃષ્ણકીર્તન કરેલાં છે તે ઉપરથી સહજ કહી શકાય છે કે, તે વૈષ્ણવી સંપ્રદાય પાળતો હતો; તથાપિ તે અંધ હોઈને વૈષ્ણવ નહિ હતો, તેણે “સિદ્ધિ” મેળવવા અર્થે શિવ-સ્તુતિનાં પદો પણ લલકારેલાં છે; એટલું તો નહિ, પરંતુ તેની વૃત્તિઓ અદ્વૈતવાદ લાવી પણ વળેલી હોય એવું અનુમાન તેનાં પદો ઉપરથી થઈ શકે છે. બાળા-વસ્થામાંથી તેને કવિતા કરવાનું વ્યસન લાગેલું નહિ; પરંતુ તે જ્યારે “પચાશ” વર્ષની વયનો થયો, ત્યારે તેને પ્રેમાનન્દ

કવિનો " મેળાપ " થયલો, અને તે દિવસથી તેણે તેને ગુરૂમાની-તેનાજ " પ્રતાપથી " " વૃદ્ધપણે " કવિતા કરવાનો આરંભ કરેલો. તે પોતાને કવિ માનતોજ નહિ; અને પોતે જે જે કવિતાઓ રચેતો હતો તે તે તમામ પ્રેમાનન્દનેજ અર્પી દેતો હતો. તે મહાકવિની કૃપાથી કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી તેણે દ્વારામાસ, વનવિવાહ, દાણ્ડીવા, ગોવર્ધનપૂજન, કૃષ્ણ જન્મોત્સવ, કૃષ્ણમજ્જના પદ, શકસ્તુતિ, તિથિઓ, સાતવાર અને કૃષ્ણીવા ઉપર કવિતાઓ લખે છે તે પ્રત્યેક કાવ્ય કયા વર્ષમાં તેણે લખેલું છે તે જાણી શકાતું નથી. તથાપિ તે જાણી તેની વૃદ્ધાવસ્થાના ભક્તિમય ઉદ્ગારો છે. કૃષ્ણકીર્તન કરતાં કરતાં તેનાં કાવ્યોમાં તે શાંત ભક્તિદસમાં જોળાયેલો શૃંગાર વર્ણવે છે, કોઈ કોઈ પ્રસંગે સાદા અલંકારો ચળક ચળક થાય છે. તેનાં કાવ્યોની ભાષા સાદી, પણ સંસ્કારી છે. તેનું મરણ વર્ષ જણાતું નથી; તથાપિ તે વૃદ્ધ થઈને મુવો હોય તો ઈ. સ. ૧૬૮૫ ના અરસામાં તેનો દેહ પડ્યો હોવો જોઈએ.

ગોપાળદાસ.

બ્રહ્મસાની કવિ ગોપાળદાસનું જન્મ વર્ષ જાણી શકાતું નથી. તથાપિ તેણે ગોપાળગીતા નામનું જ્ઞાનવિષયક એક કાવ્ય " રાજનગર અમદાવાદ "માં રહીને રચેલું છે, તેના અંતમાં આપવામાં આવતા ઈ. સ. ૧૬૫૦ ના વર્ષથી, એટલું કહી શકાય કે, તેનો જન્મ સત્તરમા શતકમાં થયો હતો. તેના પિતાનું નામ નારાયણદાસ હતું, અને રાજહંસ સ્વામી સોમરાજ નામનો તેનો કોઈ ગુરૂ હતો. તે પોતાની માતૃભૂમિ તરીકે વૃંદાવતી ?-સુરત જતાવે છે. તેણે (૧) ગોપાળગીતા, (૨) શુદ્ધિવૃંદે સિખામણ, તથા ખીજાં કેટલાંએક જ્ઞાનનાં પદો લખેલાં છે. બ્રહ્મજ્ઞાન સિવાય અન્ય કોઈ વિષય ઉપર તેણે લખ્યું હોય એવું કહી શકાતું નથી. તેની મરણતિથિ જણાવવામાં છે.

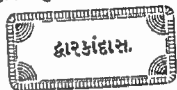

તો ઇ બનેલો કે, તે પોતે “હું હું” પ્રણમી કહું, નમો નમો નિજધામ” એવું લખીને પોતાનેજ પરમાત્મા સ્વરૂપ માની લે છે. તેના મત પ્રમાણે કમંની “ચક્રચુધ” વગડામાં થતા તાપણના જેવી છે; સ્નાન, સંધ્યા, તર્પણ વગેરે અવિદ્યામાં અયડાતા જીવને માટે છે. “ઉડાજળમાં” બ્રહ્મરૂપી રત્ન પડેલું છે; પરંતુ માયારૂપી “તુંબી” મનુષ્યને કોટેવળગેલી છે તેથી તે ઉડા ઉતરી તે રત્નને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તીર્થમાત્ર પ્રતિષ્ઠિત રૂપે છે, તેટલા માટે તેને ન જોતાં જિંબને ભેધ લેવું—સાક્ષાત્કાર કરી લેવો એજ ઇચ્છ છે. જે તીર્થજ ભેગાં હોય તો તનરૂપી તીર્થ ભેગું તેનો વિષે વિરાજતા વિલમંતા આરમાદેવનાં દર્શન કરી લેવાથી “કોટી આપદા” ટળી જવાનીજ સંસારના સતત પ્રવાહમાં જે તત્ત્વનિત્ય જેમનું તેમ અવિકૃત અદૃશ્ય થઈ રહે છે તે જ પરબ્રહ્મ છે. આ પ્રમાણે આપણા ભવામાં આવે છે કે અજો કેવળ જ્ઞાન સિવાય બીજા કશામાં બીલકુલ માન-તોજ નથી.

અખાની કવિતાઓ જ્ઞાનની છે—કઠિન છે છતાં તેમાંનાં ઉખાણાંઓ એટલાં બધાં લોકપ્રિય થઈ પડ્યાં છે કે, ગૂજરાતની

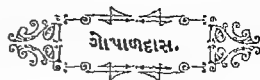
જનસમાજના મુખમાંથી તેઓ અવાર-નવાર પડતાં ભવામાં આવે છે.

અજો કયા વર્ષમાં વિદેહ થયો તે વિષે આપણે સનિશ્ચય કહી શકતા નથી, તથાપિ તેનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૬૭૫ ના અરસામાં થયું હોય એવું અટકળી શકાય છે.

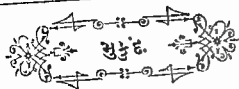
“વિપ્રચુર” પ્રેમાનન્દની દીક્ષા લઈ કવિતા કરતાં શીખેલ દ્વારકાંદાસ કવિને જન્મ, પોતે પોતાના ગોવર્દનપૂજા નામના કાવ્યના અંતમાં લખે છે તેમ, ઇ. સ. ૧૬૨૪ માં “વીરક્ષેત્રની માંચ” થયો હતો. તે જ્ઞાતિએ વાણીયો હતો, તેણે કૃષ્ણકીર્તન કરેલાં છે તે ઉપરથી સહજ કહી શકાય છે કે, તે વૈષ્ણવી સંપ્રદાય પાળતો હતો; તથાપિ તે અંધ હોઈને વૈષ્ણવ નહિ હતો, તેણે “સિદ્ધિ” મેળવવા અર્થે શિવ-સ્તુતિનાં પદો પણ લલકારેલાં છે; એટલું તો નહિ, પરંતુ તેની વૃત્તિઓ અદ્વૈતવાદ લાણી પણ વળેલી હોય એવું અનુમાન તેનાં પદો ઉપરથી થઈ શકે છે. બાળા-વસ્થામાંથી તેને કવિતા કરવાનું વ્યસન લાગેલું નહિ; પરંતુ તે જ્યારે “પચાશ” વર્ષની વયનો થયો, ત્યારે તેને પ્રેમાનન્દ

કવિનો " મેળાપ " થયેલો, અને તે દિવસથી તેણે તેને ગુરુમાની-તેનાજ " પ્રતાપથી " " વૃદ્ધપણે " કવિતા કરવાનો આરંભ કરેલો. તે પોતાને કવિ માનતોજ નહિ; અને પોતે જે જે કવિતાઓ રચેલો હતો તે તે તમામ પ્રેમાનન્દનેજ અર્પી દેતો હતો. તે મહાકવિની કૃપાથી કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી તેણે જ્ઞાનસાસ, વનવિષાદ, માલુ-લીલા, ગોવર્ધનપૂન, કૃષ્ણ જન્મોત્સવ, કૃષ્ણભગવાન પદ, શકરસ્તુતિ, તિથિઓ, સાતવાર અને કૃષ્ણધીયા ઉપર કવિતાઓમા લખેલ છે તે પ્રત્યેક કાવ્ય કથા વર્ષમાં તેણે લખેલું છે તે જાણી શકાતું નથી. તથાપિ તે ગદ્યાં તેની વૃદ્ધાવસ્થાના ભક્તિમય ઉદગારો છે. કૃષ્ણકીર્તન કરતાં કરતાં તેનાં કાવ્યોમાં તે શાંત ભક્તિરસમાં યોગા-યદો ગૂંગાર વણવે છે; કોઈ કોઈ પ્રસંગે સાદા અલંકારો ચળકચળક થાય છે. તેનાં કાવ્યોની ભાષા સાદી, પણ સંસ્કારી છે. તેનું મરણ વર્ષ જણાતું નથી; તથાપિ તે વૃદ્ધ થઈને મુલો હોય તો ઈ. સ. ૧૬૮૫ ના આરંભમાં તેનો દેહ પડ્યો હોવો જોઈએ.

પ્રજ્ઞાજ્ઞાની કવિ ગોપાળદાસનું જન્મ વર્ષ જાણી શકાતું નથી. તથાપિ તેણે ગોપાળગીતા નામનું જ્ઞાનવિષયક એક કાવ્ય " રાજનગર અમદાવાદ "માં રહીને રચેલું છે, તેના અંતમાં આપવામાં આવતા ઈ. સ. ૧૬૫૦ ના વર્ષથી, એટલું કહી શકાય કે, તેનો જન્મ સત્તરમા શતકમાં થયો હતો. તેના પિતાનું નામ નારાયણદાસ હતું, અને રાજહંસ સ્વામી સોમરાજ નામનો તેનો કોઈ ગુરુ હતો. તે પોતાની માતૃભૂમિ તરીકે વૃંદાવતી-સુરત બતાવે છે. તેણે (૧) ગોપાળગીતા, (૨) હ્રદિયહરે સિખામણ, તથા ખીજાં કેટલાંએક જ્ઞાનનાં પદો લખેલાં છે. પ્રજ્ઞાજ્ઞાન સિવાય અન્ય કોઈ વિષય ઉપર તેણે લખ્યું હોય એવું કહી શકાતું નથી. તેની મરણતિથિ હજી અધારામાં છે.

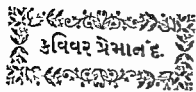

સુકુંદ નામના ભક્તકવિ તથા ભક્તોના પૂજારીનો જન્મ કયા વર્ષમાં થયો છે તે કહી શકાતું નથી. તથાપિ તે "દ્વારકાં માંહે વિશ્રામ" કરી-નિવાસ કરી રહેતો હતો એવું તેનાં કાવ્યો ઉપરથી નીકળી આવે છે. પોતાના પિતાનું નામ તે આપતો નથી; પરંતુ કેશવાનંદ શુર પાસે રહીને પોતે "કાવ્યનો અભ્યાસ" કરેલો, એવું તે જણાવે છે. વળી તે "લાપાશ્રય"-હિંદી પણ "ભક્તીભાત" શીખેલો. અને ત્યારબાદ તેણે તે લાપાનું સાહિત્ય "નિજલાપામાં" ઉતારવા માંડેલું. તે "ઉદીચ્ય" માંથી ઉત્પન્ન થયેલ ગુગળી ગ્રાહ્ય જ્ઞાતિનો હતો. તે ગુગળી ગ્રાહ્યો "પૂજારી" પરમેશ્વરના-સેવક પ્રભુકેરા ધરના ગણાતા હતા અને ગણાય છે.

તેણે 'શ્રીમત્ સંત પ્રતાપથી' ભક્તોની ચરિત્રમાળા ઇ. સ. ૧૬૫૨ માં ખતાવવી શરૂ કરેલી તે આખી માળા જો કે હાલ સુધી હાથ આવી નથી; તથાપિ તે ચરિત્રમાળામાં આવેલું ગોરક્ષચરિત્ર તેની તે માળાનો "અષ્ટમો" મણકો છે એવું તે કાવ્ય ઉપરથી સમજી

શકાય છે. તે કવિ તે કાવ્યમાં કહે છે કે, "એક સો હજી પૂરા કરવા તનમન ધરી દૃઢ પાઠ." તે માળાનો મેર કળીચરિત્ર છે એવું તે કવિ તે કળીચરિત્રમાં જણાવે છે. વળી તે માળા ગણવાનું કળીચરિત્રથી શરૂ થયું હોય એવું પણ સમજી શકાય છે, કારણ કે તે પા. ઇ. સ. ૧૬૫૨ માં તેણે લખેલું છે. કવિની માળાના બીજા મણકાઓ પ્રસિદ્ધિમાં આવવા પામ્યા નથી. તેણે રાધાવિનોદ નામનું બીજું એક પદ પણ લખેલું છે.

કવિ શ્રીરણછોડજીનો પૂજારી હતો; એટલે તે તે દેવનું નામ કાવ્યોમાં વારંવાર આપે છે. તથાપિ તે અદ્વૈતમતનો હતો. હિંદુ તથા મુસલમાનો-"યવનો" ઇશ્વરના ઘર આગળ એક સરખા છે એવું તે માનતો હતો. જ્ઞાનનો ઉદય થતાં પહેલાં કર્મયોગની ઉપયોગિતા તે સ્વીકારતો હતો. તેની લાપામાં હિંદીના સંસ્કારો જોવામાં આવે છે. કેટલાંક પદો તો તેણે હિંદીમાં જ લખેલાં છે. વાણીનો પ્રવાહ અસ્ખલિત છે, શાંત છે. અલંકારોની ઉન્નત સવિનાની તેની કવિતા ભક્તપરાયણ આત્માઓને પ્રિય લાગે તેવી છે. તેની કવિતા કડવાંબદ્ધ છે. તેનું મરણવર્ષ અદ્યપિ પર્યન્ત જાણી શકાયું નથી.

કવિવર પ્રેમાનંદ.

સત્તરમાં શતકમાં થઈ ગયલા કવિઓમાં
કવિવર પ્રેમાનંદનું સ્થાન એકંદરે અદ્વિ-
તીય છે. આ પ્રેમાનંદ કવિનો જન્મ વડો-
દરામાં, ડાહ્યાભાઈ પાંડતે કવિચરિત્ર
નામના ગ્રંથમાં લખ્યા મુજબ, ઇ. સ.
૧૬૩૬ માં થયો હતો. કવિ નર્મદાશંકર
તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૪૪ ના વર્ષમાં થયો
હોય એવું જણાવે છે; પરંતુ પ્રેમાનંદના
શિષ્ય વીરજીએ ઇ. સ. ૧૬૬૪ માં ઓળા-
હરજી લખેલું છે, તેના પ્રારંભમાં તે કવિ
પોતાના કવિપૂર્વજોની સ્તુતિ કરતાં પ્રેમા-
નંદનું નામ પણ ગણાવે છે. તો તે સમયે
પ્રેમાનંદ સુપ્રસિદ્ધિને પામેલો હોવો જોઈએ.
એજ આધારે કહી શકાય કે કવિચરિત્રમાં
આપેલું તેનું જન્મવર્ષ ખરૂં હોયું જોઈએ;
અરજી કે ઇ. સ. ૧૬૪૪ ને તેનું જન્મ-
વર્ષ સ્વીકારવાથી સહજ પ્રશ્ન કરવાનો અવ-
કાશ મળે તેમ છે કે, પ્રેમાનંદ પોતાને
૧૧મી વર્ષે શું પોતાનું ગ્રંથમંડળ આંધી
મેવા શક્તિવાન થયો હતો ? અથવા તો
તે કવિ તરીકે તેટલી વયે જોઈએ તેટલી
તિષ્ઠાને પામી પૂજ્ય ગણાવાને પાત્ર થઈ

ચૂક્યો હતો ? આ પ્રશ્નો ઉત્તર નકારમાં
જ સહજ આપી શકાય તેમ છે, અને તેથી
પ્રેમાનંદનું જન્મવર્ષ ઇ. સ. ૧૬૩૬ જ
ગણવું પડશે. તે સ્મારતિએ ચોવીશા પ્રાક્ષણ
હતો. તેના પિતામહનું નામ જયદેવ તથા
પિતાનું નામ કૃષ્ણારામ હતું. પ્રેમાનંદને
જીવણુરામ તથા વલ્લભરામ નામના બે
પુત્રો હતા. તેમાંથી પેહલાની શાળા નિર્વેશ
ગઈ છે, અને બીજાની શાળા, પ્રાચીન
કાવ્યમાળા છપાઈ, તે સમયે કૃષ્ણાશંકર
નામના ગૃહસ્થથી હયાતીમાં હતી. પરંતુ
કવિ નર્મદાશંકર કહે છે કે, પ્રેમાનંદના
પુત્રનું નામ રઘુરામ હતું, અને તેના
વંશમાં જન્મેલો મન.સુખરામ નામનો
ગૃહસ્થ પોતાને મળેલો હતો. એમ જો હોય
તો તે ઉભય વંશવૃક્ષમાંથી કેને વિશ્વાસ-
પાત્ર ગણવું એવો પ્રશ્ન ઉભો થયાવિના
રહેતો નથી. પ્રાચીનકાવ્યમાળાકાર પ્રેમાન-
ંદના પુત્રનું નામ વલ્લભ હતું એમ
જણાવે છે, ત્યારે કવિ નર્મદ પેલા મનઃસુ-
ખરામને આધારે તેના પુત્રનું નામ રઘુનાથ
આપે છે. એ બેમાંથી કોણ સાચું છે તે
કહી શકાતું નથી. તથાપિ પ્રાચીન કાવ્ય-
માળામાં દુઃશાસન રૂઢીરપાન નામના
વલ્લભકૃત કાવ્યના પ્રારંભમાં કવિ પ્રેમા-
નંદને પોતાનો “બાપ” લખે છે, તેથી

તે પ્રેમાનન્દનો પુત્ર હોવો જોઈએ એવું સિદ્ધ થાય છે, અને નર્મદાશંકરવાળો હંકીકત ખોટી ઠરે છે.

કવિ પ્રેમાનન્દની બાળાવસ્થા કેવા પ્રકારની હશે, એ વિષે અનેક વાતો કહેવાય છે. તેનો પિતા તેને નિર્ધન અવસ્થામાં મેલી મરી ગયો હતો. તેની માતા તેનું ભરણપોષણ કરતી હતી. તેના સમયમાં આપણા જેવા વિદ્યાશાળાઓ નહિ હતી, તેથી પ્રેમાનન્દને વિદ્યાસંસ્કાર થયલા નહિ. પરંતુ સત્સમાગમથી તેણે પુરાણાદિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધેલું. વળી તે પોતે જ્ઞાતિએ પ્રાદ્ધાન્ય હતો તેથી તે વૃત્તિને અનુસરી રહેતાં પણ તેને આવશ્યક જ્ઞાન મેળવી લેવું પડ્યું હશેજ. કારણ કે તેમ તે ન કરે તો પોતાનો જીવનનિર્વાહ આલી શકે નહિ. તે કાળના પ્રાદ્ધાન્યોનો સાધારણ ધર્મે કથાપુરાણ વાંચવાનો હતો, અને નિવૃત્તિપરાયણ ગૂજરાતવાસીઓ પોતાનું જીવન પ્રાયશઃ ધર્મધ્યાનમાં જ ગાળતા હતા. વળી પંદરમા શતક પછી ગૂજરાતમાં કવિતાનો અસ્તકાળ આવેલો, અને પ્રેમાનન્દ જેવામાં કવિની પ્રતિભા સ્ફુરતી દેખાવા લાગી. એ સર્વ સંયોગોને તે સમયની જનમમાજ એક ચમત્કારરૂપે ગણી કહે એમાં નવાઈ નથી. એટલું તો નહિ,

પરંતુ તેવા ચમત્કાર પરત્વે અન્ય કોઈ સંતોષકારક ખુલાસો ન મળતાં તેવી સમાજ પ્રેમાનન્દની શક્તિને પ્રભુપ્રસાદ કે સિદ્ધકૃપા માની લે એ અધિક સંભવવાળું છે. કોઈ સિદ્ધે આવી પ્રેમાનન્દને વર આપ્યો હોય તેમાં પણ અશ્વદ્વા રાખવા જેવું નથી. પોતાના ઉદ્ધરપોષણાર્થ કરેલી પ્રેમાનન્દે ઉત્સાહ ભરેલી પ્રવૃત્તિ તથા શાળાને અભાવે કરેલો સત્સંગ, એ બે વાતોને અમે તેની પ્રતિભાને પ્રજ્વલત કરનાર તરત્તે ગણીએ છીએ. પ્રેમાનન્દની અપૂર્વ પ્રતિભાથી અકિત થઈ ગયલી જનસમાજ પ્રેમાનન્દમાં ચમત્કાર જુએ તે વિશેષ સંભવવાળું છે.

વાયુની સહાયતાથી જેમ સ્ફુલિંગમાંથી ભડકે થાય છે, તેમ પ્રેમાનન્દને જનમમાજ તરફથી મળેલા પ્રોત્સાહનના પરિણામમાં તેની કાવ્યશક્તિ સળગી ઉઠેલી અને તેમાંથી એવો તો પ્રકાશ પડવા લાગેલો કે, પ્રતિભાહીન તથા પ્રતિભાખીજવાળાં મનુષ્યો તેના તેજમાં અંતર જળા પામ્યાં. તેના પુત્ર વલ્લભે તેની કાવ્યશક્તિનું મૂળ પૂર્વાશ્રમમાં પાટલુના નાગર રામચરણ હરિહર નામના સાધુની સત્સંગનેજ ગણ્યું છે. અને સત્સંગ-અનુકૂળ સુસંયોગ-નું નથી કરતો? આ સાધુથી ઉત્તેજિત થઈ,

પ્રેમાનન્દે ગૂજરાતી ભાષાની કાવ્યોદ્યાનની ખરડાઈ ગયલી ભૂમિને ખેડી, અને તેમાં સુશોભિત કાવ્યતરૂઓ રોપી દીધા.

ગૂજરાતી ભાષાના પરમપૂજારી પ્રેમાનન્દે કયા વર્ષથી કાવ્યદેવીની ઉપાસના કરવા માંડી તે વિષે જો કે ખાતરી સાથે કહી શકાતું નથી, તથાપિ એટલું તો નિઃસંદેહ કે, તેણે પોતાના બુદ્ધિબળ ઉપરજ અવલંબીને જીવનયાત્રા પૂરી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેણે સુદામાચરિત્રમાં લખેલું છે તે પ્રમાણે “ઉદર નિમિત્ત” સુરત તથા નંદુરખારમાં જઈને નિવાસ કરેલો, અને અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ વેડી વેડીને ભાગવતનો “અષ્ટમસ્કંધ” સંપૂર્ણ લખી કાઢેલો. તે પહેલાં તેણે તે અંથ સુરતમાં રહીને લખવા માંડેલો, એટલે કદાચ “સપ્તમસ્કંધ” પણ તેણે ત્યાં રહીને લખેલો હશે એમ કહી શકાય. તેને હાથે રચાયેલા પ્રહલાદ-આખ્યાન ઉપરથી સમભય છે કે, તેણે “ષષ્ઠમસ્કંધ” પણ “પૂરણ” કરેલો. નરસિંહ મહેતાના પિતાનું “આજ્ઞ” ઇ. સ. ૧૬૮૧ માં નંદુરખારમાં રહીને “મહેતાના ભક્ત ઘણેરા” તેથી તેમને રીઝવવા અર્થે લખેલું. એટલે તે વખતે તેનું વય આશરે ૪૫ વર્ષનું હોવું જોઈએ. ઇ. સ. ૧૬૭૦ માં સુરતમાં રહીને તેણે અષ્ટાવક આખ્યાન લખેલું, એટલે

તે સમયે તે ૩૪ વર્ષની વયનો હોવો જોઈએ. ઇ. સ. ૧૬૬૭ માં તેણે વડોદરામાં રહી એાખાહરણ લખેલું. ઇ. સ. ૧૬૬૪ માં તેણે વડોદરામાં પોતાના મિત્રમાધવને રીઝવવા અર્થે એક ઘડીમાં વાંચી શકાય તેવું લક્ષ્મણાહરણકાવ્ય લખી કાઢેલ. આ વર્ષ પૂર્વે તેણે સ્વર્ગનિસરણી સિવાય અન્ય (કાવ્યદોહન પ્રમાણે) કોઈ પણ કાવ્ય લખેલું કે કેમ તે સાધનને અભાવે કહી શકાતું નથી. તેથી અનુમાન કરવાને કારણ મળે છે કે, કવિ પ્રેમાનન્દ કવિ તરીકે તે વર્ષમાં ‘હોડ’ થી બહાર પડ્યો તે પહેલાં, પોતાની કાવ્યશક્તિમાટે ખાસ દાવો કરતો નહિ હશે; પરંતુ તે કથાપુરાણ વાંચવાના ધંધાસાથે પોતાના મનને ખુશી કરવા અર્થે સ્વર્ગની નિસરણી જેવાં કાવ્યો બનાવવાનો અભ્યાસ કરતો હોવો જોઈએ. એથી ઇ. સ. ૧૬૬૪ સુધીના કાળને આપણે પ્રેમાનન્દનો સાધનકાળ કહીએ તો ખોટું નથી. એટલે પ્રેમાનન્દે પોતાનું અઠાવીશ વર્ષ સુધીનું વય શાસ્ત્રપુરાણો, પ્રાચીનકવિનાં કાવ્યો તથા કવિતા કરવામાં આવશ્યક ગણાતાં સાધનો પ્રાપ્ત કરી, વાંચી લેવામાં તથા તે દ્વારા પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવામાં ગાળ્યો હશે એવું અનુમાન સહજ કરી શકાય તેમ છે. એ પ્રમાણે સામગ્રીસંપન્ન થઈને તેણે વડોદરા,

છોડી, કંઈક અધિક અર્થપ્રાપ્તિની આશા-
થી તથા તે વડે પોતાની બિહત આગા તૃપ્ત
કરવાના હેતુથી, પરદેશ ખેડવાનો સંકલ્પ
કર્યો હોવો જોઈએ. પછી વડોદરેથી મુરત,
અને મુરતથી નંદુળાર, એ પ્રમાણે તેણે
પ્રવાસ કર્યો હશે એવું તેનાં કાવ્યો ઉપ-
રથી આપણા જાણવામા આવે છે. પ્રેમા-
નંદકૃત ગ્રંથો નીચે મુજબ છે —

(૧) રંગનિસરણી, (૨) લક્ષ્મણ'શ્લુ ઇ સ
૧૬૬૪, (૩) જોખાદશ્લુ ઇ સ ૧૬૬૭, (૪)
અંશવલ્કઆખ્યાન ઇ સ. ૧૬૭૦, (૫) ચંદ્રસ
આખ્યાન ઇ સ. ૧૬૭૧, (૬) અભિમન્યુ આખ્યાન
ઇ. સ ૧૬૭૧, (૭) મહાવમા આખ્યાન ઇ સ
૧૬૭૨, (૮) માર્કેટયુગાણુ શ્લુ ઇ સ ૧૬૭૨ થી
પૂરૂ ઇ સ ૧૭૦૬, (૯) કામ્યવૃગ આખ્યાન ઇ સ
૧૬૭૩, (૧૦) હુડી ઇ સ ૧૬૭૪, (૧૧) દ્રાપની
રવયવર ઇ સ ૧૬૮૦, (૧૨) શ્રાદ્ધ ઇ. સ ૧૬૮૧,
(૧૩) માધાના આખ્યાન ઇ. સ ૧૬૮૧, (૧૮)
સુદામાચરિત્ર ઇ સ. ૧૬૮૨, (૧૫) મામેશ ઇ સ.
૧૬૮૩, (૧૬) સુધના આખ્યાન ઇ. સ ૧૬૮૪,
(૧૭) શ્લુયજ્ઞ ઇ સ ૧૬૮૫, (૧૮) નથા
ખ્યાન ઇ સ ૧૬૮૬, (૧૯) દ્રાપનીહુગ્લુ ઇ. સ
૧૬૮૮, (૨૦) સુલકાદશ્લુ ઇ સ ૧૭૦૨, (૨૧)
ફિમણીહુગ્લુ (૨૨) ઈશ્વરીયા, (૨૩) વામનચ-
રિત્ર, (૨૪) વિરેકવલ્લભના, (૨૫) ભરતપત્રીસી,
(૨૬) હરિવંશ આખ્યાન, (૨૭) શ્રેણવદ આ-
ખ્યાન, (૨૮) રામાયણ (૨૯) મહાભારત, (૩૦)
દેના આખ્યાન, (૩૧) અશ્વમેધ, (૩૨) પ્રજ્વલેન,
(૩૩) વૈભવ ઝગડો, (૩૪) રાગનાખ્યાન, (૩૫)
સામળાસનો વિવાહ, (૩૬) પ્રજ્વલન આખ્યાન,

(૩૭) નરકાગ્નિ આખ્યાન, (૩૮) કાર્ત્તવિરત્ર આ-
ખ્યાન, (૩૯) શ્રીમદ્ભાગવત્ દશમ સ્કંધ આખ્યાન

ઉપર બતાવેલાં પૌરાણિક કાવ્યો
ઉપરાંત તેણે હારમાળા, સત્યમાળા રાસ-સિકા
ખ્યાન નાટક, તપસ્યાખ્યાન નાટક, પાચાગીપ્રસન્ના
ખ્યાનનાટક, ઇત્યાદિ કેટલાંએક નાટકો પણ
લખેલા છે એવું રા. બા. હરગોવિંદદાસ
ઠાટાવાળાનું કહેવું છે. પરંતુ રા. રા.
નરસિંહરાવ દિયેટીઆ તે પુરતકો (નાટ-
કો) પ્રેમાનંદની કૃતિઓ ન હોવાનો
સંભવ દર્શાવનારી પ્રમાણપરંપરા પ્રેમા-
નંદના નાટકો એ નામના પોતાના લેખ-
મા આપે છે અને પોતે પણ પ્રેમાનંદ
કૃત મનાતી હારમાળા વિષે અમારા લક્ષ
કવિ નરસિંહમહેતાના હવનચરિત્રમાં
પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે. એટલે ઉપરનાં પુરતકો
સ્થાં વિષે હવન કથો નિર્ણય થયો નથી.

કવિ પ્રેમાનંદની કાવ્યગ્રંથમાળાના મણુ-
કાવ્યોની વ- કાવ્યો આપણે ઉપર
રતુમંપત્તિ. બતાવી ગયા છીએ,
એટલે હવે તે માળા તથા તેમાં ઓતપ્રોત
થઈ રહેતા મૂલ વિષે આપણે સંક્ષિપ્ત
સમાલોચના કરી શકીશું. પ્રેમાનંદની
પૂર્વે થઈ ગયેલા કવિઓની છાપ તેનાં
પોતાનાં કાવ્યોના વસ્તુઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ
દેખાઈ આવે છે. નરસિંહમહેતાનાં કાવ્યો

જેવાં કે મુદ્દામાચરિત્ર, સામલક્ષ્યમનો
વિવાહ, દાણુલીલા તથા તેણે આત્મકથા
વિષે કરેલા ઇસારાઓ; ભાલણકૃત નલા-
ખ્યાન તથા દાણુલીલા, ખંભાતના શિવ-
દાસ નાગરકૃત દ્રોપદીચ્ચવંચ; ભીમકૃત
હરિલીલા સોળકળા, વસ્તારચિત્ર મુલદ્રા-
હરણ વગેરે પંદરમા તથા સોળમાં શન-
કના કવિઓનાં કાવ્યોનાં વસ્તુઓનાં પ્રતિ-
બિંબ પ્રેમાનન્દના કાવ્યોમાં તરતાં દેખાય
છે. કવિ પ્રેમાનન્દે કોઈ પણ કાવ્ય માટે
કોઈ પણ વસ્તુ પોતે ઉપભવી કાઢેલ
નથી. એની ઉત્પાઠક શક્તિ એના પોતાના
સમકાલીન શ્યામળ (સામળ ભટ્ટ) કરતાં
ઉતરતા પ્રકારની તથા ઘટનાશક્તિ ઉંચા
પ્રકારની હોય એવું કહી શકાય. પૌરાણિક
કથાઓના નિરંતર અભ્યાસે તે કવિને
પુરાણોનાજ વિષય મળ્યા, અને લોક જુદી
ધર્માનુરાગી હતી તેથી તેનાં તેવાં પુરાણ-
કથા-વિષયક કાવ્યો જનસમાજને પ્રિય
થઈ પડ્યાં. પ્રાકૃત ગૂજરાતી ભાષાદ્વારા
સંસ્કૃત પુસ્તકોનું જ્ઞાન જનસમાજને
આપવાનું મંગલાચરણ તેની પૂર્વે થઈ
ચૂક્યું હતું; તથાપિ તે પ્રવૃત્તિને ફરીથી
પ્રાપ્ત આપી સવ થી અધિક અંશે વેગવતી
અને મર્વદેશીય કરવાનું માન પ્રેમાનન્દ-
નેજ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રેમાનન્દનું કવિત્વ ઉત્તમ પ્રતિભુ
તેનું કવિત્વ ત કહી શકાય. તેનામાં રહે-
લા ભાષાજ્ઞાન. લી ઉત્તમ પ્રકારની ઘટના
શક્તિએ તેને ઉંચા પ્રકારનો કવિ બનાવ્યો
છે. દેવકથાના મૂળ રસને ઝીંકી લઈ, તેણે
પ્રૌઢ, રસાળ તથા વર્ણનાત્મક ભાષામાં
તેના તે રસને ભળવી રાખી વહેતો કરેલો
છે. માતૃભાષાના અભિમાનથી ઉત્પન્ન થઈ
આવતા ઉત્સાહના ઉમળકાએ તેને કંઈપ-
નાના પ્રદેશો સુધી ઉડાવ્યો છે અને તેથી
અતિશયોક્તિ કામકામ કરવાની તેને ટેવ
પડેલી છે. વસ્તુનો વિસ્તાર કરતાં તેને
સારો આવડે છે. વિસ્તાર ભયથી તે અટ-
કતો નથી. એટલે અતિશયોક્તિ અને
અતિવિસ્તરણને અંગે-રહેતા દોષો તેના
કાવ્યોમાં પ્રવેશ કરી જવા પામ્યા છે, અને
તે એટલે સુધી કે કોઈ કોઈ પ્રમંગે
પાત્રોની પાત્રતાને ઝાંખપ પણ લાગી જવા
પામી છે. કાવ્યો લખવામાં કવિનો ઉદ્દેશ
ગૂજરાતી ભાષાને અને તેટલી મંપૂર્ણરૂપે
શણગારવાનો હતો, તથાપિ લોકપ્રિયતા-
લોકકીર્તિ મંપાદન કરવાનો તેનો હેતુ
આપણને તેનાં કાવ્યોમાંથી દ્રષ્ટિ ગોચર
થયા વિના રહેતો નથી. તેની “રીઝવવા”
ની રીતિએ તેનામાં દોષો આણેલાં છે;
પરંતુ તેમાં તે નિરૂપાય હતો; દારણ

તે વિના તેનાથી લોકોનું ઘણું આકર્ષણ થઈ શકે તેવી અતુક્ષ્ણતા નહિ હતી. પ્રત્યક્ષતંત્ર રૂપનાની ખોટ તેની ટકાવ-મર્મહાસ્ય-કરવાની રીતિથી પૂરાય છે; અને તેનું વિશાળ ભાષાજ્ઞાન તેવી કૃત્રિમતાની સાંધને ઢાંકી રાખે છે. ઉપર ઉપરથી વાંચનારને એટલે સાધારણ રીતે, પ્રેમાનંદના કાવ્યો અપૂર્વ રસવાળાં, હૃદયંગમ તથા શ્રુતિ મનોહર લાગે છે એ નિઃસંદેહ; પરંતુ ઉંડા ઉતરી કાવ્ય શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તેમનું પૃથક્કરણ કરનાર કહી શકે તેમ છે કે, તેનું પાત્રનિરૂપણ કેટલેક અંશે દોષિત તો હોય છેજ. આ એક દોષથી પ્રેમાનંદની કીર્તિમાં કંઈ ઓછાપ આવતી નથી; પરંતુ અંદ્રમાં કલંક હોવા છતાં તે જેમ શીતળ, મધુર તથા ગૌર કાન્તિવાળો ગણાય છે તેમ તેના સંખ્યામાં પણ સમજવાનું છે. મહેતાના વર્ષાકાલ પછી, અને વસ્તાના શરદ કાલ બાદ, વસંતાગમ તો પ્રેમાનંદથીજ થયો છે. ગુર્જર પૌરાણિક કાવ્યોનો પૂર્ણ બાનુ તો પ્રેમાનંદજ. રસના વિષયમાં તે જેટલો ઠક્કણ અને હાસ્યરસ અછી રીતે ઘટાવી શક્યો છે તેટલો અન્ય કોઈ રસ જમાવી શક્યો નથી. જનરત-ભ.વ તથા સંસાર વ્યવહારની વાતો નહીં જતાવવામાં તે નિપુણ છે;

અને તેમાં તે આડું અવળું જોવાની તરહી લેતોજ નથી. વળી પુરાણી પ્રેમાનંદ કથા કરવાના વિષયમાં જેટલો કુશળ દેખાય છે તેટલો જ્ઞાનના વિષયમાં દેખાતો નથી. જ્ઞાનના વિષયમાં તેની કાવ્ય સરિતા શુષ્ક થઈ જાય છે; તેનું પૌરાણિક ભાષા ગેરવહીયુ પડી જાય છે. તેના ભાષાજ્ઞાન પરત્વે બોલતાં અમારે જણાવી દેવું જોઈએ કે, તેણે ગૂજરાતી ભાષાના શબ્દ ભંડારમાં એક એવો તો કાયમનો વધારો કરી દીધો છે કે, તેના તે મહા ઉપકારનો કદિ પણ અસ્વીકાર થઈ શકે તેમ નથી. તેના સમયમાં મુસલમાનોનાં પગલાં જો કે આ દેશમાં થઈ ચૂક્યાં હતાં, તથાપિ જનસમાજની સપાટી ઉપર હજી તેમનો રંગ લાગવો શરૂ થયલો. તેથી આપણા આ કવિની ભાષામાં ફારસી તત્ત્વ કવચિત્ જોવામાં આવે છે. કવિએ છંદો બદલ કાવ્યો કરતાં દેશી રાગ-દાળ વગેરેમાં કવિતાઓ બનાવેલી છે.

નરસિંહ વડના દેટાઓમાંથી પ્રેમાનંદ
વડવાઈએ રૂપી જે મહાવડનું વૃક્ષ
વડોદર (વડોદરા) ની
ભૂમિમાં ઉગી નીસર્યું તેમાંથી અનેક વડ-
વાઈઓ ફૂટી, મૂળ ઘાલી ખેડી અને વિ-
સ્તાર પામતાં પામતાં કવિઓનો કબીરવડ

અઝૂમી નીકળ્યો. ભાષાભક્ત, પુરાણપ્રેમી પ્રેમાનન્દે પોતાની આસપાસ એક નવી સૃષ્ટિ ઉભી કરી મનુષ્યમાત્રનાં નેત્રોને આકર્ષી લેવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન આરંભેલો અને તે પ્રયત્ન ફલીભૂત કરવાના હેતુથી તેણે અનેક શિષ્યો ગનાવ્યા હતા. તેમાં પોતાનો પુત્ર વડલભ, હોમોધનો રત્નેશ્વર, પ્રેમાનન્દકૃત, દશમસ્કંધ પૂરો કરનાર સુન્દર, સુરેખાહરણનો કર્તા વીરજી, ગિરિધર તથા દ્વારકો એટલા મુખ્ય હતા, અને તે સર્વેએ પ્રેમાનન્દને કવિ-શુદ્ધમાની તેની દીક્ષા પ્રમાણે શિષ્યધર્મ ચયાશક્તિ બજાવેલા છે, અને પુરાણોના વિષય સિવાય ભાષ્યેજ અન્ય કોઈ વિષય ઉપર લખેલું છે.

આ મહાકવિનું મરણ ઈ. સ. ૧૭૩૪ ના અરસામાં તો થયું હોવાનું જોઈએ; કારણકે તેની પાછળ ઈ. સ. ૧૭૪૭ માં તેના શિષ્ય સુન્દરે તેનો અપૂર્ણ ગ્રંથ ભાગવત દશમસ્કંધ પૂરો કરેલો છે. મરણ વર્ષ ગમે તે હોય તો પણ તે કવિ દીર્ઘ આયુષ્ય હોગવી, પોતાની વાડીને અગમગતી જોઈને, સસંતોષ આ જગતમાંથી ચાલ્યા ગયલા એમાં શંકા નથી. કવિ પ્રેમાનન્દ-વિગ્ર પ્રેમાનન્દ-ગુર્જરસાહિત્ય ભાનુનો આત્મા શાંતિને પામે, અને તેની

ઉલ્લટ અભિલાષા ભવિષ્યમાં પણ સફલ થાયો, એમ કહી અત્ર વિરમીશું.

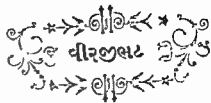

પ્રેમાનન્દશાળાનો શિષ્ય-સૂર્યમંડળનો એક ઉપગ્રહ-હરિદાસ 'વડોદરાનો વતની જ્ઞાતિએ વીશાલાહ વાણીએ હતા'. તેનો જન્મ કયા વર્ષમાં થયો હતો તે જાણી શકાતું નથી. તથાપિ તેણે સ્ત્રીતાવિરહના મનુ' એક કાવ્ય ઈ. સ. ૧૬૬૬ માં લખેલું છે તે ઉપરથી કહી શકાય કે તે સત્તરમા શતકનો તો કવિ ખરોજ; એટલું તો નહિ પરંતુ તેણે કવિતા ગનાવવાનું મોડેથી શરૂ કર્યું હતું. એ વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખીએ, તો તેનો જન્મ ઈ. સ. ૧૬૩૦ પૂર્વે કલ્પી શકાય તેમ છે.

વલ્લિક જ્ઞાતિનો તે હતો તેથી તે તેવા સમયમાં બહુ લાણેલો હોય એમ સંભવતું નથી, તથાપિ પ્રેમાનન્દના પરિચયથી તેની ઉપર જ્ઞાનના સંસ્કાર પડેલા, અને બુદ્ધિ ખીલતાં તે કવિપદને પામી શક્યો, તેને એક પણ સંતાન નહતું; અને તે ૮૦ વર્ષની વયે ઘરભંગ થયો હતો. પ્રેમાનન્દની

“ કવિવર ઝગી ” કૃપાથી પ્રેરાઈને તેણે,
ઈ સ ૧૬૬૬ મા સીતાવિરહ, ઈ મ
૧૬૬૬ મા નરસિંહ મહેતાના પુત્રનો વિ
વાહ, ઈ સ ૧૬૭૧ મા મહેતાના પિતાનું
શ્રાદ્ધ, ઈ સ ૧૬૮૧ મા ભારતમાર વગેરે
મહોદા તેર ઠાવ્યન થો લખેલા છે

ઉપરના ત્રયે તપામતા માલૂમ પડે
છે કે, તે ઠવિએ નરસિંહ મહેતાને લગતા
નિનયો ઉપર કાંય લખનામા પોતાના
શુદ્ધ પ્રમાનનું અનુકરણ કરેલું નથી
તથાપિ એટલું તો નિમદેહ કે તેના
મહેતાવિપનડાએમા પ્રમાનની જેટની
ગમ્મથમત્કૃતિ કે અર્થઅમત્કૃતિ કે હાસ્ય
રમનો જમાવ થયેલો જોવામા આવતા
નથી ઠવિ હરિદાસ મહેતાને લગતા, કેવળ
પદ્યન ધ શબ્દો થણી ઠગી, પૂજ્યશુદ્ધિનો
આશ્રય લઈને, સાદી ભાષામા વૃત્તાનોજ
અપી નય છે ઉછગતો કાવ્યરસ તેની
કવિતાનું લક્ષણ નથી, શાત સદ્ભાવના
તેની ઠવિતામાથી દેરી રહે છે આ ઠવિ
ક્યા વર્ષમા મરી ગયો છે તેજણાયુ નથી,
તથાપિ પ્રમાનનના મરણ પૂને તેનું મરણ
થયું હતું, એવું પ્રાચીનકાવ્યમાળાકાર
જણાવે છે

તાપી નદીના તટ ઉપર આવેલા ખુરા
નપુરમા વિગ્ર ઠવિ વીરજીનો જન્મ થયો
હતો ક્યા વર્ષમા તે કહી શકાતું નથી
પરંતુ તેણે ઈ મ ૧૬૬૬ મા કામાવ
તીની ઠયા લખેની છે તે ઉપરથી તેના
જન્મવર્ષ વિષે અનુમાન થઈ શકે તેમ છે
તેણે મહા ઠવિ પ્રમાનદ પાસે રહીને
કવિતા જરવાનું શીખેલું તેથી આપણે જો
પાચ વર્ષની વિદ્યાર્થી અવસ્થા ગણીએ તો
ઈ સ ૧૬૪૦-૪૪ સુધીમા તેનું જન્મ
વર્ષ ઠપી ગણાય તે જાતિએ મોઢ પ્રાદ્યણ
હતો અને કામાવતીના અન્તમા તે પોતે
લખે છે તેમ તે પોતે “ વૃત્તિ નહિ, નિવૃ
ત્તશુ ” રહેતો હતો કદાચિત્ જીવનનિ
વાહ અવાવવામા જોઈતા સાધનોનો તેને
મ કોચ નહિ હોય । ખુરાનપુરથી નીકળી
તેણે “ વિગ્રાચર્ય ” વપુર-વડોદરા સેવેડું
હતું, અને વડોદરામા જઈ તેખુરાનપુરમા
“ મુકામ ઠરી રહ્યો હતો ” પાવનડપ
પ્રમુ પ્રમાનદ ” પોતાના શુભ કોઈને
ગાવા દેતો નહિ, તેથી આ ઠવિ વીરજી
તેનું નામ જ્વચિત્ આવે છે, પરંતુ પો

તાના પ્રત્યેક કાન્યમા તે પોતે “ શુરૂ
પાથી, ઈવદ્રુપાથી, મિત્રદ્રુપાથી ” કવિતા
કરતા શીખેવો એવું મોઘમ મોઘમ જ
ણાયા વિના નહોતો નથી એ ઉપરથી મ
મન્ય છે કે, કવિ પ્રેમાનન્દે શ્રમ લઈને
વીરજીને કવિતા વરવાનું શીખવેવું, અને
ઉપકારના જાદલામાં વીરજીએ તેને પોતાનો
શુરૂ માનેવો વીરજીને, એટલા માટે, પ્ર
માનન્દે ગાળાનો ગણી શકાય એમ છે
વીરજીના માતાપિતા તથા મમારજીનન
વિષે ઘડી જણાયું નથી

તેને (૧) કામચીની કથા ૬ મ ૧૯૬ આ
તથા (૨) બધિગતનુ આખ્યાન ૬ ૧ ૧૭૫ આ
(૩) દશ નરિના ૬ મ ૧૯૬ આ તથા (૪)
મહા ૧ કથા (૫) મુરખાદર ૧ અને (૬) વ્યાગ
કથા તથા ૫૫મા તપેના છે

કવિ મામળની પેઠે તેણે સ્વકૃતિપત
કામાવતીની વાર્તા લખી છે પરંતુ તે ના
વ્યમા કવિ પોતે પોતાના કવિવના જેટલા
વખાણુ કરે છે, તેવું વખાણવા લાયક
કવિવદેખાતું નથી તેકયાને તે “અનુષંગ”
માને છે એટલું તો નહિ, પરંતુ તે કથા
બહુ કે અદ્વિતીય હોય નહિ, એવું
પણ પ્રણતાથી કહે છે “ અપ્રાદશ ભાગત ”
માથી પણ એવી કથા મને એમ નથી
એવું તેનું જણાયું છે પોતાના કવિવન

નું અભિમાન ! બીજાનું આખ્યાન
લખતા તેને છે

“ ભાગવત ભારત પુરાણ પૂના,
મરે વાંચી વાંચી, ”
“ બળિરાનની કથા અમે તો,
એકઠી કીધી સાચી ”

કવિના જ્ઞાનમદ જેલો હતો તેનું
ઉદાહરણ ઉપર આપેલી કડી થઈ પડી
પોતે મર્વશુભ પૂન, સર્વજો મર્વસન,
તથા ભાષાજાતી હોય નહિ, એવું તેના
દશાવતારની છઠ્ઠી કડી વાચતા આપણને
મહુજ મમનના આગે છે કેકેકેણે તે
આત્મનુતિ તો કર્યાજ ને છે, અને દાડી
પીડીને પોતાના કવિવના ચોગાળા ગાયા
કે છે આ તેની રાની ઉપરથી ઠી શકાય કે
વીરજી અભિમાની, છીજન સ્વભાવનો
તથા જુદુથત નહિજ હશે કવિ પોતે
જ્ઞાત્ય રસજ હશે, પરંતુ નસ જમાવવાની
તેની શક્તિ ઓછી તો હોવીજ નેહએ
તેની ભાષા સચકાત છે, કાવ્યશાસ્ત્રનાતરનો
વિષે તેનું જ્ઞાન હોય એમ ભામે છે, પરંતુ
અધૂરો ઘડો છવકાય ઘણું એ હોડેક્રિતની
તેની કવિતાઓ પ્રતિકૃતિ રૂપ છે હલ એ
તેની કવિતાનું લક્ષણ છે, અને કરી જતા
વસ કરતા જી જતાવવામા તે કુશળ
દેખાય છે કામાવતીની તથા શ્રોતાઓને

ઠહી સંલગ્નાવતાં તે વારંવાર તેમની કનેથી હુંકાર કઢાવવા મથે છે તે વાત તે કથાની એકંદર અરસિકતાનો પુરાવો છે.

તે કવિ કયા વર્ષમાં મરી ગયો છે તે હકીકત હજી પ્રસિદ્ધિમાં આવી નથી.

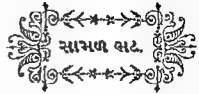
પ્રેમાનન્દના શિષ્ય રત્નેશ્વરનો જન્મ કયા વર્ષમાં થયો હતો તે જાણવામાં આવતું નથી; તથાપિ પ્રેમાનન્દનો તે સમ-કાલીન હતો એવો નિઃસંદેહ છે. તેણે જનાવેલા “મૂર્ખાવલિ” નામના કાવ્યના અન્તમાં તેણે પોતાના પિતાનું નામ મેઘજી આપેલું છે. તેનો જન્મ હોધમાં તે મેઘજી મેવાડા પ્રાદ્યુત્તને ઘેર સુરજ નામની માતાને પેટે થયો હતો, એવી હકીકત પ્રાચીન કાવ્યમાળાકાર આપે છે. બાળવયમાં કાશી વગેરે વિદ્યાપ્રાસઠ સ્થળોમાં જઈ તેમણે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરેલો; અને ત્યાર બાદ તેણે હોધમાં આવીને ભાગવતની સખ્તાઈ કરવા માંડી. ગોસાંધજી મહારાજ તેની વિદ્વત્તાથી પ્રસન્ન થઈ તેની સ્તુતિ કરવા

લાગ્યા, એટલે ગામના પુરાણીઓને તેની ભણી દેખ થઈ આવ્યો. પુરાણીઓ તેની પાછળ પડ્યા, અને રત્નેશ્વર હોધ છોડી વડોદરે ગયો. વડોદરામાં કવિ પ્રેમાનન્દ સાથે પરિચય થતાં, તે મહાકવિએ તેને ગૂજરાતી ભાષામાં કાવ્યો કરવા તથા સંસ્કૃત પુરાણોની વાતો ગૂજરાતીમાં ઉતારવાનો ઉપદેશ આપ્યો, અને રત્નેશ્વરે તે દીક્ષા સ્વીકારી.

પછી હોધમાં જઈ તેણે પુરાણીઓની સ્પર્ધા કરવાના નિમિત્તે ઇ. સ. ૧૬૮૪ માં ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધનું ભાષાન્તર ગૂજરાતીમાં કરી નાંખ્યું. હોધથી નીકળી તે ઓરનદીના તટ ઉપર આવેલા કૈલુટ ગામમાં જઈને રહ્યો. ત્યાં દાદશસ્કંધ પૂરા કરી, વડોદરે પ્રેમાનન્દને જઈ ખતાવી, તેણે પાછા હોધમાં જઈ નિવાસ કર્યો. કોઈ ભૂલાભાઈ અમીને તેની કંદર કરીને હોધમાં “રત્નેશ્વરના ઓરડા”થી ઓળખાતું ઘર તેને ખાંધી આપ્યું. રત્નેશ્વરને બે પુત્રો હતા; પરંતુ તેમનાં નામ ઠામ જાણવામાં આવેલાં નથી. તેણે જનાવેલા ભાગવતના બધા સ્કંધ જો કે મળી શકતા નથી; તથાપિ પ્રાચીન માળાકાર કહે છે તે પ્રમાણે તેણે બારે સ્કંધો પૂરા કર્યા હતા એવું અનુમાન કરવાનાં કારણો નથી એમ નથી.

રત્નેશ્વરે ભગવદ્ગીતાનું ભાષાન્તર (૨) રામાકૃ-
ષ્ણના મહિમા, (૩) મૂર્ખે લક્ષ્મણચિત્રનું ભાષાન્તર
|| સ. ૧૭૧૪, (૪) મહિમસ્તોત્રનું ભાષાન્તર,
(૫) શિશુપાળ વધ; (૬) સુક્રાવલિ, (૭) જૈમિનિ
કૃત અર્ચનમયનું ભાષાન્તર, (૮) ગંગાસહસ્રીનું ભા-
ષાન્તર; (૯) આત્મવિચાર ચંદ્રોદય; (૧૦) કામ-
વિલાસ; (૧૧) રામાયણનો લંકાકાંડ વગેરે કાવ્ય-
મયો લખેલા છે

રત્નેશ્વરનાં ઘણાં ખરાં કાવ્યો સંસ્કૃત
અથવાનાં ભાષાન્તરરૂપેજ છે. તેણે રાગરાગ-
ણીનો અહુજ થોડો, પરંતુ સંસ્કૃત છંદોનો
ઘણાજ સારો ઉપયોગ કરેલો છે; અને તે
ઉપરથી કહી શકાય છે કે તેને પિંગળનું
ગાન સાડું હોયું જોઈએ. તેના કાવ્યઅ-
થોની ભાષા પ્રાચીન ગૌરવવાળી તથા
સંસ્કારી છે; ઝડઝમક તથા અલંકારોથી
શોભિતી છે. પ્રેમાનંદના શિષ્ય તરીકે તેણે
પોતાના ગુરૂના સંસ્કારોને પોતાના કા-
વ્યોમાં તાજ કરી રાખેલા સહજ નજરે
પડ્યાવિના રહેતા નથી. તે કયા વર્ષમાં
મરણ પામ્યો છે તે સનિશ્ચય કહી શકાયું
નથી. તે વૈષ્ણવી સંપ્રદાય પાળતો હતો.

માતૃષી કયાના છોડવાને ઉછેરી વૃક્ષ
રૂપમાં લાવનાર કુશળ માળાકાર સામ-
ળના જન્મવર્ષમાટે કશું નિશ્ચયપૂર્વક કહી
શકાયું નથી. તથાપિ તેના ઈ. સ. ૧૭૧૮
માં લખાયેલા પદ્માવતીની વાર્તા-કાવ્ય
ઉપરથી કહી શકાય કે, તે વાર્તાકાર કવિનો
જન્મ ઈ. સ. ૧૭૦૦ પૂર્વે પચીશ, ત્રીશ
વર્ષ થયો હોયો જોઈએ. અમદાવાદના
વેંગલપુર નામના પરામાં તે રહેતો હતો.
તેના પિતાનું નામ વીરેશ્વર, તથા તેની
માતાનું નામ આનંદબાઈ હતું. લીલી-
બા નામની તેની જહેન હતી, અને “ ના-
હાનાભટ્ટ ” તેના ગુરૂનું નામ હતું. તેના
પુત્રનું નામ પુરૂષોત્તમ હતું; અને કવિ
સામળ પોતાના તે પુત્રનું નામ પોતાના
કાવ્યોમાં ઠંકઠંકાણે આપે છે તેથી કહી
શકાય છે કે, તેને તેની ઉપર દૃઢ પ્રીતિ
હતી. સામળ શ્રીગોડ માળવી પ્રાદ્યાય
હતો.

પદ્માવતી વગેરે વાર્તાઓથી સામળનો
કીર્તિવાસુ ગૂંજરાવમાં વાવા લાગ્યો. પુરા-

હોમાં આપેલી દેવકથાઓ સાંભળી સાંભળીને થાકી ગયલી ગૂંચરાવને માનુષી-કથાઓ સાંભળવામાં રસ પડવા માંડ્યો. મધ્યમવર્ગની તથા સાદરચારણો વગેરેની આવશ્યકતા સમજનાર જનસમાજને સામજની કથાઓથી વિનોદ પડવા લાગ્યો; અને તેના ઉદ્યકાળનાં પગલાં સંભળાવા લાગ્યાં. માતર પ્રગણના "સિંહજી શિરોમણિગામના" કાઉન્ટ્રી કુળના લેકિવા કણુખી પટેલ રૂખીદાસના સાંભળવામાં સામજની કીર્તિ આવી; તે ઉપરથી તેણે તેને પોતાને ગામ તેડાવીને સન્માન આપી પોતાના આશ્રય નીચે રાખ્યો. આ ઉપકારના બદલામાં સામજે તે પટેલનું શુભ ગાન પોતાનાં ઘણાં ખરાં કાવ્યોમાં, અતિશયોક્તિવાળી ભાષામાં ઠરેલું છે. વૈતાળ પચ્ચીશીનો ગ્રંથ સામજે લખેલો. તેને રૂખીદાસે પોતાના "શુમાન" નામના ભાટને પાઠે કરાવેલો, અને તે ભાટ તેને ગાઈ બતાવતો, "દશ દિશ" માં ફરતો હતો. પરિણામ એ આવ્યું કે, સામજનાં કાવ્યો મધ્યમવર્ગની જનસમાજમાં-સંસારિયામાં અતિ પ્રિય થઈ પડ્યાં, અને તે કવિ પ્રેમાનંદથી વયમાં નાનો છતાં, તેના એક મહોટો પ્રતિરૂપી થઈ પડ્યો. વંછ-સાજાણાનું મૂલ્ય અંકવા લાગ્યું, અને

કલ્પિત કથાઓ લખવાનો પાયો ગૂંચરાવની ભૂમિમાં સુદૃઢ થઈ ગયો.

સામજ પ્રેમાનંદથી ગાંજ્યો બધ તેવો નથી. પ્રેમાનંદ જેમ પુરાણો તથા પ્રાચીન કવિઓના કવ્યગ્રંથોનો આશ્રય લઈ તેમનામાંથી પ્રાપ્ત ઠરેલી સામગ્રીવડે લવ્ય કાવ્યલવનો રચી કાઢેલાં છે, તેમ સામજે ભોજપ્રબંધ તથા વિક્રમરાજને લગતી કંતકથાઓનો આશ્રય લઈને બહુ-શુભ નહિ એવાં, કેવળ સંસારમાં મક્ક થઈ રહેનાર લોકલોકાને પ્રિય થઈ પડે-ગો-ધક થઈ પડે તેવી, પરંતુ મુખ્યત્વે કરીને રી-ગાહાત્મ્ય દર્શાવનારી, કલ્પના કુસુ-ભાથો રંગબેરંગી બનેલી વાર્તાઓ રચી કાઢેલી છે. સામજનાં કાવ્યોની સંખ્યા બહુ મહોટી છે, અને જો કે તે તમામ ક્યારે ક્યારે રચાઈ હતી એ જાણવામાં આવતું નથી, તથાપિ તેના નામ નીચે મુજબ છે.

(૧) નહનગ્રીશી, (૨) પચ્ચંક, (૩) અગ દવિધિ, (૪) શવલુ મહોદરી સવાહ, (૫) ઉદ્ય-મર્મ સવાહ, (૬) પદાવલીની વાર્તા ઇ સ ૧૭૧૮, (૭) બદ્રાભાગિની, (૮) સામજ રાજમાળા, (૯) વિનેચટની વાર્તા, (૧૦) પાતળી વાર્તા; (૧૧) રાખલીની વાર્તા, (૧૨) વૈતાળ પચ્ચીશી-(લાંબામાં લાંબી ઇ. સ ૧૭૧૯ માં શરૂ કરી અને ૧૭૨૬ માં પૂરી કરી), (૧૩) બનીસ જ્વલનીની વાર્તા, (૧૪) મુકા બહોતેય, (૧૫) રેવાબંક, (૧૬) શિવપુરાણ, (૧૭) રણુગણના મ્યેલો, (૧૮) બરાસ કસ્તુરી,

(૧૯) બોડાણ; (૨૦) ચંદ્રચંદ્રાવતી; (૨૧) કાળામાહાત્મ્ય; (૨૨) શુક્ર દેવપ્રધાન; (૨૩) મુંદ્ર કામદાર; (૨૪) મહાનૌકા; (૨૫) દ્રૌપદી વસ-
તુક; (૨૬) બોધાણ; (૨૭) રાજાદાસ ચરિત્ર;
(૨૮) વિષ્ણુવંશપ્રધાન.

સામળની વાર્તાના વિષયો કેવળ મા-
નુષીજ છે. મધ્યમવર્ગનાં અસંસ્કૃત મનુ-
ષ્યોને પ્રાકૃત ભાષામાં વાર્તાઓ કરી તે
દ્રાશ બોધ આપવાને તેની કવિતાઓ
સમર્થ છે; તથાપિ એટલું તો કહી શકાય
કે, તેમનાં કાવ્યોનું રહસ્ય જો ન સમજ-
વામાં આવે તો તેઓ અસંસ્કૃતિ અદ્વંધો
તો ઉત્પન્ન કરેજ. સામળ પોતે તે વાત
સમજતો હોય એમ લાગે છે, અને તેથી
તેણે ઠેકઠેકાણે પ્રસંગોને અનુસરતા
છાંપાઓ-ઉપદેશ વચનોની શુચણી કરી
હીધેલી છે. ઉચ્ચાશયો તુરતમાં ન સમજી
શકનાર મનુષ્યોનાં હૃદયોમાં રસ ઉપજાવવા
તેણે સ્ત્રીઓની પ્રેમ-અર્થોએને વિવિધ
પ્રકારે વર્ણવી છે. પરંતુ તેણે કરતાં
તેણે પોતાનાં સ્ત્રી પાત્રોમાં બ્રહ્મતાને પેસવા
હીંધી નથી. અનેક રૂપધારિણી સ્ત્રીપ્રકૃતિનું
આલેખન કરતાં આ કવિ સ્ત્રીઓને પુરૂ-
ષોની યેડે આચરતી દેખાડે છે. પ્રેમની
ખાતર પરિભ્રમણ કરનારી, કષ્ટ સહન કર-
નારી, કંઈ કંઈ પ્રપંચો રચનારી, શકતાના
પ્રયોગો કરનારી, સાહસમાં અંપલાવી

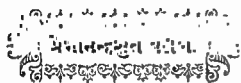
પડતી, બેઘડક પરપુરૂષોના સંસર્ગમાં આવ-
નારી સ્ત્રીસમળની સ્ત્રી નાયિકાઓ, વિચ-
સણુ બુદ્ધિવાળી, સ્વતંત્રવર્તનવાળી અને
પુરૂષવર્ગની સ્પર્ધા કરનારી છે; મનોરથ-
સિદ્ધિઅર્થે કોમળતાનો ત્યાગ કરનારી છે.
તેનાં કાવ્યોમાં સ્ત્રી પુરૂષની પરીક્ષા કરે છે;
અને પુરૂષ સ્ત્રીની પરીક્ષા કરે છે. તેવી
પરીક્ષા થયા પછીજ તેઓનાં લગ્ન થાય
છે. વળી આ કવિ બેટલે અંશે સ્ત્રી-ચ-
રિત્રો વર્ણવી બતાવે છે, તેટલે અંશે તે
પુરૂષોને પણ પરદેશ એડનારા, પોતાની
અંગનાઓના વિરહથી સંગમોત્સુક થઈ
જતા, દશકના દશક પર્યંત સ્વનગરથી ધના-
ર્જનઅર્થે છેક દરિયાપાર જનારા-પુરૂષાર્થ-
દર્શક કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થઈ રહેલા પણ
બતાવે છે. વિદ્યા, પરદેશગમન, સાહસ,
શૌર્ય વગેરે માનવજીવનની પ્રગતિ કર-
નાર શુભોની પ્રશંસા કવિ ડગલેડગલે કરીને,
તે સમયની જનસમાજને પ્રવૃત્તિમય જીવન
ગાળવાને બોધતો હોય-આવી પડેલી
તંદ્રામાંથી ચંચળ બનાવવા મથતો હોય,
એવું તેના પ્રોત્સાહક છાંપાઓમાંથી નીકળી
આવે છે. વિષયવાસનામાંથી રોહભાવના
વલોવી કાઢવા તે મથતો હોય નહિ, એવું
સહજ દેખાઈ આવે છે. ઉચ્ચભાવનાવાળી
જનસમાજને જો કે સામળની કવિતાઓ

બહુ ઉપયોગની નહિ થઈ પડે, તથાપિ મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ જુદીનાં મનુષ્યોને ઉન્નતજીવનની મૂર્તિનાં તે એકંદરે દર્શન કરાવે તેવી છે. સામાજીની ભાષા સ્વસ્થ, સાદી તથા હરકોઈ વર્ગના વાચકથી સમજી શકાય તેવી છે. તથાપિ સામાજી 'મંતરજ'તર, 'ભૂતભદ્ર, વગેરે અમાનુષી સાધનોનો ઉપયોગ કર્યા વિના ચલેતો નથી. જનસ્વસ્થાવ જેટલાં નાટક રચી શકે છે તેટલાં નાટકો તે પોતાના કાવ્યની રંગ-ભૂમિ ઉપર લજવી ખતાવવામાં પાછો હકતો નથી. પરંતુ તેવું કરવામાં તેની કલ્પના અમર્યાદ પશુ થઈ જાય છે. શૃંગાર બિલાસ પણ પ્રસંગે પ્રસંગે થઈ જાય છે અને તેટલે અશે રસક્ષતિ તેનામાં પ્રવેશ પામે છે. સામાજી રસ, અલંકાર વગેરે કાવ્યના ઘરેલુઓની મદદ તો લીધી છે; તથાપિ તે તેમને જમાવી શક્યો નથી. જોઈએ તેટલી કાંતિથી તેઓ પ્રકાશી શકતાં નથી. ફારસી શબ્દોનો ઉપયોગ તેના હાથથી સારી રીતે થયો ચરૂ થયો હોય એવું પણ જાણવામાં આવે છે. હિંદુ-સ્તાનના જૂદા જૂદા ભાગોનાં નામનો પ્રયોગ ઉપયોગ પણ તેણે જ કરેલો છે. સામાજી દે-શીઓ રાજરાજાણીનો ઉપયોગ ન કરતાં ચો-પાઈ, હોહરા, છપ્પા વગેરે છંદોનોજ

ઉપયોગ કરેલો છે. સમસ્યાઓ લખીને તર્ક-શક્તિ, છળભેદ વગેરે વર્ણવીને આતુર્ય, તથા ગોધવચનની હાક મારીને વાગ્બળ; વ્યાપારથી થતા લાભ, સંકટના સપાટામાંથી ઉગરીજતી પ્રેમભાવના વગેરે માનવજીવ-નની બહુ રંગીલીલા તેણે કુશળતાથી ખતાવી છે. પોતાના યુગના કવિકુળમાંથી જૂદાં પડી નવી પ્રવૃત્ત કરનાર તો સામાજીજ. પ્રેમા-નંદના પુત્ર વલ્લભ "સ્થામળ તુ'સ્થામળા" એવા શબ્દો લખી સામાજીને ગૌણપદ આપવા પ્રયત્ન કરે છે એ વાત, તથા પ્રેમા-નંદના (શય્યો) પ્રેમાનંદની સાતમી આકાશ સુધી ચઢાવી દેનારી જે તેની સ્તુતિ કરે છે; એ સર્વ હકીકત ઉપરથી સમજાય છે કે, પ્રેમાનંદે સામાજીને પોતાનો એક મહાન પ્રતિરુપધી માનેલો હોવો જોઈએ. સામાજી-શાળાના કોઈ શિષ્ય નહોવાથી સામાજીનો પણ કોઈએ કરેલો નથી. તથાપિ એટલું તો નક્કી કે, સાધારણ વર્ગની જનસમાજને કવિતા વિષે શોખ ઉત્પન્ન કરાવનાર તે હતો, અને આજે પણ આપણે જોઈએ છીએ કે, સામાજીની વાર્તાઓ ગામડિયાં લોકો તથા આશક્ષિત મનુષ્યો હાલતાં ચા-લતાં પાંચ્યાજ કરે છે; અને એ તેની લેણપ્રિયતાનું લક્ષણ છે.

સામાજી ભટતું મરણ ક્યે વર્ષે, કયાં

થયું હતું તે કહી શકાતું નથી. તથાપિ તેનું મરણ ઈ. સ. ૧૭૩૦ પછી થયું હશે એવું કહી શકાય છે.

“પ્રેમાનન્દસુત” વહ્નલ-પ્રેમાનન્દની કુલવાડીના એક મોહક પુષ્પનો જન્મ વડોદરામાં હરકોર નામની માતાને પેટે થયો હતો. પ્રાચીન કાવ્યમાળાકાર કહે છે કે, પ્રેમાનન્દની ૩૨-૩૩ વર્ષની વયે તે જન્મ્યો હતો. જ્ઞાતિએ ચોવીસો વ્રાહ્મણ હતો. આ કવિનું બાળવય કેવા પ્રકારનું હતું તે વિષે કહેવાને આપણી પાસે જો કે સપ્રમાણ સાધનો નથી; તથાપિ સાહિત્યપ્રેમી પિતાના ઘરમાં થયેલા તેના જન્મ, તેણે પોતે પોતાનાં કાવ્યોમાં બતાવેલી અપ્રતિમ પ્રતિભા તથા રસવૃત્તિ; એ સર્વ સાધનોના સાહાય્યથી આપણને સખળ અનુમાન કરવાનું કારણ મળે છે કે, તેણે પોતાના બાલવયમાંથીજ કાવ્યશાસ્ત્રનાં અંગો, પુરાણો વગેરે વાંચી તેમનો અભ્યાસ કરવાનું શરૂ કરેલું હોયું જ લેખકે; એટલુંતો નહિ, પરન્તુ તે પોતાની બાળ-વસ્થામાંથીજ ઉખડેલ મગજનો તથા અભિમાની પણ હોવો લેખકે.

એવું કહેવાય છે કે, અને વહ્નલની કવિતા સાક્ષી પૂરે છે કે, પ્રેમાનન્દે તેને કોઈની પણ સ્તુતિનાં કાવ્યો ન લખવાની આજ્ઞા આપી હતી, અને તેથી વહ્નલે કોઈની સ્તુતિ અર્થે કાવ્યો લખેલાં નથી. ફક્ત તેણે જો કોઈની ઘણીજ અતિશયોક્તિયુક્ત સ્તુતિ ગાઈ હોય તો તે પોતાના પિતાનીજ ! અને તે એટલે સુધી કે કોઈ પણ પ્રાકૃત કવિને તેણે પ્રેમાનન્દથી ઉચો માન્યોજ નથી. વહ્નલની પિતૃમકિત તથા અભિમાની પ્રકૃતિ એ ઉભય તેને આટો જવાબદાર કરી શકે ! તથાપિ પ્રેમાનન્દ પોતે નિરભિમાની તથા વિનયશીલ હતો એવી હકીકત વહ્નલનાં કાવ્યોમાંથી નીકળ્યાવિના રહેતી નથી. પ્રેમાનન્દની મિલકતમાંથી તેણે તેનાં પુસ્તકો તથા થોડાં નાણાં સિવાય કશું લીધું નહતું તથા તેને એક પુત્રી હશે, એવું પ્રાચીન કાવ્ય-માળાકારનું કહેવું છે. પ્રેમાનન્દ તથા વહ્નલ વચ્ચે થયેલી કેટલીએક વાતચીતના પ્રસંગો પણ તે પુસ્તકમાં આપેલા છે. એટલે તે વિષે આપણે અત્ર લખાણથી લખીશું નહિ.

કવિ વહ્નલે શૃંગારાદિ નવે રસમાં લખેલું છે. તેણે ‘મિત્રમર્મખ્યાન, નામનું’ સ્વકલ્પિત વસ્તુવાળું એક કાવ્ય ઈ. સ.

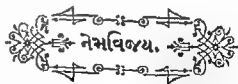
૧૭૦૪ માં લખેલું. ઇ. સ. ૧૭૨૧ માં
કંતિપ્રસન્નાખ્યાન, ઇ. સ. ૧૭૨૪ માં હંસાસન-
ચંદ્રિચંપાન; ઇ. સ. ૧૭૨૫ માં યક્ષપ્રભોત્તર;
તથા તે ઉપરાંત કૃષ્ણવિક્રિ; વલ્લભગ્રંથો; સુદ્ધિષિર-
જકોદરાખ્યાન, પ્રેમાનન્દકથા; વગેરે ખીજાં ૬૦૦થી
પણ લખેલાં છે.

વલ્લભની યાત્રી ઉછળતી તથા ભાષા
તીખી તમતમતી તથા સંસ્કારી છે. અભિ-
માનથી ઉદ્ભવ થયેલી, તિરસ્કારથી ત્રાડ પા-
ડતી, તેની શૈલી વાચનારના હૃદય ઉપર
સ્પષ્ટ છાપ પાડી શકે છે. તે પોતે પોતાને
“ફક્કડ” રૂપે વર્ણવે છે તેથી તેનાં કાવ્યોમાં
પણ ફક્કડાઈના પટા વાગેલા છે. પોતાના
પિતા પ્રેમાનન્દના અતિસ્પર્ધીરૂપસામ્રાજને
હુકો પાડતાં તે કવે છે:—

“શામ ભક્ષણપત્તા ડો, રાય છુ’ સેવતા;
અજાયકકૃતતણ, માગણુની રીત ભણ,
પત્રપાત્રુ’ તે ન થણ, અને મોટા દેવતા,
ગુજરાતને કલક, રેણુવિતા રેવતા ”

આવા પ્રકારના વાગ્બહાર કરવામાં તે
કુશળ છે. ચાંદ જેવા કવિને પણ તેણે
છોડયો નથી. પોતાનાં કાવ્યોનાં વસ્તુઓ
મહાભારતાદિમાંથી લઈ, પોતાના તે તેવી
ચોરી કરવા માટે ગચ્ચાવ કરે છે. તેણે જો
કે તે પ્રમાણે વસ્તુઓ લીધેલાં છે; તથાપિ
તેમને યથાવિધિ ઘટાવી, રસરંગથી સુશો-
ભિત કરવાનું માન તેને સંપૂર્ણ મળી શકે

તેમ છે. વચમાં વચમાં આત્મસ્તુતિ કરતાં તે અટકતો નથી. તે પોતાને પોતાના પિતા કરતાં પણ ચઢીયાતો માને છે. રસ, અલંકાર શબ્દાર્થ—ચમત્કૃતિ, રાગદ્વેષ, દુસ્સો, ઉદ્ધતાઈ, અતિશયોક્તિ તથા વક્રોક્તિઓથી તેના કાવ્યશ્રવે લરપૂર છે. જેની તેની ધુળ અટકવામાં તે નિરંકુશ છે. પિતાના અભિમાને તે આંધળો બન્યો હતો, અને પોતાની શક્તિએ તેને બેફકરો બનાવેલો. તેણે રાગ-રાગણીઓને હડસેલો મારી, છંદોમાં અને વિશેષતઃ મનહર છંદમાંજ લખેલું છે. તેની વાણીનો વાટ અસ્ખલિત, વેગવાળો તથા રસથી ઉભરાતો છે; અને તેનાં કાવ્યોમાંથી દેખાઈ આવે કે, તેને ગરવા ગૂજરાત માટે અનહદ અભિમાન હતું. સાડું એટલું ગૂજરાતનું એવું તેનું માનવું હતું. તે કયા વર્ષમાં મરી ગયો છે તે સનિશ્ચય કહી શકાતું નથી.

नेमविजय कविनुं जन्मवर्षं ज्ञातु-
 वार्मां व्यावर्तुं नथी, तथापि तेना काव्यग्रंथ
 शीलवतीना रास-ज्येना अन्तर्भां संवत्
 १७०० नुं वर्षग्रंथ-समाप्ति कथा वर्षभां

થઈ તે બતાવવા અર્થે આપેલું છે તેથી તે સત્તરમા શતકમાં જન્મ્યો હશે એવું સહજ કહી શકાય. તેણે ખીજા કોઈ ગ્રંથો લખેલા છે કે નહિ તે, તથા તેને લગતી ખીજા હકીકત જાણવામાં આવી નથી. તે કવિ જૈન હતો.

જૈન કવિઓએ અનેક રાસો લખેલા છે; અને તે રાસો આપણી ગૂજરાતી ભાષાના ઉત્પત્તિવિષયક ઇતિહાસમાં સાડું સ્થાન મેળવી શકે તેમ છે; જો કે તેવા રાસો ઉપરથી ખાસ કરીને ગૂજરાતી ભાષાનું મૂળ સ્વરૂપ સમજાય તેમ નથી; કારણ કે રાસો લખનાર જૈનકવિઓના સંપ્રદાય દેશમાં ચાલતી ભાષામાં ગ્રંથો લખવાનો નહિ, પરંતુ પોતાના ધર્મગ્રંથો માગધી કે માગધી રંગવાળી ભાષામાં લખાતા હતા તે પદ્ધતિને વળગી રહેવાનો હતો. આ કારણને લીધે ભાષા-વિકાસની ભૂમિકાઓ ગોઠવતી વખતે તેવા એકપક્ષી રાસાઓ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ. તથાપિ તેવા રાસો ભાષાવિકાસના ઇતિહાસમાં રેખાદર્શક-સૂચક સ્તંભાવલિરૂપ તો થઈ પડશેજ.

નેમવિજય કૃત શીલવતીનો રાસ એક કદિપત કથા છે. ગ્રંથની ભાષા જો કે ગૂજરાતી જેવી દેખાય છે, તથાપિ અપ-

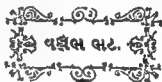
ભટ ભાષા, મારવાડી, માગધી વગેરે અન્ય ભાષાઓના રંગો તેમાં ભળી રહેલા છે. જાતિ, પ્રયોગો તથા પ્રત્યયાદિ વ્યાકરણનાં અંગોની બાબતમાં તે આપણી ગૂજરાતીથી ઘણી જૂદી પડે છે. અન્ય ભાષાઓના શબ્દો તથા અપરિચિત શબ્દોની તેમાં ગુંથણી થયેલી છે, તથાપિ ભાષાશાસ્ત્રીને તેના આ પુસ્તકમાંથી ઘણું જાણવાનું મળી શકે તેમ છે. જૈનસમાજના આચારવિચારો તે કાળમાં કેવા હોવા જોઈએ તે વિષે આ ગ્રંથ ઠીક અજવાળું પાડે છે. આ કવિનું મરણ કયા વર્ષમાં થયેલું તે સાધનસંકેતને લીધે જાણી શકાતું નથી.

સંક્ષિપ્ત વિવેચન.

સત્તરમા શતકનું બહાણું વાતાં, સોળમા શતકના પયોધરમાં પૂરાઈ રહેલા કાવ્ય-સંસ્થાના સંલિસને આપણે અખાતા પ્રચંડ વજ્રપાતથી બંધનચુકત થઈ, ફરીથી જોસ-બંધ વહેતું જોઈએ છીએ. પોષિત થયેલી કાવ્યકુમારિકા પૂર્ણ યૌવનમાં આવેલી આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે; તેનાં અંગે અંગ પ્રકુલિત થતાં હોય એવું આપણા અનુભવનામાં આવે છે. અખો તેના જ્ઞાન-અંગ ઉપર મોહી પડે છે; પ્રેમાનન્દ તેની પૌરાણિક આર્યતાને વધાવી લે છે; સામળને

તેના અંચળ વિદ્યાભો લોભાવી લે છે. અ-
ખાએ કેવળ જ્ઞાન વિષયે જ ગાયું; પ્રેમા-
નન્દે દેવકથાનો ડંકો વગાડ્યો; અને સા-
મળે માનુષીકથાનું શ્વેત વિસ્તાર્યું. ગૂજરા-
તની જનસમાજ તે કવિત્રયની સત્તા નીચે
આવી બેઠી. અખો નીરસ-શુષ્ક લાગ્યો; પ્રે-
માનન્દનાં કાવ્યો લોકપ્રિયતાને પામ્યાં અને
સામળની મહેલાણીઓ કણાંની પેઠે કવિ-
જનોને ખૂશવા લાગી સ્વર્ધાકાળ શરૂ થયો.
વાદવિવાદ મંડળા. કોઈ હાર્યો છલ્યો કહે-
વાયો નહિ. પ્રેમાનન્દ તથા સામળના પક્ષો
ખંધાયા અને અખો અધારમાં પડ્યો. આ-
ગલા શતકોમાં કવિતા કરવામાં હેતુરૂપ રહે-
લી ધર્મભાવના-ભક્તિભાવના તિલાંજલિને
પામી. ભાષાગૌરવમાં-કવિત્વમાં-કવિત-
વર્ગમાં હિચ્ચતર થવાની ઐહિક અભિલાષાનો
અમલ વધી પડ્યો. કાવ્યદેવી ભકતાણીનો
વેશ છોડી સંસારિણી બનવા લાગી. ધર્મ-
ભાવનાના અધનથી મુકત થયલું કવિત્વ
પોતાને રૂચે તેવા દેકારવ કરવા લાગ્યું-
ધર્મ તથા કવિતાના પ્રદેશોની સીમા અ-
કાવા પામી. આગલા શતકમાંથી સમજવા
મંડાયલો દેવ તથા મનુષ્ય વચ્ચેનો ભેદ
આ શતકમાં અધિક દ્રઢતાને પામ્યો.
આત્મભાવના અંકુરો ફૂટ્યા. શામળના
પ્રતાપે અદ્વૈતવાણી જનસમાજ પશુ

કવિતાનું આસ્વાદન કરવા લાગી. દેવશ-
કિતની સાથે મનુષ્યશકિતનાં પણ વાળં
વાજવા માંડ્યાં. પરિણામમાં કાવ્યોદ્યાન
લીલીકુંઝાર બની, રંગીબેરંગી પુષ્પો
ખીલ્યાં, અને તેમની મુગંધ સફાને માટે
મગમગતી રહી ગઈ. આ શતકમાં મુસલ-
માની રાજ્યની અસર ભાષા ઉપર થઈ, અને
ફારસીત્વ તેમાં પ્રવેશ પામ્યું. સમગ્ર રીતે
જેવાં સત્તરમા શતકને ગૂજરાતી ભાષાનો
શૈવન-યુગ કહીએ તો ખોટું નથી.

શકિતભક્ત કવિ વલ્લભ ભટ્ટનો જન્મ
કયા વર્ષમાં થયો હોતો તે કહી શકાતું નથી;
તથાપિ તેણે પોતાનાં કાવ્યોમાં, ઇ. સ.
૧૭૩૧, ૧૭૩૪ વર્ષે સાલો આપી છે
તેથી કહી શકાય કે, તેનો જન્મ આશરે
ઇ. સ. ૧૭૦૦ ના અરસામાં થયો હશે.
તેની જન્મભૂમિ અમદાવાદ, અને જ્ઞાતિએ
તે “મિવાડો” બ્રાહ્મણ હોતો. તેનાં માતાપિતા

કરવામાં રાકાયેલો છે તેથી તે દેવીભક્ત
ઉથયો હશે એવું કહી શકાય ખરું. વડલ
લની કીર્તિ અદ્યાપિ પર્યન્ત તેના દેવી
સ્તવનને આશ્રયેજ ટકી રહેલી છે. તેણે
ગરબા ગરબીઓમાં લખેલું છે. કહેવાય
છે કે, વેણુવમંદિરમાં તેનું એક વાર
અપમાન થયેલું તેથી તેણે તે દિવસથી તે
સંપ્રદાય છોડી શક્તિમાર્ગ સ્વીકારેલો.

વડલભક્ત સત્યમામાનો ગરબો, આંખમીયામળી
નો ગરબો, કમળાકંથના બાર મહિના; મળવિયોગ,
કોતડાનો ગરબો, ધનુષધારીનું વર્ણન, (ઈ સ. ૧૭૩૬)
અંબાજીના મહિના, આનંદનો ગરબો, ઈ. સ. ૧૭૩૪,
મહાકાળનો ગરબો, આતાસુરનો ગરબો, અંબાજીના
રાધુગારનો ગરબો, કળીકાળનો ગરબો (ઈ. સ. ૧૭૩૧)
વગેરે કાંચે લખેલાં છે.

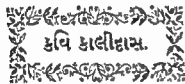
વલ્લભકૃત કવિતાઓ સ્પષ્ટાર્થવાળી,
સરલભાષામાં લખાયેલી, ભક્તિના ઉમળ-
કાવાળી છે; રસાલંકારથી રઢીયાળી બને-
લી છે. બોલાતી ભાષાનાં વિશિષ્ટસ્વરૂપોની
તેણે પોતાના કાંચેમાં શુભળી પલ્લુ કરેલી
છે. તેના કળિકાળ નો ગરબો તેના પો-
તાના સમયનું ચિત્ર આપનાર દર્પણરૂપ
છે. જનસમાજના આચાર વિચારમાં
પ્રવેશ પામેલી બ્રહ્મા તથા દેવલોક ગચ્છી
દયાલાવના તથા દંભપાખંડનું વધી પડે
લું જોર, વગેરે દેશની અધોગતિ કરનાર
તત્વોથી કવિના મનમાં થઈ આવતી બળ-

તરાના ઉદ્ધારોથી તે ગરબો લરપૂર છે.
વડલભના સમયમાં એટલે ઈ. સ. ૧૭૩૨
માં ભારે હુબાળ પડેલો, તથા વય વિના
છોકરીઓ માતાઓ થઈ બેસતી તથા કન્ને-
ડાંઓ કરવામાં આવતાં; એવી વાતો પલ્લુ
તેનાં કાંચેમાં અમરત્વ પામી છે. “ આઈ
અમી છાંટો નાખિયે હો બહુચરી, છોડ
ઢોડને ગ્રામ ” એવા શબ્દોમાં તેણે દેશહિ-
તાર્થ પ્રાર્થના પલ્લુ કરેલી છે. આ કવિની
મરણતિથિ વિષે કશું જાણવામાં આવતું
નથી.

આ કવિ રા. ઇચ્છારામના લખવા સુ-
જબ ભાલેજનો મૂળ વતની પલ્લુ ડાકોરમાં
રહેતો હતો. તેણે ઈ. સ. ૧૬૪૪ માં
“ ચેતી લે ચેત્યાનો અવસર, ફરી ફરી
ક્યાં મળશે રે ” એ પંક્તિથી આરંભાતું
પદ લખેલું છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે
તેનો જન્મ ઈ. સ. ૧૭૧૦ ના અરસામાં
થયો હોવો જોઈએ. તે જ્ઞાતિએ કોણ હતો
તેની ખબર પડતી નથી; તથાપિ તેણે કોઈ
વિગ્રને પોતાનો ગુરૂ માનેલો હતો. તેણે

શૃંગારરસના પટવાળી ભાષામાં શ્રીકૃષ્ણ-
કીર્તનનાં પદો રાગ રાગણીમાં લખેલાં છે,
તે ઉપરથી તે વૈષ્ણવસંપ્રદાયનો હશે એવું
અનુમાન નીકળી શકે છે. તે ઉપરાંત તેણે
થોડાંક ઉપદેશાત્મક પદો છંદોમાં પણ
લખેલાં છે, અને તે વાંચના ગમે તેવાં છે.
તે કયા વર્ષમાં મરણ પામ્યો છે તે જાણ-
વામાં આવ્યું નથી.

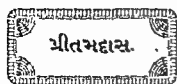
કવિ કાલીદાસ.

કવિ કાલીદાસનો જન્મ કાઠિયાવાડમાં
આવેલા નાગરતાલુકાના ગામ વસાવડમાં
થયો હતો; પરંતુ કયા વર્ષમાં તે જાણી
શકાતું નથી. તથાપિ તેણે રચેલાં કાવ્યોમાં
આપેલી ઇ. સ. ૧૭૬૧ ની સાલથી અનુ-
માન કરી શકાય છે કે, તેનું જન્મ વર્ષ ઇ.
સ. ૧૭૨૫-૨૦ સુધીમાં હોયું જોઈએ. તે
જાતિએ વડનગરના નાગરગૃહસ્થ હોતો, તથા
તેની અવટ'ક વસાવડા હોવી જોઈએ; કારણ
કે વસાવડના નાગરોમાં ઘણા બધા વસાવડા
અવટ'કના જ છે. કાલીદાસ શકિતનો ઉપા-
સક હશે, એવું અનુમાન તેનાં કાવ્યો ઉપ-
રથી થઈ શકે છે. તે પોતાના પ્રજ્ઞાદા-
ખ્યાનના પ્રારંભમાં શકિતનું ભારવાળી,

અરુણલિત પ્રવાહયુક્ત બાનીમાં સસ્વતી
સ્તવન રૂપે આવાહન કરે છે. તે તેનું 'દેવ-
ગંધારરાગમાં લખેલું' કહ્યું 'એટલું' તો મ-
નોહર ચિત્ર સસ્વતી દેવીનું આલેખી
આપે છે કે, તેના વાંચનારને સુવિખ્યાત
ચિત્રકર રવિવર્માની કૃતિ 'સસ્વતી'નું
આપોઆપ સ્મરણ થઈ આવ્યાવિના રહેતું
નથી આ કવિને લગતી બીજી જીવનકથા
જાણવામાં આવી નથી એટલે આપણે તેના
વિષે વિશેષ કહી શકીએ તેમ નથી.

તેણે ઇ. સ. ૧૭૬૧ ના વર્ષમાં પ્રજ્ઞ-
દાદાખ્યાન લખેલું છે. તથા તે ઉપરાંત
ધ્રુવાખ્યાન, સીતારવયંવર, ધંધરવિવાહ,
ચંડિકાના ત્રિભંગી છંદ વગેરે કાવ્યો પણ
રચેલાં છે. આ તેનાં કાવ્યો સ્ત્રીસમાજમાં
અતિ પ્રિય થઈ પડ્યાં છે. કાવ્યોની ભાષા
સરલ પરંતુ સંસ્કારી, અદ્ય પરંતુ આવ-
શ્યક અલંકારોથી શોભિતી તથા એકંદરે
રસવાળી તથા રોનકદાર છે. તેના મરણ-
વર્ષ વિષે કશું જાણ્યું નથી. વસાવડ ગા-
મમાં તેના સંબંધી તપાસ કરતાં માલૂમ
પડે છે કે, તેના હસ્તલિખિત અપ્રસિદ્ધ
અથવા તેના કોઈ કુટુંબજનના કબ્રમાં છે;
પરંતુ તે પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ નથી. કહે
છે કે, તેને દેવીનું ઇષ્ટ હતું.

“ પ્રેમ પયોધરે ઝીલીએ, સદ્ગુરુ
સતોનો સંગ ” એવી રસમય વાણીમાં
કવિતાવિનોદ કરનાર કવિ પ્રીતમદાસનો
જન્મ ઇ. સ. ૧૭૩૦ માં વર્ષના અરસામાં
થયો હતો. તેણે પોતાનાં ઘણાં ખર્ચાં કાળે
અંધેસર કે જેમાં તે પોતે “ સદા આનંદ
વિલાસ ” માનતો હતો, તેમાં રહીને લ-
ખેલાં છે, તે ઉપરથી તે ત્યાંનો વતની હશે
એવું સિદ્ધ થાય છે. તે બંતે ભાટ હતો;
પરંતુ ભાટની ભાષા કરતાં તેની ભાષા
વધારે સંસ્કારી હતી, અને તે ઉપરથી તે
કોઈ પણ પ્રકારે વિદ્યાસંસ્કાર પામ્યો હશે
એવું કદાચી શકાય છે. રા. ઇચ્છારામે
કાવ્યદોહનમાં તેના સખાધમાં આવશ્યક
એક ત્રિત વૃત્તાંત આપેલું છે, તે આધારે
કહી શકાય છે કે તંના પિતાનું નામ રઘુ-
નાથદાસ હતું. આ રઘુનાથદાસની સ્થિતિ
સારી હતી, અને તેથી પ્રીતમદાસને વહેલો
પરણાવવામાં આવ્યો હતો. પ્રીતમદાસની
પહેલી સ્ત્રીનું નામ પ્રેમાબાઈ હતું, પરંતુ
તેણી પ્રેમવિમુખી થઈને પોતાના પ્રિયતમ
સાથે શાંતિથી રહી શકેલી નહિ. પ્રીતમ-

દાસ પોતાની આ સ્ત્રીના કલેશો શાંતિથી
સહન કરતો. પરંતુ તે આખરે મરણ
પામી, અને તે બીજી વખત પરણ્યો. આ
બીજી વારના ઘરથી તેને સુખ પ્રાપ્ત થયું
હતું. આ સિવાય બીજી હકીકત તેના વિષે
બાણવામાં આવી નથી.

પ્રીતમદાસને ગોવિંદરામ નામનો
ગુરુ હતો, અને તેની કનેથી તેણે યથાર્થ
જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું; એવું કાવ્યદોહનકાર
જણાવે છે. પ્રીતમદાસનાં પ્રસિદ્ધ કાવ્યો
વાંચતાં તેને જ કોઈ ગુરુ મળ્યો હોય તો
તે કોઈ હરિ નામનો હોય એવું લાગે છે.
કદાચ તેણે ગોવિંદ કહેતાં હરિશ્રીકૃષ્ણનેજ
પોતાના ગુરુ તો નહિ કદાચ હોય ! એ
વાત ગમે તેમ હોય, તથાપિ તેણે “ ગુરુ-
મહિમા ” ગાયલો છે, એ વાત તેની ગુરુમાં
રહેલી અધશ્રદ્ધાને યુદ્ધિ આપનારીતો
છેજ; પછી ગુરુ કોણ રૂપે હોય તેની કશી
ફીકર નથી.

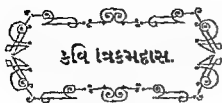
પ્રીતમદાસે ઇ.સ. ૧૭૬૪ માં સરસગીના
(૨) ઇ. સ. ૧૭૭૬ માં કકો, (૩)
ગુરુમહિમા તથા જ્ઞાનમાસ ઇ. સ. ૧૭૮૧ માં
ઉત્તરસંદા ગામમાં રહી શરૂ કરી ઇ. સ.
૧૭૮૩ માં સમાપ્ત કરી, લખેલ છે. તે
સિવાય કૃષ્ણજન્મની વધાઈ, દાણની ગરબીઓ, પંદર
ત્રિયોગો, ભક્તિપ્રકાશ, જ્ઞાનપ્રકાશ, પ્રાસંગિક દોહરા,

ભાગવદ્ગીતા, અંબાતમામાયણ, જ્ઞાનગીતા વગેરે કૃત્ય-
લીલા તથા જ્ઞાનને લગતી અસંખ્યેય કવિ-
તાઓ પણ લખેલી છે. રાગરાગણી તથા
છંદોનો પણ તેણે ઠીક ઠીક ઉપયોગ
કરેલો છે.

પ્રીતમદાસનાં કાવ્યો બે પ્રકારનાં છે.
નિષ્કામપ્રેમલક્ષણી ભક્તિનાં, તથા જ્ઞાનો-
પદ્ધેશનાં. તેમણે જ્ઞાનની કવિતાઓ લખી
હશે તે પૂર્વે શૃંગારની સ્નેહલાવનાથી
રસાર્દ થયલા હૃદય બળને લીધે શ્રીકૃષ્ણનો
મહિમા ગાયો હશે એવું અનુમાન થઈ
શકે છે. તેને “નાગર નવલકિશોરસુ”
પ્રેમ બંધાયો હતો તેથી તેમને પ્રેમની
“પીડા”નો અનુભવ થયો હતો. તેના તે
હૃદના પરિણામમાં તેના મુખમાંથી જે જે
ઉદ્ગારો નીકળેલા છે, તે તે સર્વે પ્રેમથી
“પુનિત” થયલા, મૃદુતા તથા માંગસ્યથી
મનોહર થયલા, અને શૃંગારરસના ઉદ્દીપક
ભાવેથી સુશોભિત બનેલા છે. પ્રેમઘેલી
મનનારીની પેઠે કવિ પોતે પણ પોતાના
સ્વામીને રીઝવવા અર્થે ઘેલો બનતો હોય
નહિ, એવું તેની કવિતા બતાવી આવે છે.
તથાપિ તે કવિનો શૃંગાર ઉન્મત્ત થઈ
અમર્યાદ થઈ જતો નથી. જ્ઞાનભક્તિનો
હૃદય થતાં પ્રીતમદાસ “જગતનું” મુખ
ઝાઝળું છે પાણીરે ” એ પ્રમાણે ગાંધને
મનુષ્યમાત્રની અસ્વાધીનતાના વિષય ઉપર

ઉતરી પડે છે. સંસારને ઇન્દ્રભાગરૂપે ઠંડપી
માનવ જીવનના ચર્ચાઓને તે “ઝોસ
તણું મોતી”રૂપે વણવે છે.

આ કવિ હતો તો જો કે ભાટ, તથાપિ
તેની ભાષામાં-તેની વાણીમાં વિલસી રહેલું
લાલિત્ય સર્વ કોઈના ચિત્તને આકર્ષે તેનું
છે. શબ્દોની ચુંટણી તથા ચુંથણીની બા-
બતમાં તે બીજા બધા જ્ઞાની કવિઓથી
ચઢી જાય તેવો છે. નરસિંહની જ્ઞાન-કવિ-
તાઓમાં જેમ કુમ્ કુમ્ તથા કેસરની
છાંટ દેખાય છે, તેમ આ કવિનાં તમામ
કાવ્યોનું કલેવર પણ સ્નેહતંતુઓથી બ-
નેલું છે. ભાષા સંસ્કારી છે, સરલ છે,
અને કવિત્વદર્શક લક્ષણોથી અંલક્ષ્ય,
ઉભયવાણી છે. વિરહવ્યાકુળ વનિતાની
વાલાવેલીથી માંડીને તે છેક વિરાગીને
છાજતી વિલક્ષણવૃત્તિ મુધીની દશાના પ-
ડઢાઓ તેની કવિતાઓમાંથી સંભળાયા
વિના રહેતા નથી. સગુણ ઇશ્વરની સેવા
કરીને તેનું મન નિર્ગુણ બ્રહ્મને અનુભવ-
સાક્ષાત્કાર કરવા તરફ વળેલું હોય, અને
તે વસ્તુમાત્રનું રહસ્ય સમજી “મુધારસ”
પી ગયું હોય એવું આપણને સહજ
જણાઈ આવે છે. તેનું મરણ ઇ. સ. ૧૮૦૦
પૂર્વે થયું હોય એમ જણાતું નથી.

કવિ ત્રિકમદાસ.

નયવિશારદ કવિ ત્રિકમદાસનો જન્મ જૂનાગઢમાં ઇ. સ. ૧૭૩૪ ના વર્ષમાં થયો હતો. તેઓ વડનગરા નાગર શ્રદ્ધસ્થ હતા. તેમના પિતાનું નામ ભવાનીદાસ હતું. નરસિંહ મહેતાના ઠાકા પર્વત મહેતાના કુળમાં તેમનો જન્મ થયેલો તેથી તેઓ વંશુવની અવટકથી ઓળખાતા હતા. આ ભવાનીદાસ પોતે ફારસી ભાષામાં પ્રવીણ હતા. દિલ્હી શહેનશાહના સુખસિદ્ધ વઝીર નિઝામુદ્દીનનો વિદ્યાર્થી અમીર ખીર હસ્માયલ કે જે જૂનાગઢનો ફાજદાર હતો તેના તે દીવાન હતા; આ ખીર હસ્માયલ વિરૂદ્ધ દિલ્હીમાં પ્રપંચ રચાયો તેથી ભવાનીદાસે નિઝામુદ્દીન પાસે જઈને બધો ખુલાસો આપી દીધેલો, અને તેના બદલામાં તેની પુત્રીથી પ્રગત થઈને ભવાનીદાસને તેણે પોતાની ઠંને રાખી દીધા. દિલ્હી ઓરિજનની સાથે વિરોધ થતાં નિઝામુદ્દીને દરિયો દિંદુસ્તાનમાં જઈ સતત રાજ્ય સ્થાપ્યું, અને ભવાનીદાસ પણ પોતાના સ્વામીની સાથે

જઈ રહ્યા. તેઓએ ત્રણ વર્ષ પોતાની જન્મભૂમિ જૂનાગઢમાં જઈ આવતા. એક વખત પાછા ફરતાં વડોદરાના શ્રીમંત પીલાજીરાવ ગાયકવાડની સુલાકાત તેમને ગૂજરાતના સીમાડા ઉપર થઈ આવી. આ પીલાજીરાવ મહારાજે તેમને પોતાની પાસે રાખી લઈને ગૂજરાત છૂટવાના તથા સંધિવિશદ કરવાની મસલતને લગતા કામ-કાજમાં ભવાનીદાસની પુત્રિનો અચ્છી રીતે ઉપયોગ કરવા માંડેલો, અને શ્રીમંત ગાયકવાડ અરદારની સેવામાંજ તેમનું મરણ તલેગામમાં ઇ. સ. ૧૭૪૬ માં થય્યું. આવા પ્રતાપી પિતાના મરણ અમથે ત્રિકમદાસનું વય માત્ર બાર વર્ષનું હતું. પરંતુ ઐશ્વર્યશુભ પિતાના ઘરમાં જન્મ લીધાથી તેમણે પોતાની બાળપણ

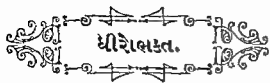
ત્રિકમદાસે સંસાર પ્રવેશ ક્યારે કરેલો તે બાબત શકાતું નથી. તથાપિ તેઓ પોતાના કાવ્યમાં ઠેકઠેકાણે “ત્રિકમદાસ આશ પરિ-પૂર્ણ” લખે છે તેમ સર્વ રીતે સુખી હતા એ તો નિઃસંદેહ. તેમને સાત પુત્રો અને પુત્રી મળી આઠ સંતાનો હતાં, અને તે સર્વને આખાદ મુકી તેઓ વિદેહ થયા હતા. તેમના સાતમા પુત્ર દેવાશંકરને પોતાના પિતાના વારસામાં કવિત્વ તથા લક્ષિત મળેલાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૭૫૨ થી તેમને જૂનાગઢના અખંડવિજયી દીવાન અમરજીનો સહવાસ થવા માંડેલો; તેથી તેના શૌર્યગુણથી પ્રા-ત્સાહિત થઇ તેમણે વડોદરાના શ્રીમંત મહોદા કૃતેહસિંહરાવ મહારાજની સેવા સ્વીકારી મુલકગિરીકામદારનું કામકાજ કરવા માંડેલું. મુલકગિરી કારભારીના પદ ઉપર રહી ત્રિકમદાસે શ્રીમંત માનાજીરાવ મહારાજના સમયમાં ઇ. સ. ૧૭૬૫ ના વર્ષમાં સિદ્ધપુર આગળ મહોદી લડાઇ લડી દિલ્હીની બાદશાહી ફાળને હરાવી દિલ્હીનો સ્તોત્ર પાછો લેવાડાવી દીધો હતો; અને તેના બદલામાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સર-કારે તેમને બહુમાન આપેલું. મરણ પર્થનંત એટલે ઇ. સ. ૧૭૬૯ સુધી ગાયકવાડ સર-કારની ઉત્તમ સેવા કરી તેઓ શ્રીડાકોર-

નાથનાં ચરણસ્પર્શકરી, “કર્મ જોગે જ્યાં જ્યાં ફરે બદલા ! ત્યાં તમારી મને લક્ષિત દે જો” એ પ્રમાણે ગાતાગાતા હરિચરણને પામી ગયલા. પોતાને આવેલા સ્થાનાનુ-સાર સ્થળશોધ કરી નરસિંહ મહેતાના ચોરને, પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાનું પ્રથમ માન પણ તેમને જ ઘટે છે.

તેમનું સાક્ષરજીવન તેમના વીશમા વર્ષથી શરૂ થયેલું. ગૂજરાતી તથા હિંદી ભાષામાં તેમણે પોતાનાં કાવ્યો સરસ બાની-માં લખેલાં છે. “પરબત પચીરી” નામનું એક ગૂજરાતી કાવ્ય પુસ્તક તેમનું લખેલું પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ તેમના બીજા બે મનોહર ગ્રંથો “હિંદી તથા ફારસી ભાષાઓના મિશ્રણથી છંદો બદ્ધ શ્રી રૂઝમી ખ્યાલ” તથા ઇ. સ. ૧૭૬૨ માં લખાયેલો “શી રામચીલા” હજી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા નથી. તે ઉભય હસ્તલિખિત ગ્રંથો હાલમાં તેમના વંશજ રા. જયસુખરાય દુલેરાય મજસુદારના ઘરમાં છે. તે બન્ને કાવ્ય ગ્રંથો કવિના કવિત્વ તથા ભાષા ગૌરવ વિષે ઘણાજ પ્રકાશ પાડે તેમ છે.

જ્ઞાનના પાનથી “ધિંગડમલ” બનેલા ધીરાના જન્મ વર્ષ વિષે નિશ્ચયપૂર્વક કશું કહી શકાતું નથી. તથાપિ પ્રાચીન કાવ્યભાષાકાર કહે છે તે પ્રમાણે તેમની પાસે આવેલ “લેખી પુરાવા” ને આધારે તેમનું મરણ ઇ.સ. ૧૮૨૫ ના વર્ષમાં થયું હતું તેથી તે અઠારમા શતકમાં જન્મ્યો હતો એવું કહી શકાય છે. તે વૃદ્ધ વયે મરણ પામેલો તેથી તેનું જન્મવર્ષ ઇ.સ. ૧૭૫૩ હશે એવું કહી શકાય. આ કવિ જાતિએ પ્રહ્મભાટ હતો, અને સાવલી પાસેના ગોઠડા ગામમાં તેના નિવાસ હતો. તે પ્રહ્મજ્ઞાની થઈ ગયો તે પૂર્વે તે વૈષ્ણવપંથી હશે એવું અનુમાન સહજ થઈ શકે તેમ છે; કારણ કે તેણે શ્રીકૃષ્ણ નિમિત્ત કેટલાંક પદો લખી પોતાને પેલા “ફડા લાડકડાની લેહ લાગી” હોય એવું એવું શૃંગારિક ભાષામાં બતાવેલું છે. શૃંગારનું ઉદ્દીપન ઘણું ભાગે ધાવનમાં થાય છે, અને જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ સામાન્યતઃ ઉત્તરાવસ્થામાં થાય છે. એ નિયમે ધીરો પંથુ પોતાના જીવનપ્રભાતમાં “રઢિયાળે” રચેલા “રંગમાં” રં-

ગાયો હોય એ વિશેષ સંભવવાળું છે. “ભાટ જેવી મારી વૃત્તિ હતી તે, ટાળી કરી પ્રહ્મા સમાન” “મંડળિયો કાઢવી ને માવ સમરવા, લેઈ કાંશી કિરતાર (કરતાલ)” ; આવાં આવાં આ કવિનાં અનેક વાક્યો જે જે સ્થળે જોવામાં આવે છે, તે તે સ્થળની આસપાસની પંક્તિઓ વાંચતાં સહજ સમજાઈ આવે છે કે, ધીરાને પોતાને પોતે તેવી સ્થિતિમાં “અપૂર્ણ” છે” એવું ભાન થયલું, અને તેના પરિણામમાં તેણે કેઈ શુદ્ધ શોધીને તેની પાસેથી “શૂન્યશિખરની વાતો” લણી લીધેલી હોવી ભ્રમજન્ય.

ધીરાના પિતાનું નામ પ્રતાપ આરોટ હતું, અને તેની માતાનું નામ દેવબા હતું. તેને બે ભાઈ કસનદાસ તથા આપુલ નામના હતા. ધીરાની બાળાવસ્થા વિષે જ્ઞે કે કરી હકીકત મળી શકતી નથી; તથાપિ તેણે રચેલા શુદ્ધસ્વરૂપ નામના કાવ્યના બારમા પદ ઉપરથી જણાય છે કે, તેને તેના પિતાએ ભણાવ્યા માટે “અધ્યાઈને ઘેર” મુકેલો, અને તે અધ્યાઈએ તેને અભ્યાસ કરાવેલો. પરંતુ જ્ઞાનાતુર ધીરાને તેથી સંતોષ મળેલો નહિ તેથી તેણે શુદ્ધ શોધવા માંડેલો. ધીરાના મનમાં યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જિજ્ઞાસા

નગેલી, અને તેના પરિણામમાં તેણે અનેક “તપસી” ને જોવા તપાસવાનું કામ આરંભેલું. અન્તે અનેક પ્રકારની વિપત્તિઓ સહન કરવાં કરવાં તે છેક “વંદી” પણ ગયેલો; પરન્તુ નેટલામાં તેને કોઈ શુરૂ મળી આવેલો. તે શુરૂએ તેને ખરૂં જ્ઞાન ઓપતાં જણાવ્યું કે, “તારા અંતરમાં સહુ ત્રિભોવનનો ઠાકોર, સોર તનુ ગીઝરે * * ” એ શુરૂના પ્રતાપે ધીરાના મનના તમામ સંશયો છેકાઈ ગયા, અને “ધીરાજ હીરો” બની જવા પામ્યો. ધીરાને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ગયું એટલે તેણે શુરૂસ્વરૂપ-શુરૂ કેવો હોયો જોઈએ-એ વિષય ઉપર પહો લખવા માંડેલાં, અને શ્રીકૃષ્ણકીર્તન કરવાનું-સાકાર બ્રહ્મજ્ઞાન કરવાનું ત્યજી દઈને નિરાકાર બ્રહ્મની ‘ઓળખ કરવા માંડી હતી. તે પોતાના શુરૂને “શુરૂરૂખડે આંચું” રે, રેતન અમૂલ્ય અતિ” એવા શબ્દોમાં વર્ણવી, “એવા શુરૂજી કરવાનું, વર્ણન કેમ લખાય ?” એવું જોલી, તેમ કરવું તે પોતાની શક્તિસીમાની બહાર છે એવું માની અટકી પડે છે. ધીરાનો તે શુરૂ કોઈ આદર્શ રૂપ હતો.

ધીરાની કુંદુંબ સ્થિતિ સારી હતી, અને તેના પિતાએ તેને સારી રીતે પાળી

પોષી ઉછેરેલો. ગોઠડા ગામમાં ધીરાને શાસ હતો, અને તેથી જીવન નિર્વાહ સારી રીતે ચાલતો હતો. તેને જતનળા નામની સ્ત્રી હતી, પરન્તુ તે જોળી પણ વામસી પ્રદુતિની હતી. પ્રાચીન કાવ્યમાળાકાર કહે છે કે તે સ્ત્રી તેની માત્રી યતી હતી, અને તેની સાથે તેણે પુનર્લગ્ન કરેલું !.

ધીરાના જ્ઞાનની કીર્તિ ચોમેર ફેલાઈ હતી, અને તેની આસપાસ એક શિષ્યમંડળ બંધાયું હતું. સત્તરમા શતકમાં રસિક કાવ્યો-પૌરાણિક વિષયો ઉપર કાવ્યો કરનાર કવિ પ્રેમાનંદ હતો, અને કેવળ જ્ઞાનના વિષય ઉપર લખનાર અખો હતો, તથાપિ પ્રેમાનંદની આસપાસ જેમ શિષ્યમંડળ બંધાવા પામેલું તેવું અખાની આસપાસ બંધાવા પામ્યું ન હતું. અઢારમા શતકમાં તેથી ઉલટો કુમ આપણા જોવામાં આવે છે. જાની ધીરા પોતાની આસપાસ શિષ્યમંડળ બાંધી શકેલો, અને બાપુ ગાયકવાડ વગેરે અનેક કવિઓ તેના અનુયાયીઓ થઈ રહ્યા હતા.

ધીરાને ભાદરવા સંસ્થાનના વાંકાનેર ગામના વતની વીરો તથા પથી એ નામના બે મિત્રો હતા, અને તેમણે પણ પહો રચેલાં છે; પરન્તુ તે પહો પ્રસિદ્ધિમાં આવવા પામ્યાં નથી. ધીરાને જ્ઞાનસંપન્ન

કરનાર કોઈ જીભાઈ નામનો એક વિદ્વાન શાસ્ત્રી હોય, અને ધીરાને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન નહતું તેથી તે તે શાસ્ત્રીને સુખેથી શાસ્ત્રજ્ઞાન પામેલો અને તે ઉપરથી તે પોતાનાં પદો રચી કાઢતો હતો. તેને જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ થઈ ત્યારે તેની સ્ત્રી જીવતી હતી; પરંતુ " કાયા કેવીને માયા કેવી તે " તે કોઈ " સાંધની " પાસેથી સમજી ગયો હતો તેથી તે પોતાની " કાયા " ને નિંદવા લાગેલો; તથાપિ ગૃહસ્થના ધર્મો ભૂલી ગયેલો નહિ.

ધીરાએ કેવળ છૂટક પદો લખેલાં છે તેનાં કાવ્યો એમ નથી; પરંતુ તેણે તથા તેમનું કોઈ કોઈ વિષયો ઉપર રહસ્ય. સળંગ ગ્રંથો પણ લખેલા છે; અને " રણયજ્ઞ " નામનું કાવ્ય તે વાતનું, પ્રાચીન કાવ્યમાળાકારના લખવા મુજબ, એક ઉદાહરણ છે. તે ઉપરાંત તેણે શરણવાદ, આત્મજ્ઞાનનાં પદો, શુદ્ધવૃદ્ધ, માયત્ર-વૃદ્ધ, મનસ્વૃદ્ધ, વૃષ્ટાન્વૃદ્ધ, લક્ષ્મીસ્વૃદ્ધ, વૈભવસ્વૃદ્ધ, કાયાસ્વૃદ્ધ, મનવાદી, સિંધુધર્મ, જ્ઞાનકર્મ, યોગમાર્ગ, પ્રત્યક્ષ માર્ગિકા, અવજ્ઞવાણી, તથા છૂટક ગરબીઓ, પદો તથા ધોળ વગેરે લખેલાં છે. પ્રત્યક્ષ માર્ગિકા વગેરે શુદ્ધ જ્ઞાનનાં તમામ પદો કાફીમાંજ લખાયેલાં છે, અને અદ્યપિ પર્યન્ત કાફી તો ધીરાનીજ વળણાય છે. કાફી ઉપરાંત ણીજ રાગો જેવા કે પંજળી, કાનડો વગેરેના પણ તેણે ઉપયોગ કરેલો છે.

ધીરા કવિ તો ખરો, પરંતુ જ્ઞાની. અખાના જેટલો અસ્પષ્ટ નહિ, પરંતુ સાદો, સરલ અને સ્પષ્ટ. જ્ઞાનના વિષયમાં ઉતરી જાય તેવો નહિ, પરંતુ દૃષ્ટાન્ત તથા ઉદાહરણની ખાળતમાં અખાથી ઉતરતો. જોલવામાં બે ધડક ખરો; પરંતુ અખાના જેટલી ચમચમાટી ઉપજાવનાર નથી. અખાની ભાષા એટલી તો વિકૃત અને અવ્યવસ્થિત છે કે તેની પાસેથી જ્ઞાનદીક્ષા સહજમાં લઈ શકાતી નથી; ધીરાનાં પદો સાધારણ બુદ્ધિનાં પુરૂષો કે સ્ત્રીઓ વાંચી સમજી શકે તેમ છે. ધીરા ગાય છે વરાગ્ય, તથાપિ તે કંટાળો આવતો નથી; પરંતુ ઉલટો વાંચનારના મનમાં સચોટ છાપ પાડે છે. તેની ભાષા આવેશવાળી પરંતુ સમર્થ છે, અને વિષયનો પ્રકાશ કરવામાં તેને તુટ પડતી નથી. ઉંડાં પાણી જેમ ગાળતાં નથી, છલકાતાં નથી, તેમ ધીરાના પદોની ભાષા ઉન્મત્ત બનતી નથી, તથાપિ વેગવાળી-અબળ હોય એવું જોવામાં આવે છે. અલંકારોને તે અડકતો નથી, તથાપિ તેની કવિતાઓ અકર્ષક બનેલી છે. તેની વાણીમાં મીઠાશ છે, વર્ણન શંદી ઝીણી વણાટવાળી છે. તે સંસ્કૃતજ્ઞ ન હતો, છતાં તેની ભાષા સંસ્કારી શુદ્ધ છે; તથાપિ આડંબરવાળી નથી. વેદાન્તના તત્ત્વજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દોની તેણે ગુચળી કરેલી નથી.

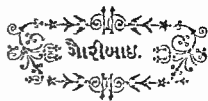
જનસમાજની ચાલતી ભાષામાં તેણે ખરૂં તત્ત્વ સમજાવ્યું છે. ક્રેટકા લગાવી તે ઉપદેશ દેતો નથી, પરંતુ ધીરે ધીરે સમજાવી સમજાવીને સવિનય બોધ કરે છે. તેની કવિતા જ્ઞાન તથા બોધથી ભરેલી છે, તેથી તેને કેવળ સ્વલક્ષી કવિ કહી શકાય નહિ. પ્રત્યક્ષોત્તરમાલિકા નામના કાવ્યની શુદ્ધિ એવી તો મુરસ તથા રૂપ છે કે તેનો વાણેવાણો અને તાણેવાણો જિજ્ઞાસુની જ્ઞાન-ચક્ષુ જોઈ શકે છે. શંકા તથા સમાધાનનો ક્રમ જોઈવવામાં તેણે જ્ઞાનીની કુશળતા બતાવેલી છે. તે કાવ્ય જોતાં સમજાય છે કે, ધીરાનું જ્ઞાન ગદ્યબદ્ધગોટાળા રૂપ નહિ, પરંતુ રૂપરૂઢ, સ્વચ્છ તથા વ્યવસ્થાવાળું હોયું.

ધીરે “ધિગદમલ” જ્ઞાનસુધા પીને ખતેલો હતો. તે “અમવર”ને વરેલો હતો. સંસારમાં દેખાતા રાગ દ્રવ્યના માઠાં પરિણામ તે વાંચી શક્યો હતો. સંસારની અસારતા જોઈ તે હસતો હતો—તેને તે નિંદતો હતો. ધર્મને નામે આડંબર કરી રહેનારાઓને તે કળી ગયો હતો. “કવિત” કરીને શુણ્ણા ગાવા”નું તથા તે દ્વારા પેટ ભરવાનો ધંધો (ભાટ ચારણનો) તેને પ્રિય નહતો. તેમ “ગોપી” થઈને નાચીપ્રહી ધર્મને નામે ધૂતવાણું તેને ગમતું નહતું. સંસાર વ્યવહારના જ્ઞાનને તે વિદ્યા નહિ પરંતુ ‘અવિદ્યાસ્વરૂપ’ લેખતો હતો. જગ-

તના વ્યાપારોને તે માયાની “ભૂલવણી” ગણતો હતો. માયા અનિર્વચનીય છે તથા પિ ધીરે તેનું મિથ્યાસ્વરૂપ બતાવવા અર્થે, તેનાં વિવિધ રૂપોનાં ભોખાણાં એક પછી એક ખુદલાં પાડવા મથે છે. દોલતને તેણે ‘દિવાની’ ગણી છે. ચૈવનને તે “મહુડી કેરી મથિરા” સાથે સરખાવે છે. લોભ, તૃષ્ણા ઇત્યાદિ ચિત્તવિશ્લેષ કરનારાં વમામ તત્ત્વોનું ‘પોલાપણું’ તે અમી રીતે બતાવી આપે છે. ધર્મના નામથી થતા ઢાંગોને તે ધિક્કારી કાઢતાં કહે છે કે, જે પુરાણીઓ “સ્લોક્તણ્ણ સ્લોકાર્થ” કરે નહિ” અને પોતાને “મનગમતી વાત” કહ્યાં કરે તે “મુખેથી” સહી શકાય તેમ નથી. સંસ્કૃત ઉચ્ચાર કરવાથી કંઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જતી નથી. મન માર્યો વિના તથા મર્મ ભણ્યા વિના “અલખ” ને ઓળખી શકતો નથી. “વંદેલ વડ” જેવા મનની ઉપર અંકુશ મુકી તેને “ધારેલા ધ્યાન” ભણી જોઈ કરવાથી “રૂડેશ બાગ” જે માનવઅવતાર તેનું રક્ષણ કરી શકાય છે. ધીરે કંઈ કેવળ નિવૃત્તિમાર્ગ ઉપર વિચરવાનો બોધ કરતો નથી. તે કહે છે કે સંસારના “રંગો” તો રમવા, પરંતુ માફતાફટ ટાળીનેજ. “મતવાદી” થઈ રહેવાથી મનનો મેલ વધારે હઠ થવા પામે છે.

અદ્વૈતબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરતાં પૂર્વે મનના મેલ ખસી જવા જોઈએ, એ સિદ્ધાન્ત ની દૃષ્ટિએ જોતાં પીરને સાક્ષાત્કાર થયો હોય એવું લાગે છે. તેણે અભિમાનનો ત્યાગ કર્યો હતો. તે આકાશની વિવિધ કંપના કરી, તેનાં દૃષ્ટાન્ત દ્વારા એક પરમ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે. તે પોતે “જ્યોતિરૂપ” બનેલો હતો. “સત્તામાત્ર”નો તેમારૂં રૂપ હોય એવું તેનું માનવું હતું. આવાં આવાં વેદાન્તના વચનો તેના કાન્યેમાં ઠેકઠેકાણે ઝળકી રહેલાં છે; અને તે અદ્વૈત બ્રહ્મનેજ માત્ર માનતો હતો.

તે ઉપરાંત તેણે યોગમાર્ગ ઉપર પણ ધ્યાન લખેલું છે. ગૂઝરાતી ભાષા ઉપરાંત તેણે હિંદી ભાષામાં કુંડળીયા વગેરે અનેક પદો લખેલાં છે. તે પણ તેનાં ગૂઝરાતી પદોના જેટલાંજ સ્ત્રેય તથા મધુરતાવાળાં છે. વેદાન્તના વિષયની કોઈ પણ કળાઉપર તેની પીછી ફરી નથી એમ નથી; અને તે ઉપરથી તેને ઉડે. બ્રહ્મજાની કલ્યાણિના ચાહી શકે તેમ નથીજ. તેણે વેદાન્ત જેવા શુષ્ક વિષયને જૂદી જૂદી રીતે ઘટાવી ઘટાવીને મતોહર બનાવી દીધો છે, એજ વાત તેની બુદ્ધિના અર્થ્યનું એક મહા સુખ-માણુ છે એવું સુષેથી કહી શકાય.

“પરમાત્મા પૂર્ણ બ્રહ્મને પ્રેમે પામી” બ્રહ્મજાનીનું નામ મેળવી કવિમંડળમાં અમર થઈ ગયત્રી ગોરીબાઈનો જન્મ સુ-મારે ઇ. સ. ૧૭૫૬ માં ડુંગરપુર (ગીર-પુર) વિષે થયો હતો. તે જાતિએ નાગર બ્રાહ્મણ હતી. તેનાં માળાપે તેને છેક પાંચ વર્ષની વયે પરણીવેલ, પરંતુ તેણીનો વર પરણ્યા પછી આડે દિવસે ગુજરી ગયો. અર્થાત્ પોતાના સ્વામીનો પોતાને અંગ માત્ર પણ પરિચય થયેલો નહિ, તેથી તેણી પરમેશ્વર વિના અન્ય કોઈને પોતાનો ધણી ગણતી નહિ. આ બ્રાહ્મણપુત્રી પોતાના બાલવયમાંથી પોતાનું બુદ્ધિ-અર્થ્ય દેખાડતી હતી. ભાગવત તથા ગીતા તેના અભ્યાસનાં વિષય થઈ પડ્યાં હતાં. તેરમે વર્ષથી તેણે પોતાના પિતાગૃહની બહાર નીકળવાનું બંધ કરેલું. તેની ભક્તિપરાયણ બુદ્ધિના દીર્ઘ-દાયથી આકર્ષાઈ ડુંગરપુરના મહારાજ શિવસિંહજીએ તેણીના ઠાકોરજી માટે એક સુંદર મંદિર તથા વાવ બંધાવી

આપેલાં. તે મંદિર પાછળથી ધીમે ધીમે સાધુસંતનું વિરામસ્થાન થઇ પડેલું. ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં તેણી ડુંગરપુર છેડી ગોકુળવૃંદાવન જવા નીસરી. માર્ગમાં જયપુરના મુમહારાજાએ તેમને સન્માન-પૂર્વક પોતાના નગરમાં આમંત્રીને ભેટ આપવા ઈચ્છા જણાવેલી, પરંતુ તેની કનેથી તેણીએ એક કૂટી બદામ પલ્લુ સ્વી-કારેલી નહિ. પછી ગોકુળ મથુરામાં અદ્વ-કાળ ગાળી તે કાશી ગયલી, અને ત્યાંના તે સમયના રાજા ભકતપ્રેમી સુંદરસિંહે સામે ચાલી તેણીને પોતાના નગરમાં આવકાર આપેલો. રાજાએ ભેટ આપેલા દ્રવ્યમાંથી શ્રાદ્ધ, યાત્રા તથા ધર્મદાન કરી તેણી શ્રીકાશીમાં કરી કામ જઈ રહેલી. પછી અદ્વકાળે પોતાને દેહ છોડવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે એમ સમજી તેણીએ પોતાના ભાણેજની પુત્રી ચતુર-ળાઇને પોતા પાસેની જાળમુકુંદળની મૂર્તિ સોંપી દીધી, અને પછી યશુના તટે જઈ, ઇ. સ. ૧૮૦૬ ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૬ ને દિવસે મધ્યાહ્નકાળે સમાધી લગાવી દેહ ત્યાગ કરેલો. તે ભાગમાં વસતા શ્રદ્ધાળુ લોકો ગૌરીળાઇને મીરાંનો અવતાર કહપતા હતા ! તેણીનું જીવન શાંત, નિર-ભિમાની તથા નિસ્પૃહી, ભાકતરસથી આતપ્રોત રંગાયલું હતું.

ગૌરીળાઇએ વૈરાગ્યનાં, નીતિનાં તથા બ્રહ્મજ્ઞાનનાં અનેક પદો લખેલાં છે. “આ-ત્મજ્ઞાનવિના પ્રાણીને સુખ ન થાયે રે” એવું તેણીનું માનવું હતું. જ્ઞાનવિનાનાં કર્મોને તે મિથ્યા-પાણંડરૂપ ભ્રમજતી હતી. “અણલિંગી” ના અનુભવમાંજ તે “રહસ્ય”-તત્વદર્શન દેખતી હતી. “શિવ હરિમે” તે ભેદ જોતી નહતી.

ગૌરીળાઇની કવિતાઓ છે તો જો કે ગૃજરાતી ભાષામાં, તથાપિ હિંદી ભાષાને ક્યાંઈ ક્યાંઈ પલ્લુ પાસ ઘેટેલો હોય એવું દેખાય છે. લેખનપદ્ધતિ સરલ અને સ્પષ્ટ છે.

“કવિ કૌવિદના” દાસ રેવાશંકરનો જન્મ જૂનાગઢમાં થયો હતો, પરંતુ તે ક્યા વર્ષમાં તે કહી શકાયું નથી. તેઓ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ હતા. તેમના પિતાનું નામ ત્રિકમદાસ ભવાનીદાસ હતું અને તેમની અવંટક વૈષ્ણવતી હતી. તેમના પ્રતાપી કવિ-પિતા ત્રિકમદાસનું ચારત્ર વાંચતાં રેવાશંકરના જન્મ સમ-યની કુટુંબસ્થિતિનો આપણને સંપૂર્ણ

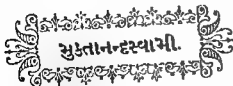
ખ્યાલ આવી જાય તેમ છે, તેથી આપણે અત્ર સવિસ્તાર વૃત્તાંત નહિ આપતાં એટલું જ કહી અટકશું કે, તેમને સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા હતી. તેઓ સ્વભાવથી શાંત, વિચક્ષણ તથા તીવ્રબુદ્ધિના હતા. બાળાવસ્થામાંથીજ સંસ્કારી પિતાનો આ પુત્રને ઉચ્ચ પ્રકારના વિદ્યાસંસ્કારનો રંગ ચઢવા મોકલેલો, અને તેના પરિણામમાં તેઓ ગૂંજરાતી, કારસી, સંસ્કૃત તથા મજલાપામાં પારંગત થવા પામ્યા હતા. સંઘામવીર દીવાન અમરજીના વીરસાક્ષર પુત્ર કવિ રણછોડજીના તેઓ સમકાલીન હતા; અને તે સર્વગ્રાહી બુદ્ધિવાળા કવિના જીવનવૃત્તાંત વગેરે તે સમયનો ઇતિહાસ તપાસતાં એવું માલૂમ પડે છે કે, તે સમયમાં જૂનાગઢના નાગરવાડામાં કવિત્વ તથા અનેક ભાષાનું જ્ઞાન શીર્ષનાં આવશ્યક લક્ષણો ગણાતાં હોવાં જોઈએ; એટલું તો નહિ પરંતુ ધર્મભાવનાનું પ્રાણસ્થ પણ બળવત્તર હોવું જોઈએ. વેળુવ સંપ્રદાયની જયઘોષણા પર્વત મહેતાના આવા વેળુવ વંશજો કરતા હતા, ત્યારે શૈવસંપ્રદાયનો પુનરુદ્ધાર કરવાની પ્રવૃત્તિ દીવાન રણછોડજી તથા તેના કુટુંબી જનોથી થતી હતી. આ હકીકત જોતાં, કવિ દેવાશંકર તથા કવિ રણછોડજીને એક બીજાના

પ્રતિસ્પર્ધી લેખી શકાય; અને હવે પણ તેમજ. કારણ કે દીવાન રણછોડજી પોતાની કવિતાદ્વારા વિષ્ણુને શિવથી ગાંધુપદ આપવા પ્રયત્ન કરતા, ત્યારે કવિ દેવાશંકર તેનો કવિતાદ્વારા પ્રત્યુત્તર વાળતા; અને એ પ્રમાણે સંઘર્ષણ ન્યાયે કાવ્ય જ્વાળા અધિકાધિક પ્રદીપ્ત થતી જતી હતી.

દેવાશંકરે એક પછી એક એમ જે સ્ત્રી કરેલી તેમાંથી પ્રથમને પેટે શ્યામલદાસ તથા બીજીને પેટે લાલશંકર તથા રમાશંકર નામના પુત્રો જન્મેલા હતા. તેઓ જુનાગઢના નવાળ હામીદખાનના દીવાન હતા; અને કર્નલ વોકરે કાઠિયાવાડમાં બંદોબસ્ત (સેટલમેન્ટ) કર્યું તે વખતે દેવાશંકરે યોગ્ય સાહાય્ય આપેલું. (વોકર રીપોર્ટ જૂની આવૃત્તિ) પાછળથી તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં તેમના પુત્રોમાં વિરોધ ઉત્પન્ન થયલો, પરંતુ દેવાશંકરે તે સર્વ મહન કરી લીધેલું. તેમનું મરણ ઇ. સ. ૧૮૩૭ ના અરસામાં થયું છે.

તેમનું કવિજીવન તેમની તરૂણાવસ્થામાંથીજ શરૂ થયું હતું. કાવ્યદ્વારા તેઓ તથા દીવાન રણછોડજી એક બીજાના મતોનું ખંડનમંડન કરી કવિતાવિલાસ કરતા હતા. કવિ દેવાશંકરે ગૂંજરાતી

ભાષામાં શ્રીકૃષ્ણની ખાળડીલા, નામદમનડીલા, રાસ
લીલા, શ્રી દ્વારિકાંડીલા, શ્રી ડાકોરડીલા, પૂજ્ય પિતા
ત્રિકમદાસનું વર્ણન, તથા ચેતાની ક્ષતિમાં પડેલા તને
લગની કવિતાઓ વગેરે કાવ્યો લખેલાં છે. તેમનાં
ઘણાં ખરાં કાવ્યો ચંદ્રાવળા છંદમાં
છે; અને જો કે ચોતે તો “ ભુક્તિ ઝડ
ઝમકે જરા ન જાણું, નથી અભ્યાસ
અનુપ્રાસ ” એવું વિનયદર્શક વચન
લખે છે, તથાપિ તેમનું ખાળડીલાનું
કાવ્ય વાંચતાં વાચક તથા શ્રોતાને તેમના
કાવ્યમાં રહેલી સ્વભાવસિદ્ધ મીઠાશ,
દક્ષિકર્ણ ગોચર થયા વિના રહેતી નથી.
ઝડ ઝમકે, પદ લાલિત્ય, અનુપ્રાસ અલંકાર
તથા રસોર્મિ તથા શબ્દ શૃંચણી વગેરે
કવિતાનાં મંગલાલરણો તેનાં કાવ્યોની
પંક્તિઓમાંથી પદેપદે આપણી નજરે
પડે છે. તેમનું ખાળડીલાનું કાવ્ય કાવ્ય-
દોહન ભાગ ૧ લામાં છપાયું છે; ખાડીના
કાવ્યો હજી અપ્રસિદ્ધ છે. વૃષ્ણવ સંપ્રદા-
યને વરેલી મૃદુતા, મધુરતા તથા સ્નેહા-
દ્રૃતા તેમનાં કાવ્યોમાંથી જોડેકી નીકળે છે.

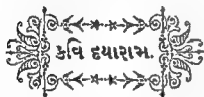

મુક્તાનન્દસ્વામી.

મુક્તાનન્દ કવિનો જન્મ ઇ.સ. ૧૭૬૧
ના વર્ષમાં થયો હતો; ક્યાં અને કોના

ઘરમાં તે જાણી શકાતું નથી. તે સહુત-
નન્દસ્વામીનો એક મુખ્ય શિષ્ય હતો,
અને યૂગરાત્રી ભાષામાં સારી કવિતા કરી
શકતો હતો. તેણે ચેતાનાં કાવ્યો દુર્ગપ-
ત્તન (કાકિઆવાડમાં આવેલા ગડડા)
નામના ગામમાં રહીને લખેલાં છે. તેનું
મરણ પછી તેજ ગામમાં ઇ.સ. ૧૮૩૧
ના વર્ષમાં થયું હતું. શ્રીકૃષ્ણભક્તિ તથા
ઉપદેશ એ બે તરવો તેનાં કાવ્યોનાં ખાસ
લક્ષણો છે. તેણે ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં
સતીગીતા તથા હૃદયગીતા નામનાં લાંબા બે
કાવ્યો લખેલાં. તે ઉપરાંત રક્ષિતગીતિવાદ,
કૃષ્ણપ્રસાદ, વિવેચિતામગ્ની, શિક્ષાપત્રી, ધર્મામૃત,
સંતસમાજ, તથા બીજાં નવહજારને આશરે
પદો વગેરે કાવ્યો લખેલાં છે. તેમાં સતી
ગીતણ કાવ્ય સ્ત્રીવર્ગ—“ સોવાસણુ ને વિ-
ધવા ” એ ઉલયને, માટે ખાસ કરીને
લખાયલું છે. સ્ત્રીધર્મો તેમાં સમજ-
વવામાં આવેલા છે. મુક્તાનન્દનાં બીજાં
ગદ્યાં કાવ્યોમાં ઘણું ભાગે લક્ષિત વિષે
લખાયલું છે. તે કવિ “ ગ્રેમી ”
હતો, તેથી તેનાં કાવ્યોમાં શૃંગારરસ
ચમકારા મારી રહ્યા છે. “ સાંભળતલ ”
તથા વાચક, એ ઉલયને તેની કવિતાઓ
રસિક લાભ્યાવિના રહે તેમ નથી. તેની
લેખનપદ્ધતિ સરલ પણ્ય શુદ્ધ છે. ઘરગુથી

ભાષાના શબ્દોનો પણ તેણે ઠીક ઠીક ઉપ-
યોગ કરેલો છે. પુરૂષના મુખમાંથી બો-
લાતા શબ્દો તે તેના કાવ્યોમાં હોયજ,
પરંતુ માત્ર સ્ત્રીવર્ગથી બોલાતા શબ્દો વા-
પરી તેણે પોતાની કવિતાઓને પ્રમદાઓ-
થી સહજ વાંચી શકાય તેવી બનાવેલી છે.
તે કવિ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનો હતો.

કવિ દયારામ.

રંગીલો તથા રસીલો કવિ દયારામ
દયાશંકર હલોધથી દશેક માઇલ દૂર આ-
વેલા, પવિત્ર નદી નર્મદાતટ ઉપરના “આરૂ
ચંદીઆમ-ચંડીપુર-” આંદોદ નામના ગામ-
માં ઇ. સ. ૧૭૬૭ ના વર્ષમાં જન્મ્યો હતો.
તે જ્ઞાતિએ “દિજ જ્ઞાતિ નાગર શ્રેષ્ઠ ”
પરંતુ “સાહોદરો ” હતો. તેના પિ-
તાનું નામ પ્રભુરામ કે પ્રભાશંકર, અને
માતાનું નામ રત્નબાઈ હતું. “ છે દયા-
શંકર નામ, વિકૃતિ કરાવી શુદ્ધેવ ” એવા
તેના વાક્ય ઉપરથી સમજાય છે કે, પુષ્ટિ-
માર્ગના તેના વૈષ્ણવ શુદ્ધ મંદારને, શંક-
રનું નામ સૂઝ ચઢાવનારું લાગતીથી તે
બદલાવીને “ દયારામ ” નામ તેની દેને

ધારણ કરાવ્યું હતું; તથાપિ એટલું
તો જોવામાં આવે છે કે, તે કવિ ઘણે
ભાગે “ દયા-દયો ” નામ, તેથી ઉત-
રતે ભાગે “ દયાશંકર ” નામ તથા બહુ
અદ્ય પ્રસંગે “ દયારામ ” નામ પોતાને
અર્થે વાપરે છે. એવું પણ કહી શકાય કે,
તેણે પોતાનું નામ ‘ દયારામ, પુષ્ટિમાર્ગની
દીક્ષા લીધા પછી રાખેલું હોવું જોઈએ.
એ બહુ ગમે તેમ હોય, પરંતુ તે કવિ-
“ દયારામ ” ના નામથી જ સુપ્રસિદ્ધિને
પામેલો છે. કેમજણ હૃદયની કામિનીઓને
કૃષ્ણ કનૈયાનાં ગીતો બહાણાં ભાગે એવું
હોવાથી તે કવિનાં કૃષ્ણલીલાનાં ગીતો સ્ત્રી-
ર્ગમાં પ્રિય થઈ પડ્યાં, અને પરિણામમાં
તેનાં પુષ્ટિમાર્ગની રસિકતાવાળાં ગીતો સાથે
જોડાયેલું ‘ દયારામ ’ નામ લોક પ્રસિદ્ધિમાં
આવી ગયું હોય એ અધિક સંભવવાળું દીસે
છે. શુદ્ધ આજ્ઞાથી તે દયારામ બનેલો; એ
સિવાય તો તે દયાશંકર કે દયોજ દેને
એવું તેનાં કાવ્યો ઉપરથી દેખાય છે.

કવિ દયારામનું જાણીતું નામ દેને
રત્ન હતું તે વિષે કશું વૃત્તાંત મળે
નથી. તથાપિ તે નાગર શ્રેષ્ઠ
તેથી નાગરની ગણાતી ‘ કદમ્બ
વિહીન રહેલો હોય, એવું
એ તેને સમજ્યો હોય.

નથી. તે ગામડીશાળામાં પોતાના કાળમાં અપાતી કેળવણી પામેલો. વળી તેના પિતા “શ્રીમંત ભટ સાહેબરા” હતા, તેથી તેણે તેને જાળવવામાંથી વહુવાળો ઠરી લીધેલો; એ કારણથી અને પિતા પણ કંઈક કંઈક ‘ભરમ’ વાળો ગણાતો તેથી તે પોતાનો અભ્યાસ ભ્રષ્ટ્રએ તેટલો આગળ વધારી શક્યો નહિ હોય. અધૂરામાં ‘પૂરું’ એ થયું કે તેની પંદર સોળ વયે તે માતાપિતા વિતાનો થઈ ગયો. તે દવે એ-કલો પઠ્યો—સ્વતંત્ર થયો—સ્વેચ્છા પ્રમાણે વર્તી શકનાર થયો. થોડોક વખત તે પોતાની મારીને ઘેર આંદોહમાં રહીને, પછી પોતાના મોસાળમાં રહેવા હોઈ “હર્લા-વતી” જવાને નીચર્યો. હોઈ યતાવે તબ તેનું જીવનનાવ સંસારસાગરના ક્ષુભિત તરંગોને હિંચોળે ચઢ્યું. હોઈ, આંદોહ તથા ભરૂં વચ્ચે તે રહેતો બની ગયો. નર્મદાના રમણીય પ્રદેશોનો તે અનુભવાર્થી બનવા લાગ્યો. કવિ દયારામ પોતાના મરણ પર્વત અવિવાહિતજ રહ્યા હતા; અને તેમ થઈ રહેવાનાં આધારવિનાનાં અનેક કારણો આપવામાં આવે છે.

કવિ દયારામમાં નૈસર્ગિક અવ્યશકિત રહેલી હતી. તે કાવ્યશકિત કેવી રીતે વિકસેત થઈ તેના સંબંધમાં અનેક અમત્કાર-

દર્શક ક્યાઓ કહેવામાં આવે છે. તે ક્યાઓમાં સત્યાસત્ય ગમે તેટલું હોય, તથાપિ તે પોતાનામાં કૃષ્ણભકિતનો ઉદય થયો. ત્યારથી કવિતા કરવાં માટેલો એ વાત તેા નિઃસંદેહ. તેનું મન વૈષ્ણવ સંપ્રદાય તરફ વળેલું, પરંતુ તેથી તે યુદ્ધિમાર્ગી વૈષ્ણવ પ્રથમથીજ બનેલો નહિ. દયાશંકરના નામથી તેણે કૃષ્ણભકિત કરવા માટેલી; પરંતુ વલ્લભી મંપ્રદાયનો સ્વીકાર કર્યો પછી તે આરે ધામની યાત્રા કરવાને બાર વર્ષ મુખી નીકળી પડેલો. યાત્રાનો લાભ લઈ તેણે મજ સાધાનો અભ્યાસ કરી લીધેલો. તે સાધા ઉપરનો તેને કાષ્ઠુ જતાં ખરેખર સાનન્દાશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયા વિના રહે તેમ નથી. કાશીની યાત્રા કર્યા પછી તે શ્રી હા-કારનાથ ગયલો, અને ત્યાં તે ઇચ્છારામ ભટ્ટની પ્રીતિને પામ્યો હતો. યાત્રાએ જવાનું તેને વ્યસન લાગેલું, અને તે વ્યસનના પરિણામમાં તેની રાગવૃત્તિ સૌન્દર્ય-બેલી બની ગયલી. તેની આકૃતિ કાન્તિમાન તથા સુકુમાર હતી. તેના ગાળાની મીઠાશ અદ્ભુત હતી, અને વાદિત્ર બલવામાં તે નિપુણ હતો. તેના કાવ્યોમાં રહેલા શૃંગાર-રવિપયક હાવલાવ તેની પોતાની વિષે જોવામાં આવતા હતા.

કવિ દયારામને કેવળ શૃંગારના વિષ-

ચોજ ઉપર કહેલું છે, એમ નથી. તેણે શ્રી
કૃષ્ણની લીલા ગાતાં ગાતાં તત્ત્વજ્ઞાનના
વિષયના શુદ્ધતારિને પશુ રસિક અંશુલિએ
છેડેલા છે. ગુરૂ શિષ્યના સંવાદરૂપે ઇ. સ.
૧૮૨૮ માં રસિકવલ્લભ નામનો એક મ-
હોટો કાવ્યઅંથ લખી તેણે માયાવાદનું
"ખંડન" કરી "શુદ્ધા દેવ"નું પ્રતિપા-
દન કરેલું છે. તે પોતે એવું પ્રતિપાદન
કરે છે કે, "નિત્ય ધર્મ સેવક સ્વામીનો,
એક્યતા નહિ કો કાળ" એ ઉપરાંત કવિ
નર્મદાશંકર જણાવે છે કે તેણે ૧૩૪ અંશે
લખેલા છે, અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાકારની
શોધ મુજબ તેણે ૨૦૭ અંશે બાંધેલા છે.
પ્રાચીન કાવ્યમાળા તથા દયારામ-
કૃત કાવ્યસંગ્રહ એ બે પુસ્તકો જોવાથી-
તેના અંશોનાં નામો મળી આવે તેમ છે
એટલે અત્ર આપવામાં આવતાં નથી.

દયારામની કવિતાના મુખ્ય બે ભાગ
પાડી શકાય:—ગૂજરાતી વિભાગ તથા
હિંદીવિભાગ. આ પ્રત્યેક વિભાગમાં કવિની
કૃતિનો પ્રકાશ ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં પ્રત્યક્ષ
થયાવિના રહેતો નથી. કવિ "પ્રેમ-રસ-
ગીતા" નો અભ્યાસી હતો, તેથી તેણે પ્રે-
મના ઉદ્ગારો કાઢેલા છે. કવિ નરસિંહ
પછી શૃંગારાત્મક ભક્તિ કવિતાની રેલમ
છેલમ જો કોઈએ પશુ કરી હોય, તો તે

આ કવિએજ. કવિ પોતે પ્રેમતૃપાથી તરફ-
ડતી, રસથી ઉભરાઈ જતી-લોકલગ્નને
કોરાણે મેલતી ગોપિકા બની ગયો હોય
નહિ, એવું તેનાં કાવ્યોનું ઉંડું તાન છે.
શૃંગારવિષયક હાવભાવનું અર્થ ચિન્ન
આપતાં તે કોઈ કોઈ પ્રસંગે ઉધાડો પશુ
થઈ જાય છે; પરંતુ તે ભક્તિ કરે છે
તેથી નિંદા કરી શકતો નથી. "પ્રીતડીની
રીત અતી અટપટી" છે તે તે જાણતો
હતો, તથાપિ "પીડાની ભરેલી પ્રોત"
પંક્તિ લોકો કહે છે; એવું તેનું માનવું
હતું. શતસૈયા તેણે હિંદીમાં લખેલા છે.
તેમાં તેણે નાયિકાલેહ તથા તેમનાં વર્ણના
તથા ઇતર કૃષ્ણજીવનની લીલાઓ ગાઈ
જતાવી પોતાના મનગમતા રસાલકારવિષે
નિપુણતા દેખાડી આપી છે.

દયારામની ભાષા શુદ્ધ તથા લેખનપ-
દ્વિતિ સરલ છે. તેની કાવ્યમાળામાં થયેલી
શબ્દ કુસુમોની શુદ્ધતા પ્રાયશઃ ચિત્તાકર્ષક
થઈ પડે તેવી મૃદુતા, મધુરતા તથા મંગ-
લતાવાળી છે. શબ્દે શબ્દનું રહસ્ય તેણે
સ્થાન પરત્વે દેખાડી આપ્યું છે. હાવભાવ-
દર્શક શબ્દો તેને શોધવા પડતા નથી;
સીવર્ગની વિશિષ્ટ ભાષા તેને અપરિચિત
નથી; મર્મોળ વાક્યોની તેને તૃટ પડતી
નથી; હર્મિ ઉડ્યા પછી શબ્દની ખોટ તેને

જણાતી નથી. તે ગાતોજ બચ છે-રસ છણતોજ રહે છે-છણેલાને છણીછણી છેક સૂક્ષ્મતમ કરવા મથી રહે છે. શૃંગારધેલો, ભાષાનિપુણ, દયારામ તો દયારામજ ! તેની ગરખીઓ ગુજરાતની સ્ત્રીઓ કંદિ પચ્ચ વીસરનાર નથીજ. હિંદી ભાષામાં લખેલા તેના શતસ્રૈયા તેના પાડિયની પૌ દતાતું એક મહા પ્રમાણ છે.

દયારામનું મરણ ઇ. સ. ૧૮૫૨ ના દ્વેપ્રઆરી માસની ૬ મી તારીખે થયું હતું. દયારામની આસપાસ સ્ત્રીમંડળ બંધાયું હતું, અને તેમાં ખાસ કરીને રતન-બાઈ નામની સોનારણે તેના મરણ પર્યન્ત એક ગૃહિણીના બેવી તેની સેવા કરી હતી.

જે જે વંચ્યુવ કવિઓએ ગુર્જરી કાવ્યોદ્યાનમાં મનોહર કવિતા-વલ્લરીઓ વાવેલી છે તેમાંના એક આ કવિ નરભોરામ-નો જન્મ પેટલાદ તાલુકાના પીલીજ ગા-મમાં ઇ. સ. ૧૭૬૮ ના વર્ષમાં થયો હતો. પ્રાચીન કાવ્ય માળાધાર કહે છે.

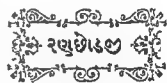
તથાપિ નરભોરામ અમદાવાદ પાસેના ગોમતીપુરમાં “વડપોળ” માં નિવાસ કરી રહેતો હતો એવું તેની કવિતામાંથી નીકળી આવે છે. તેનાં માતા પિતા વિષે કશું બાલુવામાં આવ્યું નથી. તેને હરિ-લાઇ કરીને એક પુત્ર હતો; અને જ્ઞાતિએ તે મોદ પ્રાદ્યણ હતો. તેણે પોતાની ગાળા-વસ્થા કેવી રીતે ગુજરી હતી તે વિષે કશી ખાતરી લાયક હકીકત મળી આવતી નથી. તથાપિ તેણે કોઈ છોટાલાલ નામના પુત્ર-પને પોતાના પુત્ર કરેલો, અને તેના “પ્ર-તાપે” તે હરિશ્ચંદ્ર ગાતાં શીખેલો હતો, એવું તેની કવિતાઓ ઉપરથી સમજાઈ આવે છે. તેની એક ગરબી ઉપરથી અનુ-માન કરાય છે કે, નરભોરામ ગોમતીપુરમાં સર્વને પ્રિય થઈ પડેલો, અને વૈષ્ણવોએ તેને સાડું સન્માન આપેલું, એટલું તો નહિ પરંતુ તે સર્વેએ તેને છેક “ખેડા-ણાનો અવતાર” પણ ગણેલો. તેણે પોતા-ની આખી જીંદગી-“વસંત” રૂપ-લક્ષિત ભજન, તથા તીર્થયાત્રા કરવામાંજ આ-જેલી. એક સમય તે ડાકોર જતો હતો ત્યારે રસ્તામાં લૂટાયો હતો, પરંતુ “પ-ણુસોરા” ગામમાં જઈ પહોંચવાથી “દારકા” નામના દેરાઈ પટેલની મદ-દથી તેને ત્યાં આશ્રય મળેલો. દારિકામાં

એક વખત ગયલો તે વખતે તે ગોમતીમાં સ્નાન કરવા ગયો, ત્યારે તેની પાસેથી 'કર' ભાગવામાં આવેલો, પરન્તુ અન્તે તે તેને માફ કરી દેવામાં આવ્યો હતો. નરસેરામનું મરણ પાકી વયે થયું હતું એવું તેના પોતાના એક પદ ઉપરથી જાણી શકાય છે. તે એક વખત છેક મરવાની અણી ઉપર જઈ પહોંચેલો; પરન્તુ તેમાંથી તે પાછો ઉઠેલો. ઇ. સ. ૧૮૩૭ ના વર્ષમાં તે વિદેહ થયેલો છે.

તેણે જોડાણ ચરિત્ર, લાંબસ્તુતિ, પરીક્ષિત ગર્ભ-રક્ષણ, કંસવધ, રાસલીલા; ગજેન્દ્રમોક્ષ, જોડાણની મૂર્તિમાં પદ, જયવિજય શાખ નિવારણ, જયવિજય શાખનું કારણ, પ્રભુભજવા વિષે, મનને શિખામણ, જીવને શિખામણ, વામનાખ્યાન, સત્યભામાનું રક્ષણ, કૃષ્ણવિનોદ, નાગદમન, મનને ઉપદેશ, પ્રેમ, વગેરે જૂઠા જૂઠા અનેક વિષયો ઉપર નાનાં નાનાં કાવ્યો તથા છટક છટક પદો લખેલાં છે. તેણે કાફીઓમાં, ગરબીઓમાં, તથા છંપાઓમાં પોતાની કવિતાઓ વિશેષતઃ લખેલી છે.

નરસેરામે કવિતાઓ લખેલી છે, પરન્તુ કવિ તરીકે નહિ. લક્ષિત કરવામાં તેણે બહુ ભાગે શ્રીકૃષ્ણ-મહિમા ગાયલો છે. તેની કવિતાઓમાં જો કે શૃંગારરસ વ્યાપેલો છે, પરન્તુ તે જોઈએ તેવો ઘાટો નથી. વૈષ્ણવ લોકોમાં સાધારણ રીતે

જેટલી શૃંગાર ભાવના હોઈ શકે તેટલીજ શૃંગારભાવના નરસેરામમાં દેખાય છે. તે વિસ્તારથી કોઈ પણ વિષય ઉપર લખતો નથી. તેની ભાષામાં નથી પ્રાદતા કે નથી લક્ષિતરસ દર્શાવનારી ઘેલછા. શાંત, લક્ષિત-પરચણ ચિત્તના ઉદ્ભાસે શિવાચ તેનામાં કશું પણ દેખાતું નથી. સગુણ ઇશ્વરની પૂજા કરનારને છાંજે તેવી ભાષા, તેવા અલંકારો તથા તેવી ભાવનાઓથી તેની કવિતાઓ સાદી, સરલ તથા સર્વજનને પ્રિય લાગે તેવી છે. વૈષ્ણવમંદિરોમાં કીર્તની-યાઓ ગાઈ શકે તેવાં પદો પણ તેણે લખેલાં છે. આપું હોઈને કવિના કવિત્વ વિશે વિશેષ ગોલવાનું રહેતું નથી.

ચોધ-કવિ રણછોડજીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૬૮ ના વર્ષમાં જૂનાગઢમાં થયો હતો. તેઓ જ્ઞાતિએ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ હતા. કાઠિયાવાડના સંસ્થાનો ઉપર જૂનાગઢ રાજ્યની જોર-તડથી નામની ખંડણી નાખનાર સંઘામવીર સુપ્રસિદ્ધ દીવાન અમરજીના તેઓ બીજા પુત્ર હતા. તેમની માતાનું નામ ખુશાલબાઈ હતું.

તેમના પિતામહી મોગલ શહેનશાહના માળવાના પ્રતિનિધિ દયારામ બહાદુર કે જે મરાઠાઓ સામે લડતાં રણમાં પડેલા તેમની પુત્રી થતી હતી. એાથે ઉત્તરતી ક્ષાત્રવર્ચસ્વિતા તથા ગ્રહાવર્ચસ્વિતાનું તેમની વિષે સંમિશ્રણ થયલું હતું. તેમનું બાળજીવન કેવી રીતે વ્યતીત થયું હતું તે વિષે કશું જાણી શકાતું નથી, તથાપિ તેણે બતાવેલા શૌર્ય તથા બુદ્ધિબળને લીધે એટલું તો કહી શકાય છે કે, તેમણે પોતાની બાળાવસ્થામાંથીજ સરસ્વતી દેવીની ઉપાસના તો કરવા માંડેલીજ. શ્રી તથા સરસ્વતીને યોગ થતો નથી, તથાપિ રણુછોડજી તે ઉભય દેવીઓની કૃપાના પાત્ર થયા હતા. સૌરાષ્ટ્રના રાજરાજ સમાન પિતાના ઘરમાં રહીને તે વીરકવિએ યુદ્ધકળાની સાથે સાથે વિવિધ ભાષાઓનો અભ્યાસ આરંભેલો, અને આમરણાન્ત અખંડિત નિભાવી પણ રાખેલો. તેઓ ગૂજરાતી, સંસ્કૃત, મગ્ધ, તથા ફારસી ભાષામાં પારંગત હતા; અને તેમનું ગ્રહમંડળ પણ વિદ્યાનુરાગીઓથી બનેલું હતું. વીશ વર્ષની વયે તેમણે શસ્ત્ર ઉપાડી કેશોદના રાયભાદાઓને હરાવી જય મેળવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં તેમણે જૂનાગઢના નવાબને આરખોના અંકુશ નીચેથી મુક્તિ અપાવી હતી. તથાપિ જૂનાગઢમાં રમાતા

પ્રપંચોથી દૂર રહેવા માટે તેમને ઇ. સ. ૧૭૬૩ માં જૂનાગઢ છોડી જામનગર રહેવાનું થયલું. ત્યાં તેમને જામ તરફથી આટકોટ તથા પડધરી પ્રગણાં જીવાઈમાં મળેલાં. ઇ. સ. ૧૭૬૯ ના અરસામાં તેમણે જામ તરફથી ત્રણ વખત લડાઈ લડી કચ્છના સંન્યને હરાવી નસાડેલું. ઇ. મ ૧૮૦૧ માં તેમણે જૂનાગઢના નવાબની બહાર ચઢી, તેના જોરાતા થઈ પડેલા દીવાન કલ્યાણુશેઠ સામે બાથ ભીડી, અને કુતિયાણા જીતી નવાબને સ્વાધીન કરી દીધું. ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં અમરેલીને ઘેરે ઘાલી વસાવડના દેશાધ્યોને તેમણે છોડાવેલા. ત્યારબાદ તેમણે જૂનાગઢ રાજ્યની પેશકશી ઉધરાવવા માંડેલી; અને નવાબ જ્યારે જ્યારે તેમને અનુકૂળ ન જણાતો ત્યારે ત્યારે તેઓ જામનગર તથા પોરબંદર વગેરે રાજ્યોની નોકરીમાં જોડાયા કરતા. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૦૫ માં કર્નલ વૉકર કાઠિયાવાડની પેશકશીનાં આંકડા નક્કી કરી આવ્યા એટલે તેમને “ બરછી ” વાપરવાનું ન રહ્યું.

યોધકવિ રણુછોડજીનું નામ એટલું બધું તો સુપ્રસિદ્ધ હતું કે, મરાઠા વિગ્રહવાળો સર જોન માર્લકમ, સુબંધનો ગવર્નર એલિઝ્બેથન તથા ઇતર યુરોપીય મહાજનો તેમની લાણી માનદૃષ્ટિથી જોતા

હતા, એટલું તો નહિ પરંતુ પ્રસંગે પ્રસંગે તેમની કનેથી સલાહ પણ માગતા હતા. ઇ. સ ૧૮૨૭ માં ઇંગ્લાંડની સુપ્રસિદ્ધ પુરાણ વસ્તુજ્ઞ વિદુષીબાઈ પોસ્ટને તેમની ખાસ મુલાકાત લીધેલી, અને તે મુલાકાતને લગતુ વૃત્તાંત તે બાઈએ પોતાના 'વેસ્ટર્ન ઇન્કિ-આ' નામના ગ્રંથમાં વિસ્તાર પૂર્વક આપેલું છે. તેમનું જોગણસઠ વર્ષની વયે વર્ણન આપતા તે બાઈ થડકતી પ્રાદેશીયા લખે છે કે, His large black eyes, lustrous as burning lamps, were illumined by the fire of intellect within, and (he was) an acknowledged patron of poets, Men of science and literary genius " આગળ ચાલતા તે બાઈ લખે છે કે તે કવિ દ્રાક્ષલતાથી છવાયેલા મડપ નીચે ધરાની ગાનીયાઓ ખીછાવી, લડીયાઓથી પરિવૃત્ત થઈને બેસતા હતા, તથા તેમના વિચારો પોતાના સમયની જનમમાજ્યથી આગળ પડતા હતા. ઠાકિયાવાડમાં દૂધપીતી કરવાના તથા સતી થવાના ચાલુ ઉપર પ્રતિબંધ મુકાવવાના કામમાં તેમણે અજેબ સરકારને મદદ પણ આપેલી હતી. ઇલ્ડરફુડનું એડિન્બર્ગ મેંજેગ્રાઈન પણ રણછોડજીની પ્રશંસા કરતા તેમને "ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાળા" વર્ણવે

છે કવિ રણછોડજીએ પોતાના જ્યેષ્ઠપન્ધુ દીવાન રઘુનાથજીને સર્વદા અગ્રપદ આપી રાજકાજમાં સંપૂર્ણ મદદ આપેલી હતી. તેમનું માસારિક જીવન શાંત તથા રસમય હતું અને મિમીમ પોસ્ટન કહે છે તે પ્રમાણે તેમણે પોતાની ગૃહિણી તરફ પુત્રીઓ વગેરેને પણ વિદ્યાવિભૂષિત કરી, પોતાના ગૃહજીવનને મીઠું મીઠું બનાવેલું હતું તેમના ઘરની સ્ત્રીઓ વાચવા લખવાના કામમાં તથા સૂચિકર્મમાં પ્રવૃત્તિ રાખતી હતી

કવિ રણછોડજીને એક પણ પુત્ર ન હતો, તેથી તેણે પોતાના દોહિત્ર શંકર-પ્રસાદને હત્તક લીધેલા ઇ. સ ૧૮૪૧ ના ફાગણ વદ ૬ ને દિવસે તેમણે ઠલાસવામ કરેલો.

કવિ રણછોડજીનું સાક્ષરજીવન ક્યાં-રથી શરૂ થયેલું તે કહી શકાતું નથી તથાપિ તેમને કવિતા કરવાનું વ્યવસાય હતું, તથા કવિઓને તે આશ્રય આપતા એ ઉલ્લેખ વાતો તેમના સમકાલીન કવિ દેવાશંકર તથા કવિ હરદાસના જીવનવૃત્તાંતો ઉપરથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. છાંદ આજેનાં તેમના કીર્તિગાનો કરેલા છે. તેમણે ગુજરાતી,

મંદૃત, ઘન, તથા ફરતી ભાષાઓમાં ઘણા નાના મોટા અથો ગદ્ય તથા પદ્યમાં લખેલા છે. "સ્વદેશભિમાન" ની ભાવનાથી પ્રેરાઈને તથા પોતાના હતકપુત્રને ઇતિહાસ જ્ઞાન આપવાના હેતુથી તેમણે "તારીજો મોરઠ" નામનો ફરતી ભાષામાં અંધ લખી, અખિલ કાઠિયાવાડને ઇતિહાસનું પ્રથમ શિક્ષણ આપેલું છે. આ તેમના ઇતિહાસના પુસ્તકના અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી ભાષાન્તરો થયેલાં છે. તે ઉપરાંત તેમણે વ્રજભાષામાં મોટાડું શિવચંદ્રચતુરું રસમય શૈલીમાં છંદોબદ્ધ ભાષાન્તર પણ કરેલું છે. વળી શંખચુડ આખ્યાન, કુલવ્યાનદ, દશયુગ્મન, શિવરાત્રી માળાત્ય કાવ્યજન આખ્યાન, હૃદયસિવાલક, ભવધર આખ્યાન, અંધકાસુર આખ્યાન શિવસાગરગોત્રન, ભરમાંગ આખ્યાન, ભક્તમાય, ભુદેવરમાવની ત્રિષુશનુર આખ્યાન, મોહનીલગ્ન, કામદંડન આખ્યાન વગેરે મનભાષામાં તથા સિવગીતાની શીકા, દ્રવ્યશુદ્ધિ, શ્રાદ્ધનિર્માય, વિદારી સતસાધ, વિચિત્રાથ ઉપરનો પદ્ય, દસવમસિકા, નાગરવિવાહ, ચૂનમનિર્લય, અંજીપાના ગદ્યમાં, સોલસાર માહત્ત્ય, જાણલૂની યોગણી નાન વગેરે ગદ્યપદ્યમય અથો ગૂજરાતી ભાષામાં, તથા રાને ચનાચન ફારસીમાં, પણ લખેલા છે. એક સંગ્રામવીર, રાજનીતિનિપુણ પુરૂષને માટે પૂર્વોક્ત પ્રકારનું સાક્ષર-હવન ઓણું માનપ્રદ ન જ કહી શકાય. તેમની કવિતાઓમાં વીરરસનું પ્રા-

ધાન્ય છે, અને સુદ્ધના પ્રસંગો વર્ણવવામાં તેમણે અદ્વિતીય કુશળતા બતાવેલી છે. રસ, અલંકાર, અડમક તથા શબ્દચમત્કૃતિ-તો તેમનાં વ્રજભાષાનાં કાવ્યોમાં ડગલે ડગલે નજરે પડે છે. તેમનાં કાવ્યોમાં રાજનીતિને લગતાં મુદ્દા, તથા વ્યાવહારિક તથા ધાર્મિક ઉપદેશની સુથલ્લ થયેલી છે. સુગારના હૃદીયક ભાવોનાં વાળનો પણ અસરકારક છે.

કવિ રણછોડજીની કવિતાઓ ધર્મ-વિષયક છે, તથાપિ રમની બાળતમાં થકી જાય તેવી છે. તેમની ઘણી ખરી કવિતાઓ હિંદી ભાષામાં છે, એટલે ગુર્જર કવિ તરીકે તે ઉચ્ચસ્થાન લઈ શકે તેમ નથી. તેનું કવિત્વ જોટલે અંશે વ્રજભાષામાં ખીલી શક્યું છે તેટલે અંશે ગૂજરાતીમાં ખીલી શક્યું નથી.

દીવાન રણછોડજીના સંગ્રહમાં એક વાત જાણવા જેવી એ છે કે, તેમણે તે સમયના વૈષ્ણવ આચાર્યોની ધર્મવિષયમાં મંદતા જોઈને, વૈષ્ણવ ધર્મનો (પુષ્ટિમાર્ગનો) બહિષ્કાર કરેલો, અને તે એટલે સુધી કે, તેણે પોતાના કુટુંબમાં કોઈ પણ ન્યક્તિનું નામ વિષ્ણુમૂચક શબ્દમાં પાડવા દીધેલું નહિ. અઘાપિ પર્યન્ત તેમનાં કુટુંબજનો તે નિયમ પાળી રહેલાં છે. મોગલ બાદશાહોના-ખજાનામાં સચવાઈ રહેલું

લિંગ બાદશાહ રૂઝખશીયરના હાથથી દી-
વાન રહ્યોડહના પૂર્વબેના હાથમાં પ્રીતિ-
દાન રૂપે આવેલું, તેની વૃદ્ધેશ્વર-બુદ્ધેશ્વર
નામથી ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં એક મહાવૈભ-
વવાળા મંદિરમાં સ્વતંત્ર સ્થાપના કરી,
દીવાન રહ્યોડહએ, વિષ્ણુપૂજના અનુ-
કરણ રૂપે, તેની સેવા ચલાવી, ભસ્મધારી
શિવને “હોરી” એલતા, અને પાર્વતી-
ની સાથે “હિંડોળે” ઝુલતા કરેલા છે.
એટલું તો નહિ પરંતુ વૈષ્ણવ મંદિરમાં
થતા તમામ પ્રકારના ઉત્સવો પાળવાનું
પણ એક સુધારક ધર્મીઆર્ય રૂપ થઈને
તેઓ કરાવી ગયા છે. તેમના કવિત્વને
સળગાવી પ્રજ્વલત કરનાર તેમની આવા
પ્રકારની ધર્મભાવનાવાળી સ્પર્ધાજ હતી.
શિવ, વિષ્ણુને જૂઠા જૂઠા કલ્પી ધર્મવિરોધ
કરાવનાર ધર્મીઆર્યોને એકદેવવાદ-અદ્વૈત
પરબ્રહ્મનું શિક્ષણ આપવા અર્થે તેમણે
એવું અન્નાધારણ પગલું ભરેલું છે એવું
તેમનાં કાન્યો ઉપરથી નીકળી આવે છે.

બ્રહ્મજ્ઞાની કવિ-નીરાંતનો જન્મ કયા
વર્ષમાં થયો હતો તે જાણી શકાતું નથી.

તથાપિ તેણે વડોદરા તાબેના “વાઘોડિયા”
ગામના રહીશ મંછારામ ઉપર ઇ. સ.
૧૮૦૧ ના વર્ષમાં પત્ર લખેલ છે તે
ઉપરથી અનુમાન કરતાં તેમનું જન્મ
વર્ષ ઇ. સ. ૧૭૭૭-૭૯ કલ્પી શકાય
અરૂં. તેઓ કાનમમાં આવેલા દેથાણ
ગામમાં રહેતા હતા, એવું તેની એક કવિ-
તા ઉપરથી નીકળી આવે છે. જ્ઞાતિએ તે
તળપદા પાટીદાર હતા. તેમણે પોતાનું
બાળજીવન કેવી રીતે ગુજારેલું તે સંબંધમાં
કશું જાણવામાં આવતું નથી; તથાપિ તેણે
પોતાની કવિતાઓમાં બતાવેલું જ્ઞાન તથા
ભક્તપણું એવાં તો ઉંડાં છે કે, તે ઉપ-
રથી તેમને બાળસાધુ કહ્યા વિના ચાલે તેમ
નથી. તેઓ સ્વભાવે ઘણાજ શાંત હોવા
જોઈએ, કારણ કે તે પોતે પોતાના પ્રતિ-
સ્પર્ધીરૂપ બ્રાહ્મણ મંછારામ કે જે વાઘો-
ડિઆનો રહીશ હતો તેની ઉપર પત્ર લ
ખતાં પોતાની જાતને “પદ રજ તમતણી”
એમ કહીને વણ્યું છે. નીરાંતનું તે પદ તે
બ્રાહ્મણને પોતાના ગુરૂરૂપે વણ્યુંવતું હોય
એવું દેખાય છે. પરંતુ વસ્તુતઃ તો એવું
દેખાય છે કે નીરાંતે તે બ્રાહ્મણને કેશણે
લાવવા સાડ પોતાની જ્ઞાનરૂપી મુક્તિનો
ઉપયોગ કરેલો.

નીરાંતને બે સ્ત્રીઓ હતી; અને

નાથી તેને આઠ સંતાનો સાંપડેલાં; અને તેમના વંશને અઘાપિ પર્યંત હુયાતી ધરાવે છે.

નીરાંતના હૃદયમાં " એક ધ્યાનેસોહં દો' લાગી " તે પૂર્વે તે વેપ્સુવ સંપ્રદાયનો હશે એવું તેવી કવિતાઓ કહી આપે છે. તેણે પોતે શ્રીકૃષ્ણને ઉદેશીને કવિતાઓ લખેલી છે, એ એક એ વાતનું પ્રમાણ છે. બ્રહ્મજ્ઞાની થયા પછી તે " પંથ કે પ્રતિમા પાળતાં, મળે નહિ બ્રહ્મ છેદો" એવું ગાનારો થયો હતો, તેથી તે તેવી જ્ઞાનાવસ્થા પ્રાપ્ત કર્યાપછી કૃષ્ણમહિમા ગાવાનું પમંદ કરેજ નહિ, એ અધિક સંભવવાળું છે પંથી મટી જ્ઞાની કેવી રીતે થયો તે મંબધમા કહેવાય છે કે, તેને દર પૂનમે ડાકોર જવાની ટેવ હતી; અને એક દિવસે એક મુમલમાને તેને એકેશ્વરનું જ્ઞાન આપેલું. એ વાત સાચી હો કે જૂઠી હો, પરંતુ નીરાંત ગમે તેવી રીતે પણ પ્રતિમાપૂજક મટી જ્ઞાની તો બનેલોજ. નીરાંત કથા કરી-જ્ઞાનનાં પદો ગાઇને ઉપદેશ આપતા હોય એવું પણ તેમની કવિતા ઉપરથી સમજાય છે. તેને અનેક શિષ્યો હતા, અને તેમાં ભક્ત-કવિ બાપુ ગાયકવાડ પણ હતા. નીરાંતે જ્ઞાનોપદેશના પદો, સાત વાર બારમાસ અને વિધિઓ લખેલી છે. તે ઉપરાંત એ સળધી સાખીઓ,

સાંખ્ય અને યોગના અંધ્યના સ્તોકો, દશાવતારખંડન વગેરે છૂટક છૂટક નાનાં કાવ્યો પણ લખેલાં છે.

નીરાંતની કવિતાનો વિષય ભક્તિ-જ્ઞાન છે. શ્રીકૃષ્ણાદિ દેવોવિષે તેણે આંખા ધૂંગારવાળી કવિતાઓ લખી છે ખરી, પરંતુ તેમાં કવિત્વનો અંગ ઘોડો છે. પેલા કાકિયાવાડના પોતાના સમકાલીન કવિ ભક્ત ભોજલની પંકે તેણે ભક્તિ કરતાં કરતાં બધા વિષયો ઉપર ગાયુ છે. તે ઉભય ભક્તકવિઓ ભાપા, વિષય તથા રસની ગાળતમાં ઘણે ભાગે એકસરખા દેખાય છે. નીરાંતની ભાપામાં આમ્યતાનું પ્રાધાન્ય ભોજલ જેટલું નથી; તથાપિ તેનાથી તે સુક્ત નથી. પાખંડી બાવાઓની ઝાટકણી ઝાટકવામાં તે બન્ને શૂરા દેખાય છે. બાવાની ભાપા તે બન્નેમાં; પરંતુ મુમલમાની શખ્દો એકલા નીરાંતમાંજ દેખાય છે. ભોજલની ઉન્મત્તતા નીરાંતમાં નથી અને તેથી તે ભોજલ જેટલી પ્રસિદ્ધિ પામી શક્યો નથી. નીરાંત "પૂનપાઠને" ચહાતો નથી. હરિના શુભ જેમાં ગવાયા હોય તેને તે " કવિતા " ગણે છે. અદ્વૈત-બ્રહ્મ વિના તે કોઇને ઓળખતો નથી. નામરૂપ તેના મત પ્રમાણે જૂઠાં છે. " માયાને મસ્તાની માની " તે તેનાથી દૂર રહેવાનો બોધ કરે છે. નીરાંત, અર્થાત

એક વસ્તુ ઉપર નાચી રહેલો છે. તે બે કે ગૂંચરાતી હતો તથાપિ તેણે હિંદુસ્તાનોમાં પણ લખેલું છે. તથાપિ તેની ભાષા સાદી સમજી શકાય તેવી, પ્રૌઢ જ્ઞાનથી મહેલી છે એમાં શંકા નથી. તેનું મરણ ઈ. સ. ૧૮૪૬ પછી થયું હતું.

દીવાળીખાધ.

ગૂંચરાતી ઓ કવિઓમાં દીવાળીખાધનું નામ ભૂલી જવા જેવું નથી. તેણી મૂળ તો હલોધ ગામની રહેવાશી હતી. જ્ઞાતિએ તે બ્રાહ્મણી હતી. તેના પિતાનું નામ તથા ધણીનું નામ જાણવામાં આવેલું નથી. તેને તેના પિતાએ પરણાવી હશે, પરંતુ પાછળથી તે વિધવા થઈને પિતા ગૃહમાં આવી રહી હશે, એવું તેણીની કવિતાએ ઉપરથી નીકળી આવે છે. ‘થઈ વિધવા પામ્યાં ભજન’ તથા ‘મૂળે વિધવા ખાધનાં નામ’ વગેરે તેનાં કાવ્યોની પંક્તિઓથી પૂર્વકથિત મત પુષ્ટિ પામે છે. કહેવાય છે કે, ઈ. સ. ૧૭૯૧ ના વર્ષમાં તેણીનો પિતા તેણીને કોઈ સમભક્ત સાધુના આશ્રય હેઠળ મુકી નાખી ગયલો; અને તે દિવસથી તે સાધુ

કે જેને દીવાળીખાધ પોતાના ‘દાદાગુરુ ભગવાન’ નામથી વારંવાર વર્ણવે છે, તેણે તેને સમાયણનો અભ્યાસ કરાવી સમભક્તિ પરાયણ બનાવી દીધી હતી. તે સાધુની સાથે તેણી ‘ગોલવા’ ગામમાં જઈ રહેલી, અને ત્યાંથી નીસરી, પછી ‘વડોદરામાં વાસ’ કરવા આવી રહેલી. તેણીએ તે સાધુ સાથે અયોધ્યાની ‘ધણી-વાર’ યાત્રાઓ કરેલી. વડોદરામાં જઈ તેણીએ ‘સમભક્તમંદીર’ વસાવેલું, અને ત્યાં તેણીની કીર્તિ ફેલાયલી. વડોદરામાં રહી તે ‘રાતને દા’ડો’ રામના ‘ગુણુલા’ ગાતી હતી; પરંતુ કોઈ અધમ પુરૂષ-‘મુવો’ તેણીની ‘આડો’ આવેલો તેથી તે પાછી અયોધ્યા આવી ગઈ હતી. તેણીના વૈધવ્ય ઉપર આક્ષેપો મુકાયલા હોય એવું તેના એક પદ ઉપરથી નીકળી આવે છે. દીવાળી પોતાના વૈધવ્યમાં ધ્વજરૂપર આસ્થા રાખી સંતોષથી રહેતી હતી, અને તૃપ્તિમાનનો. તેણીએ ત્યાગ કર્યો હતો. જે જે લોકો તેની ‘ટોળ’ કરતા હતા તેને તે કહેતી હતી કે, ટોળ કરવી હોય તો કરો, પરંતુ હું મારી ભક્તિ મુકનાર નથી. તેણીએ શ્રીને છાજતી સાદી સરલ ભાષામાં સમભક્તિ નિમિત્તે, સમજન, સમજાવવા, સમવિવાદ,

શમરાન્યાભિષેક વગેરે કાવ્યો ગરબી તથા ધોળનાં પદોમાં લખેલાં છે. દીવાળીની કવિતાઓમાં શાંત રસ વ્યાપી રહેલો છે અને તેથી તે લકિતજીવન ગાળનારાંઓને પ્રિય લાગે તેવી થઈ રહેલી છે. દીવાળીનું મરણ કયા વર્ષમાં થયું છે તે બાબી શકાતું નથી.

.....

.....

લકત કવિ હરદાસનો જન્મ કાઠિયાવાડના સોરઠ પ્રાંતમાં જૂનાગઢ તાલુકાંતરપુર (કુતીયાણા) માં ઇ. સ. ૧૭૭૪ ના અરસામાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ભાણુજી હતું, અને તે ભાણુજીને પણ કવિતા કંવાનો શોખ હતો. તેઓ જ્ઞાતિએ સિંધવા ક્ષત્રી હતા. હરદાસ કવિનું નામ કાઠીયાવાડ સર્વશ્રદ્ધામાં આપેલું છે, અને તેનાં કાવ્યોના એક સંગ્રહ કરી રા. દામોદર હીરજી જગડે પ્રસિદ્ધ પણ કરેલો છે.

કહેવાય છે કે, બાળાવસ્થામાંથીજ તેમને સાધુસંતની સેવા કરવાનું તથા ધર્મદાન કરવાનું પ્રિય હતું. યુવાવસ્થામાં એક દિવસ પોતાના ઘરના ઓરડામાં

પુરાઈ પોતે ત્રણ દિવસ સુધી શારીરિક ક્રિયાઓ બંધ કરી દીધી હતી, અને ચોથે દિવસ જ્યાર નીકળીને ઈશ્વરલકિતમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા હતા. જૂનાગઢના રાજ્યને મહોદય કરનાર સંગ્રામ વીર દીવાન અમરજીના પુત્ર દીવાન રણુછોડજી પોતે મહોદા વિદ્વાન કાવ્યપ્રાર તથા ધર્મબુદ્ધિવાળા હતા તેથી તેમણે હરદાસલકત ઉપર પ્રસન્ન થઈને તેમને એક નોકરી આપેલી; પરંતુ તે લકતજીવનને અતુક્કલ ન થઈ પડી, તેથી તેણે છોડી દીધી. દીવાન રણુછોડજીને શંકરલકિત પ્રિય હતી તેથી તેઓ શંકરને વિષ્ણુ ભગવાનની જેઠે લડાવતા હતા. હરદાસને રણુછોડજીનો રંગ લાગેલો, અને તે ઉપરથી તેમણે “શંકર પર્વતી કુલે હિંદારે” એવું પદ લખી નાંખેલું. ઉપરોક્તના નાગર કુશળપ્રસાદ નામના પોતાના કવિશિષ્યની સાથે તેઓ કવિતામાંજ પત્રવ્યવહાર ચલાવતા, અને તે દ્વારા તેઓ તેને ઉપદેશ આપતા હતા. બલનગરના કોઈ સાન્સ્વત પ્રાક્ષણ જોશી ઇન્દ્રજીની માગણી ઉપરથી આપણે લકતકવિએ ત્રણ દિવસમાં “શંકર વિવાદ”નું કાવ્ય લખી આપ્યું હતું. હરદાસને બે પુત્રો તથા એક પુત્રી હતી; અને તેમનાં વંશમાં હાલ કોઈ રહેવા પામ્યું નથી.

હરદાસના શુરુ નામ “જસખીર” હતું;
અને તેઓ શુદ્ધ અદ્વૈતમતના હતા.

હરદાસે ગૂજરાતીમાં તથા પંજાબી
અને મળલાપામાં લખેલું છે. શિક્ષા-ઉપ-
દેશનાં છૂટક છૂટક કાવ્યો લખી, તેમણે
ઈ. સ. ૧૮૨૦ માં વિષ્ણુલકિત કાવ્ય, તથા
શિવવિવાહકાવ્ય ઈ. સ. ૧૮૧૫ માં લ-
ખેલું છે. તે સિવાય શુદ્ધ બ્રહ્મજ્ઞાનનો બોધ
કરનારાં સંખ્યાબંધ પદો તથા પ્રભાતીયાં
વિવિધ રાગરાગણીઓમાં તથા છંદોબદ્ધ
કાવ્યોમાં લખેલાં છે. તેણે બનાવેલી ગર-
બીઓ અઘાપિ પર્યન્ત કુતીયાણા તથા
ખરડાના પ્રદેશમાં સાધુસંતોથી તથા કન્યા-
ઓના સુખેથી ગવાય છે એ વાત તેમની
સુપ્રસિદ્ધિનો પુરાવો છે. શિવવિવાહ પ્રસંગે
‘ફટાણાં’ના રૂપમાં મર્મહાર્યાત્મક લ-
ખેલું તેનું નીચે આપવામાં આવેલું પદ
વાંચવા જેવું છે:—

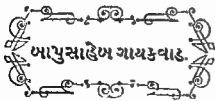
“ લોખા ધીપી ધીપી ધીપીછ રે,
અમે ગાર કુંમકુંમની લીપીછ,
તારે પેર નથી ગાયુ’નેા દોખોછ રે.
ધરમાં સુખી લભુતનો ગોખોછ. લોખા ૧
તારે દુધ દહીંની છે સેવાછ રે,
મનગમતા આરેગો મેવાછ;
જરે તું પુરે છે આરા પીઆરીછ રે.
તું તો હવે થયો ધરખારીછ. લોખા ૨
જરે તું તો દાઢા દુકડા ખાતોછ રે,
રાખ યોખા થયો છે રાતોછ,

હરદાસનું દુઃખ ન કરજોછ,
મારા જનમમરણ દુઃખ હરજોછ ” લોખા ૩

હરદાસ લકત હતા તેથી તેની ઉપર
પોતાના પૂર્વકાલીન લકતબંધુઓની છાપ
પડી હોય, એવું તેમનાં કાવ્યો ઉપરથી
સમજાય છે. નરસિંહનો લકિતશૃંગાર તેના
વિષ્ણુલકિતવિષયક કાવ્યમાં વ્યાપી રહ્યા છે
એટલું તો નહિ, પરંતુ તે મહાલકતના
બ્રહ્મજ્ઞાનના રાખોનો ધ્વનિ પણ આ લ-
કતકવિના કાવ્યમાંથી સારી રીતે સંભળાય
છે. તેમના પોતાની સમકાલીન કવિયોદ
રણુછેડછનો પાસ તો તેને લાગેલોજ.
આ પ્રમાણે જ્યારે હરદાસને અન્ય કવિ-
ઓનો પાસ લાગેલો ત્યારે હરદાસનો પો-
તાનો પાસ પોતાના પછીના કવિગણને
પણ લાગેલો છે. લકતકવિ લોજલ હરદાસ
પછી દશ વર્ષે જન્મેલ, એટલે તે તેનો
સમકાલીન કવિ તો ખરોજ; પરંતુ અધિક
આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, કવિ હરદાસ
તથા કવિ લોજલ (લોખલકત)ની શૈલી
તથા ભાવનાઓ વચ્ચે એક પ્રકારનું સા-
મ્ય ભાવનામાં આવે છે. “ શૂરા લડે રણુ
ખીચરે ” હરપે નહીં લગાર ” “ ભરે ન
પીછા પાઉં બહીકું પુરી લાગી. ” વગેરે
હરદાસનાં ચરણોના પડયા લોજલના કા-
વ્યમાં સંભળાય છે. હરદાસ તથા

ભોજનની ભાષા વચ્ચે થોડુંજ અંતર રહેલું છે. તે ઉભય ભક્તકવિઓ એક ખીજના સહવાસમાં આવી રહ્યાં તો નહિ હોય ! આ કવિની ભાષા શુદ્ધ ગૂજરાતી નથી; પરભાષાના તથા ગ્રામ્ય શબ્દોના તેમાં એક વર્ણ છે. બ્રહ્મજ્ઞાનનાં કેટલાક પદો તો ઉર્દુ શબ્દોથી ઉભરાઈ જાય છે. આમ થવાનું કારણ એટલુંજ અટકળી શકાય છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં મુસલમાની અમલ હતો, અને ઉર્દુ વા ફારસી સામાન્યતઃ સ્વીકારાયલી ભાષા હતી, અને હરકોઈ રાજ્ય સાથે સંબંધ રાખનારને તે ભાષાનું જ્ઞાન આવશ્યક ગણાતું હતું.

તેમણે દેહોત્સર્ગ કયા વર્ષમાં કરેલો તે હજી જાણનામાં આવ્યું નથી; પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૪૬ સુધી તેઓ હયાત હતા તેથી ત્યાર બાદ બે આર વર્ષમાં તેમનું મરણ થયું હશે એવું અનુમાન થઈ શકે છે.

ભક્તકવિ બાપુસાહેબ ગાયકવાડનો

જન્મ ઇ. સ. ૧૭૭૬ ના વર્ષના અરસામાં

વડોદરામાં થયેલો હતો. તેના પિતા યશવંતરાવ એક મરાઠા સરદાર તથા શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના આસામદાર હતા. તેમની માતા રત્નપૂતાણી હતી. બાપુસાહેબની બાળચર્યાઓ કેવા પ્રકારની હતી તે વિષે કશું જાણી શકાતું નથી, તથાપિ તેમના કુટુંબની સ્થિતિ ઉપરથી જોઈતું તો અનુમાન કરી શકાય કે તેઓ શરીરને વ્યાયામ આપનારા વિષયોમાં કદાચિત્ કુશળતા ધરાવશે હશે; તેની સાથે મનને વ્યાયામ આપવાનું ચૂકી ગયા નહિ હોય. તેમની કવિતાઓ વાંચતાં આપણને તેમના સ્વભાવ વિષે જોઈતું જ્ઞાન મળી રહે છે. “ કાણુને કાણું કહિયે તો લાગે કડવું; એને સાચું કહિયે તો સૂઝે વદવું ” ર. ” એવાં એવાં તેમનાં વચનો તેમના સ્વતંત્ર સ્વભાવનું તથા સ્પષ્ટવક્તાપણાનું આપણને જ્ઞાન કરાવે છે. તેમના સ્વતંત્ર સ્વભાવ તથા સ્પષ્ટ વક્તાપણાનું મૂળ તેમની સ્વતંત્રભાવના હતી, અને તેથી તેઓ કેવળ તત્ત્વનું અન્વેષણ કરવા તત્પર રહેતા હતા. તેમના પિતાને ગોઠડા ગામમાં આસ હતો તેથી બાપુસાહેબનું ત્યાં જવાનું વારંવાર થતું હતું. તે સમયે તે ગામમાં પેલો બ્રહ્મભાટ “ મ...ની ” “ ધીંગા ધીર-

સમાગમ થવા માંડ્યો; અને તેનું પરિણામ એ આખું કે બાપુએ તેને પોતાનો શુદ્ધ કરી માની લીધો. આ જીના ગની તે પૂર્વે બાપુસાહેબે ધર્મને નામે કરવામાં આવતા હંભો તથા આંડળરોની અચાર્યતાનો અનુભવ કરી લીધેલો હશે, અને તેથી તેનો નામરૂપ પ્રધાન ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા સ્ખલિત પણ થયેલી હશે. બાપુસાહેબની તેવી ચર્ચાથી તેમનાં કુટુંબજનોને તેમની ભણી કંટાળો ઉત્પન્ન થઈ આવવા લાગ્યો; પરંતુ તે વાતની તેણે દરકાર કરી નહિ. પછી તેઓ શ્રી. મહારાજ સયાજીરાવની નોકરીમાં હાજલ થયલા; પરંતુ તે નોકરી તેને કાવી નહિ, કારણ કે તેમને તો જ્ઞાન થઈ આંધું હતું; સંસારની નવરંગી શોભાઓ તેમને અમારવત્ ભાસતી હતી. પરિણામમાં તેણે નોકરી કરવાનું છોડી દીધું, અને કેવળ ભક્તિપરાયણ જીવન ગાળવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરી લીધો. સંતસમાગમ કરવામાં તેઓ પોતાનું જીવન વ્યતિત કરવા લાગ્યા; અને તેમ કરતાં કરતાં તેમને ભક્ત નીરાંતના પરિચયમાં આવવાનો પ્રસંગ સાંપડી આવ્યો. અન્તે નીરાંતના જ્ઞાન પ્રતાપે બાપુસાહેબના ચિત્તને આકર્ષ્યું, અને તે તેમને શુદ્ધ તરીકે માનવા લાગ્યા. બાપુસાહેબ પોતાની તમામ કવિ-

તાઓમાં નીરાંત તથા ધીરાને પોતાના શુદ્ધરૂપે વર્ણવી તેમનો મહિમા ગાવાનું ચૂકતા નથી. કુળધર્મનો ત્યાગ કરવાથી જેમ ભક્ત નરસિંહ મહેતાની ઉપર તેમનાં જ્ઞાતિજનો તરફથી અનેક પ્રકારના આક્ષેપો મેલાયલા, અને તેના પરિણામમાં તે ભક્ત રાગે “અમે એવારે એવારે, તમે કંહો છો તેવારે” એમ જે ગાયલું, તેવીજ રીતે બાપુસાહેબના જાળતમાં પણ જાનેલું છે. કારણ કે તેમણે “અમે જાગ્યા અમે જાગ્યા લેએ જાણીરે, + + + નીરાંતના સંગથકી બાપુજીએ જાગ્યા” એ પ્રમાણે આશાધર્મમાં ગાયલું છે. “માયા ભક્તિને આઘનું વેર” હોય છે તે પ્રમાણે બાપુની જાળતમાં પણ જાનેલું હોય એવું અનુમાન તેના એક પદ ઉપરથી થઈ આવે છે. તેમની સ્ત્રીએ, તેમની સાસુએ, તેમની “વાતો” કરવા માડેલી, પરંતુ તેમણે તેમની દરકાર પણ કરેલી નહિ; અને પોતાના મન સાથે પોતે સમાધાન કરી લીધેલું કે, ભગત જગત વગેરે હુમ્મેશાં એવુંજ ચાલતું આવેલું છે. કેવી દૃઢ વૃત્તિ! તેમની આવી દૃઢતાએ આખરે, તેમનાં સ્વજનો પોતપોતાના મમતમાં ડગી ગયલાં, અને બાપુસાહેબની ભણી માનદ્વિધી જોતાં થયાં હતાં. બાપુસાહેબે કોઈ પણ વસ્તુઓ

લખતે તે ઉપર કાવ્યના પ્રખ્યાત રચના નથી. તેમણે તો જ્ઞાનોપદેશનાં છૂટક છૂટક પદો, ચાળખાઓ, ગરબીઓમાં પોતાના હૃદયસ્થ વિચારોને પ્રકાશ આપેલો છે. બાપુસાહેબે પરિપુત્રા રાઝબા, બ્રાહ્મણ રાઝ-બેઝનાપદો, ધર્મચરમંગ, જ્ઞાનોપદેશનાં કાફીઓ વગેરે સંસ્કારની શૈલ્યતા બતાવનારી, ધર્મના ઢોંગોને પ્રકટ કરી બતાવનારી તથા લેદલાવનું ખંડન કરનારી કવિતાઓ બેઘડક રીતે લખેલી છે. ઇ. સ. ૧૮૩૪ માં તેણે મહિના તથા ૧૮૪૩ માં પરજીઆ લખેલા. આજ વર્ષમાં તેઓ મરણ પામેલા હોય એવું તેના એક પદ ઉપરથી સમજાય છે. તેમની મરણ તિથિ ઇ. સ. ૧૮૪૩ ના વર્ષના આશો માસની શુદ્ધ એકાદશી હતી.

બાપુસાહેબ જો કે હતા તો મરાઠા, તથાપિ શુદ્ધ ગૂજરાતીના જેવોજ તેમની કવિતાઓનો રંગ દેખાય છે. ધીરા સિવાયના બીજા તેમના સમકાલીન જ્ઞાની-કવિઓ તેમના જેવી શુદ્ધ ભાષા લખી શક્યા નથી. તેણે હિંદુ તથા મુસલમાનને ખરા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી, “ગુરુર ગોવિંદ રહીગ એક તમે બાલ્યજે” એવો એક્યબોધક ઉપદેશ કરેલો છે. જ્ઞાન, સંધ્યા, મૂર્તિપૂજા ઇત્યાદિ કર્મકાંડીનાં લક્ષણો તથા વેળણવ સંપ્રદાયના ધર્મને નિમિત્તે થતા ઢોંગોને પોતાની કટા-

ક્ષાત્મક વાણી વડે “ભચરડી” નાંખેલા છે. ધર્મનો-જ્ઞાનનો ધનદે પ્રાદાણુને જ મળેલો છે, એવું તેમનું માનવું ન હતું. “સંસ્કારથી થાય છે પ્રાદાણુ” એવો તેનો ઉપદેશ હતો. વર્ણલેદને તેઓ સ્વીકારતા નથી. “અવળને ખોળી” શકે તેજ મનુષ્ય તેમના મત પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ હતો-પૂજ્ય હતો-પ્રાદાણુ હતો “એક તારે એક તાર મેળવો” એવી વીરહાક તેઓ મારતા હતા. અર્થાત્, બાપુસાહેબ કેવળ પ્રજા-જ્ઞાની-અદ્વૈતવાદી હતા, અને તેજ વાદ તેની સર્વ કવિતાઓમાં શુભાધ વ્યાપી રહેલો છે.

તેમની કવિતાઓ જ્ઞાનની છે; એટલે કર્વતાની દૃષ્ટિએ રસાલંકાર વિનાની છે એવું કહીએ તો કદાપિ ચાલી શકે ખરૂં. તથાપિ તેમની જ્ઞાનીમાં રહેલું દર્દ એવું તો ઉછળતું અને તીવ્ર છે કે, વાંચનારને તે રસિક લાગ્યા વિના રહે તેમ નથી. શાંત રસને અનુકૂળ વેગ, અને ભાષાની સ્વભાવસિદ્ધ મીઠાશ, તથા જન્મથી ગૂજરાતીના મુખમાં આવે તેવી શબ્દમાળા-સ્વાભાવિક બોલી, એ સર્વ આ લક્ષણોની કવિતાનાં આભૂષણો છે એવું સુએથી કહી શકાય.

પ્રેમાનન્દ સ્વામી.

પ્રેમાનન્દ સ્વામીનો જન્મ કયા ગામમાં થયો હતો તે કહી શકાતું નથી; પરંતુ તેનું જન્મ વર્ષ ઇ. સ. ૧૭૭૬ હોય એવું અનુમાન થઈ શકે છે. તેનાં માતા પિતા વિષે પણ કશી હકીકત મળતી નથી. તે ઘણું કરીને કાઠિયાવાડમાં આવેલા ગઢડા ગામમાં રહીને પોતાનું સાધુજીવન ગાળતો હતો. તેને સંગીત ઘણું જ પ્રિય હતું, અને ગાયું બજાવ્યું તે બહુતો હતો. તે પોતાના ગુરૂ સહજન્દ સ્વામીની સંગ-માં જ રહેતો હોય એવું તેનાં પદો ઉપરથી ધ્વનિત થઈ આવે છે. તેણે હિંદુસ્તાનીમાં તથા ગૂજરાતી ભાષામાં સંજ્યાગંધ પદો લખેલાં છે. શ્રીકૃષ્ણ ઉપર તે ઘેલો થઈ ગયેલો હતો, અને કૃષ્ણભક્તિ કવિતામાં ગાઈ બતાવતાં તેણે પોતાની પુલિંગતા છુપાવી કેવળ સખીભાવ પ્રદર્શિત કરેલો છે. તેનું બનાવેલું ‘સ્વામીનારાયણનો વિ-યોગ, એ નામનું’ કાવ્ય કંઈણાત્મક વિગ્ર-લંભ શૃંગારસથી રંગાયલું તથા હૃદય-દ્રાવક છે. કવિ પોતાના ગુરૂને સલાદી સંભારીને “આંસુ”ની ધાર ચલવી રહ્યો

હોય એવું તે કાવ્ય વાંચતાં આપણને જ-ણાઈ આવે છે. તેની ભાષાની હૃદયદ્રાવક મીઠાશ સ્ત્રીવર્ગને અત્યંત પ્રિય લાગે તેવી છે, અને તેના પરિણામમાં તે કવિની કવિ-તાઓ સ્ત્રીવર્ગમાં પાઠે કરવામાં આવે છે. તેણે તુલસી વિવાહ, યાજ્ઞ વગેરે કાવ્યો લાલિત્યમય વાણીમાં લખેલાં છે. તુલસી વિવાહના કાવ્યને અન્તે તેણે ‘હરિવર’ નો પરિહાસ કરતી કન્યાપક્ષની સ્ત્રીઓથી બોલાતું જે પદ મુકેલું છે તે ખરેખર સ્ત્રીસ્વભાવનું વર્ણન આપનારું છે. તેની ભાષા શુદ્ધ, સ્પષ્ટ તથા રસાળ છે. તેનું મરણ ઇ. સ. ૧૮૪૬ ના વર્ષ પછી થયું હોય એમ કહી શકાય તેમ છે.

ભક્ષાકવિ ભોજલ.

ભક્ષાકવિ ભોજલનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૮૫ માં કાઠિયાવાડમાં આવેલા જેતપુર નામના ગામની પાસે આવેલ દેવકી ગાલોલમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ કૃષ્ણદાસ અને તેમની માતાનું નામ ગંગાબાઈ હતું. તેઓ બાલે કણબી હતા. ભોજલભક્ત માવિલિયા કહેવાય છે તેથી તેમના પૂર્વજો કદાચિત્ સ. ન

રહેવાસી પણ હોય ! તેમને કરમણુ અને જસો નામના બીજા બે ભાઈ પણ હતા. પોતાના શૈશવમાંથી માતાનું દૂધ પીધેલું તે છેક બાર વર્ષની વયના થયા ત્યાં સુધી તેઓ દૂધ પીનારાજ રહેલા. ગામડિયા ગામમાં જન્મેલા તેથી વિદ્યાસંસ્કારથી તેઓ વિમુખ રહ્યા હતા. રામેતવન નામના ચેળીનો નમાગમ થયા પછી ભોજલરામ અન્ન ખાવા લાગ્યા હતા. ભોજલનો કીર્તિવાયુ ચારેમેર વાવા લાગ્યો. તેની આસપાસ શિષ્યમંડળ બંધાવા માંડ્યું; અને ભોજલરામનો કોઈ શિષ્ય તેને અમરેલી સમીપ આવેલા કૃતેહપુર ગામમાં લઈ ગયો.

ભોજલરામની સાંસારિક સ્થિતિ કેવી હતી તે વિષે કશું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાયું નથી. પ્રાચીન કાવ્યમાળાકારનો મત એવો છે કે તેઓ પરભોલા ન હતા. અમારા પોતાનો મત તેથી ઉલટો છે; અને અમારા મતને પ્રતિપાદિત કરનાર પ્રમાણો અમે અમારા “ ભક્તકવિ ભોજલ ” નામના ગ્રંથમાં આપેલાં છે. ભોજલે પરણ્યા પછી પોતાની સ્ત્રીને “ પિયર વળાવી ” દીધી હતી.

ભક્તિપ્રવેશ કથા પછી તે ગુરૂની પેઠે પૂજવા લાગ્યો. કૃતેહપુરમાંથી તેના જય-

ઘોષ નીકળવા લાગ્યા. તેના મનોગત વિચારોની સજ્જતા તે સ્થળેથી વહેવા લાગી. તેનો કીર્તિચંદ્ર ત્યાંથી ઉદય પામી પામર કુમુદોને પ્રકુલિત કરવા માંડ્યો. તેની આસપાસ ભક્તોનાં ટોળાં ભરાવા લાગ્યાં. “ સોહ ” નામ જ્યોરે ભાઈ, હરિભક્ત કું હે સુગદાઈ ” એવો ઉપદેશ કરતા કરતા તેઓ અજવાળપ કરવા મંડી પડ્યા. પ્રજાસ્તુતિરૂપી પવનના તરંગે આરૂઢ થયેલ તે મંગલરવ મહારાજ ગાયકવાડના તે સમયના દીવાન વિઠ્ઠલરાવના કર્ણપટ ઉપર અથડાયો. તે દિવાને તેની પરીક્ષા કરી. પરિણામે “ સત્યવાદી ભાઈડાદે અટક પડે ઓળખાય ” તેમ ભોજલરામની ટેક ટકી રહી, અને વિઠ્ઠલરાવે તેમને યોગ્ય સન્માન આપ્યું. તે વખતે ભોજલે પોતાના અમયમતા આબખા ગાઈ ગતાવ્યા. ત્યાર બાદ, કૃતેહપુરમાંથી કૃતેહ મેળવી વીરપુરૂષ બનેલા ભોજલ વીરપુર વિષે જઈ રહ્યા, અને ત્યાં તેમણે ૬૫ વર્ષની વયે ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં પોતાની દેહ છોડી. કૃતેહપુરવાસીઓ તે ભક્તની પાછડો તથા માલાને પૂજે છે, અને વીરપુરમાં ભોજલભક્તનું મંદિર છે તેમાં તેમની પાદુકા પૂજાય છે.

ભોજલરામ કવિ છે—આત્મદર્શી ઉપ-

થક છે. તેમની કવિતાઓમાં જ્ઞાનનાં
-કો ગુ'યાયલાં છે. કોઈ કોઈ પ્રમંગે
નેષ્ટામ ભક્તિ, વૈરાગ્ય, યોગ આદિ મોક્ષ
પ્રાપ્તિનાં સાધનો વિષે પણ તેમણે ગાયું
છે. તેણે લાંબાં લાંબાં કાવ્યો નથી લખ્યાં;
પરંતુ કે કવિતા કરવા કરતાં ભક્તિ કર-
વાનો તેનો ઉદ્દેશ હતો. તેણે જે કંઈ લખે-
લું છે તે સર્વ પોતાના ઉદ્દેશને અનુસરતું,
ભાષા કટાક્ષમાં કડકડતું, ભક્તિરસમાં લસ-
તું, અને સર્વપ્રકારના દંભ ઉપર દરેક-
કો પાડતું છે. તે ' સદ્ગુણના બાળ-
કા ' એ પોતાના વિચારો વિવિધ પરિ-
વેષમાં ગાઈ બતાવ્યા છે. તેણે ચાળખાઓ
પરંત પ્રભાતિયાં, સરવડાં, તિમિઓ, સાતવાર,
ગીતન, યોગ, પગે, મહિના, સદેશા, દોરી, ભગ્નત્રિયાં
કવિતા, આખ્યાન, કડવા, ગોડાનાં પદ, અને ટાળ આદિ
શિરોનામ નીચે અનુભવના ઉગારો
કાઢેલા છે. તેનાં પ્રભાતિયાંમાં નરસિંહમહે-
તાની સરલતા, કોમલતા અને મધુરતા
નથી. ભોજલની ઉપદેશ દેવાની રીતિ હાડ
ફાડની અને નરસિંહની ધીમે ધીમે સાદાં
અને સૂક્ષ્મ સૂત્રો સમજાવવાની છે. જેમ
મહેતાજીનાં પ્રભાતિયાં, તેમ ભોજલરામના
ચાળખા. જેમ ગૃહસ્થ લોકો તથા તેમની
સ્ત્રીઓ સુંદર, નિર્મલ, અને ગંભીર સ્વરે
મહેતાજીનાં પ્રભાતિયાં લલકારે છે, તેમ

ભક્તતા જીભારીઓ ભોજલરામના ચાળ-
ખા હાથમાં તંબુર ઝાલી ઝંઝ અને કાંશી-
યાના આત્મકર સાથે ઘેર ઘેર ગાતા: ફરે છે.
મહેતાજી કવિ સંસારીના, અને ભોજલ-
રામ કવિ મન્યાસીના. મહેતાજીની કાવ્યો-
ધાન રસાળ અને ભોજલની શુષ્ક છે.
ભોજલ હંડુડતો વિરાગી, અને મહેતાજી
વિવેકી સંસારી છે. મહેતાજી જ્યાં હસે
છે ત્યાં ભોજલરામ ધિક્કારે છે બાવાનો
દંડો જેમ બાવાતું આબૂપણ છે તેમ
ભોજલરામની " હાક " પણ તેતું ઘરેલું
છે. ભોજલરામ ગાતાં ગર્જના કરે છે, ડંકા
ઉપર ધાવ ઉપર ધાવ મારે છે; રણથુંગો
ઉપરાઉપરી કુંકે છે, સંત શ્રીને મુદ્દાર્થ
સજ્જ થવા ઉરકેરે છે. તેમની કવિતા
કુદાવે છે, રણસંગ્રામમાં જુદાવે છે અને
" જેને લગા કલેને ઘાય " એવાં મનુષ્યોને
સ્વર્ગનાં અલભ્ય સુખોનો લ્હાવો લેવ-
ડાવે છે.

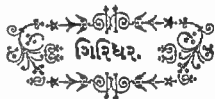
ભોજલરામે પાંચ કડવાતું સલેયાખ્યા-
ન તથા ભક્તમાળા નામનું એક બીજું
કાવ્ય પણ લખેલું છે. ભોજલના કાવ્યમાં
મહેતાજીની તથા ભક્ત હરદાસની છાયા
પ્રત્યક્ષ થાય છે. નરસિંહની કોમળતા તથા
હરદાસની હાક તેની કવિતામાં ઠામઠામ
દેખાય છે. ભોજલને ટાપટીપ પ્રિય નથી.

તેને તો “ઉંટમાં વાંક ને ઘાંક બહુ ભાતનો” હોય તથાપિ તેમાંથી “ પાંશરો ” આત્માને જોઈ લેવો હતો, અને તેથી તેણે ભાષા ભણી બે દરકારી બતાવી છે. રેતી સાથે ગડા ભળ્યા હોય એવી તેની ભાષા છે. તેના વિષે સહજ કહી શકાય કે, તેની ભાષા બાવાની અને શેલી શેઠાની છે. તેણે સંસ્કૃત શબ્દો વાપર્યા છે બહુ, પરંતુ તેમાં ભાંગફેડ કરીનેજ. ગ્રામ્યતા એ તેની કવિતાનું લક્ષણ છે. રાશનું બહુવચન “ રાશ્યું ” “ છાનાને સ્થાને ” “ શાને ” ‘ ખુશામતને બદલે ’ “ ખસમત ” શાંતિને બદલે “ સ્વાંત્યું ” એવા એવા પ્રયોગો તો કામ કામ જોવામાં આવે છે. તેનાં પદોની કોઈ કોઈ લીટીઓના તો અર્થ પણ બેસાડી શકાતા નથી.

ભોજલરામ જ્ઞાનમાર્ગી હતા તેથી કર્મકાંડ તેમને પ્રિય નહતાં. આ સદ્વિમાત્ર અદ્વૈતબ્રહ્મની “ મોજ ” હોય એવું તેમનું માનવું હતું. “ એકમના થઈને ” “ અલખ ” ને યોગબળવામાંજ મનુષ્યજીવનની સાર્થકતા તેઓ દેખતા હતા. આ બધું છતાં, ભોજલરામ જે પંડિત છે તે તેના ચાળખાને માટેજ.

પ્રાચીનકાવ્યમાળાકાર તથા અમારા પોતાના મત પ્રમાણે ભોજલરામ કાઠિયા-

વાડીજ છે; પરંતુ સમગ્રજ્ઞ એાદમા એર-વદ જીવનજી મોદીએ એવો પ્રશ્ન ઉભો કરેલો છે કે, ભોજલરામ (ભોજભટ્ટ) નવસારીના તીઆ ગામનો કાં ન હોય ? આ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે, અને આશા છે કે, ગુજરાતી સાક્ષરો તે વિષે ચર્ચા ચલાવી એક નિર્ણય ઉપર આવી જશે. (જુઓ જામેજમશેદ તા. ૧૮-૩-૧૯૧૦).

વૈષ્ણવસંપ્રદાયના એક સુપ્રસિદ્ધ કવિ ગિરિધરનો જન્મ, પ્રાચીનકાવ્યમાળાકારના લખવા મુજબ, ઇ. સ. ૧૭૮૭ માં થયો હતો. તે વડોદરા તાબે પાદરા તાલુકાના માસર ગામનો મૂળ વતની હતો; પરંતુ આછળથી “ વીરક્ષેત્રમાં ”-વડોદરામાં જઈ રહ્યો હતો. તેના પિતાનું નામ ગરબડાસ હતું, અને તે જ્ઞાતિએ “ દશાલાડ ” વણિક “ વૈષ્ણવ ” હતો. આ કવિમાં કવિત્વશક્તિનું ખીજ તેના પિતા તરફથી આવેલું એમ કહેવાય છે. તેને ખીજ બે ભાઈ તથા એક બહેન હતાં. કવિને પિતા માસરમાં તલાટી હતો, અને

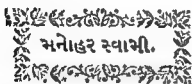
કવિ પોતે ગ્રામશાળામાં વાંચતાં લખતાં શીખી પોતાના જમાનાની કેળવણી પામેલા હતા. કવિની ખેડને વડોદરામાં પરણાવી હતી, અને તેણીએ તેને વડોદરામાં ખાલાવી પોતાની પેદી ઉપર રાખી દીધા હતા. પછી ખેડનેની મદદથી તેઓ પરણ્યા પરંતુ સાત વર્ષ બાદ ઘરલંગ થઈ ગયા, અને પછી પાછા પરણ્યાજ નહિ. તેમનું વડોદરે આવવું થયું તે પૂર્વે તેણે વલ્લભ-વિજય નામના ગોરણ કનેથી સંસ્કૃત તથા હિંદી ભાષાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધેલું. વડોદરામાં ગયા બાદ તેમને કાશીવાળા પુરુષોત્તમજી મહારાજનો મેળાપ થઈ આવ્યો અને તેના સમાગમમાં રહેતાં તેમને ભક્તિરાગ ફાલીફૂટી નીકળવા પામ્યો. તેની કૃષ્ણચેલી કવિતાની ઉત્પત્તિ "શ્રીપુરુષોત્તમ મહારાજની કૃપાજ હતી;" કારણ કે કવિએ તે મહારાજની પાસે રહીને જ કાવ્યો લખ્યાં હોય એવો ધ્વનિ તેનાં કાવ્યોની પંક્તિઓમાંથી નીકળે છે. વડોદરાના રંગીલાલ મહારાજનો તેને સારો આશ્રય હતો, અને તેની સાથે તેઓ યાત્રાએ ગયલા. પાછા વળતાં કવિને વિચાર શ્રીનાથજીનાં દર્શન કરવા જવાનો થયો; પરંતુ પોતાના મહારાજની આજ્ઞા નમજી, તેથી તેઓ મનમાને મનમાં અક-

ળાઈને પોતાના તંબુમાં સમાધિસ્થ થઈ શ્રીજના ધામમાં પહોંચી ગયા; ઇ. સ. ૧૮૫૨. મહારાજને અતિ શોક થઈ આવ્યો. કવિ શાંત, શ્રદ્ધાળુ તથા આજ્ઞા પાલક હોય એવું જણાય છે.

આ કવિએ (૧) ઇ. સ. ૧૮૧૫ માં એટલે પોતાની અઠાવીશ વર્ષની વયે તુલસીવિવાહનું કાવ્ય લખેલું છે; ત્યારબાદ (૨) ઇ. સ. ૧૮૩૧ માં રાજસૂયયજ્ઞનું કાવ્ય, (૩) ગોકુળવીણા, (૪) રાધાવિરહના દ્વંદ્વશ્મસ, (૫) રામાયણ (૬) અશ્વમેધ વગેરે કાવ્યો તેણે લખેલાં; (૭) મથુરાવીણનું કાવ્ય પણ લખેલું છે. તેણે કેટલાંક પરચુરણ પદો પણ કરેલાં છે.

તુલસીવિવાહનું કાવ્ય કવિના સમયમાં યતા વરઘોડાગ્યાદિનું સાડું ચિત્ર આપે છે. ગોકુળલીલાનું કાવ્ય કવિએ "સંસ્કૃત કેશ અર્થ લઈને" પ્રાકૃતમાં વિસ્તારીને લખ્યું છે. રાજસૂયયજ્ઞનું કાવ્ય ભારતના સલાપર્વના "સારૂપ" પરંતુ વિસ્તૃત શૈલીથી લખાયેલું છે, અને તે તેણે એક માસમાં લખી કાઢેલું છે. તેણે કેટલાંક પદો હિંદીભાષામાં લખેલાં છે તેથી તે હિંદી બોલતા હતા એવું સહજ કહી શકાય.

આ ઠવિનાં કાવ્યોમાં શાન્તરસ વ્યાપી રહેલો છે; તેની લેખન પદ્ધતિ લલિત, વૈષ્ણવી રંગથી રંગાયલી, પ્રેમાળ શબ્દ-શૃંગારી વાળી, વચ્ચે વચ્ચે સાદા અને સરલ અલંકારવાળી તથા સંસ્કૃત ભાષાના સંસ્કારવાળી છે. સંસ્કૃત સમાસવાળા શબ્દોનો તેણે ઘણો ઉપયોગ કરેલો છે. શૃંગારના ઉદ્દીપક, હાવભવદર્શક બોલોથી તેની કવિતાઓ વિરહી, પોતાના સ્વામીને ઉપાલંભ આપતી વાનિતાઓના જેવી થઈ રહી છે. તથાપિ નિષ્કામ પ્રેમભક્તિનું તરવ તેના વાગાડાંબરમાં ડુબી જતું નથી. રસ-જાતીઓને તે ગાવી ગમે તેવી છે, અને વૈષ્ણવ ભક્તોને તે ભાવતી થઈ પડે તેમ છે. તેનું જનાવેલું રામાયણ લોક પ્રિયતાને પામેલું છે.

મનોહર સ્વામી.

અઢારમા શતકની જ્ઞાનીકવિમાળાનો એક મણકો-મનોહરદાસ ઇ. સ. ૧૭૮૮ ના વર્ષમાં જૂનાગઢમાં જન્મ્યો હતો. જ્ઞાતિએ તે વડનગરના નાગર ગૃહસ્થ હતો. પ્રહલાદાખ્યાનનો કર્તા કવિ કાલીદાસ તે મનોહરનો મામો થાય, મનોહરના બાળ-

કાંડને લગતો ઇતિહાસ જાણવામાં આવતો નથી; પરંતુ તે પોતાના મોસાળ તરફથી કંઈ વિદાસ-સ્કાર પામી શક્યો હશે એવું અનુમાન થઈ શકે છે. વળી જૂનાગઢના નાગરવાડાનું વાતાવરણ તે સમયમાં કંઈક અંશે પ્રતિભાશીલ દેખાય છે, તેથી મનોહરના શ્વાસોમાં તેવા પ્રકારની ભુદિભ્રાન્તિ દેખાય એમાં કશું આશ્ચર્યજનક નથી. વળી તેણે જીર્ણગઢમાં રૈવ તથા વૈષ્ણવ-સંપ્રદાયો વચ્ચે ચાલી રહેલા વાગ્યુદ્ધનો સ્વાતુભાવ લીધેલો, તેના પરિણામમાં તેની શ્રદ્ધા તે ઉભયપંથો ઉપરથી ઉઠી ગઈ હશે એવું પણ કહી શકાય. કવિ નર્મદાશંકર લખે છે કે મનોહરદાસ પરણેલો, પરંતુ કોઈ કારણવશાત્ તેને પોતાની સ્ત્રીસાથે બનેલું નહિ, અને તે તેણીને છોડીને પરદેશ નીકળી ગયેલો. તેને તે સ્ત્રીથી બે પુત્રીઓ થઈ હતી, પરંતુ હાલમાં તેના વંશમાં કોઈ પણ હયાતી ધરાવતું નથી. મનોહરના પિતા નાનકડાએ “એને માટે વીશેક હજારની પુંછ” મુકેલી; પરંતુ તે બધી તેણે ગુમાવેલી. નિર્ધનતા તથા ગૃહ કલહના પરિણામમાં તેના સંસાર ઉપરનો અનુરાગ ઉઠી ગયો, અને ઇ. સ. ૧૮૨૩ ના અરસામાં તે જૂનાગઢ છોડી ભાવનગર પાસેના ઘોઘા ખંદર લાણી, તે સમયના

ચિત્રે તેણે આગેખેલાં છે. તીર્થયાત્રા, દેહ-
શુદ્ધિ, વગેરે શારીરધર્મોનું ખંડન ક-
રીને, તેણે “સ્વસ્વરૂપ” શોધી જીવન-
સુખિ પ્રાપ્ત કરી લેવાનો ઉપદેશ આપેલો
છે. તેણે અદ્વૈતમતનું પ્રતિપાદન કરવામાં
સર્વ પ્રકારના લોકિક ધર્મને ત્રોડી પાડ-
વામાં કશી કચાસ રાખેલી નથી. તેની
ગૂજરાતી કવિતાઓ સાદી અને સમજ
શકાય તેવી ભાષામાં લખાયેલી, તત્ત્વ દર્શ-
નના લેખવાળી, વિરોધીના મુખમાં આવે
તેવી વક્તવાળી, પરંતુ જ્ઞાનોને જ્ઞાન
આપનારી છે.

“હરિભજનાચી શ્રી” સ્ત્રી કવિ રા-
ધાબાઈનો જન્મ કયા વર્ષમાં કયાં થયો
હતો તે કહી શકાતું નથી. તથાપિ તેની
કવિતાઓમાં “વટપુરી” શબ્દ વારંવાર
વપરાયેલો જોવામાં આવે છે તેથી તે વડો-
દરામાં જન્મ વહી હશે એવું અનુમાન થાય
છે. તેણી મહારાષ્ટ્રીય ગ્રાહ્ય મુક્તિની
હતી. તેણીના પૂર્વાશ્રમ વિષે કશું જા-
ણવામાં આવેલું નથી; તથાપિ તેણી કોઈ

“અવધૂતનાથ સાથ, ભજતી હરિ દેવા;”
એ વાત ઉપરથી એટલું અનુમાન થઈ
શકે છે કે, તેણીએ કોઈ અવધૂતને ગુરૂ
ધારી તેની લક્ષિતમાં રહીને પોતાનું જીવન
ગુણગું હોણું બંધાવ્યું. વડોદરામાં તે રામ-
નાથ મહાદેવના મંદિરમાં તે અવધૂત સાથે
રહેતી હતી. તે અવધૂત કોઈ રમતોરામ
હતો. તેની સાથે તેણીને “ગંઢી” પહેલી,
અને તેના પરિણામમાં તેણી આઠ માસ
હસ્તેશાં યાત્રાએ જતી હતી, અને ચાર
માસ પાછી રામનાથ મંદિરમાં જઈ વ-
સતી હતી. આ ગુરૂ અવધૂત તેણીને પહેલાં
ફણુસવાડામાં પ્રાપ્ત થયેલા, અને ત્યારબાદ
તેણી તેમને રામનાથના મંદિરમાં લાવેલી.
રાધાને અવધૂતને સંસર્ગ હતો તેથી
લોકો તેણીની નિંદા કરતા હતા, પરંતુ
રાધાએ તેમની કશી પણ દરકાર ન કરતાં,
પોતાને “ત્રીસં જૈસી” વર્ણવીને, તેવા
લોકો માટે “આય સખ ધૂડ, ભતિકે હે
ધૂડ, લોક અરિનામા” એવાં વચન પો-
તાના એક કાવ્યમાં લખી કાઢી, પોતાનું
આત્મબળ બતાવી મુકેલું છે. તેણીએ
હિંદુસ્તાનમાંનાં ચારે ધામની યાત્રા કરી
હોય એવું તેણીનાં કાવ્યો ઉપરથી સમજાય
છે. ફણુગાળલીલા, ફણુવિવાહ, કંસવધ, મુચ-
કંદોષ, મીરાં માદકમ્પનાં કાવ્યો, ગરબીઓ
તથા બીજાં અનેક પદો તેણીએ લખેલાં

છે. રાધાબાઈ શરીરે ગૌરવર્ણી, પાતળી તથા સુંદર હતી, અને તેનો કંઠ મધુર હતો.

રાધાબાઈની ભાષા નથી શુદ્ધ ગૂજરાતી કે નથી મરાઠી. તેણે શબ્દની ચુંટણી તથા શુદ્ધતા પોતાને ક્યારે તેમ કરેલી છે. તેની ભાષા છણકતી, ધડકતી તથા દૃઢતાના ઉભરાવાળી છે. શ્રીકૃષ્ણજીવનને લગતી કથાઓ તેણીએ માત્ર પદ્યમય બાનીમાં ગાઈ બતાવેલી છે. તેણીનું તાન માત્ર તેની કવિતાનું સૌન્દર્ય છે. તેણીનું મરણ ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના અરસામાં થયું હશે એવું અટકળી શકાય છે.

~~~~~~

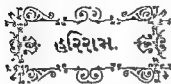
સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિ બ્રહ્માનંદનો જન્મ

~~~~~~

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિ બ્રહ્માનંદનો જન્મ ડુંગરપુર તાબાના ગામ ખાણમાં થયો હતો. પરંતુ કયા વર્ષમાં તે કહી શકાતું નથી. તે જ્ઞાતિએ ભાટ હતો, અને તેનું મૂળ નામ લાડુ ખારોટ હતું. તેના પિતાનું નામ શંભુદાસ અને માતાનું નામ લાડુબાઈ હતું. તેણે જૂનનગરમાં પોતાનું બાળજીવન ગાળતાં વજ્રભાષાનો અભ્યાસ કરેલો. જ્ઞાતિએ ભાટ હોવાથી કવિતા કરવાની તેનામાં સ્વાભાવિક શક્તિ

હતી. કાઠિયાવાડમાં કરતાં કરતાં તેણે પોતાના કવિત્વથી જનસમાજમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારેલી. ગઢડામાં જઈ પહોંચતાં તેને સહજાનંદ સ્વામીનાં દર્શન થયેલાં, અને તે દિવસથી તેણે ત્યાં શિષ્યરૂપે રહીને કવિતાવિલાસ કરવા માંડેલો. તેણે ચારણી ભાષામાં લાડુ નામથી, શ્રીરંગ નામથી હિંદીભાષામાં તથા બ્રહ્માનંદની સંજ્ઞાથી ગૂજરાતી ભાષામાં અનેક કાવ્યો લખેલાં છે. જૂનાગઢના નવાબ સાહેબને પોતાના મીઠાશવાળા કવિત્વ તથા જ્ઞાનોપદેશથી પ્રસન્ન કરી તેણે તે નગરમાં સ્વામીનારાયણનું મંદિર સ્થાપી, તે પંથ ત્યાં પ્રવર્તાવવા માંડેલો. વડોદરાના મહારાજ રાયાજીરાવે પણ તેનું સન્માન કરેલું. છેવટે કાઠિયાવાડના મૂળી ગામમાં સ્વામીનારાયણના મંદિરના મહંતનું પરમપદ પામી તે ત્યાંજ ઇ. સ. ૧૮૪૬ ના અરસામાં વિદેહ થયેલો. હિંદીભાષામાં તેણે બ્રહ્મવિલાસ, વિદુરનીતિ, ધર્મવંશપ્રકાશ, સુમતિપ્રકાશ, ત્રયો, તથા ગૂજરાતીમાં શૃંગારનાં પદો, હરિભજનનાં પદો, કૃષ્ણપ્રતેનનાં પદો, જ્ઞાનલોચન વગેરે લખેલાં છે. તેની ભાષા સાદી, સંસ્કારવાળી તથા કેમળતાવાળી છે. બારમાસના કાવ્યમાં તેણે વિપ્રલંબ શૃંગાર વર્ણવ્યો છે; અને પોતાની કવિતાઓમાં તેણે જ્ઞાનોપદેશની છાંટ પ્રસંગે પ્રસંગે મારેલી

છે. તે શરીરે સ્વરૂપવાન તથા ગાનતાનમાં
કુશળતા ધરાવતો હતો.

આ કવિ સુરતનો વતની હતો. તેનું
જન્મ વર્ષ ૧૮૨૪ માં આગ્રામાં આગ્રામાં આગ્રામાં
તે ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં હયાત હતો એવું
માનવાથી તે અરાધમા શતકનો કવિ ઠરે
છે. તે જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ હતો. તેણે સીતા
સ્વયંવર, રામચંદ્ર સ્વયંવર, અને કૃષ્ણવિરહના પદો
લખેલાં છે. તેને કથા કહી સંભળાવવાની
ટેવ હશે એવું તેનાં કાવ્યો ઉપરથી ધ્વ-
નિત થઈ આવે છે. તેની ભાષા સાદી તથા
અદ્ભુત અલંકારવાળી છે.

આ કવિનો જન્મ પંડોદરામાં થયો
હતો. તે ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં હયાત હતો
તેથી તેને અદારમા શતકનો કવિ ગણવામાં
આય નથી. તેના સંબંધમાં ખીણ કંઈ
હકીકત જાણવામાં આવી નથી. તેણે સં-
ક્ષિપ્ત દશમવીલા તથા દાસરૂં વગેરે છૂટક

પદો લખેલાં છે. તે વૈષ્ણવપંથી હશે એ
તેની કવિતા ઉપરથી સમજાય છે. તે
કવિતામાં કવિત્વનો પ્રકાશ નથી; તથા
ભાષા સાધારણ હળની અને સરલ છે.

અદારમા શતકનો અન્ય કવિઓ

નભોમંડળમાં ફર-અતિ ફર રહી ન
નાધિક કંતિથી પ્રકાશી રહેતા તારકો
પેઠે આ અદારમા શતકમાં નાનાવિધ
વિષયો પોતાના કૃતિઓથી થોડા ધાં
ઉભસ આપતા ચળક ચળક થઈ રહે
આપણા જોવામાં આવે છે. વસાવડના
વીદાસે નાનો ધર્મરવિવાહ; રતનાએ ર
હિના; રણછોડજી ભક્તે રાધાવિવા
રણછોડજીનો ગરબો, (૧૮૧૩), રાધા
રૂસણું, રામાયણ તથા છૂટાં પદો; રઘુ
થદાસે આધવજીને સંદેશા, ક્રુવાખ્યા
ધત્યાદિ; સ્વામી નિષ્કલાનદે વેરાગ્ય
પદો, તથા ધીરભખ્યાન (ઇ. સ. ૧૮૪૩)
દેવાનંદે ધર્મરત્ને આજીવવા વિષે ત
માયાની મોહિની વિષે અને કૃષ્ણભજન
પદો; મંજુકેશાનંદે અજ્ઞાન નરને શિષ્ય
મણુ; પેલાજી ગામના ભૂખણુભક્તે ધર્મર
ભજવા વિષે; શાંતિદાસે કાનુડાની બાળલીલ
વડનગરનિવાસી નાગરાણી કૃષ્ણાખાધ.

સીતાવિરહ, રૂકિમણીહરણ તથા સીતાજીની ઠંચુકી; પુરીબાઈએ સીતામંગળ; જીવરામભાઈ જીવરામની મુસાફરી; ગોવિંદરામે કલિયુગમહિમા (ઇ. સ. ૧૭૮૧). ઉપદેશનાં પદો, ઉમીયાશિવસંવાદ, નરસિંહ મહેતો, અલીખાં પઠાણ; ગિરનારવાસી વીરવિજયે ઇ. સ. ૧૭૩૭ થી ૧૭૬૩ સુધીમાં હિતશિક્ષા છત્રીશી; સુરતનિવાસી નાગર શિવાનંદે જણપતિ સ્તવન, વસંતપૂજા, શિવસ્તુતિનાં પદો; વગેરે બીજા અનેક નાના મહોટા કવિજનોએ કાવ્યો તથા પદો લખેલાં છે. આમાંના કેટલાક કવિઓનાં પદો અદ્યાપિ પર્યન્ત લલકારાય છે; તથાપિ તેમાંના કોઈ મહાકવિના વર્ગમાં આવી શકે તેમ નથી. તેમાંનાં કોઈએ સળંગ આખ્યાનો લખેલાં નથી. ભક્તિના ઉમળકા તથા ઉદ્ગારો સિવાય તેમની કવિતાઓમાં બીજું કશું પણ જોવામાં આવતું નથી. કોઈ કોઈ કવિઓએ ઉપદેશ દેવાનો પણ પ્રયત્ન કરેલો છે.

સંક્ષિપ્ત વિવેચન.

ગુર્જરી કાવ્યગંગા, અદારમા શતકમાંથી, શતમુખે વહેવા લાગે છે. કવિઓની સંખ્યામાં અતિશય અભિવૃદ્ધિ થઈ ગયલી જોવામાં આવે છે. સત્તરમા શતકનાં નાના મહોટાં કાવ્યવૃક્ષોમાંથી, ગુર્જર ભૂમિની

કાવ્યવાટિકાના ક્ષેત્ર ઉપર ખરી પહેલાં પરન્તુ લોકપ્રિયતા રૂપી સમીર લહરીઓથી દેશના પૃથકપૃથક ભાગોમાં વેરાઈ ગયલાં અનેક, વિવિધ ગુણવાળાં બીજા કવિ-માલા-કારોને હાથે યથારૂચિ યથાવિધિ પોષિત થઈ અંકુરિતથતાં-તરલતાના રૂપમાં ઉગી નીકળતાં દષ્ટિગોચર થાય છે. રાધાઈ રહેલાં, અક્ષય-જ્ઞાન સરિતાનાં ગંભીરનાદ કરતાં નીર ધીરગતિથી પ્રવાહિત થતાં, તટપ્રદેશોને મનોહરતા અર્પતાં, નિજ માર્ગ ઉપર વિચરવા લાગે છે. સમયાનુસાર જ્ઞાન-ચક્ર સંકુચિતતા ત્યજી અધિક વિસ્તારવાળા પ્રદેશોને વિલોકવા લાગે છે-ગમે તે ધર્મના ગમે તે વર્ણના દેશબંધુઓ હોય, તથાપિ તે સર્વને આત્મભાવથી જોવા લાગે છે. પ્રેમાનંદનો પૌરાણિક પ્રોઠતાવાળો કાવ્યવિનાદ પ્રેમ અને આનંદના રૂપમાં પૃથક્કૃતિ પામીને કેવળ કૃષ્ણલીલાને લગતા વિલાસ વિહારાનંદના વેષ ધારણ કરી જન સમાજની રસવૃત્તિને વિલોભાવવા લાગે છે. સામાજની માનુષી કથાઓ પોતાનો વેષ ભજવી પ્રવેશાન્તે વેષ બદલવા અર્થે રંગભૂમિ ઉપરથી અદ્યય થઈ જતી હોય એવો અનુભવ થાય છે.

અદારમા શતકની સમાલોચના કરતાં એટલું તો કહેવુંજ પડશે કે, તેમાં કોઈ કવિવરો થયા નથી, તથાપિ દયારામાદિ

એક જે ઠવિઓ અપવાદ રૂપે રહે તેમ છે. આ શતકમાં જ્ઞાન અને કૃષ્ણલક્ષિત નિમિત્તો શૃંગારની ઠવિતાઓ સિવાય પુરાણ વસ્તુઓ વિષે બહુ કવાયદું નથી. સત્તરમા શતકના કરતાં આ શતકમાં જ્ઞાનની ભાષા-મા સરલતા તથા શૃંગારની ભાષામાં અસાધારણ સદ્ગુણો પ્રવેશ થવા પામેલો છે. વળી ગૂજરાતી ભાષાની સાથે વ્રજભાષાની ખીલવણી પણ ઓછી થઈ નથી. ઘણા ખરા ઠવિઓ એક નહિ પરંતુ અનેક ભાષાના લક્તો બનેલા એ પણ એક ખૂબીની વાત છે. આ શતકમાં લાંબાં આખ્યાનો થોડાં લખાયલાં છે. પરંતુ પદો તથા ગરબીઓનાં તો ઓછા વળે છે. ઠવિઓની સંખ્યા જોતાં, ઠવિઓની વૃદ્ધિ જોતાં, વિવિધ ભાષાઓની ઝાંખી કરતાં, ઠવિતાઓનાં ઠલેવરોમાં સચવાઈ રહેલી ભાવનાઓ જોતાં, એટલું તો કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી કે ગૂજરાતી જનસમાજમાં સાહિત્ય પ્રેમ બળેલો, યુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્ય ડગલાં ભરવા માટેલું ભવિષ્યમાં જન્મ પામનાર નવીન શૈલીનાં વાળાં વાગવા માટેલાં; અને ગુર્જર દાવ્યદેવીનો મહિમા દ્વારામતીથી તે છેક ગૂજરાતના છેડા સુધી વ્યાપી રહેલો.

અઢારમા શતકને આપણે વૃદ્ધિ-યુગનું નામ આપી શકીશું.

મહેતાજી દુર્ગારામ મંચ ૧૧મ.

સુરતના આ આદિ સુધારકનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૧૦ માં થયો હતો. તેના પિતાનું નામ મંછા-રામ તથા માતાનું નામ નાનીગૌરી હતું. સાંતિ-એ વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. તેમના પિતાએ તેમને પોતાની વૃત્તિ અનુસાર ગામઠી નિશાળમાં વાણીઆઈ શિક્ષણ અપાવેલું. પછી નિશાળ છોડી તેઓ ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં વાણોતરની નોકરી ઉપર રહ્યા. ત્યાં રહી તેમણે ઠવિતાઓ વગેરે વાંચવા માંડ્યું. આખરે તેમણે તે નોકરી છોડી, અને સાળ વર્ષની વયે તેઓ વિદ્યાની શોધમાં પોતાની માર્ગીને લઈને મુંબઈ જઈ પહોંચ્યા. તે વર્ષમાં તેમના પિતાનું મરણ થય્યું. મૃત શિક્ષણ અપાતું હતું એવી એક ગૂજરાતી શાળામાં દાખલ થઈ તેઓ ત્યાં દોઢ વર્ષ સુધી ભણ્યા, અને પછી ૨૦ રૂપીયાના માસિક પગારથી તેઓનું પુનઃ મહેતાજીરૂપે સુરત તરફ જવાનું થયું. સુરતથી આરપાડ બદલી થતાં, તેમણે ત્યાં જઈ જૂતના વહેમવાળું ધરજ બાંડે રાખ્યું. પછી પાછી સુરતમાં બદલી થઈ. દુર્ગારામ શિક્ષકરૂપે પંઢાવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં તેઓ ગૂજરાતના શિક્ષકોની મુંબઈમાં સેવા-વલી પરીક્ષામાં અત્યંત દીપી નીકળેલા. તેમની પત્ની ઇ. સ. ૧૮૩૮ માં વિદેહ થઈ. પોતે ઓપુનઃ વિવાહના હિમાયતી હતા, છતાં તેમણે

પ્રીતી લગ્ન કર્યું, અને વિધવાવિવાહ કરવાનો ઉપદેશ કરવાની વાત પડતી મુકી. ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં “ માનવધર્મસંભા ” સ્થાપી તેમણે વહેમવાળા ધર્મનું ખંડન કરવા માંડેલું. દેશકલ્યાણ કરવાની તેને ઝંખના હતી. બહારના સુધારા સાથે અંદરના સુધારાની જરૂર તેઓ સમજતા હતા. તેઓ સ્વભાવે નીડર, સ્પષ્ટ, પરંતુ શાંત તથા ગંભીર હતા. પ્રજાવશંત સુધારાનો બોધ તેઓ મીઠી, ઠાવડી ભાષામાં આપતા હતા. ધંતરમંતર, જાદુ, જૂત વગેરેની અસરોમાં તેમને લેશ પણ શંકા નહતી. ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં તેમની બદલી રાજકોટ થઈ. ત્યાં તેમને સાક્ષર સુધારક મણિરાંકર કીકાણી વગેરે પોતાના શાંતિબુદ્ધિ સાથે ગાઢ મિત્રાચાર થઈ આવતાં, તેઓ પોતાનો ઉપદેશ આમ્રહપૂર્વક આપવા લાગ્યા. પછી ત્યાં આઠ વર્ષ પર્યંત નોકરી કરી માસિક રૂ. ૩૭૫ નું વર્ધાસન ગેળવી, તેઓ સુરત વિષે ખાજા જઈ નિવૃત્તિનિવાસ કરી રહ્યા. સુરતમાં આવતાં તેમણે પોતાનો સુધારાધ્વજ ફેડાવ્યો. રા. સા. મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠનો નાગર શાંતિએ બહિષ્કાર કરેલો તેમનો પક્ષ લઈ તેઓ યુદ્ધમાં ઉતર્યા, શાસ્ત્રીયોં કયાં કરાવ્યા, શાંતિથી બહિષ્કૃત થઈ રહ્યા. સુધારાના ઇતિહાસમાં આ સમયનું આ યુદ્ધ મહોદ્દુ ગણાય છે.

સામાજિક ઉન્નતિ અર્થે તેમણે “ સુરત પ્રજા સમાજ ” ની સ્થાપના કરાવેલી. મુંબઈના “ પારસી પંચાયતશૃંગ ” નું પણ તેઓ કામ કરતા હતા. “ ગૂજરાત મિત્રમાં ” તેઓ પો-

તાના લેખો છપાવતા. સંગીતશાસ્ત્રમાં તેઓ કુશળ હતા. ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં આતુર સંન્યાસ મહણ કરી તેઓ વિદેહ યવલા. ૨૫૦ મહિપતરામે તેમનું જીવનચરિત્ર લખેલું છે. સા. નવલરામે પણ તેમના સંજંધી એક સરસ લેખ લખેલો છે. તેમને ૨૫૦ રતિરામ નામનો એક વિદ્વાન પુત્ર હતો. ગૂજરાતની ભૂમિમાં સુધારાનું બીજું રોપનાર આ વીર પુરૂષ હતા.

ભગવાનલાલ મદનજી બોપીપુરા

આ કવિ-રાજનીતિનિપુણ પુરૂષનો જન્મ જૂનાગઢમાં ઇ. સ. ૧૮૦૬-૧૦ ના માર્ગશીર્ષ શુદ્ધ ત્રીજને દિવસે થયો હતો. તેઓ વડનગર નાગર ગૃહસ્થ હતા. તેમના પિતા મદનજી જોડે એક મહોદા કુળના હતા, તથાપિ ભગવાનલાલના જન્મ સમયે તેની પાસે બહુ ઝાઝી ગિહકત ન હતી. અને તેના પરિણામમાં પોતાનાં બાઈબાકું વગેરેનું પોષણ કરવાનો ભાર આ જીવનકથાના નામક ઉપર આવી પડ્યો હતો.

ભગવાનલાલે પોતાના સમયમાં જે પ્રકારની કેળવણી લેવાતી હતી તે પ્રકારની કેળવણી ગૂજરાતી શાળામાં તથા ઉર્દુ મખેતખમાં જ લીધી હતી.

તે વખતમાં નાગરોના સાધારણ ધર્મી નોકરીના જ હતા અને તે પ્રમાણે, ભગવાનલાલે, અન્ય અનુકૂળ સંયોગોને અભાવે, પરચુરણ

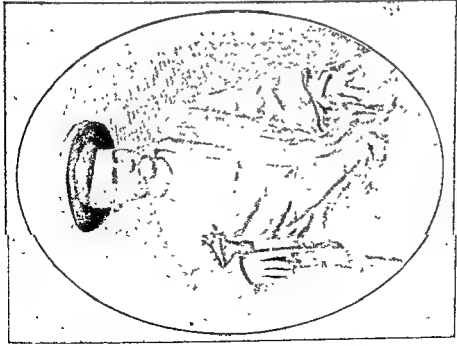
વેપારીનું કામકાજ તથા ફેરીની મોસમમાં ફેરીવાળાઓનાં નામાંકમાં લખી આપી, જીવનનિર્વાહ અલાવવાનું સાધન ઉભું કરી લીધું. ત્યારબાદ જૂનાગઢ રાજ્યમાં સિપાઈની નોકરી તેમણે સ્વીકારી. એ પ્રમાણે નોકરી કર્યા બાદ ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં તેમણે પોતાના બાણેજના હિત ખાતર તેમની મજબૂદારીનું ફક્તર સંભાળવા રાજકોટમાં આવેલી બ્રિટિશ એજન્સીમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં તેમણે ઉત્સાહ, વિનય, તથા વિવેક બાદિ બિવા તો સફરશોખા ગતાવવા માડવા કે તે સમયના ત્યાંનાં દફતરદાર રાવજડાદર છોટ-મલાલે તેની ઉપર પ્રસન્ન થઈ પોતાની પાછળ દફતરદારની જગ્યા કે જે નેટિવ એજન્ટના હોદ્દાથી ઓળખાતી હતી તે તેમને અપાવી દીધી. તે દિવસથી તેમને રૂ. ૩૦૦ ત્રણસોના માસિક પગાર મળવા માંડ્યો; અને બાગ્યદારીની કૃપા થઈ આપી, એ રિવાજમાં સ્થિત તેમણે ગાયકવાડ તથા અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચેના દાવાનું પોતાના અધિકારીઓને સંતોષકારક થઈ પડે તેવું પરિણામ આણી દીધું હતું. જૂનાગઢ, ભાવનગર, પાંચતાણ તથા પોરબંદર વગેરે રાજ્યો તથા તેમના ગરાસિઆઓને યોગ્ય સાદાશ આપી તેમણે પોતાની કીર્તિ વધારી અખિલ કાઠિઆવાડની ખીર્તિ સપાટ કરી હતી. ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં તેઓએ પોતાનો માનવંત હોદ્દો છોડ્યો. અને જૂનાગઢ રાજ્યની મોકરીમાં પ્રવેશ કર્યો. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં રાજ્યમાં રમાયલી ખટપટને અધીન થઈ તેમણે તે રાજ્ય સાથેના પોતાનો સંબંધ તોડી નાખ્યો હતો. તથાપિ જૂનાગઢના રાજ્યે મશાલ,

છત્ર વગેરે તેમને આપી તેમનું માન જળવી રાખેલું. ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં તેમણે લીબડી સ્વ-સ્થાનનું કારભાર સંભાળ્યું. પરંતુ ત્યાં પણ ખટપટ થઈ અને પોતાના જેવા સરળ સ્વભાવ વાળા પુરુષને ત્યાં રહેવું તે ઠીક નહિ, એમ સમજી તેમણે રાજીનામું આપી, ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં જૂનાગઢ રાજ્યમાં ફરીથી નોકરી લીધી. ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં તેમને પુનઃ લીબડી બે.વા. વચામાં આજ્યા; અને તેમની સર્વ સેવાની કદર કરી ત્યાંના કારક સાહેબનાં માણ હરિયા સાહેબે તેમને રૂ. ૧૫૦૦ નું વર્ષાસન બાધી આપેલું.

કાઠિયાવાડ એજન્સીની નોકરી દરમિયાન તેમને કેાંઈ હુંસગરજી નામના સંતનો સમાગમ થયેલો, અને તેના પરિણામમાં તેઓએ યોગ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરેલો. ભોજન ભેટી વેળા તેઓ જ્ઞાન પાળતા, તેમની પ્રકૃતિ સદામંદી હતી, અને પોતાના કલ્યાણ સાથે પરકલ્યાણ કરવાનું તેને વધારે પ્રિય હતું. ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં સાઠ વર્ષની વયે તેમણે સ્વર્ગવાસ કર્યો. તેમને એક પુત્ર તથા ચાર પુત્રી મળી કુલ પાંચ સંતાનો હતાં. જે પૈકી તેમના પુત્ર કેશવલાલે પણ એક મહા રાજદારી પુરુષ તરીકે પોતાના પિતાની કીર્તિમાં વધારો કરેલો છે.

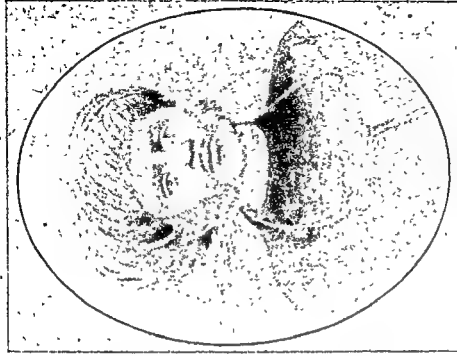
પ્રજ્ઞતિમય જીવનચર્યામાં પણ અવકાશ મેળવી તેમણે શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ-સ્કંધના કુઆ (ચંદ્રાવળી) બે હજાર સાતસો ને ઓગણચાલીસ કડીઓમાં લખેલા છે; એટલું તો નહિ; પરંતુ બીજી કેટલીએક પ્રશુરંગાત રૂપે કવિતાઓ પણ લખેલી છે.

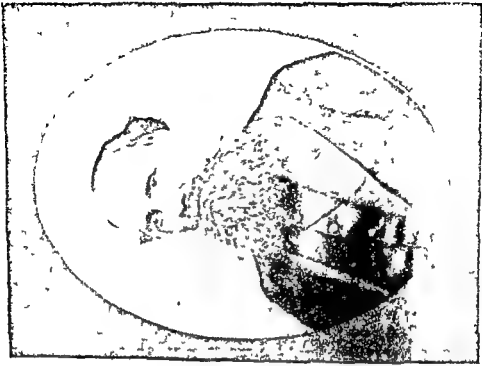

મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામ

સાચી જાણ સચી જાણ

ભોગીલાલ આણેવડિભદ્રામ

જાંસેફ વન સામેરન ટેલર.

કવિ દલપતરામ હાલાવાઈ.

સ્વ. શેઠ પેસ્તનજી ફરામજી કામા. શ્રી. બા. ભોગીલાલ પ્રાણવદલસદાસ.

એમનો જન્મ સને ૧૮૧૫ માં થયો હતો. અને તેમનું મરણ સને ૧૮૯૭ માં મુબમમાં થયું. તેઓ ખાનદાન કુટુંબના પુરુષ હતા. મુબમમાં સ્વર્ગસ્થ વિષ્ણુજીવા બ્રહ્મચારી વેદાંત ધર્મની મહત્તા જતા વવાનો પ્રયાસ કરતા હતા, ત્યારે કંઈમા પોતે બહુ શ્રદ્ધાથી તેનો વારંવાર લાભ લેતા રહેતા. તેમનાપર વેદાંત ધર્મની એટલી તો ઉંડી અસર થવા પામેલી કે, તેમણે વિષ્ણુજીવા બ્રહ્મચારી પાસે ગીતાનું અધ્યયન કરવા માંડેલું. ગીતાનો અભ્યાસ કરી રહ્યા પછી થોડી મુદતે બ્રહ્મચારી સ્વર્ગસ્થ થયા; પરંતુ તેમના ઉપદેશના સંસ્કારો શેઠના મગજમાં ઉત્પન્ન થઈ જવાને એવાજ અંગતતા રહ્યા હતા. તેમણે સને ૧૮૯૫ માં વિષ્ણુજીવા બ્રહ્મચારી વાળી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા છપાવી બહાર પાડી અને ત્યાર પછી થોડી મુદતે દાસબોધ એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધિમાં મુક્યું. તેમનાં એ ઉત્તમ પુસ્તકો માટે તેમને મહુમ શ્રી જ્વેરીલાલ જેવા અને મહુમ સાક્ષર શ્રી મનમુખરામભાઈ જેવા પુરુષોએ બહુ અભિનંદન આપ્યું હતું.

તેમના તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો: (૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું ભાષાંતર (૨) (૨) દાસબોધ. એ બે પુસ્તકો સિવાય તેમણે મરાઠીમાં લખેલા સમાસઆત્મારામ વગેરે બીજા પશુ મર્યાદા છે.

તેમનો જન્મ ગોધરામાં ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં થયેલો. તેઓ જ્ઞાનિએ દશાપોરવાડ વાણિયા હતા. પોતાના પિતાની સાથે જઈ તેમણે મુબમની એક ગૂજરાતી શાળામાં અભ્યાસ કરી, અગ્રેજ ભાષાનું શિક્ષણ એન્ડ્રી-સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુશનમાં લાધેલું. પછી મુબમની શાળાઓમાં નાની નાની પદવીઓ ભોગવી ઇ. સ. ૧૮૪૫ માં અમદાવાદ જઈ તેમણે અગ્રેજ સરકાર તરફથી હાઇસ્કૂલ સ્થાપી. ત્યારબાદ કાઠિયાવાડમાં જઈ અર્ચાંચીન શિક્ષણ પદ્ધતિનો પાયો નાખ્યો. ત્યાં તેમને સ્વ. અશ્વિનાંકર કીકાણી વગેરે વિદ્વાનો તરફથી પશુ સહાયતા મળેલી. કાઠિયાવાડમાં સારી રીતે નોકરી બાળવી તેમણે નિવૃત્તિનિવાસ સ્વીકાર્યો. ગૂજરાતી જૂનાં વાચનમાળા યોજવામાં તેમણે ભાગ લીધેલો ત્યારબાદ વડોદરા રાજ્યના કેળવણીખાતા ઉપર તેમની ખાસ યોજના થઈ; અને ત્યાં તેમણે થ્રમ વેડી રાજ્યનો હેતુ ફલાજીત કરી દીધેલો. પછી તે નોકરી છોડી તેઓ અમદાવાદમાં જઈ વસ્યા હતા. ત્યાં તેમણે 'સ્થાનિક સ્વરાજ્ય' ની અર્ચામાં ઉત્સાહ બરેલો ભાગ લઈ પોતાના નાગરિક ધર્મ પશુ અલ્પ કર્યાં હતા. ઇ. સ. ૧૮૮૯ના ફેબ્રુઆરીની ૧૦ મી તારીખે તેમનું માત્ર એ દિવસના મંદવાડથી મરણ થયું છે. તેઓ સ્વભાવે શાંત તથા વિનયી હતા; અને વિદ્યાપ્રચાર કરવામાં તેમનો ઉમંગ અનુકરણીય હતો.

સંગીતશાસ્ત્રી આદિત્યરામ

ગુજરાત સંસ્કૃતિયત્રેમા શુદ્ધ સંગીતશાસ્ત્રીનો શ્રુતિમનોહર બગીચો સુપ્રસિદ્ધ સંગીતશાસ્ત્રી આદિત્યરામને હથે પહેવનહેલો રચાયેલો હતો. તેમનો જન્મ જૂનાગઢમાં ઇ સ ૧૮૧૯ ના વર્ષમાં થયો હતો. જ્ઞાતિએ તેઓ પ્રત્નોગ નાગર બ્રાહ્મણ હતા તેમના પિતાનું નામ વૈકુંઠરામ હતું આ વૈકુંઠરામ પોતે સંસ્કૃત બાપામાં પ્રવીણ હતા તથા નવા કાગો પશુ રચી શકતા હતા તેમની જો પશુ ઇશ્વરવિનાશ વગેરે માગનિક ગીતો બહુ અચ્છી રીતે ગાઈ શકતી હતી આદિત્યરામના બાળનું નામ હરિરામ હતું અને તે બાળક વચ્ચે ગાઢ મિત્રભાવના બાધા ૨ હોવી હતી.

આદિત્યરામની મુખ્યમુદ્રા તેજસ્વી હતી, અને તેમના બાનવયથીજ તેમની બાની કીર્તિના ચિન્હો તેમાં દેખાતા હતા તેમની આઠ વર્ષની વયેજ તેમની સંગીતપ્રવીણતાના કીર્તિવેષ થવા લાગેલા, અને તે ઉપરથી જૂનાગઢના નવાબસાહેબ બદાશ્વરખાનજીએ તેમને પોતાની કને જોલાવી, તેમની પાસે ગવડારી તેમની કદર કરેલી ધીમે ધીમે નવાબઆદેબની ઓળિ તેમની ઉપર કદમુલ ધાલી જેડી અને તેઓથી પોતે પશુ તે ખાલસંગીત વીરના શિષ્યરૂપ થઈ રહ્યા આદિત્યરામમાં નૈસર્ગિક કવિત્વ હતું, તેથી તેઓ પશુ

પોતાના આશ્રયદાતાનાં ગાયનો રચી રચીને ગાવા દેવાના લાગેતા.

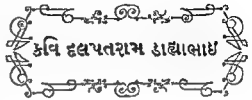
આ પ્રમાણે તેઓ સંગીતશાસ્ત્રની ઉપાસના કરતા હતા, તેટલામાં ૨૫ પડિત ગટુવા લજના પડિતવર પિતા ધણિયામ બઠનો તેમને સમાગમ થઈ આ પો જૂનાગઢમાં તેમની પાસેથી તેમણે સંસ્કૃતમાં પચકાવ્યાદિનો અભ્યાસ કરી, શ્રીમદ્ભાગવતનું પશુ શ્રવણ મનન કરી લીધેનું.

આદિત્યરામે પોતાના બાળવયથી મધ્યસરી ગમ રચવા માંડેવી, અને સંગીત શીખવા અથે તેમની આસપાસ મિત્ર-શિષ્યમંડળ બધાવા માંડેનું મુદ્દમ પર તેમને હાથ અચ્છો હતો સસ્તવતી તથા લક્ષ્મીની કૃપાના પાત્રરૂપ આદિત્યરામ વિપત્તિના વાદળથી ઘેરાયા વિના રહ્યા નહિ તેમના પિતા ગુજરી ગયા, અને તેમના કુટુંબજનો તેની સંગીતપ્રેમી વૃત્તિએ બહુભીતિ રસકાર દષ્ટિથી જોના લાગ્યા પરંતુ તેમનું ધૈર્ય વહીગયુ નહિ ઇ સ ૧૮૪૦માં પોતાના આશ્રય દાતા નવાબનું મરણ થયું, પરંતુ ગાદીએ આવનાર નવાબપુત્રે તેમનું સન્માન જાળવી રાખ્યું, અને તે નવાબ પશુ સંગીતના રિપયમાં આદિત્યરામ ગુરના શિક્ષણથી ઉક્તા હ બની ગયા ઇ સ ૧૮૪૧ માં જામનગરના જોસ્વામી શ્રી પ્રજ્ઞનાથજી સાથે તેમને પરિચય થતા તેઓ જૂનાગઢ છોડી જામનગર ગયા, અને પરિણામમાં જામનગરના જામશ્રી વિભાજીએ તેમને ઇ સ ૧૮૫૨ માં જામનગર જોલાનીને માન સાથે ત્યાં વસાવ્યા શ્રીમજ્જનાથજી મહારાજ સાથે તેમણે

અખિલ ભરતખંડમાં યાત્રા નિમિત્તે પ્રવાસ કરેલા, અને પ્રવાસ દરમિયાન તેમણે દેશ દેશના રાજ્ય મહારાજાઓ તથા વિદ્વાનોમાં પોતાની ડાપ બેસાડી સંગીતશાસ્ત્રી તરીકે અદ્વિતીય માન મેળવેલું.

આદિત્યરામે સંગીતશાસ્ત્રનો પુનરુદ્ધાર કરેલા છે, એટલું તો નહિ પરંતુ “સંગીતાદિત્ય” નામનો અથ લખી કાનનશાસ્ત્ર સંગીતના વિષયમાં પ્રવેશ પામી ગયલા હોયો દૂર કરનાનો મહાભારત પ્રયત્ન કરેલો છે. પ્રાચીન સંગીતના નિયમોના ચર્ચ ગયતો લેખ, રાગોમાં પેઠેની વર્ણસ કરતા તથા તાનમાં પડી ગયેલી તૂટ, એ સર્વને ગણિતની ગણતરીથી સુધારી, તેમણે સંગીતશાસ્ત્રને રાજ્ય ગારેલું છે. આ તેમનો “સંગીતાદિત્ય” અથ ઈનડ તથા આ દેશના સંગીતનિદોષથી અચ્છી પ્રશંસાને પામેલો છે. સંગીતવિષયક શબ્દો તેમાં સ્વરસ સમજાવી આપી, ઉદાહરણોથી તેને સ્પષ્ટ બતાવી છે. સંગીતાદિત્ય માટે નવી લકિત-ઉદેશની કવિતાઓ થયું તેમણેજ લખેલી છે તે અથ વિવિધ રસાલ કાર્યો ભરપૂર છે. આદિત્યરામ રૂપી સંગીત-આદિત્યથી અખિલ હિંદુસ્તાનમાં સંગીતનિયમ પ્રકાશી ઉઠ્યો છે, અને એજ તેમનો કારિત્યબ છે. સસ્ત્રુત, હિંદી, ગૂજરાતી, તથા કારસી ભાષાનું તેમને સાર જ્ઞાન હતું તથાપિ, તેમણે અખિન દેશનું કંઠાણ કરવાના હેતુથી હિંદીમાંજ તે અથ લખેનો છે. તેમને કેશનનાલ તથા લક્ષ્મીદાસ, એ નામના બે પુત્રો છે, અને તે બંને સંગીતના વિષયમાં કુશળતા ધરાવે છે.

ઈ સ ૧૮૮૦ માં ૬૧ વર્ષની વયે આ સંગીતનો બાનુ હોલનાથો હતો.

શુજર સાહિત્યનો પુનરુદ્ધાર કરવાને જે જે મહાપુરોષોએ ભગીરથ પ્રયત્ન કરેલો છે, તેમાં કવિ દલપતરામનું નામ પ્રથમ વગમાં આવે છે. તેમનો જન્મ કાઠિયાવડના વઢવાણ શહેરમાં ઈ સ ૧૮૨૦ ના વર્ષમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ડાહ્યાભાઈ તથા તેમની માતાનું નામ અમૃતબાઈ હતું. શાલિયે શ્રીમણી બ્રાહ્મણ હતા. ઈ સ ૧૮૨૮ થી તેમણે સામવેદનો અભ્યાસ ગ્રામમાં, અને ગામની નિશાળમાં જઈ અકશિક્ષણ તથા વાતક્ષરીજ્ઞાન લેવા મારેલું. ઈ સ ૧૮૩૩ માં વઢવાણમાં તેમનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું હતું. બાળવયથી બુદ્ધિશાળી તો હતા, તેથી તેમણે કમળોચિની, તથા હરિ: તિ, નામની બે વાર્તાઓ દેહદરા, એપાઈમાં લખી નાખી. ઈ સ ૧૮૮૦ માં મૂની ગામમાં જરાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા તેમણે રામીનારાયણ ધર્મનો અંગીકાર કર્યો. પછી લા મૂડીમાંજ રહી તેમણે પિંગળશાસ્ત્ર તથા અન કારશાસ્ત્રનો જ્ઞાન દરવામી કને રહી અભ્યાસ પૂરો કર્યો. આ પ્રમાણે

ખેલો. ઇ. સ. ૧૮૪૦ થી તેમને કાન તરીકે માન મળવા લાગ્યું, અને ઇ. સ. ૧૮૪૫ માં તેમણે અમદાવાદમાં જ્યાં સારસ્વત વ્યાકરણ તથા કુવલયાનંદનો અભ્યાસ કરી લીધો. સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈની મારફત તેઓ ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં કાર્પસ સાહેબના પરિચયમાં આવ્યા, અને કવિના બાવી ઉંદયનું ખીજ રોપાયું. ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં તેમણે સરકારી નોકરીમાં પોતાનું નામ નોંધાવ્યું. કાર્પસે સ્થાપેલી 'ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની' અભિવૃદ્ધિ કરવામાં કવિશ્રીનો મહોટો હાથ હતો. તે સોસાયટીનું કામ કાર્પસ સાહેબની ગેઠાજરીમાં, સિધ્ધિ પડી જતાં, તેમને તે કામ ઉપર નિયોજવામાં આવ્યા. પોતાની કવિતાઓથી લોકપ્રિયતા મેળવી તેમણે તે સોસાયટીની ચાપણ વધારવા ધણે પરિશ્રમ વેઠ્યો. ગુજરાતિનો વિકાસ કરવા 'શુદ્ધિપ્રકાશ' નામનું માસિક કાઢી તેમણે જનસમાજમાં વાંચવા લખવાની રીતિ ઉત્પન્ન કરી. કાર્પસ સાહેબે તેમની મદદથી 'રાસમાળા'નું પુસ્તક લખેલું. અને 'કાવ્યહોદન' નામનું મહોટું પ્રાચીન કવિતાઓનું પુસ્તક પણ તેમણે જ તૈયાર કરેલું છે. ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં તેત્રવ્યાધિ થઈ આવ્યાથી તેઓને મુંબઈ જવાનું થતાં, તેમણે પારસીઓની 'ગાનવર્ધક' તથા હિંદુઓની 'શુદ્ધિવર્ધક' સભાઓને પોતાની કવિતાઓનું આરવાદન કરાવેલું; અને તેના બદલામાં તેમને ઇનામ પણ મળેલું. ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં તેમને સર. ડી. સી. હોપસાહેબની બલામણુ ઉપરથી નામદાર વિક્ટોરિયા મહારાણીએ સી. આ. ઇ. નો માનપદ ધલકાળ આપે-

લો. કાઠિયાવાડનાં દેશી રાજ્યોએ પણ તેમની અચ્છી કદર કરેલી હતી. જૂની ગૂજરાતી વાચનમાળામાં દેખાતી તેમની અનેક કવિતાઓ તથા તેમનું બનાવેલું દલપત કાવ્ય જોવાથી માલૂમ પડે તેમ છે કે, તેમણે ત્રિવિધ વિષયો ઉપર સાદી, સરલ, ઉપદેશાત્મક બાનીમાં પોતાના વિચારો કવિતાઓ દ્વારા જણાવેલા છે. સર્વને મીઠી લાગે તેવી શાંત, સુધારના બોધવાળી પરંતુ વ્યવહાર કુશળતામાં સર્વ પ્રિય વસ્ત્રાભરણુથી સમર્પાદ બનેલી, સાધારણજીવિની જનસમાજથી સમજી રાકાય તેવી પણ શુદ્ધ, ધરમ્યુ શબ્દોથી શોભિતી, તેમની કવિતાઓ સર્વનાં મનને રંજિત કરનારી છે. વાણીપ્રવાહ અસ્પષ્ટિત છે; ઉછાળો તો તેમાં દેખાતોજ નથી ઝડઝમક તથા પ્રાસાનુપ્રાસ, દૃષ્ટાન્તો તથા સાદા પણ સચોટ અલંકારોથી તેમની કવિતાઓ ધારેલાં ફળ ઉપજાવી શકે તેમ છે. મર્મજી વાક્યરચના તથા "ચતુરાઈ" એ બન્ને તેમની કવિતાનાં લક્ષણો છે. કવિ નર્મદના તેઓ એક પ્રકારના પ્રતિસ્પર્ધી-વિરોધી હતા.

કવિ દલપતરામ સુધારના ઉપદેશક પણ હતા; પરંતુ તેમનો સુધારો દહીં દૂધમાં પગ રાખનારો, લોકજાતિને ઓળખીને કામ લેનારો હતો. તેમણે ગૂજરાતી ભાષા ઉપરાંત હિંદી ભાષામાં પણ 'શ્રવણાખ્યાન' વગેરે કાવ્યો લખેલાં છે. વિવેચક નવલરામ તેમની કવિતાઓનું લક્ષણ "સહારજિની" શબ્દમાં બાંધી લે છે.

તેમનું મરણ ઇ. સ. ૧૮૯૮ માં માર્ચની તા. ૨૫ ગીએ થયું છે. તેમને પાંચ પુત્રો તથા

ચાર પુત્રીઓ મળી નવ સતાનો થયાં છે. કવિતાને લોકપ્રિય બનાવવાનું માન તેમનેજ છે.

જૈનસેક વૈન સોમેરેન ટેલર.

તેમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૨૦ ના જુલાઈ માસમાં દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાં આવેલા બેલગામ શહેરમાં થયો હતો. તેના પિતાનું નામ જૈનસેક ટેલર હતું. જાતે અંગ્રેજ હતા. જૈનસેક ટેલર હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મોપદેશક થઈને આવ્યા હતા. સોમેરેન ટેલરે ઈંગ્લંડના ઈસેક્સ પ્રગણામાં આવેલા ઓગરની નિશાળમાં ચોડાં વર્ષ અભ્યાસ કરી, ઝલાસગોના શાળામંડળની બી. એ. ની પદવી ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં મેળવેલી. ત્યારબાદ તેઓ પશુ હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મોપદેશક થઈને આવેલા, અને ગૂજરાતમાં રહેલા. ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં તેઓનાં પહેલીવારનાં લગ્ન ઈલાહા પ્રિયંબી સાથે થયલાં, તેનાથી તેને ત્રણ પુત્રો થયલા. તે બીનું મરણ ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં થયું, જ્યેટલે ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં તેમણે ૫૨ીથી લગ્ન કરેલું. આ તેમના બીજા ધરથી તેમને ત્રણ પુત્રો તથા બે પુત્રીઓ સાંપડેલ.

ઈ. સ. ૧૮૬૦ ના વર્ષમાં તેમના લેખો ગૂજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધિને પામ્યા. ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં તેમણે ગૂજરાતી ભાષાનું જ્ઞાનરણ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં તેમણે

ઈશ્વરસ્તુતિનાં પદો ગૂજરાતીમાં લખી પ્રસિદ્ધિમાં મુકયાં. ૨૫૦ શાસ્ત્રી મળવાસની સહાયતાથી તેમણે ગૂજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ વધારેલો, અને ધાતુસંગ્રહ નામનું પુસ્તક લખવામાં તેમણે તે શાસ્ત્રીજીની સાથે કામ પશુ કરેલું. તેમનું મરણ ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં સ્કોટલેન્ડના એડિન્બરો નગરમાં થયું છે. તેમનું જીવનવર્તો કયાંય પશુ લખાયલું નથી; પરંતુ ઉપલી દહીકત અંગે તેમના પુત્ર પાસેથી મેળવી શકાતા હોય.

મણિશંકર જટારાંકર કીકાણી.

સાક્ષર સુધારક મણિશંકર જટારાંકર કીકાણીના જન્મ જૂનાગઢમાં ઈ. સ. ૧૮૨૨ માં થયો હતો. તે શરીરે દેખાવડા હતા. ૭ વર્ષની વયથી તેમણે ગામડી શાળામાં બન્યુવા માંડેલું. પછી તેમના વિદ્વાન માતુલ જગવાનલાલ મદનજીએ તેમને નોકરીમાં પ્રવેશ કરાવેલો. ઈ. સ. ૧૮૩૮-૩૫ માં તેમનું લગ્ન થયલું. આ લગ્નથી તેમને પાંચ સંતાનો થયલાં-જે પુત્રો તથા ત્રણ પુત્રીઓ, તેમના પુત્ર વિજયશંકર સારી ફળવણી પામેલા, અને વ્યાયામમાં તેઓ કુશળ હતા. તેમનું છેલ્લું ઊંઢરું જયગોરો પોતાના વિદ્વાન પિતાથી ઉચ્ચ પ્રકારની વિદ્યાસંસ્કાર પામેલી, જ્યેટલું તો નહિ, પરંતુ મણિશંકરે તેનાથી પ્રસન્ન થઈ તેનું નામ જોડી “ જોડી પહેનની પાઠાવલિ ” એ નામનું કવિતાનું પુસ્તક

લખી પ્રસિદ્ધ પથુ કૅલુ ધ સ ૧૮૩૭ મા તેમણે કાઠિયાવાડમાં રહેતા બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિનો કચેરીમાં નોકરી લીધી ધ સ ૧૮૭૩ મા આખા હિંદુસ્તાનમાં પ્રવાસ કરી તેમણે પોતાના અનુભવોની નોંધ કરી લીધી છેવટ એન્જનીની ટ્રેડર (ખાનગી) ની જગ્યા ભોગવી, એવા મુકત થઈ, વર્ષોસન લઈ પોતાની માતૃભૂમિમાં જઈ રહ્યા જૂનાગઢમાં રહેતા હતા તે વખતે તેમને પ્રાચીન ઇતિહાસ વિષે શોધ યોગ કરવાનું કામ તે રાજ્ય તરફથી સોંપવામાં આવેલું, અને તેમણે પૂરી પાડેની હકીકત । ભગવાનલાલ સ્વપ્નિરામ કૃત ઇતિહાસમાં તથા કાઠિયાવાડ સર્વે સમ્રાટ નામક અગ્રેજી પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થવા પામી હતી ધ સ ૧૮૮૪ મા તેમનું મરણ થયલું

કવિ દનપતરામે તેમની તરનસાની તરીકે પ્રશંસા કરેલી છે, વિવેચક નવનરામે તેમને “ કાઠિયાવાડના સર્વોપરિ વિદ્વાન ” નું વિશેષણ આપેલું છે, સુધારાના ઇતિહાસમાં તેમને કાઠિયાવાડના ‘ આઘસુધારક ’ તરીકે રા ન ભોળાનાથ ચરિત્રમાં સ્થાન આપવામાં આવેલું છે, કવિ નર્મદાશ કરે તેમને બાપા જ્ઞાનના વિષયમાં પ્રમાણુ રૂપ માનેલા છે તેમના મરણનાદ રાજકોની રાજકુમાર કૅલેજના સુપ્રસિદ્ધ પ્રિન્સિપાલ મેકનાઈન સાહેબે તથા કાઠિયાવાડ ગૂર્જરાતના તેમના પ્રસસકોએ એક મહોટો નાણાનો ભડોળ એકઠો કરી તેમના નામથી મુળદના શાળામ ડગમાં શિષ્યવર્તિત સ્થાપી છે, અને વની ક્યુલર સોસાયટીદ્વારા સરકૃત ગ્રંથોનાં ભાષાન્તર કરાવી ઇનામ આપવાનું પથુ કરાવેલું છે

મણિશ કરનો સુધારો નિવૃત્તિ પ્રધાન પ્રવૃત્તિ ધર્મની ઉપર રચાયેલાં હોય વેદધર્મમાં તેમની અગ્રગ્રંથા હતી ધ સ ૧૮૩૫ ના વર્ષથી તેમણે સુધારાનો જ્વજ ફફડાવવા માડેલો યુક્તિનો ઉપયોગ કરી જૂના વિચારને નવા વસ્ત્રો તેઓ પહેસરી શકતા હતા “ પહેલેથી ખૂબ વિચાર કરી ડગ બરત્તે દાનાએ હો ” એવો તેનો ઘોષ હતો પોતાના ઉદ્દેશો ફતીમૂત કરવા અથે તેમણે ધ સ ૧૮૫૪ માં “ સુપથ પ્રવર્તક મડળ સ્થાપેલું ધ સ. ૧૮૩૬ મા તેમણે મનશાસ્ત્રોની નિશ્ણતા “ પેષેરી ” પરદેશગમન કરવાના પક્ષમાં હતા, અને રન મહિપતરામને તેમણે પક્ષ કરેલો “ મુલા પાછળ રડવાકૂટવાના ” રિવાજ વિષે તેમણે એક લેખ પથુ લખેનો વિધવા પુનર્વિવાહની તેઓ વિરૂદ્ધ હતા, તથા પિ બાગવતના તેઓ કદા શરૂ હતા અર્થાત્ સુધારાના પ્રત્યેક વિષય ઉપર તેમણે પુષ્કળ કહેવું છે-લખેવું છે

ધ સ ૧૮૫૦ મા “ નાગર મડળી ” સ્થાપી તેમણે જ્ઞાતિસેવા કરવાનું શરૂ કરેલું “ ઉચી પકિતની કેળવણી ” લેવાથી થતા લાભ તેમણે અચ્છી રીતે સબજાવેલા

આખા કાઠિયાવાડના ઇતિહાસઉપરાંત તેમણે (૧) પ્રાચીન આર્યોના સુધારા (૨) ગ્રંથકરો તથા અસ્થાસ (૩) આર્યપ્રભ (૪) મૂર્તિપૂજન અસ્તિત્વ (૫) ઈવરનુ અસ્તિત્વ (૬) શારીર વિકાસ, (૭) ગૌરવતથા (૮) વનસ્પતિ સમ્રાટ (૯) વેદવિભાગ થયાનું વર્ષ, (૧૦) પ્રાચીન બુ ગોળ (૧૧) અરજી લખવાની પદ્ધતિ (૧૨) મધુ પર્ક (૧૩) ગૌતર, (૧૪) બુગોળ વિષય તરના

કાલવિભાગ, (૧૫) જ્ઞાનામુખી, (૧૬) વેક (૧૭) માનવીભાષા નિબંધ વગેરે અનેક પ્રકારના વિષયો ઉપર પુઠકો લખેલું છે. વળી ભાષાનાં તમામ અંગોપાંગ ઉપર તથા જ્યોતિષ-નૈવેદ્યના વિષયો ઉપર પણ તેમના અનેક લેખો જોવામાં આવે છે. વળી તેઓએ અનેક જુરસાદાર, સ્વદેશાભિ-માનની ભાવનાથી ભરેલી કવિતાઓ પણ લખેલી છે, અને તે પ્રસિદ્ધ પણ ઘડી ચૂકી છે. સૌરા-ષ્ટ્રદર્પણ, વિજ્ઞાનવિલાસ વગેરે અનેક માસિકપત્રોની યોજનામાં તેમનો ધણો હાથ પણ હતો. પંડિત ડા. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી, સ્વઃ આચાર્ય વલ્લભજી હરિદાસ વગેરે પુરાણપરંપરા તેમના શિષ્ય કહેવાયવામાં આનસમજતા હતા. તેમના તમામ લેખો હાયામાં નથી; પરંતુ જે તે પ્રસિદ્ધિમાં આવે તો ગૂજરાતના સુધારા તથા સાહિત્યના ઇતિહાસને લાભકારક નીવડાવેલા રહેશે નહિ એવો નિઃસંદેહ. આ લેખકે પોતે " સાક્ષર સુધારક મણિચંદ્ર ધીઠાણી " એ ના-મનો એક મહોટો લેખ ત્રીજી સાહિત્યપરિષદ્ આગળ રજુ કરેલો; પરંતુ તે સ્વીકારાયેલો છતાં પ્રસિદ્ધિ પામી શકેલો નહિ.

 જ્ઞાનાનાથ મારાભાઈ દિવેડીઆ.

ગૂજરાતમાં પ્રવર્તી રહેલ અધોધુનીના સમ-યમાં એટલે ઇ. સ. ૧૮૨૩ માં જ્ઞાનાનાથનો જન્મ વડોદરામાં રહેતા પોતાના રાજનીતિનિ-

પુણ્યપિતા, વડોદરાની અંગ્રેજ રેસીડેન્સીના વિ-શ્વસ્ય દશતરદાર સારાભાઈના ઘરમાં થયો હતો. પિતાપાસેથી બાળવયમાંથી શરૂ કરી ભાષાનું શિક્ષણ લઈ, તેઓ પોતાના પિતા સેવામુક્ત થઈ અમ-દાવાદ ગયા, ત્યારે તેમણે એક ખાનગી અંગ્રેજ નિયામમાં પ્રવેશ કરેલો. સંસ્કૃત તથા મરાઠી ભાષાનો પણ અભ્યાસ કરી લીધેલો. ૫૭ી સુર-તથી જળમાર્ગે મુંબઈ જઈ મુનસફની પરીક્ષા આપી. સરકારી નોકરીમાં કામલ થતાં ઉમરદેના મુનસફ નિમાયા. ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં તેમને સુર-તમાં પ્રિન્સિપલ સદર અમીનની જગ્યા મળેલી. એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર ચઢતા પ્રકારની નોકરી કરી તેઓએ ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં પેન્શન લઈ નિવૃત્તિનિવાસ સ્વીકારેલો. કચ્છના દિવાનપદ મારે એ જણ વખત આમંત્રણ થયેલું, પરંતુ તે પદ તેમણે સ્વીકારેલું નહિ. તેમણે પોતાની નોકરી એવી તો એક નિષ્ઠા તથા કાવ્યલિપિતથી કરેલી કે, તેના બદલામાં તેમને અંગ્રેજ સરકારે રાવજહાદારનો છદ્દકાળ, તથા દક્ષિણના બીજા વર્ગની સરદારી, તથા ઇ. સ. ૧૮૭૭ ના દિલ્હી-દુઆરને પ્રસંગે એક સર્ટિફિકેટ પણ આપેલ. ઇ. સ. ૧૮૮૨ થી તેઓ અમદાવાદની મ્યુનિ-સિપેલિટીના અંગજીત થયેલા; સરકાર તરફથી નિમાયથી જુક કમિટીના સભાસદ હતા. અમદા-વાદ ટ્રિસ્ટકટ લોકલ બોર્ડના તેઓ મરણપર્યન્ત સભાસદ રહ્યા હતા.

હવે પ્રકારના નાગરિકધર્મો બળવાથી તેમની જેટલે અંગ્રે પ્રખ્યાતિ થયેલી છે, તેનાં કરતાં અધિક અંગ્રે તેમનું નામ અન્ય રીતે ચિર-

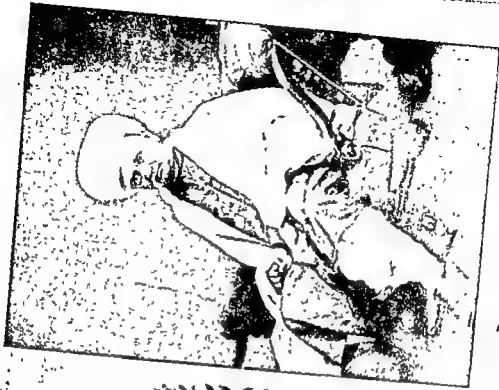
સ્થાયી થવા પામેલું છે. તેમના પિતાને પ્રજા-
પામાં કવિતાઓ બનાવવાનો શોખ હતો; બોળા-
નાથને ગૃહસ્તી બાપામાં કવિતાઓ બનાવી,
પોતાના અન્તર્ગત વિચારોને પ્રસિદ્ધિમાં મુકવાનું
ગમેલું. ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના વર્ષથી તેમણે કવિતા
રચવા માંડી છે. ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં તેમણે શા-
કુન્તલનું બાપાન્તર કરવા માંડેલું; પરંતુ તે તેમણે
પાછળથી છોડી દીધેલું. ઇ. સ. ૧૮૭૦ થી
“ હૃદય પ્રાર્થનામાળા ” નાં પદો તેઓ રચવા
લાગેલા. તે પદોની બાપા શુદ્ધ તથા પ્રૌઢ છે;
તેમાં પ્રદર્શિત થયેલા વિચારો પણ પ્રૌઢ અને
નિર્ભળ છે. સાધારણ સુદ્ધિનાં તથા પડિતવર્ગનાં
મનુષ્યોને તે પદો પ્રિયલાગે તેવાં મનોહર તથા
માલુ છે. આ “ હૃદય પ્રાર્થનામાળા ” તેમણે અ-
મદાવાદની “ હૃદય પ્રાર્થના ” સમાજને અગ્રેજ
રચેલી. તેમના બીજા પુસ્તકનું નામ “ અર્ચ-
માળા ” છે. બાપા પણ સરલ અને શુદ્ધ
છે. આ બધી કવિતાઓ ધર્મવિષયક
છે. એ ઉપરાંત તેમણે સંસાર સુધારાના
સંબંધમાં પોતાના “ સત્યવિશેષ ” નામના
અંકમાં તે અક્ષરમેળ હંદમાં જે કવિતા મુકેલી
છે, તે કવિતા તેમની કવિત્વશક્તિના સંબંધમાં
ધણું ઠીક રાકે તેમ છે. પદ ઉપરાંત ગદ્યમાં પણ
તેમણે લખેલું છે. તે ગદ્ય લેખોની બાપા પણ
પ્રૌઢ, મધુર તથા શુદ્ધ દેખાય છે. એ કે ગદ્યમાં
તેમનો કોઈ અંક નથી, તથાપિ પોતાના સમયને
લગતી કેટલીક બાબતોને બાબતોની તેમણે
નોંધ લખી રાખેલી છે. સ્વ. રા. સા. મહિપત-
રામનો સાતિમાંથી જાદિબકાર થયેલો, તે વખતે

તેમણે તેમનો પક્ષ કરી પોતાના સાતિય-
ઓને ઉપદેશ આપવા સારૂ ઇ. સ. ૧૮૬૬
માં “ નામગિર ” નામનું પુસ્તક લખેલું. તે
ઉપરાંત તેમનાં રચેલાં “ વિદ્યાપ્રદાશ ” વિદ્યા
તથા અક્ષરશાસ્ત્ર, તથા પ્રતાદિનાં બાપાન્તરો
હજી અપ્રસિદ્ધ રહેલાં છે.

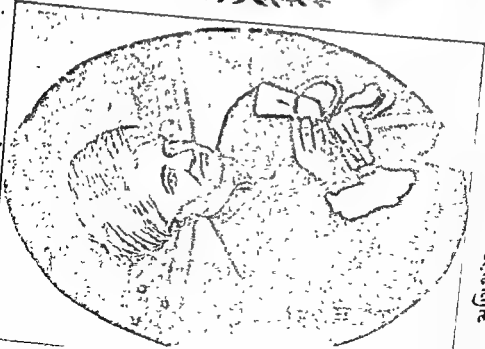
બોળાનાથ મૂર્તિપૂજની વિરૂદ્ધ હતા; સંચાર
સુધારાના મુસ્ત હિમાયતી હતા. વેદાંત મતને
તેઓ નારિતકવાદની સમાન લેખતા હતા. સત્ય
ધર્મરૂપર ભક્તિભાવ રાખતા હતા. ઉન્નત
નીતિભાવનાને મનુષ્યજીવનનું રહસ્ય લેખતા
હતા.

બોળાનાથને પોતાના સમકાલીન સુધારકો
તરફથી સારાં સાહાય્ય મળેલું. કાઠિયાવાદના
સુપ્રસિદ્ધ “ વીરસુધારક ” મણિરામર કાઠિયાએ
તેમનો સખળ પક્ષ કરેલો, અને એ ઉભય વિદ્યા-
રસિક તત્ત્વશીલકો વચ્ચે દૃઢ મિત્રભાવના
બધાઈ હતી. સુધારાના ઇતિહાસના કોઈ પણ
લેખકને આ ઉભય વિદ્વાનોના લેખો એક
મજાળ સાધનરૂપ થઈ પડે તેવા છે. ઇ. સ. ૧૮૮૬
ના એ માસની ૧૧ મી તારીખે તેમણે દેહત્યાગ
કરેલો છે. તેમને છ પુત્રો તથા ચાર પુત્રીઓ
મળી દસ સંતાનો થયાં હતાં, પરંતુ તેમાંથી
હાલ સ. નરસિંહરાવ તથા કૃષ્ણરાવ એ બે
પુત્રો તથા બે પુત્રીઓ હયાતી ધરાવે છે.

ભોળાનાથ સારાભાઈ દિવસીઆ.

મણિશંકર જલારાજ દેસાઈ

રા બા મોહનલાલ રા અવેરી

રા સા મહિપતરામ રૂપશમ.

૨ા બા મોહનલાલ રણછોડદાસ ઝવેરી

૨ા બા મોહનલાલ રણછોડદાસ ઝવેરીનો જન્મ ભરૂચમાં ૯ સ ૧૮૨૮ માં થયો હતો. શાંતિએ તેઓ દશામોઢ વાણીઆ હતા તેમના પૂર્વજોનો ઇતિહાસ ગૂજરાતના કેળવણીના ઇતિહાસ યારાખરજ લેખી શકાય તેમ છે. સંસારસુ ધારાના વિષયમાં પશુ તેઓ આગળ પડતો ભાગ લેનાર હતા. મોહનલાલના જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ સારી હતી.

૯ સ ૧૮૩૮ માંથી મોહનલાલે ભરૂચની નિશાગમાં શિક્ષણ લેવું શરૂ કરેલું ત્યાર પછી સુરતમાં ૯ સ ૧૮૪૨ માં પહેલી અંગ્રેજી નિશાળ સ્થપાવાથી તેમાં તેઓ દાખલ થયા ત્યાં બે વર્ષ અભ્યાસ ચલાવી તેઓ મુળપત્ર જાહેર એલિફન્ટાન ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં દાખલ થયા, અને તેમને ત્યાં માસિક રૂપિયા ૧૦ ની સિબ્સિડિટી મળેની ગણતરીના શરૂથી કનેથી તેમણે સરકારી ભાવાનુ શાન પ્રાપ્ત કરેલું એ પછી પૂર્વોક્ત ઇન્સ્ટિટ્યુટને અંગે ટ્રેનિંગરફૂલ ઉઘાડવામાં આવી, તેમાં ગણિતશિક્ષક તરીકે તેમણે નોકરી લીધી તે અરસામાં ત્યાં “સ્ટુડન્ટ્સ નિટરરી એન્ડ સાયન્ટિફિક સોસાયટી” ની સ્થાપના થઈ, એટલે તેઓ દાદાભાઈ નવરોજી, બાળગ ગાયરશાસ્ત્રી વગેરેની સાથે તેમાં કામ કરવા લાગેના પછી ૯ સ ૧૮૪૦ માં એલિફન્ટાન રફૂલમાં ગણિત શિક્ષકની

જગ્યા તેમને પ્રાપ્ત થઈ ત્યારબાદ સુરત હાઈસ્કૂલમાં પહેલા મદદનીશ નિમણના છેવટે તેમને કેપ્ટુરી એ ઇન્સ્પેક્ટરનો હુદો પ્રાપ્ત થયો, અને તે જગ્યા ઉપર ત્રીશ વર્ષ પર્યાન્ત અચ્છી રીતે રહી રાજ્ય-પ્રજાની સેવા કરી હતી. ૨૫ મોહનલાલ એટલે અરે તો લોકપ્રિય થઈ પડ્યા હતા કે અમે તે કેપ્ટુરી પરીક્ષા લેવા જતો તો તે પશુ “મોહનલાલનાઈ ના નામથી યોગબાનો હતો.

નોકરીની સાથે તેઓ શુદ્ધિવર્ધક સભા, શાન પ્રસારક સભા વગેરે સંસ્થાઓમાં અંગ્રેજરૂપે કામ કરતા હતા. અંગ્રેજ સરકારે તેમની કદર કરી તેમને રાવસાહેબ તથા રાવખડાદાસના ઇલકામે પશુ આપ્યા હતા. ગૂજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ સુવ્યવસ્થિત કરવાના હેતુથી હોંડાપ સાહેબે વાચનમાળા તૈયાર કરવા એક કમિટી નિયોજીલી, તેમાં ૨ા સા ભોગીનાલ, કનિ હલપતરામ, પ્રાણુલાન મયુરાદાસ, મહિપતરામ નીતક વગેરેની સાથે ૨ા સા મોહનલાલ પશુ મોઢવામાં હતા. સરકારે શુક કમિટીના પશુ તેઓ અગ્ર ભૂત હતા.

કેળવણી ખાતામાં નોકરી કરતા પશુ તેમણે સાક્ષરશ્વર ગણેલું સ્ત્રી કેળવણી તથા ઇનેડ્રિક ટેલીગ્રાફ વગેરે વિષય ઉપર તેમણે પોતાના ‘શુદ્ધિવર્ધક’ ગ્રંથમાં લખેલું છે. એ સિવાય (૧) મરાઠી જખ્ખર ભાગ ૧-૨, (૨) ઇન્ડો-ડો ઇતિહાસ નામના પુસ્તકો પશુ તેમણે લખેલા. મીનસાહેબને ‘ગ્રીન્સ ફ્રેન્ડ્ઝ’ તથા ‘ગ્રીન જોગોનિદા’ના પુસ્તકો લખવામાં તેમણે મદદ આપેલી, એટલું તો નહિ પરન્તુ તેમણે એહમ

સાહેબનો 'મિલેનિકલ પ્રોબ્લેમ્સ' નો તરજુમો પથ્ય કરી આપ્યો હતો. વડોદરા રાજ્ય તરફથી વાચનમાળા તૈયાર કરવા માટે પથ્ય તેમને કામ સોંપવામાં આવેલું.

તેમનો સ્વર્ગવાસ ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના જુલાઈ માસમાં થયેલો છે. તેમના પુત્ર રા. રા. કૃષ્ણલાલ પથ્ય પોતાના સાહિત્યપ્રેમને માટે સુપ્રસિદ્ધ છે.

શિક્ષાગુરુ સુધારાવીર મહિપતિરામનો જન્મ
સુરતમાં ઇ. સ. ૧૮૨૬ ના ડીસેમ્બરની ત્રીજી તારીખે થયો હતો. તેના પિતાનું નામ રૂપરામ ઉમીયારામ નીલકંઠ, હતું. જ્ઞાતિએ વડનગર નાગર ગૃહસ્થ હતા. તેમની માતા તેમને દોઢ વર્ષના મુકી ગુજરી ગયાં હતાં. પોતાના પિતાના કાકા શ્રીમંત હતા, તેથી તેમની જન્મ સમયની રિયતિ સારી હતી; પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૩૬ માં સુરતમાં મોટી આગ લાગેલી તેથી ઘરબાર વગેરે તમામ મિલકત બળી ગઈ, અને પરિણામમાં તેમના પિતા ગરીબ ગઈ ગયલા. તેમના પિતા રૂ. ૬ ના માસિક પગારથી જકાત ખાતામાં નોકરી કરતા હતા. છ વર્ષની વયથી તેમણે વિદ્યાર્થીજીવન આરંભેલું. ગામડી નિશાળમાં ગૂજરાતીનો અભ્યાસ કરી ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં તેમણે

મુબઇના એલિફન્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં ત્રીજા વર્ષની પરીક્ષા ઉપે નંબરે પસાર કરેલી. તેમણે નિશાળ ખાતામાં ટુંકા પગારની નોકરી કરતાં કરતાં પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારેલો. ઇ. સ. ૧૮૫૦ ના અરસામાં તેમણે સુરતના "પર હેન્ગાર" નામના પત્રનું અધિપતિપદ સ્વીકારેલું. ત્યાર બાદ મુબઇ જતાં તેમણે સુદ્ધિવર્ધક-સલા, જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી વગેરે વિદ્યાવિલાસી સંસ્થાઓમાં સાગ લેવા માંડેલા. સુધારક કરસનદાસ મુળજીની ગેરહાજરીમાં તેમણે 'સત્યપ્રકાશ' પત્ર ચલાવવાનું પથ્ય માથે લીધેલું. ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં તેમને અમદાવાદ હાઇસ્કૂલના હેડ-માસ્ટરની જગ્યા મળેલી; અને ૧૮૫૬ થી તેમણે ડેપુટી એ. ઇ. નું કામ કરેલું. એજ વર્ષમાં તેમને અંગ્રેજ સરકારે રાવસાહેબનો ઇલકામ જણેલો. ઇ. સ. ૧૮૫૮ થી તેઓ સર ડી. સી. હોપના પ્રમુખપણા નીચે ગૂજરાતીવાચનમાળા રચવા માટે નિમાવેલી શુક-કમિટીમાં કામ કરવા લાગેલા. ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં તેમને પ્રાથમિકશાળાના શિક્ષકોને કેળવવાનું કામ શી. ખવાબચેઈ ઇન્સ્ટ્રક્શન બોર્ડલવામાં આપ્યા હતા. ઇન્સ્ટ્રક્શન બોર્ડ આવતાં તેમનો જ્ઞાતિમાંથી બેદિબકાર થયેલો, અને અનેક દુઃખો તેમને વેઠવાં પડેલાં. તે નિમિત્તે ગૂજરાત કાઠિયાવાડના નાગરોમાં પક્ષો બંધાયેલ ગયેલા. ઇ. સ. ૧૮૬૧ ના વર્ષથી તેઓ અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કોલેજના મુખ્યાધ્યક્ષ નિમાવેલા, એટલું તો નહિ પરંતુ કેળવણી ખાતાના હાઇકોમિશનરના પદે પણ તેમને નિયોજવામાં આપ્યા હતા. આ બન્ને

જગ્યા તેમણે પોતાના મરણ પર્યંત ઇ. સ. ૧૮૬૧ સુધી ભોગવી હતી. ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં તેમને અંગ્રેજ સરકારે સી. આ. ઇ. નો ઇત્કાળ અક્ષેપો હતો.

તેમની પત્નીનું નામ પાર્વતીકુંવર હતું, અને તેઓ ગુજરાતી ત્યારે તેમણે ત્રણ પુત્રો—અનુભાઈ, ગુણીભાઈ તથા રમણભાઈ મુકયા હતા. સ્વં કુર્ગીરામ મહેતાજી, કરસનદાસ મૂળજી, કવીશ્વર દલપતરામ વગેરે તેમના અંગત મિત્રો હતા. સુધારાના કામમાં તેમને ઉપરના પુરોષો ઉપરાંત સ્વં ભોળાનાથ સારાભાઈ, સ્વં મણિરાંકર કીશોરી વગેરે વિદ્વાનો તરફથી સંપૂર્ણ સાહાય્ય મળેલું હતું.

રા. સા. મહિપતરામનું શિક્ષકજીવન જોડેલે અંશે ઉચ્ચ હતું, તેટલે અંશે તેઓ નાગરિક ધર્મ પણ બજાવનાર હતા. સંસ્કાર સુધારાના વિષયમાં તેઓ અગ્રણી હતા; પ્રાર્થના સમાજના અંગ્રેજી પાઠક હતા, અને અમદાવાદની સુધારાના તેઓ પ્રમુખ હતા; અને બીજી ઘણી સંસ્થાઓના મંત્રીનું કામકાજ કરતા હતા.

તેમનું સાક્ષરજીવન પણ બહુલાભી હતું છે. તેમણે, ચરિત્રનિરૂપણ, સાસુવહની લક્ષણ, વનરાજ ચાવડા, સધરા જેસંગ, કરસનદાસ મૂળજીનું જીવનચરિત્ર, મહેતાજી હોશીરામ ચરિત્ર, પાર્વતીકુંવર આખ્યાન, ઇંગ્લંડની મુસાફરી, બોધવચન, ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ, મીસનો ઇતિહાસ, અક્ષર ચરિત્ર, ગુજરાતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ગુજરાતી બાષાનું વ્યાકરણ, ન્યુપત્તિપ્રકાર, અસ્તવ્યંડનો ઇતિહાસ, ભવાઈસંગ્રહ કેળવણી પ્રકાર, શિક્ષાપદ્ધતિ

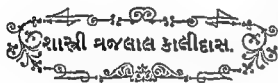
વગેરે અનેક શાળાપયોગી તથા વાંચવાલાયક ઐતિહાસિક પુસ્તકો લખી ગુજરાતી બાષાની સેવા કરેલી છે. “ગુજરાત શાળાપત્ર” ના નો તેઓ ઉત્પાદક-પિતા હતા; પાછળથી તેમણે તે કામ છોડી દીધું. પરંતુ સ્વં નવલરામના મરણ બાદ ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં તેમણે તે પાછું સંભાળી લીધું. ગુજરાતી કેળવણી ખાતું તેના ઉપકાર તળેથી નીસરી નજીક તેમ નથીજ. તેમની લેખનપદ્ધતિ, સાદી, સરલ અને સર્વથી સમજી સકાય તેવી છે.

રા. સા. પ્રાણુલાલ મથુરાંદાસ.

રા. સા. પ્રાણુલાલ મથુરાંદાસનો જન્મ સુરતમાં વિષે થયો હતો. શાંતિએ તેઓ બ્રહ્મક્ષત્રિય હતા. તેમના પિતા મુખ્યની સદર અદાલતમાં વકીલનો ધંધો કરતા હતા. મુખ્યમાં તેમણે અભ્યાસ કરી ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી બાષાનું જ્ઞાન મેળવેલું. પોતાના પ્રવૃત્તિ-જીવનના પ્રભાવકાલમાં તેઓ જૂનાગઢના નવાબ-સાહેબના શિક્ષક નિભાવ્યા, અને ત્યાં તેમણે સારી આબર મેળવેલી. ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં તેમને સર ટી. સી. હોપે કેળવણી ખાતામાં ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરની જગ્યા આપેલી. અંગ્રેજ સરકારના કેળવણી ખાતાની શુક કમિટીમાં તેમણે કામ કૅલું; પરંતુ હોપસાહેબની બદલી મુદ્દી ખાતામાં થઈ ત્યારે પ્રાણુલાલજીને પણ તે ખાતામાં

ખેત્રી લેવામાં આવેલા. અમદાવાદ તથા સુર-
તમાં અને ભરૂચમાં તેમણે હજુર ડેપુટી કલે-
ક્ટરનો ઓફિસ બોગવેલો. ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં
તેઓ કાઠિયાવાડમાં ડેપુટી તરીકે ગયલા. ઇ. સ.
૧૮૬૪ માં તેમણે એક બેન્કમાં નોકરી લીધેલી.
ઉત્તરઅવધમાં લકવાનો રોગ લાગે પડવાથી
સરકાર તરફથી વર્ષાસન લઈ તેઓ સુરતમાં
જઈ ગયા, અને ત્યાંજ તેમનું અવસાન થયું.

તેમણે બે વખત લગ્ન કરેલાં હતાં. મુળ-
ધની શુદ્ધિવર્ધક સભામાં તેઓ પ્રમુખ હતા.
તેમણે કેટલાંક પુસ્તકો લખેલાં છે; પરંતુ તેમાં
“કેલંબરડું ક્તાવ” તથા “ચરિત્રનિરૂપણ”
એ બે પુસ્તકો સરલ ભાષા માટે સારી રીતે
પ્રસિદ્ધિને પામેલા છે.

રમાળા” તથા ભક્તિભારતર વગેરે શાંતરસપ્રધાન
કાવ્યરૂપે પ્રસિદ્ધિને પામેલા છે. શાસ્ત્રી મજલા-
લજીના બાલજીવન વિષે કંઈ હકીકત જાણવામાં
આવતી નથી.

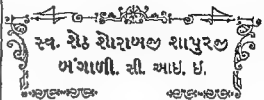
પ્રથમ તો શાસ્ત્રીજી ખેડા જીલ્લાના સાર-
સા ગામમાં કુબેરબક્ત નામના એક સાધુની
સગીપ રહીને ઉપદેશ દેવાનું કામ કરવા લાગેલા.
યશી અમદાવાદના એક જૈનમંદિરમાં શિક્ષાશુર
થઈને રહેલા. ત્યાં તેમણે પાલી તથા માગધી
ભાષાઓનો અભ્યાસ કરી લીધો. ત્યારબાદ
અમદાવાદની ધર્મસભામાં તેઓ મંત્રી થયલા
અને ધર્મપ્રકાશ નામક માસિકપત્રમાં લેખો લ-
ખવા લાગેલા. આ અસરમાં તેમને ૨૧૦
બોળાનાથ, મન.સુખરામ વગેરે વિદ્વાનો સાથે
રનેહસમાગમ થયેલો. ડા. બાઉદાજી તથા ૨૧૦
મહિર્શીકર કીકાણી ઇત્યાદિ પ્રાચીન-પતિહાસ-
ગ્રંથો સાથે તેમને લગ્નો પરિચય હતા. ઇ. સ.
૧૮૬૪ માં તેઓ ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાય-
ટીના મંત્રી નિભાવલા; અને શુદ્ધિપ્રકાશમાં તે-
મના લેખો પ્રસિદ્ધ થવા લાગેલા. ઇ. સ. ૧૮૭૭
ના વર્ષમાં સોસાયટી તરફથી ગૂજરાતી ભા-
ષાના શબ્દોના ‘કોષ’ રચવાનું કામ તેમને
સોંપવામાં આવેલું; પરંતુ કોષનું કામ ધણું
આગળ વધ્યું એટલામાં તેમની શારીરસંપત્તિ

ગુર્જરગિરાના પરમ ભક્ત તથા ભક્તિઅર્થે
શ્રમ ઉઠાવનાર શાસ્ત્રી મજલાલ કાલીદાસનો
જન્મ મલાતજ ગામમાં થયો હતો; પરંતુ કયા
વર્ષમાં તે જાણી શકાયું નથી. ગાંધિજી તેઓ
સાદોદરના નાગર બ્રાહ્મણ હતા. મલાતજની આ-
સપાસનાં કેટલાંક ક્ષેત્રો ઉપર તેમનું સ્વામિત્વ
હતું, અને તે તેમની આજીવિકાનાં સાધનરૂપે
હતાં તેમના મહોટા જન્મ-ઉછાટાલાલ કવિ હતા,
અને તેમણે રચેલા “ઉદમ કીર્તનમાળા” “અક્ષ-

મોકલવા ઉપરાંત, તેમણે “ ગૂજરાતી ભાષાનો ધર્મદાસ ” તથા “ કૃતિઓના ” નામનાં બે ઉપયોગી પુસ્તકો સોંપાવવાને લખી અર્પણ કર્યાં હતાં. ‘ ગૂજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ ’ લખવામાં તેમણે દેશર સાહેબને અધિક અંશે સહાયતા પણ આપેલી. જૂનાગઢના નવાબ તરફથી તેમનો રહેલો ‘ વૈશેષિક તર્કસાર ’નો અંથ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. તે ઉપરાંત ‘ કવિતસંગ્રહ ’, ‘ નાગર પુરાણ ’, ‘ વેદાન્તવિષયક ’ ‘ વિશ્વપ્રબોધ ’, ‘ એ નામના તેમના ત્રણ પ્રથો હજી અપ્રસિદ્ધ છે. ‘ ગૂજરાતી પ્રકાશ, તથા ‘ બ્રહ્મસૂત્રાર્થચક્ર ’ નામના તેના પ્રથો ‘ ચંદ્ર ’ નામના માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. સાત્તી પ્રજ્ઞાસ કવિતાઓ પણ કરતા, પરંતુ તેમનું ઘણું ‘ ખર્ચ ’ લખાણ ગદ્યમાં જ છે. કઠિન શાસ્ત્રીય વિષયોને સરળ શુદ્ધ ભાષામાં લખી, સર્વથી વાંચી શકાય તેવા કરવાની કળા તેઓ બાંધતા હતા. તેમણે કરેલી ગૂજરાતી ભાષાની સેવા કોઇ પણ ગૂજરાતી વીસરી શકાય તેવી નથી. ગૂજરાતી ભાષાને શાસ્ત્રીયતા આપનાર તે તેજ. ભાષાશાસ્ત્રના પ્રદેશમાં સ્વ. અભિ-શંકર કીડાણી તથા શાસ્ત્રી પ્રજ્ઞાસ એ ઉભય વિદ્વાનેના અભિપ્રાયો નર્મદાશંકર લખે છે તે પ્રમાણે, પ્રમાણરૂપ મનાતા હતા, એ વાત તે સુ-ગત! પ્રવૃત્તિ દર્શાવનારી તથા માહાત્મ્ય ગાનારાં લેખી શકાય ખરી.

આવા ગૂજરાતના રત્નરૂપ શાસ્ત્રીજીનું મરણ ઇ. સ. ૧૮૯૩ માં ત્યજી ગિરગીરી થયું છે. તેમની પાછળ તેમના પ્રથો તેમનાં ચરોચાન

ગવરાવે છે. તેમની પાછળ તેઓ એક પુત્રને મુકી ગયા છે.

એમના જન્મ મુંબઈમાં સન ૧૮૩૧ ના ફેબ્રુઆરી, માસની ૧૫ મી તારીખે થયો હતો. જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ મરીખ હતી. તેઓના પિતાશ્રી તેમને એક વર્ષના મુકી ચોવીશ વર્ષની જુવાન વયે મરણ પામ્યા હતા. તેઓ મૂળ ઉમરીગર કહેવાતા, પરંતુ પાછળથી તેમના પિતામહ નવરોજી શૌરાબજી બંગાળમાં રહ્યા-થી તેઓ બંગાળી કહેવાયા છે.

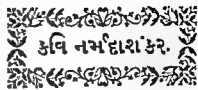
શેઠ શૌરાબજીનાં જન્મ તેમની નવ વર્ષની ઉંમરે શેઠ પેસનજી હોશંગજી વાડીયાનાં પુત્રી બચુબાઈ સાથે થયાં હતાં. તેમને ત્રણ પુત્રી છે. પુત્ર ન હોવાથી પોતાનાં વડાં પુત્રી મહેરબાઈના દીકરા નવરોજીને પોતાનાં દત્તક તરીકે રાખેલા હતા.

પાસરીયા અને હિંદુઓમાં તેમના અંગત મિત્રોમાં શેઠ નવરોજી ફરદુનજી તથા શેઠ કરસનદાસ મૂળજી વગેરે હતા. તે સૌની સાથે તેમણે સુધારામાં સારો હાથ લીધો હતો. તેમને તે સુધારાના કાર્યમાં દોરનાર શેઠ દાદાબાઈ નવરોજી હતા.

તેમના પિતાશ્રી તેમને બાળપણમાં મુકી

ચુગરી ગયા હોવાથી તેમના મામા શેઠ પ્રસામજી મન્ચેરજી ગામડીઆએ તેને કેળવણી આપવામાં સારી કાળજી ધરાવી હતી. એશીન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુશનમાં અભ્યાસ કરી તેઓ તેર વર્ષની વયે નોકરીમાં જોડાયા હતા પ્રથમ તેઓ કોમર-શીયલ બેન્કમાં અને ત્યાર પછી મરકન ટાઇલ બેન્કની નોકરીમાં જોડાયા હતા. તે પછી મેસર્સ ડબ્લ્યુ એન્ડ એ બેલેમની કં. માં જોડાઈ છેવટે મરજી પર્વત શેઠ નરોત્તમદાસ અને વરજીવનદાસ માધવદાસ સાથે એ પેદીના દલાલ તરીકેનો ધંધો કર્યો હતો. તેઓ સન ૧૮૯૩ ના એપ્રિલ માસની ૩ જી તારીખે વિદેહી ગયા છે.

તેમનું સાક્ષરજીવન ૧૮૪૯ ની સાલથી શરૂ થયેલું હતું. શરૂઆતમાં ચુગરાતી ચોપાનીયાં ચલાવવાનું કામ કરતા હતા. ત્યાર પછી વર્તમાનપત્રોનું અધિપતિપણું પણ બેગબુનું હતું. તેમણે પોતાના બધાં લખાણોમાંથી સન ૧૮૮૦ માં “ચૂદી ક્લોથિંગ લખાણો” એ નામથી બે ડિંમતી પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા હતાં; જેમાં, અસલી ઇરાનનાં બાંધકામ, કોતરકામ અને સિકકા સમ્બન્ધી, જરથોસ્તીઓના ધર્મ પુસ્તકો સ્મૃત્તી, તેમજ કેળવણી અને સાંસારિક, વ્યાપારી તેમજ રાજદારી બાબતો અને પ્રસિદ્ધ પુરોનાં જન્મચરિત્રો લગતી હકીકત ઘણી પ્રશંસનીય રીતે લખી છે. તેમના જીવનને લગતી નોંધ શેઠ કરશનદાસ મૂળજીના પુત્ર મંગળદાસે પુસ્તકદારા પ્રસિદ્ધ કરેલી છે.

વાસ્તવવિદ્યાનાં આ દેશમાં પગલાં થયા પછી કવિ નર્મદાશંકરનો જન્મ સુરતમાં ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં થયો હતો. તેના પિતાનું નામ લાલ-શંકર પુરોષોત્તમ તથા માતાનું નામ નવદુર્ગા હતું. જ્ઞાતિએ વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ, અને અવ-ટકે દવે હતા કવિના જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિ-તિ મધ્યમ પ્રકારની હતી. લાલશંકર દવે બ્રાહ્મણ ધર્મની સાથે, વાચકચિત્ત ત્યજીને, પોતાના જીવન-નિર્વાહાર્ય લહીઆનું કામ કરતા, અને પાછળથી મરજી પર્વત મુબ્બની સદર અદાલતમાં કાર્કુની ઉપર પણ રચ્યા હતા. લાલશંકર સ્વભાવે શાંત, સતોષી તથા ઉદ્યોગી હતા, અને નવદુર્ગા કે રૂઢિમ-ણી વહુ ગીત ગાવામાં કુશળ, સુધક તથા ઉદ્યોગી સજારી ગણાતી હતી. છેક “નાનપણ” માં કવિ નર્મદાશંકર “ઠાવડી” તથાપિ મીઠી પ્રકૃતિના હતા—“બહીકણ” પણ હતા !

પાંચમે વર્ષથી ગામડી નિશાળમાં અભ્યાસ શરૂ કરી, સરકારી ગૃજરાતી નિશાળમાં પૂરો અભ્યાસ કરી, બાર વર્ષની વયે તેઓ એલ્ફિન્સ્ટન સ્કૂલમાં અગ્રેજી લખવા દાખલ થયલા. અગ્રેજી નિશાળમાં રહેતાં તેમને કાંઈ સ્વિસ પણ “માર” ખાવો પડેલો નહિ. પાંચ વર્ષમાં તે સ્કૂલનો અભ્યાસ પૂરો કરી તેમણે ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં, ઉંચે દરજ્જે પાસ થઈને મહાપાઠશાળા (કોલેજ) માં

પ્રવેશ કરેલો. પરન્તુ કવિનાં લખ ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં થયલાં, તેથી તેમને આઠ મહિનામાં કૉલેજ છોડી સુરત જઈ રહેવાની ફરજ પડેલી. તેજ વર્ષમાં કવિની માનું મૃત્યુ થયું. સુરત ગયા પછી ત્યાં ત્રણેક વર્ષ ગાળી તેઓ પાછા કૉલેજમાં દાખલ થવા મુબઈ ગયલા; પરન્તુ ત્યાં પણ બેએકવર્ષ ખંડિત અને અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં અભ્યાસ કરી, આખરે તેમને લાચુવાનું મુકી દેવું પડેલું.

વિદ્યાર્થીજીવનમાં તેમણે સામળતથા પ્રેમાનન્દની કેટલીક કવિતાઓ વાંચેલી. અંગ્રેજી કવિતાઓનો તેણે સારો અભ્યાસ કરેલો. ભાષાપ્રેમી કવિ નર્મદનું જીવન વિદ્યાનન્દમાં તથા સ્વદેશહિતની વાતોમાં ગળાતું હતું. 'યોવનની ઉન્મત્તચિત્તિએ નર્મદાશાંકરના ચિત્તને 'ચક્રોળે' ચઢાવેલું, તેને કૉલેજ છોડાવેલી, અને અન્તે ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં રાદેરના મહેતાજીની જગ્યા ઉપર નોકર રહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરાવેલો. ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં તેમની સ્ત્રી મુલાબવકુનું મૃત્યુ થયું, અને કવિ બન્ધનમુક્ત થઈ ગયા. "મોટાં કામ" કરી વિદ્વાન તરફ નામ મેળવવાની ઇચ્છા તેના મનમાં પ્રબળ થવા લાગી મુબઈમાં તેઓ હતા ત્યારે તેમનામાં તેવા સ્ફુર્લિંગ તો થઈ ચૂક્યો હતો. "લુવાન પુરોની અન્ધોન્ધ જુદ્ધિવર્ધક સલા" રચાવી તેમણે "મંડળી મળવાથી ચતા લાભ" એ વિષે લખેલું આપેલું. સુરત ગયા બાદ "સ્વદેશ હિતેષુ" મંડળ રચાવી "જ્ઞાન-સાગર" નામનું અદ્ભુતગિયા પત્ર કાઢવાની યોજના કરેલી. ઇ. ૫૧ થી તેઓ કવિદલપત-

રામને ઝાળખવા લાગેલા. ઇ. સ. ૧૮૫૫ સુધી તે મોહનિદ્રામાં પડી રહેલા. એ નિદ્રામાંથી તેઓ પોતાની સ્ત્રીના મરણથી જાગી ઉઠ્યા; મુબઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૮૫૫-૫૬ થી ગૂજરાતી કવિતા કરવા તરફ તેમનું મન લાગેલું. "પર-લ્લભ જગકર્તા રે, સ્મરોને ભાષા દરધડી" એ પદિત લખીને તેણે પોતાના કવિત્વને પ્રકાશ આપવા માંડેલો ઇ. સ. ૧૮૫૫ થી ૫૮ સુધીનાં વર્ષો કવિના 'પ્રયત્નકાળ'નાં વર્ષો છે. ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં તેમણે વિદ્યામંદિરને છેલ્લા નમસ્કાર કર્યાં-પછી કવિ થવાનાં સાધનોની શોધખોળ કરવા મંડ્યા, અને આવશ્યક સામગ્રી એકઠી કરી લીધી. દાદુપંથી લાલદાસ કનેથી છંદ રતનાવળી અંચ મેળવી પૌંગળ જ્ઞાન મેળવ્યું, અને ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં "પૌંગળ પ્રવેશ" નામનું પુસ્તક લખી, પોતાના પિતાને આર્પણ કરી, પ્રસિદ્ધિમાં મુક્યું. પણ એકલા પૌંગળ જ્ઞાનથી કવિ થવાય નહિ. કવિને સ્વાલંકાર તો જાણવાનું જ જોઈએ. તેથી ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં રસાલંકાર શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી, "રસ પ્રવેશ" તથા "અલંકાર પ્રવેશ" પુસ્તકો લખી કાઢી પ્રસિદ્ધ કર્યા. એ પ્રમાણે આવશ્યક આધુષાથી સજ્જ થઈ કવિથી ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના વર્ષમાં નોકરી-પરાધીનતાનો ત્યાગ કરી, કવિતા ક્ષેત્રમાં મુદ્દ કરવાને "યા હોમ" કરી ઉતરી પડ્યા-સજ્જ આંખે સસ્વતીના ખોળામાં પોતાનું માથું મુકી દીધું. એજ વર્ષથી તેમણે "નર્મદા કવિતા" અંકવાર પ્રસિદ્ધ કરવા માંડી. ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં મુબઈ વિષે કવિ દલપતરામ ત

કવિ નર્મદાશંકર વચ્ચે સ્પર્ધા મંડાઇ, અને એ બેમાંથી એક કાણ એ ચર્ચાનો વિષય થઇ પડ્યો. ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં રૂકમણીદરણુ વગેરે કવિતાઓ જૂદીજ બાનીમાં લખી પ્રસિદ્ધિમાં મુકી, અને ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં અંગ્રેજ કવિ ટોમ્સનનું અનુકરણ કરી, 'રૂતુવર્ણન' નામનું રસમય કાવ્ય, છક કરી નાંખે તેવી શૈલીમાં લખી પ્રકટ કરી નાંખ્યું. વનવર્ણનની કવિતાને જન્મ આપનાર આ કવિજ હતા. ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં પોતાની તમામ કવિતાઓનો એક આખો સંગ્રહ છપાવી, તેમાં સામળની શૈલી મુજબ 'વનસંગ અને ચાંદબા' ની વાર્તા પણ લખી, પ્રસિદ્ધિમાં મુકી દીધી. ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં "હિંદુઓની પડતી" લખી પોતાની બળતરાએને શાંતિ આપી. ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં "નાયિકા વિષય પ્રવેશ" પ્રસિદ્ધ કરી કાવ્યશાસ્ત્રની સીમા બાંધી દીધી; અને કવિનો કીર્તિભાનુ પૂર્ણ પ્રભાવી પ્રકાશી રહ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૫૫ થી તેમણે ગૂજરાતી ગદ્ય લખવા માંડેલું. "રૂઢ, રમતી, મર્માળી" ગુજરાતી લખવાનું પ્રથમ માન તેનેજ છે. ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં તેમના સર્વ ગદ્ય-લેખોનું પુસ્તક "નર્મગદ્ય" નામથી બ્રહ્મર પાઠશાળામાં આવેલું; અને તે સર્વ વર્ગના લોકોમાં પ્રિય થઇ પડ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૬૪ ના પાછલા ભાગમાં તેમણે "ડાંડિયો" એ નામથી એક પંખવાડીયા પત્ર કાઢવા માંડેલું અને તેમાં પ્રજાપાત જોવાં લખાણો કરી આખી ગૂજરાતમાં ઉચલપાલવ કરી નાંખેલી. પછી ગૂજરાતી વ્યાકરણ લખવા

માંડેલું; પરન્તુ તે અપૂર્ણ રહી ગયું છે. ત્યાર બાદ ગૂજરાતી બાપાનો કેદાર સ્થવાનું સાદસ તેમણે આરંભેલું. ઇ. સ. ૧૮૭૩ માં તેમણે પોતાની સદ્મમ્યુદ્ધિના કીર્તિસ્તંભ રૂપ "નર્મદાશંકર" પ્રસિદ્ધિમાં મુકી, ગૂજરાતી બાપાની અપ્રતિભા સેવા કરી દીધી; પરન્તુ તેમ કરવામાં તેડું દેડું વધી ગયું; નર્મદે તે અંથ સમયે ગૂજરાતને અર્પણ કરી "જય જય મરવી ગુજરાત" નું પદ ગાઇ સ્વદેશ ભક્તિના અમર ઉદ્દગારો કાઢેલા. ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં નાટકો લખી થોડી એક કમાણી કરી. પછી "ધર્મવિચાર" નામનો આઠ્ઠતીય શૈલીમાં લખાયેલો કવિ-હૃદયની રૂપાન્તરતા બતાવનારો અંથી રચી તેમણે પ્રસિદ્ધ કરેલો. છેવટે કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયરનું બાપાન્તર કરવાનું કામ તેમને સોંપાયેલું, અને તેમાંથી તેમને અઢી હજાર રૂપેયા મળેલા; પરન્તુ દેડું પતાવાયેલું નહિ. અને ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં અન્તે, આપણા આ પરમ સાહિત્યસેવક, દેશ-ભક્ત, નીડર, ટેકી કવિ પોતાની પ્રતિષ્ઠા પૂરી કરી સ્વર્ગસ્થ થઇ ગયાલા.

નર્મદાશંકર સંસારસુધારાના મુરત દિમાયતી હતા. તેમની સુધારાદૃષ્ટિ પહેલવહેલાં તો ઉચ્છેદક હતી, પરન્તુ અન્તે તેમને સંસ્કૃતદૃષ્ટિ ધારણ કરવી પડી હતી. તેમનો શરૂઆતનો સુધારો પાશ્ચાત્યરંગે રંગાયેલો-મારપછાડનો હતો-ઉંડા વિચારવાળો ન હતો. પરન્તુ ધીમે ધીમે તેમના વિચારો પરિવર્તન પામેલા, અને નર્મદના સ્વદેશભિમાને સત્યદર્શન પોતાને કરાવેલું. નીડરતાથી તેમણે પોતાના બદલાયેલા વિચારોને શાળિક્ષિમાં મુકેલા.

ભોળાનાથ સારાલાય દિવેડીયા

મણિશ કર જાડાશ કર કીશણી.

प्राद्विमर मीढाअक्ष

इवि नर्मदाश'कर बावराश'कर.

કવિ નર્મદે કયો વિષય છેડેલો નથી એ
એક મહા પ્રશ્ન છે. મઘમાં-છતિદાસ, કવિચરિત્રો,
નીતિનિબંધો, સંસારસુધારના વિષયો, નાટકો,
ભાષાનાં વિવિધ અંગે જોઈ તમામ પ્રકારની
આખતો ઉપર તેણે પોતાની લેખની ચલાવેલી
છે. નર્મદની લેખનપદ્ધતિ ધર્મવિચારમાં પ્રબળ
તથા વિલક્ષણ અને છે. નર્મદારાંકરની કવિતા
અનુસૂના ઉભરાતી છે, મદોન્મત્ત આતંગના જેવી
છે. ઉદયમાં ઉઠતી ઉર્મિઓને લખને તેમણે કવેશુ
છે. વિષયની તેને તૂટ નથી, વિચારોને લેવા જવા
પડતા નથી. રૂપરૂચિ વિચાર, રૂપરૂચિ ભાષા-એ તેનાં
લક્ષણો છે. હાંકપછેડો કરવાનું તેને આવડતું
નથી (નર્મદની લેખનપદ્ધતિને કાઢી પછુ પ્રકારનાં
અધન પ્રિય નથી. તેની ભાષા તેના વિચારોને
અનુસરી રહે છે; વિચારો ભાષાને અનુસરી રહેતા
નથી પોતાના વિચારો પ્રમાણે સમાજને વિચારતી
કરવાના હોવાથી તેઓ પોતાનેજ રચતો બોધઆપે
છે. નર્મદારાંકરની સાહિત્યપ્રદેશમાં એક નવી
શાળા રચાયેલી છે અને તે “ ઉદ્ધતરીશી ” થી
પછુ ઓળખાય છે. શ્રુજગતી ભાષા જ્યાં સુધી
છવતી રહેશે ત્યાં સુધી, કવિ નર્મદનું નામ
કદાપિ પછુ વીસરાનાર નથીજેનવેકાચાર્ય નવલ-
સમે તેનું છવનચરિત્ર લખી તેનું આદ્ય કરેલું છે.

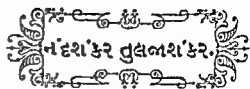
કવિ પોતાની પાછળ એક જવાહરકર નામનો
પુત્ર મુકી ગયો હતા.

સંગીત શાસ્ત્રનિપુણ મૈલાબક્ષનો જન્મ ૭ સ.
૧૮૩૩ ના વર્ષમાં મિલ્હી પાસેના ચીંદડ ગામમાં
થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ધીસેખાન હતું,
અને યાનિયે તે પદ્ધતિ-મુચલમાન હતા. તે-
મના જન્મ સમયે તેમના કુટુંબની સ્થિતિ સાધા-
રણ હતી. તેમના પિતા તેમને બે અઢી વર્ષના
મુકી શુજરી ગયા હતા, અને તેમના કાકાને
તેમની સંભાળ લેવાનું જની આવેલું. બાળવય-
થી તેમને વિદ્યારાગ લાગેલો, અને ગામડી નિ-
શાળોમાં જઈ તેમણે હિંદુસ્તાની, મરાઠી, ગૂજ-
રાતી તથા સંસ્કૃત ભાષાને અભ્યાસ કરી
લાધેલો હતો. સંગીત શાસ્ત્રનો અભ્યાસ તેમણે
પોતાના ૧૪ મા વર્ષથી કહ્યુંટકના બ્રાહ્મણે પાસે
શરૂ કરી પોતાની ૨૫ વર્ષની ઉંમરે સંપૂર્ણ
કરી લીધો હતો. હિંદુસ્તાનના જૂદા જૂદા ભાગો-
માં ફરી તેમણે પોતાના સંગીત જ્ઞાનથી પોતા-
ની કીર્તિમાં વધારો કરેલો. મલખાર જઈ સંગીત
શાસ્ત્રનો અભ્યાસ લધાયો, અને સરસ્વતીવીણા
વગાડનામાં નિપુણતા તેમણે મેળવી લીધેલી.
ત્યાર બાદ તેઓ મહેસુર ગયલા, અને ત્યાં તેમની
પરીક્ષા લેવાઈ, તો તેમાં તેઓ વિજયી નીવડ્યા,
ઐટલે મહેસુર મહારાજાએ તેમને મહેાતું રાજ-
માન આપેલું. આ સમયે તેમની કીર્તિ ધણી

ફેલાઈ ગઈ તેથી વડોદરાના શ્રી. ખડેરાવ મહા-
રાજે તેમને વડોદરામાં બોલાવી રૂ. ૮૦૦ ના
પગારથી નોકર રાખેલા. વડોદરેથી તેઓ નિજામ
સરકારના રાજ્યમાં ગયલા, અને પછી પાછા
વડોદરે ગયલા ક્યકત્તામાં લૉર્ડ નોર્થબ્રુક તેમનું
સંગીત સાંભળી એટલા તો પ્રસન્ન થઈ ગયલા
કે, તેમણે દરબાર ભરીને તેમને “ પ્રેક્ટિસર ઓફ
મન્ડિયન મ્યુઝિક ” નો માનવત્વ ખિતાબ આપે-
લો. ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં વડોદરામાં સંગીત
પાઠશાળા સ્થપાઈ તેના તેઓ આચાર્ય થયા
હતા.

શ્રી. મૈસાબક્ષે પોતાના વિદ્યાર્થીઓ માટે
(૧) સંગીતાનુભવ, (૨) બાલસંગીતમાળા,
(૩) સંગીત છદોમજરી, (૪) ગાયનની
બીજેનું પુસ્તક, ૧૧ ભાગમાં, (૫) લગ્નવત
ગરબાવળી, (૬) નરસિંહ મહેતાનું મામેરૂ,
(૭) સિતાર શિક્ષક તથા (૮) તાલપદ્ધતિ
નામનાં સર્વોપયોગી સંગીત વિષયક પુસ્તકો
લખી, ગુજર દેશની—અખિલ આર્યોવર્તની
અપ્રતિમ સેવા બજાવેલી છે. શ્રી. સિયાજીરાવ
મહારાજાએ તેમની ઇચ્છાનુસાર જે ઉદાર ઉત્તે-
જન આપી સંગીત વિદ્યાને સિધાવતી અટકાવી
છે તે માટે તે નામદારને કોટિ ધન્યાદ ધટે છે.
તેઓ પોતાની પાછળ શ્રી. સુરતુભાન તથા
ડા. અલાઉદ્દીનખાન નામના વિદ્યાપ્રવીણ પુત્રો
તથા ત્રણ પુત્રીઓ મુકી, ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના
જુલાઈ માસમાં ગુજરી ગયા છે. શ્રીમન્ નૃસિં-
હાચાર્ય મહારાજ, સ્વ. ભોજાનાથ સારાલાઈ વ-
ગેરે તેમના અંગત મિત્રો હતા.

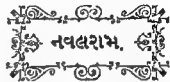
ગૂજરાતીમાં આદિ નવલકથાકારનું અમરપદ
પામનાર રા. બા. નંદશંકર તુલનાશંકર મહેતાનો
જન્મ સુરતમાં ઇ. સ. ૧૮૩૫માં થયો હતો. તા-
તિએ તેઓ વડનગરનાગર શુદ્ધર હતા. તેમના જ-
ન્મ સમયે તેમના પિતાની દ્રવ્યસ પત્તિ સંકુચિત
હતી. તેમણે પોતાના સમયમાં યોગ્ય ગણાતો વિ-
દ્યાભ્યાસ પોતાની પંદર વર્ષની વયે સમાપ્ત કરી
લીધેલા; અને પ્રકૃતિથી ઉત્સાહી હતા તેથી અધ્ય-
ક્ષાગ્રમાં તેમને હેડમાસ્ટરની જગ્યા પ્રાપ્ત થઈ
શકી હતી. નંદશંકર અઘાપિ પૂર્વેત ‘ ભારતર ’
ના ઉપનામથી ઓળખાય છે, એજ વાત તેમના
શબ્દનું સંભારણું છે. પોતાની શાળામાં ગૂજરાતી
બાપાના અભ્યાસ વિષે તેઓ ઘણું ધ્યાન આપતા
હતા. સુબંધ સરકાર તરફથી તેમને કેટલાંક
અગ્રેષ્ઠ પુસ્તકોનું ગૂજરાતી બાપાન્તર કરવાનું
કામ સોંપાયું તે ઉપરથી તેમણે ત્રિકોણમિતિ
તથા માર્ગોપદેશિકાનાં પુસ્તકો તૈયાર કરેલાં. પછી
કોઈ એક ઉચ્ચ પ્રતિની નવલકથા લખવાની
તેમને સૂચના થઈ; અને તેના પરિણામમાં
તેમણે “ દરજીવેલા ” એ નામની સાદી, સરસ
પરનું મધુર બાપામાં એક ઐતિહાસિક લોક-
પ્રિય નવલકથા લખી કાઢેલી. આ પ્રંથથી ગૂજ-
રાતી સાહિત્યમાં એક નવો પ્રદેશ ખુલ્લો થયો.
એટલું તો નહિ પરનું સામાજિક-ઉન્નતિ કરવાનું

એક નવું-સળળ સાધન સાહિત્ય-સેવકોના સમ-
જવામાં આવ્યું. આ પુસ્તક લખવાના બદલામાં
તેમને સરકાર તરફથી રૂ. ૧૦૦૦) મળેલા હતા.
આ ગ્રંથ સિવાય તેમણે બીજા કોઈ સાહિત્યવિષયક
ગ્રંથ લખેલા નથી. પરંતુ તેથી તેમણે પોતાની ક-
લમ બંધ કરી રાખેલી એવું માનવાનું નથી. 'ગુ-
જરાત મિત્ર'માં તેમના અંગ્રેજી લેખો આવતા;
અન્ય વર્તમાનપત્રોમાં પણ તેમનાં લખાણ આવતાં.
'સ્વભાવથી અચળ હતા તેથી તેઓ મ્યુનિસિપા-
લિટી, સાહિત્યોત્તેજક વગેરે ત્રણ સ્થાનોમાં ભાગ
લેતા; અને સ્વ. મહાપતરામ વિલાયતથી પાછા
આવતાં ન્યાતપદાર થયલા, તે અસંગે તેમણે
તેમનો ખાસ પક્ષ પકડેલા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં તેઓ સર ટી. સી.
હોપની મદદથી રેવન્યુ ખાતામાં રૂ. ૩૮૦ ના
પગારથી જોડાયલા, અને પછી દેવગઢ ખારિયાના
એડમિનિસ્ટ્રેટર નીમાયા હતા. પાંચેક વર્ષ પછી
લુણાવાડા તથા સુન્દરામપુરના એડમિનિસ્ટ્રેટર
પણ થયા હતા. ઈ. સ. ૧૮૮૦ માં કચ્છ રાજ્યના
હીવાનપદે પહોંચેલા, અને ૧૮૮૭ ના વર્ષમાં
રેવાકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટના હુદ્દા ઉપર
નીમાયા હતા. તેજ વર્ષમાં તેમને " રાવજીહાદૂર "
નો ઈલકાબ પ્રાપ્ત થયેલો. ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં
નેત્રવ્યાધિ થઈ આવ્યાથી તેમણે નિવૃત્તિનિવાસ
સ્વીકાર્યો હતો. તેમનાં ત્રણ પુત્રો ઉંચા પ્રકારના
વિદ્યાસંસ્કાર પામી, ઉંચા પ્રકારની પ્રતિષ્ઠાને
પામેલા છે. સિવિલ સર્વિસની જાણીતી પરીક્ષા
પસાર કરનાર પહેલા ગુજરાતી તેમના ત્રીજા
પુત્ર વિનાયક છે. તેમના બીજા બે પુત્રોનાં નામ

રા. રા. માર્કેડ તથા રા. રા. મનુભાઈ અનુ-
ક્રમે છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૫ ના વર્ષમાં તેઓનો ૭૦
વર્ષની વયે સ્વર્ગવાસ થયો છે.

આદિ સાક્ષર વિવેચકની કીર્તિ કમાવનાર
નવલરામનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૩૬માં સુરત વિષે
થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ લક્ષ્મીરામ તથા
તેમની માતાનું નામ નન્દકોર હતું. જ્ઞાતિએ તેઓ
વીસનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. બાળવયથી તેમને
એકાન્તમાં રહેવાનું પસંદ હતું. સુરતમાં ગામઠી
નિશાળે બહુવાનું શરૂ કરી, આઠમે વર્ષે તેમણે
દુર્ગારામ મહેતાજીવાળી નિશાળમાં પ્રવેશ કરેલો.
ત્યાંથી હાઇસ્કૂલમાં લખાણ થઈ ઈ. સ. ૧૮૫૩
માં પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરી તેઓ "સંસા-
રશાળાના વિદ્યાર્થી" થયેલા. ગુજરાતી અભ્યાસ
પૂરો કરેલો તે વખતે નવલરામ ભૂમિતિ તથા
ધનસમીકરણના વિષયમાં પ્રવીણ થઈ ગયા હતા.

તેમનું પ્રથમ લગ્ન તેમની અગીવાર વર્ષની
વયે શિવગૌરી નામની કન્યા સાથે થયલું; પરંતુ
તેનું મરણ થઈ ગયું તેથી તેઓ ચૌદ વર્ષની વયે
ફરીથી પરણેલા. આ સ્ત્રીનું નામ મણિગૌરી હતું.
આ સ્ત્રીથી તેમને એક પુત્રી કમળા તથા એક
પુત્ર-ધીમતરામ, એમ બે સંતાન થયાં છે. નવ-
લરામનો માતા તેમની પોતાની હયાતીમાં,

તેમના પિતા તેમનો હયાતી બાદ સ્વર્ગવાસ પામેલાં

૪. સ. ૧૮૫૪ માં તેમણે સુરતની અગ્રેજી હાઇસ્કૂલમાં દશ રૂપિયાના પગારથી નોકરી લીધેલી. ત્યાંથી ચંદના ચંદના તેઓ છોક બસો રૂપિયાના પગાર સુધી પહોંચેલા હતા.

શાંત, ગંભીર પ્રકૃતિના નવલરામે ૪. સ. ૧૮૬૩ થી એકાન્તમાં પોતાના ચિત્તાની જગ્યાઓ કાઢવા માટેલી. ૪. સ. ૧૮૬૩ ના અર સામાં મહારાજ લાઇબ્રેરી કેસ ઉપર એક અહીંસા પાનાથી લેરેલી કવિતા લખી તેમણે ધનામ મેળ વવા પ્રેમન કરેલો; પરંતુ માત્ર અર્ધધનામ મેળવી શકેલા; અને તે કવિતા અપ્રસિદ્ધજ રહી. તેજ અરસામાં વીરમતી નાટકનું હાઈપિંજર બાંધવા માંડેલું. ૪. સ. ૧૮૬૫-૬૬ માં રેવાભાભીની કવિતાથી નીકળવા માંડેલા તેમના કવિતા-નદી પ્રીતિ અને શૃંગારના પ્રદેશોમાં વહેવા લાગી. "હિંદુસ્થાનની હાલની રિયલિટી" તથા "અચ-કારોનો ધધો" એ વિષયો ઉપર નિબંધો રચવા માંડેલા. "ઝંડોલકલોઝ" ઉપર પણ કવિતા લખવા માંડેલી. ૪. સ. ૧૮૬૬ ના પાછલા ભાગમાં કવિતા લખાઈ "આત્મી ચિત્રિણી ચતુરા"થી તેમનું ચિત્ત ચોરાયું; પરંતુ તુરંતજ પ્રીતિની કાણુમ સુરતાનો અનુભવ થઈ આવ્યો. ચિત્ત અસ્વસ્થ બની ગયું. "રંગી નવલ, શાંતી નવલ" એ બાકળા બની ગયા. અને આત્મ-મધનનો અવધિ આવ્યો, અને આત્મપ્રકાશ થઈ ચૂક્યો. ૪. સ. ૧૮૬૭-૬૮ માં આત્મમંથનકાળ સ્વચક્રાળમાં સંક્રાંતિને પામ્યો અને અંધકાર

ચઘાની હોશ તેમને નવું દેવત આપવા લાગી. અનેક પ્રકારની માનસિક પ્રવૃત્તિઓના પરિણામમાં આખરે મૌલીયરના મૌક ડૉક્ટરનું અનુકરણ "ભટનું બોપાળું" તેમણે પ્રસિદ્ધિમાં મુક્યું તેમાં દ્વાસ્વરસ પ્રધાન છે, અને સંસારસુધારો તેનું પ્રયોજન છે. આ વખતે કવિ નર્મદની ચતા તેમના મન ઉપર પ્રબળ વ્યાપેલી. ૪. સ. ૧૮૬૯ માં "વીરમતી નાટક" બહાર પાડ્યું, અને તેનો સતોપદાયક સ્વીકાર જનસમાજથી થયો નહિ. વચમાં વચમાં તેમની કલમ નોંધો તો કરતીજ જતી હતી. પિંગળ, તાલ, ગરબી-ઓના નિયમો વગેરે સાહિત્યચર્ચાનાં સાધનોનો અભ્યાસ તો ચાલતોજ હતો. ૧૮૬૯-૭૦ માં "યોજના અને કૃતિ" અને અગ્રેજીમાં "પ્રાર-બદલાઈ"ના નિબંધો લખાવેલા. તેજ વર્ષમાં રાજ્ય મહારાજોને નમાવનાર પૌલિટિકલની સત્તા વિષે કાંઈ લખવા યોજના કરેલી. પછી ઉન્માદ ટપ્યો, અને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ, અને તેમને અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કૉલેજના વાઈસ પ્રિન્સિપાલ (ઉપાધ્યક્ષ) નું પદ પ્રાપ્ત થયું. "શુભરાત શાળાપત્ર"નું તંત્રીપણું તથા બાળવિવાહ નિષેધક મંડળીનું મંત્રીપણું લઈ તેઓ "બહાર" પડ્યા. અમદાવાદના અખ્યાલમાં સુરતના મદદશાને કુસ્તી ગાળ કરી વિજયમાળા પહેરવા લાગ્યા. પોતાના મિત્ર કવિ નર્મદના પ્રતિસ્પર્ધી દલપ-તરામનો મેળાપ થતાં તે કવિ તેમને પોતાને "lively imagination or deep reflection" વિનાના ભાર્યા. સંસારસુધારાની વાતો ઉપર પણ તેઓ કૂદી પડ્યા. મેષદૂતનું લાખાન્તર,

બાળકને બચ્ચીસીની નરબીએ, પુરાણસાર, માલતી માધવ વગેરે સંસ્કૃત નાટકોનો સાર, નરસિંહદે-તાના ભાષણની સદીક આવૃત્તિ, પ્રેમાનન્દ તથા માલતી માધવ ઉપર વિવેચન વગેરે લેખો તેમના લખાણ; અને તેમની નિસર્ગશક્તિ, રસરસતા તથા ઉદ્યોગ લોકપ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં. અ-મદાવાદમાંથી તેમને અંશપરીક્ષણું ૫૬ પ્રાપ્ત થયું, તેમની સાક્ષરતા અંકવા લગી. મેંદૂત લખવામાં 'મેધછંદ' નવો થોડો કાઢ્યો. ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં તેમને રાજકોટની ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલનું ૫૬ પ્રાપ્ત થયું; અને નવલરામ નવી સૃષ્ટિમાં મુકાબા. દરેક વિચારો તેમનામાં ઉદય પામવા લાગ્યા. બાળગરબાવળી

લખી નાંખી. મદમાં ઇચ્છકનો ઇનિદામ લખ્યો, અને બહીનો સમય અંશપરીક્ષામાં વ્યતીત કરવા લાગ્યા. પરિપક્વ સુદ્ધિથી તેમણે 'અકગરસીદ તથા પ્રીરગલ'નો મનોહર મુદ્ર રચ્યો છે.

એ ઉપગત વ્ધાકરણ, શિશુબુ પદ્ધતિ, ગ્રામ્યુ, શારીરિક કેળવણી, બાળ, બેડથી વગેરે તરેહતરેહના ઉપયોગી નિયમો ઉપર પો-તાની કલમ ચલાવેલી છે. એ મધું છતાં તેમની કીર્તિ એક ઉત્તમ શાસ્ત્ર વિવેચનકર તરીકે અદિતીય રહી જવા પામી છે.

નવલરામનું મદ તથા પદ નચનેદાર છે. સપાટ લગાવવામાં પશુ તે અતિમર્દા થતા નથી. મુશ્કોવની મુશ્કોવ કરવામાં પદાપાત કરતા નથી. સ સારસુધારો, રાજકીય ઉન્નતિ, દરો-રકર, પંગેરે માનવજીવનને લગતા અન્યેક વિષય ઉપર તેમણે અમ્મી તરેહથી લખેલું છે. કવિ

નર્મદ, મહેતાજી દુર્ગારામ વગેરેનાં ચરિત્રો લખી તેમણે સદિવના ઇનિદાસમાં અભિવૃદ્ધિ કરેલી છે. નવલરામના લખવાએ તમામ લેખોનો સંગ્રહ "નવલમંથાવલિ" ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા છે, તે વાંચનાથી તેના લેખકની અગાધ સુદ્ધિ, રસતાના તથા વિવેચનશક્તિનો સંપૂર્ણ પ્રયાસ આવી શકે તેમ છે. તેમની જીવનકથા રવ. સાક્ષર ગ્રામ્યનસમે લખીને તેમનું સાક્ષર-આદ્ય કહેલું છે. ઇ. સ. ૧૮૮૮ ના આગસ્ટ માસમાં ગુજરાતના આ આદિ વિવેચકાચાર્ય વિ-દેહ યપલા છે, અને તેમની ખોટ હજુ પૂરાવા પામી નથી.

અવેરીલાલ ઉમિયાશંકર
યાજ્ઞિક. જે. પી.

એમનો જન્મ નડિયાદમાં સને ૧૮૩૬ ના એપ્રિલ માસમાં થયો હતો. તેઓ સાલિયે વડ-નગર નાગર હતા. પોતાનું બાળવય મોસાળમાં-અમદાવાદમાં નિર્માન કર્યું હતું. તેમણે ત્યાંની ખાનગી સ્કૂલમાં મુજરાતી જ્ઞાન મેળાથી અંગ્રેજ જ્ઞાન માટે અમદાવાદમાં રહી અવધાસ કરેલો. ત્યાં તેમના શિક્ષક રવ. બોગીલાલ પ્રાણવદલ-ભદાસ હતા. એ સ્કૂલમાં અભ્યાસ કર્યા પછી મુબાઈમાં પોતાના સગાનેત્યાં રહી તેઓ એ-લિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુશનમાં દાખલ થયલા તેમને મહિતશાસ્ત્રના વિષયો, શ્રમિતિ એ વિષય ઉપર વધારે પ્રીતિ હોવાથી ઇન્સ્ટિટ્યુશનના કનિડેટ

કલાસમાંજ પહેલેથી દાખલ થયા હતા અને વેસ્ટ, કલેર અને બને નોર્મલ સ્કૉલરની પરીક્ષા આપી શિષ્યવૃત્તિઓ મેળવી હતી. ત્યાર પછી એજ ઇન્સ્ટિટ્યુશનમાં ધારા પ્રમાણે એક શિક્ષકની જગો તેમને મળી હતી પણ એ ધંધા તેમને પસંદ નહિ હોવાથી, જ્યોગશાસ્ત્રિક સોસાયટીના કલેક્ટર તરીકે દાખલ થયા ત્યારપછી થોડા વખતમાં તેમને એડિશનલ ઇન્સ્ટિટ્યુશનમાં ગૂજરાતી તરજુઓ શીખાવવા રાખેના એવામાં સને ૧૮૫૭ માં મુબમ્બા યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થતાજ તેમણે પડેલેજ વખતે મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરી હતી એ અરસામાં અમદાવાદ વાળા શેઠ પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈના મુનિમ મી. વીરયદ દીપયદની સલાહથી તેમણે વેપારમાં મન પરોવ્યું અને “ મિ ઝવેરીનાથ ઉમિયાશ કરની ડુપની ” ને નામે કાપડ તથા રૂનો વેપાર ચલાવ્યો, અને એ કંપનીએ કેટલુંક ધન ઉપાજન કર્યું પછી સને ૧/૬૪ માં રોર સટામાં ગુમાનુ પણ ખર્ચ

એમણે કેટલાક રાજ્યોના એજન્ટ તરીકેનું, મુનિસિપાલ કૉર્પોરેશનના મેમ્બરનું અને સાથે સાથે ફેરેન્ડિંગ કમિટીના મેમ્બરનું પણ કામ કરેનું છે તેઓ મુબમ્બા યુનિવર્સિટીના ફેલો હતા તેમણે મનુસ્મૃતિનું તથા કાળીદાસકૃત શાકુન્તલ નાટકનું ભાષાંતર કર્યું છે અને પડિત ભગવાન લાલ ઇન્દ્ર તથા ગંગા ઓજાનાં જીવનચરિત્રો પણ લખેલા છે.

ભગવાનલાલ સંપત્તિરામ છત્રપતિ

ભગવાનલાલ સંપત્તિરામ છત્રપતિનો જન્મ જૂનાગઢમાં ઇ.સ. ૧૮૩૭ માં થયો. તાતિએ તેઓ બ્રહ્મશત્રિપ હતા જન્મ સમયે તેમની કુટુંબસ્થિતિ સારી નહતી જૂનાગઢના રાજા તરફથી પોતાનું લેણું વસુલ કરવા માટે તેમના માતાપિતા ઉપર તગાદો થતો હતો સ્વ પ્રાણ લાલ મથુરાંવાસે જૂનાગઢમાં રાજ્યની નોકરી કરતા એક ગૂજરાતી નિશાળ ઉગ્રાડેથી, તેમાં તે મણે અભ્યાસ કરેલો. સાથે સાથે ઉદ્યોગવાંદ અર્થે વ્યાપાર પણ કરતા, અને ગામમાં ફેરી પણ મારી આવતા ભગવાનલાલ મદનજીની સહાયતા થી પછી તેમને લાલુવા માટે રાજ્યને ખર્ચે મુબમ્બા મોકલવામાં આવેલા એડિશનલ હાઇસ્કૂલમાં તેમણે અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ લીધું. પછી આગળ આવી ન શકવાથી તેઓ જૂનાગઢ જઈ રાજ્યની નોકરીમાં પડેલા છ મહિના પછી પાછા બરતરફ થયા, એટલે તેમણે દુકાન સંભાળેની વૉકરકૃત રીપોર્ટનું ગૂજરાતી ભાષાંતર કરી સાતસો રૂપિયાની કમાણી કરી, અને જૂનાગઢના રાજ્યને નક્કો કાઢી આપી સુર ગોકુળજી આદ્યા તરફથી ધનામ મેળવેલું પછી સોમનારાયણ દવાલની મદદથી સ્વ ઝવેરીલાલ યાત્રિકની કંપનીમાં મુબમ્બા વિષે નોકર રહેલા, પરંતુ સંખ્યાદી બાબત તકરાર પડતા રાજનામું આપી

દીધેલું. ઇ. સ. ૧૮૬૪ના અરસામાં ૨૫. મહિ-
શંકર જટાશંકર કીકાણીએ તેમને બોલાવી
જામનગરના કુંવર કાળુભાને ગાદીએ બેસાડવાના
કામમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવા પુરાવાના કાગળો
એકત્ર કરવાનું કામ સોંપેલું. તે નોકરી
મુકામે પછી તેઓ કવિ નર્મદાશંકર વગેરે સાથે
મળીને " કાંડિયો " પત્ર કાઢવા લાગેલા સાથે
સાથે " ઇન્ડિયન ક્રિટિક " નામના પત્રમાં પણ
લખવા માંડેલું. ત્યારબાદ એક મરાઠી પત્રના
અધિપતિ પણ નિમાયલા. શ્રી. ગાયકવાડ ખડે-
રાવના કારભારી બાઉ સિંધિઆએ તેમને ઉપરના
કામમાં સારી મદદ આપેલી. સુદા ઝલા જોકુ-
ળજીએ તેા પૂર્વોક્ત કાર્યમાં અગાઉથીજ રૂ.
૫૦૦૦૦ ની મદદ આપેલી. પરંતુ અન્તે નાણાંની
બીડ થવાથી તે કામ તેમને જાંધ કરી દેવું
પડેલું. પછી ફરી ફલાલી શરૂ કરી, અને અન્તે
વકીલની પરીક્ષા આપી રાજકોટમાં વકીલાતનો
ધ ધો શરૂ કરેલો. રાજકોટ રાજ્યના એક કેસ
નિમિત્તે કાઠિયાવાડ, મહીકાંઠા, તથા રેવાકાંઠાના
મુલકોમાં ફરવાનું થતાં તેમણે બાદ બારેટ વગેરે
લોકો પાસેથી ઐતિહાસિક દુકીકતો એકઠી
કરી લીધેલી. ત્યારબાદ મુંબઈમાં સ્થી તેમણે
" સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ " લખી બાવનગરના
દીવાન ગંગા ઓઝની મદદથી છપાવી પ્રસિદ્ધ
કરેલો. હિંદુસ્તાનની સરકારના પરદેશ ખાતાના
મંત્રી એચિસનકૃત કેલકરારના અગ્રેજ પુસ્ત
કમાંથી ઉપયોગી લાગેલું લાપાન્તર કરી
પ્રસિદ્ધિમાં મુકેલું. પછી ગોંડલ તથા જૂનાગઢમાં
વકીલાત માંડેલી. અને જૂનાગઢ તાખાના ગરા-

સિયાઓનો પક્ષ કરી જૂનાગઢ સામે લડત
ચલાવતાં, સારી કમાણી કરેલી. એ કમાણીમાંથી
તેમણે જૂનાગઢમાં સાહુદ રેશન પાસે એક
મહેટી ભાગીર ખરીદ કરેલી છે; અને તે હાલમાં
તેમના પુત્રો ભોગવે છે. તેમનું છેલ્લું પુસ્તક
" જૂનાગઢ-દેશનો ઇતિહાસ " છે; અને તે પ્ર-
સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે; તથાપિ તેમણે લખેલા
કાઠિયાવાડનાં બીજાં દેશી રાજ્યોના ઇતિહાસો
અઘાપિ પર્યન્ત અપ્રસિદ્ધ સ્થિતિમાં રહેલા છે.
તેમનું મરણ ઇ. સ. ૧૯૧૦ના એપ્રિલ માસમાં
થયું છે. તેઓ બે વાર પરણેલા, અને તેમના
ચાર પુત્રો હાલ હયાત છે. મહેટા પુત્રનું નામ
પ્રાણલાલ છે.

ભગવાનલાલને પ્રાચીન વસ્તુઓનો સંગ્રહ
કરવાનો બહુજ શોખ હતો, અને જૂનાંપુરાણાં
દસ્તાવેજો તથા પત્રો પુસ્તકો એકઠાં કરવામાં
તેમણે ઘણો પૈસો વાપરેલો છે. એ સંગ્રહ હજુ
તેમના ઘરમાં છે, અને ઇતિહાસકારને તે ઉપ-
યોગી થઈ પડે તેવા કીમતી છે. દેશીરાજ્યોના
ઇતિહાસકાર તરીકે તેમનું નામ જૂના વખતથી
પ્રસિદ્ધિને પામી રહેલું છે.

પંડિત ડૉ. ભગવાનલાલ.

પૌરાણિક, ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ, બન્ધ મનોહર
વનલીલાથી છવાયેલા જૂનાગઢ શહેરમાં પંડિત
ભગવાનલાલનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૮ના વર્ષમાં
થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ઇશ્વર હતું.

તેઓ શાંતિએ પ્રજ્ઞેના નાગર આશ્રય હતા. ભગવાનલાલને ખીન બે ગઢોટા ભાઈઓ હતા, તેમાંથી વૈદ્ય રઘુનાથજી ઉદ્દે કતાબટ એક સુનિખ્યાત વનરપતિશાસ્ત્રી હતા, અને તેમણે વનરપતિઓને લગતો સર્વોપયોગિ મહોદોઃ નિઘટસત્રહ, ત્રયપથ લખેલા છે. ભગવાનના લે ગામડી શાળામાં થોડીએક કેળવણી લીધી, અને ઘરમાં રહીને પોતાના પિતા દેનેથી સસ્કૃતનો તથા વૈદ્યકનો અભ્યાસ પણ કરેલો. જૂનાગઢમાં અગ્રેષ્ઠ ભણવાનું સાધન નહિ હતું, તેથી તેઓ અગ્રેષ્ઠ ભાષા ભણી શકેલા નહિ, પરંતુ તે બાપાનું થોડું ધણુ જ્ઞાન તેમણે પાઠ્યમાં પ્રાપ્ત કરી લીધું જે જૂનાગઢમાં તેઓ અગ્રેષ્ઠ ભાષાના જ્ઞાનમાં બે નસિબ રહેલા, તેજ જૂનાગઢે બીજી રીતે તેમને જ્ઞાન આપી અક્ષય કીર્તિની માળા પહોંચાવેલી. પવિત્ર ગિરિનાર પર્વતપરના અશોકના તથા શાહ અને શુભતરના લેખોએ તેમના ચિત્તને આકર્ષ્યું, અને તેમનામાં રહેલી અમરકથા ઉકેલી, સમગ્ર લેવાની તેને ઉત્કલ થઈ આવી. પરંતુ તે લેખ પાલી ભાષામાં હતા તેથી તેમની જિજ્ઞાસા વૃદ્ધ થવા ન પામી અને ઈ સ ૧૮૫૪ માં કર્નલ લે જે જૂનાગઢના પુરાતન ઇતિહાસના અભ્યાસી મથિરાકર કીકાણીને જેમ્સ પ્રિન્સેપ્સના ચોપાનિયાના એક અઠત્તુ પાની ભાષાના મૂળાક્ષરવાળું પાત્ર મોકલો આપેતું, તે તે શુરતરૂપી શિષ્ય-ભગવાનલાલના હાથમાં મુકાતા, તેણે ગિરિનાર ઉપરના લેખો ઉકેલના મથા કરી પોતાના બા-બાદ્યને પાથો નાખી દીધેનો પરિ

શ્યામ લાભકારક આવ્યું, અને તે દિવસથી તેઓ “લીલા લેખો સમજનાર યુવાન શસ્ત્રી” તુ ઉપનામ પામ્યા. મી રૉબર્ટ કાલિયાવાડનો પોલિટિકલ એજન્ટ થતા, ભગવાનલાલને તેના પરિચયમાં આવવાનું બન્યું, અને તે વિદ્યારસિક યુરોપીયનદ્વારા તેમને ડા બાઉ દાણસાચે મેળાપ થઈ આવ્યો. ભગવાનલાલ પોતાની પાસેના ક્ષત્રપ વશાઃ મિત્રાઓ લઈ, ભાડે દાણને મુખર્ષી બઈ મળ્યા, અને રાયલ ઈશિયાટિક સોસાયટીના પ્રમુખ મી ન્યુટન જોડે તેમને ઓળખાણ થયલી ત્યાંથી પાછા તેઓ ગિરિનારના લેખો ઉકેલવા જૂનાગઢ ગયા, અને તે વખતે તેમના પિતાનું મરણ થયતું.

ઈ સ ૧૮૬૦ માં તેઓ પોતાનું કામ ઉકેલા મુખર્ષી ગયા, અને ઈ સ. ૧૮૬૩ માં તેમને અજતા હી શુદ્ધિઓમાંના શિલાલેખોની ખરી નફલ મેળવવા મોકલનામાં આવેલા, અને તેના પરિણામમાં ખરે શોધ થવા પામેલા. ઈ સ ૧૮૬૪ માં જેસલમીરના જૈનભડારેની તેમણે તપાસ ચલાવી, અસલના અગત્યના પુસ્તકોની નોંધ કરી લાધેલા. ઈ સ ૧૮૬૮ માં ઉત્તર હિંદુસ્તાનને પ્રવાસે નોકળેલા, અને અલાહાબાદ, મથુરા વગેરે સ્થળોના અસલી કામો જોઈ તપાસી લીધેલા. ઈ સ ૧૮૭૧ માં જૂનાગઢના નવાબ સાહેબે ખર્ચ આપવાનું કળૂલ કર્યું એટલે તેઓ પાછા પ્રવાસે નીકળેલા, અને તે વખતે હિંદુસ્તાનની સરકારે ઉત્તરહિંદના અમન દારવર્ગને પડિતજીને આસ્થક અનુકૂળતા કરી આપના શરમાન કાઢેલું. પરંતુ પોતાની પત્નીને

ପଢ଼ିତ ଡ଼ା. ଶ୍ୟାମାବଳୀ ଚନ୍ଦ୍ର.

ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀରାମ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ.

સચેદ્રિના નાનજીઆણી.

મનજીખરામ સૂર્યરામ.

માદગી યદ્ય આવતા તેઓ પોતાનું કામ સંપૂર્ણ કર્યા વિના પાછા ફરેલા કરીથી જૂનાગઢ ॥ રાજ્યે સારી રકમ મદદખર્ચમા આપી તેથી તેઓ ૧૮૭૩ માં પ્રવાસે નીકળેલા, અને છેક નેપાળ તથા ટિબેટના પ્રદેશોમા મુસાફરી કરી તેમણે અનેક શોધો કરેની, નેપાળના પ્રધાન સર જગ બદાશ્વરે તેમને અત્યંત માન આપેલું એ પ્રવાસના હેતુઓનો નોંધ તેમણે કરી રાખેલી છે પ્રવાસમાંથી પાછા ફરતા તેમને પોતાના આશ્રય દાતા ડા બાઉ હાઇના મરણથી નહુ ક્યેશ ચેસે હતો; કારણ કે આશ્રય ઉઠી જતા, અગ્રેજી જાપાના જાનાબાવથી ઉભી થતી અડચણોનો તેમને અનુભવ થવા માડ્યો પરંતુ ડા બુલર, મી કંપબેલ, ડા બરજેસ, ડા પિટર્સન વગેરે મહા પડિતોથી તેમને માહાત્મ્ય મળ્યું, અને પડિત જીની કીર્તિનો ડા બરજેસ રહેતા પામ્યો “નાગરી આકાશ” ના સંબંધમાં પડિત એવો શોધ કરેલો કે, તે આકાશો ક્ષત્રપ નંબી તથા શુપ્તરાશ ॥ સિનાલેઓમાં દેખાતા અઠરોજ છે સોપાતાન પીછુદનો મતિની પણ રોવ કરેલી અર્થાત્ પડિત નેપાળના ઇતિહાસ, નવા યાદવ વંશ, પશ્ચિમ દિશના કેાતરકામે વગેરે અનેક પ્રાચીન ઇતિહાસને લગતી શોધો કરેલો “મુબારક મેઝેદિયર” માં હાથાખી ગૂજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનો ભાગ આ પડિતજનીજ મહેનત તથા મદદનું ફળ છે.

પડિતજની વિદ્વતા આખા દિશમાં વળણ પડી એટલું તો નહિ, પરંતુ તેમને મુગ્ધાખ્યાનિકા

નોથી પણ મોટા મહોટાં માનચિન્હો મળેના ઈ સ ૧૮૮૩ માં હેંગના રાંધન દર્નિસ્ટટયુટે તેમને પોતા ॥ સભ્ય ॥ ફોરેન સભાસદ નીમના, ગ્રો મેમ્સમુલરે તેમના “પ્રમાણિક અભ્યાસ” ના વખાણ કરેલા, ઈ સ ૧૮૮૪ માં લેઈડન યુનિવર્સિટીના સેનટે તેમને ડૉક્ટર ઓફ લિટરેચરના ડીગ્રી આપેના, ઓક્સફર્ડ તથા આયર્લેન્ડની રાંધન ઓશિયાટિક સોસાયટીએ તેમને મરણપર્યંતના ઓનરરી સભાસદ પણ નામના “તેઓએ હિંદુ જેવાનંત્ર અને મળતાવડા, એક જર્મન જેવા દદ, ક્ષમાવશ અને રોધક, એક અગ્રેજ જેવી જાગૃતી ધરાવનારાને હોશીઆરહતા અને એક શુદ્ધ ધર્મના તીર્થંતર જેવું ગાભીર્ય તેમનામાં હતું” તેમનું મરણ ઈ સ ૧૮૮૮ માં મુબર્ક વિગે થયું હતું તેમણે એક ઇચ્છાપત્ર લખી પોતાની પાસેના જૂના લેખો, સિકકાઓ તથા ખીજ કેટલીક અમૂલ્ય વસ્તુઓ મુબર્કની ઓશિયાટિક સોસાયટીને તથા બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમને અને મુબર્કની નેટિવ જનરલ લાઇબ્રેરીને આપી દીધેના છે તેમના વંશમાં હાલ કેઈ પણ નથી સ્વ ગ્વેરો લાલ યાત્રિકે તથા વનસ્પતિશાસ્ત્રના કર્તા જય શકર હદ્રજીએ તેમના સંદિપ્ત જીવનવૃત્તાંતો પ્રસિદ્ધ કરેલા છે તે વાનવાથી આ ગૂજરાતના આદિ પુરાણ પડિતનું ખરૂં માહાત્મ્ય સમજાઈ આવશે

વેદમૂર્તિ વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય.

વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય જાતે વડનગરા નાગર બ્રહ્મજી હતા એઓ જૂનાગઢમાં ૫ સ ૧૮૪૦ ના જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૨ ને જન્મ જન્મ પામી હાલના અખત પ્રમાણે લાલુ આયુષ્ય બો ગવી ૫ સ ૧૮૧૧ ના પોષ શુદ્ધિ ૧૧ દેવવોક પામ્યા હતા.

તેઓ સાધારણ સ્થિતિ ૥ કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા તેમના પિતા હરિદત્ત આચાર્ય કૃષ્ણ માડમાં બહુજાન પ્રીતિ હતા, તેથી તેઓ કૃષ્ણ કાંડ સાથે યજ્ઞમાનવૃત્તિ કરી આખા કુટુંબનો તે નિર્વાહ કરતા હતા.

તેમણે પાઠશાળામાં જૂની ૬મ પ્રમાણે સિદ્ધાંત કૌમુદી, કુવનયાનંદ ધર્મશાસ્ત્ર વગેરેના અભ્યાસ કર્યો હતો ઉપરાંત રાજકોટ ગયા બાદ જરૂર જોઈતું અગ્રેજી તથા ફારસી પોતાની મેળે પુસ્તકોની મદદથી શીખ્યા હતા પાઠશાળામાં તેઓ ભારત માર્કેટ પડિત ગૃહલાલજીના પિતા ધનસ્વામ ભટ્ટજી પાસે, તેમજ શાસ્ત્રી કચ્છાશાસ્ત્ર પાસે ભણેલા હતા આ વખતે તેમના સહાધ્યાયી પડિત ભગવાનનાલ, પાઠક ગોરાભાઈ રામજી વગેરે હતા પડિત ભગવાનલાલના સહવાસથી જુના શોધખાતા તરફ તેમનું લક્ષ દોરાયું હતું અને તે અભ્યાસ જ્વરી રાખવાથી અવસાન સમયે કાઠિયાવાડમાં પ્રાચીન ઇતિહાસ માટે પ્રમાણરૂપ ગણાતા હતા.

આ પ્રમાણે અભ્યાસ પૂરો કર્યા બાદ શરૂઆતમાં શાળાખાતામાં મહેતાજી તરીકેની નોકરી સ્વીકારી, ત્યારબાદ સન ૧૮૭૧-૭૭ માં જૂનાગઢ સરકારી છાપખાનાના મેનેજર નિભાયા અને ત્યાંથી રાજકોટમાં વોર્ડસન મ્યુઝીયમના ક્યુરેટર તરીકે રૂ ૧૦૦ ના પગારથી સને ૧૮૮૮ માં ગયા એ નોકરી ૨૨ વર્ષ સુધી કરી નોકરી કરના ઉપરાંત મોટા વજતપાગાદિકમાં આચાર્યત્વ સ્વીકારતા અને મહારાષ્ટ્ર વિધ્યાયાગ દ્વારા કાર્યો કરાવતા એટલે નિર્વાહના સાધનો નોકરી સિવાય પણ મેળવેલા હતા.

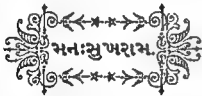
એકદર સામારિક સ્થિતિ સારી હતી. પ્રથમ વિવાહ સવત ૧૯૦૮ માં થયો હતો, પણ પ્રથમ પત્નીના સ્વર્ગાસથી બીજો વિવાહ (લગ્ન) સવત ૧૯૧૪ માં થયો હતો તેઓ પોતાની પાછળ ચાર પુત્રો મુકી ગયા છે તેમાં ના પટેલા બે ગૂંજરાતીથી શરૂ કરી ૫૦ નીશ એમ એ સુધીનો અભ્યાસ કરી સારે ધર્મ લાગેલા છે તેમના અગત મિત્રો નૃસિંહપ્રસાદ હરિપ્રસાદ જીવ્ય ગંગેરે હતા સાક્ષર સુધારક મથિરાકર કી કાણીના તેઓ અનુયાયી હતા.

તેઓ પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારથીજ પ્રારંભિક કવિતા તથા શ્લોકો ગૂંજરાતી તેમજ સંસ્કૃતમાં કરતા હતા, એટલે તેમનું સાક્ષરજીવન નિઘાર્થી અવસ્થાથીજ શરૂ થયેલું ગણીએ તો જોડું નહિ ગણાય તેમણે સવત ૧૯૧૭ થી માતાજીના ગરબા, આરતીઓ રચવા માંડ્યા હતા.

તેમણે ગૂંજરાતી અને સંસ્કૃત બન્ને ભાષામાં

પુરતકો રચેલાં છે. આ સિવાય સંસ્કૃત ઉપરથી ગૂજરાતીમાં બાપાન્તર પણ ઘણાં પુરતકાં કથું છે. તેમના બાપાન્તર અર્થે. (૧) પ્રબોધ ચંદ્રાદય, (૨) નરભેરામના દુહા, (૩) ચંદ્રહાસના દુહા, (૪) ગૂજરાતી ધાતુકોષ, (૫) આરતિ માળા, (૬) સૈરમિયાં પૂજાવ્ય, (૭) કીર્તિકામુદી, (૮) વિક્રમાંક દેવચરિત્ર. આમાંનાં નં. ૭-૮ નાં પુરતકાં બાપાન્તર વર્નાકુલર સોસાઇટીની દૂરમાસથી કરેલું છે. તેમના નીચેના સંસ્કૃત અર્થે અપ્રસિદ્ધ છે. (૧) વેદનિષંઠના મ્લેક, (૨) જ્ઞાનસહિતા (૩) મહારાદ્ પદ્ધતિ, (૪) હરતમાદ્.

આ સિવાય આખી રામાયણ સમ્બંધી ગૂજરાતીમાં લખી છે તે અપૂર્ણ રહી છે અને અપ્રસિદ્ધ છે. એ ઉપરાંત અંત્ય પ્રાસકોષ, અપભ્રંશકોષ, અને હાથોહર માહાત્મ્ય વગેરે અર્થે રચેલાં છે.

રાજર્ષિ મન:સુખરામ ત્રિપાડીનો જન્મ નડિયાદમાં ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં થયો હતો. શાંતિએ તેઓ વડનગર નાગર બ્રાહ્મણ હતા. તેમના પિતાનું નામ સૂર્યરામ તથા તેમની માતાનું નામ ઉમેદકુંવર હતું. તેમના પિતા તેમને માત્ર આઠ વર્ષના મુદ્દી સદ્ગત થયલા, બાળપણમાં તેમણે ગામઠી તથા સરકારી શાળામાં અભ્યાસ

કરવા માંડ્યો; પરંતુ શરીર સારું ન રહ્યાથી તેમને શાળા છોડવી, ધીરધારના ધધામાં તેમના મા-માએ તેમને ઉતારેલા. સાથે સાથે બ્રહ્મકર્મ પણ તેમણે શીખવા માંડેલાં આખરે નિર્ધનતાએ તથા નિરાધાર દશાએ વિદ્યારેવીની ઉપાસના કરવાની પ્રેરણા કરી. નડિયાદના દેશાષ્ટ વિદ્યારીદાસના પુત્રોને અંગ્રેજી તથા ગૂજરાતી બાપાનો અભ્યાસ કરાવવા રા. રા. રણુછોડભાઈ ઉદયરામને શિક્ષક તરીકે રાખવામાં આવેલા, તેની કને જઈ, સોળ વર્ષની વયે, મન સુખરામે પોતાની ધરજી તૃપ્ત કરવા માંડેવી. ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં તેમણે એડિન્સ્ટન હૉલેજની પરીક્ષા પસાર કરી, આગળ અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો; પરંતુ નેત્રબાધિ થઈ આવી તેથી તેમ કરવાનું છોડી દઈ તેઓ પોતાના કાકા માધવરામની મુબાઇની પેઢીમાં જોડાઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં જૂનાગઢના મુખ્યસિદ્ધ દીવાન મુલ ગોકુલજી ઝાલાના પરિચયમાં આવવાનો તેમને મુબઈમાં પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો, અને તેના પરિણામમાં તેમના ઉદયનું આશાજનક ફિરજી ફૂટી નીકળ્યું. “શાઈસ ગૂજરાતી સલા” ના સ્થાપક, તથા “શુદ્ધિવર્ધક સલા” ના તેઓ એક અમગવ્ય સભાસદ હતા. ઇ. સ. ૧૮૬૯ માં તેઓ જૂનાગઢ રાજ્યના મુબઈ ખાતાના એજન્ટ નીમાયવા, એટલું તો નહિ પરંતુ ત્યારબાદ કમે કમે કચ્છ, ઇડર, બાવનગર ઇત્યાદિ કાઠિયાવાડનાં ઘણાંખરાં જાણીતાં સ્વરથાનેત્રું કામકાજ પણ તેમને સોંપાનું ગયું હતું. રાજ્યોમાં તથા દેશી રાજ્યની પ્રજામાં તેમની લોકપ્રિયતા ઘણીજ હતી; અને તે

સર્ગાસ પર્યન્ત તે ઉભય વર્ગો તેમની બાળી માન તથા વિદ્યામની દૃષ્ટિથી જોતા હતા.

તેઓ મુળધર્મના 'જરિમ્ ઓ ૫ ધી પીસ' હતા, મુળધર્મના શાળામડાના 'ફોનો' હતા તથા મેટિવ જનરલ લાયબ્રેરી વગેરે કેટલીક જાહેર સંસ્થાઓના ટ્રસ્ટી હતા. પોતાની ધર્મપત્નીનું નામ જોડી તેમણે જોઈ અતિ ઉત્તમ પંક્તિનું નડિયાદમાં ડાંગીનદમી પુસ્તકાલય પણ સ્થાપેલું છે.

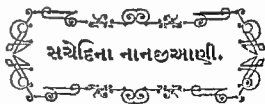
તેમણે તથા રા. રા. રણછોડભાઈએ મળીને "નિવિધોપદેશ" નામનો લઘુગ્રંથ લખેલો છે તે ઉપરાંત તેમના રચિત ગ્રંથોનીચે મુજબ છે.

(૧) અસ્તોદય અને સ્વાધ્યય, (૨) કાર્ણસ છબનચરિત્ર (૩) સુદ્ધ ગોકુલજી આના અને વેદાન્ત (૪) કરસનદાસ અને વત્સજીની વિચાર, (૫) વિચારશાગર, (૬) વેદાન્ત વિચાર (૭) ઉત્તર જયકુમારી, (૮) મહિરતનમાળા, (૯) વિપત્તિ વિધે નિબંધ, (૧૦) વારિમદ્ધી રામાયણનું મૂળશાલીમાં પદ્યમય પ્રત્યયાન્તર, તથા (૧૧) અંગ્રેજીમાં The Sketch of the Vedant Philosophy.

રાજપિં મન સુખરામના ગ્રંથો જ્ઞાનના ભાગરૂપ છે, પ્રવૃત્તિધર્મ તથા નિવૃત્તિધર્મનો જોષ આપનારા છે. જ્ઞાનની સાથે અનુભવ તથા અનોકાનું તેમાં મિશ્રણ થયેલું છે તેમાં બતાવાયેલા નિચારો ગદ્ય તથા અનુકરણીય છે મન સુખરામનું નામ શિષ્ટ લેખકોના વર્ગમાં સુકરામાં આવે છે જ્ઞાન એ તેમના ગ્રંથોનું લક્ષણ છે તેથી તેમણે તેના જ્ઞાનમય વિચારોનું બાપા-કલેવર પણ અતિ-પ્રોત્સાહ બનાવેલું છે તેમની રીતો

કેવળ અસ્કૃતમયી છે સસ્કૃત વ્યાકરણના નિર્માણમાં પાડીને તેમણે મૂળશાલી બાપાનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો અદ્વિતીય ભગીરથ પ્રયત્ન આરંભેલો છે, જો કે તેનું અનુકરણ તેમના પુત્ર સિદ્ધાપળીજી કોષથી થઈ રહેલું નથી. વેદાત્મના વિપર્યાયો તેઓ પારગત હતા અને તે વિષયમાં તેમની દેશવિદેશમાં સારી ખ્યાતિ હતી તેમનામાં મરોઠામાં મહેરોટા મુજબ એ હતો કે, તેઓ હિંદુ, મુસ્લમાન, પારસી વગેરે તમામ વર્ણના નિર્ણાયકો મનુષ્યોને યથાશક્તિ ઉત્તેજન દેવામાં કદિ પણ પાછા હઠતા નહિ, એટલું તો નહિ પરંતુ તેમને હાથે અનેક વ્યક્તિઓનું કલ્યાણ થયેલું છે.

ઇ.સ. ૧૯૦૭ માં તેમનો પ્રાણાત્મક પરમાત્મામાં લીધો થયો છે તેમના પુત્ર તન સુખગમ પણ વિદ્યારમિક છે સ્વ મહિમાઈ જશભાઈ, રા. હરિદાસ વિદારીદાસ, રા. રા. પુરોહિતમરાય બાપા વગેરે નીતિજોથી તેમનું મિત્રમંડળ બધાયું હતું.

સચ્ચેદિના નાનજીઆણી.

એમનો જન્મ ઇ.સ. ૧૮૪૨ માં કર્જના કંડા ગામમાં જોગ્ય જ્ઞાતિમાં થયેલો હતો. જન્મ વખતે કુટુંબ સ્થિતિ સારી હતી તેમના વડિયાનો વ્યાપાર મુજબ જગનાર વગેરે દેશાવર ખાતેના સ્થળોએ ચાલતો હતો કુટુંબ સ્થિતિ સારી

હોવા છતાં, તે વખતમાં કેળવણી લેવાનાં કશાં સાધન કેસમાં નહોતાં, તેથી શરૂઆતની કેળવણી તેમને એક ગામડી મહેતાજી પાસેથી લીધેલી અને ગૂઝરાતમાં નવા જન્મ પામના સુધારાના સંસ્કારો તેમના મુખ્ય સાથેના સંબંધને લીધે વર્તમાનપત્રોદ્વારા તેમની ઉપર પડેલા. આથી તેમને નવું નવું જાણવા જોવાની છતાંસા વધતી ગઈ અને તેમણે વધારે જ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયાસ ચાલુ રાખ્યો. તેમણે તેર વર્ષની ઉંમરે ગામડી કેળવણી પૂરી કર્યા પછી કેટલીક મુદત પાસેના આવેલા ભારાપુર નામના ગામમાં એક સૈયદ પાસે જઈ ફારસીનો અભ્યાસ કરેલો. ધીમે ધીમે પુસ્તકો વાંચી પોતાના જ્ઞાનમાં સારો વધારો કર્યો હતો.

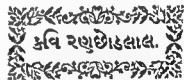
હુદાણા મતમાંના કેટલાક લોકોને શીઆ ઇમામી ઇસ્લામી ધર્મશુદ્ધિએ ધરાવના ઉત્તર છંદાપરના અલમૈતના કિલ્લા તરફથી આવીને ઇસ્લામી ધર્મમાં લાવવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે કેટલીક મુદત પછી બંધ થયો, પરંતુ ખોળા લોકો હિન્દુ મુસલમાન બન્ને કોમથી અલગ રહી ગયલા અને તેમને ધર્મ “ખોળ પંથ” એ નામથી જૂદો જોળખાવા લાગેલો. આ બાબતનો અભ્યાસ કરવા મટે મી. સચેદ્રનાએ તેની સિંધીને મળતી ત્રિપિતું જ્ઞાન મેળવી એ પંથના ધર્મ-અધોતું જ્ઞાન મેળવ્યું અને તે જ્ઞાનના આધારે તેમણે ખોળા શક્તિને શુદ્ધ ઇસ્લામી ધર્મપર લઈ જવાનો નિશ્ચય કરી તેવા પ્રકારના મતમાં પોતાનું મન લગાડ્યું. તેનું પરિણામ એ

આન્યું કે આખી ખોળા કોમ સુધારા માર્ગ ઉપર વિચરતી થઈ જવા પામી.

તેમણે હિન્દુસ્તાન ઉપરાંત ચીનમાં મીનાંગ, સંગાપોર, હોંગકોંગ, કંતાન, મકાઉ વિગેરે શહેરોમાં સારી રીતે મુસાફરી કરી છે. સંવત ૧૯૨૦ ની સાલમાં કચ્છમાં આગાખાનના એજન્ટે આવી ખોળા કોમપર જ્યારે કેટલુંક દખાણ કરવા માંડ્યું હતું, ત્યારે દરબારમાં કેસ ચાલવા જટલી વાત પહોંચી હતી, તે વખત ખોળા કોમને તેમણે સારી મદદ કરી હતી. સંવત ૧૯૩૩ ની સાલમાં તે કચ્છના આસિ. રેવન્યુ કમીશનરના હોદ્દાપર પહોંચ્યા હતા.

તેઓ સ્વભાવે સરલ, સારા તત્વજ્ઞાની હતા તથા વેદાંતના સિદ્ધાંતો બહુ સારી રીતે જાણનાં હતા.

તેમના લખેલા ગ્રન્થો:- (૧) મુખ્ય સન્માર્ગ, (૨) ધર્મની સત્યતા, (૩) ખોળા વૃત્તાંત વગેરે છે.

કવિ રણછોડલાલનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં પોતાના મોસાળિયા શહેર અમદાવાદમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ગંધુરામ તથા તેમની માતાનું નામ શિવબાઈ હતું. ગંધુરામ સરખેજ ગામમાં રહેતા હતા, અને તેમનું મરણ રણછોડલાલના જન્મ પૂર્વે જ માસ ઉપર થયું હતું. શક્તિએ તેઓ આતુર્વેદી મોદ ધાળણ ત્રિ

હતા રણુછોડવાલની શરીરસ પત્તિ સારી નહતી, પરંતુ તેજસ્વિતા તેમની સુખમુદ્રા ઉપર છત્રાષ્ટ રહેતી હતી તેમણે ગામની નિશાળમાં અને ત્યારમાદ સરકારી શાળામાં કઇક અભ્યાસ કરેલો. પોતાના માતામહની પ્રેરણાથી તેમણે સસ્કૃત જ્ઞાન આરંભેલું, તથા તેમની સાથે ગૂજરાત, કાઠિયાવાડ તથા માળવાદિ દેશોના જૂદા જૂદા ભાગોમાં પ્રવાસ કરી પોતાનામાં રહેલી શુભ શક્તિને સરકારી પણ કચેલી ધૃધર દત્ત કમિન શક્તિના પ્રતાપે તેમણે સ્વછંદી રાગડા તથા મ્લેકોડા રચવા માડેલા, એટલામાં કવિ દલપતરામનો સમાગમ થઇ આવ્યો તેમને ગુરુત્થાપી પોતાની કવિતાઓ સુધારવા માડી આ સમયે ટકોળી સ્વભાવના કવિ જુનાબીરામ ચક્રબાહુને તેમને પરિચય થઇ આવેલો. પછી તેમના જન્મ સરમેજના ત્રવાડી દલસુખરામની પુત્રી કાશી સાથે કરવામાં આવ્યા. તેમના પાનક માતામહ ત્યારમાદ ગુજરી જતા ધરને ગરેડો ખેંચવાનું કામ તેમને માથે આવી પડ્યું પરંતુ તેમની વિદ્યાવિનાશી વૃત્તિઓને તેમાં દાનિ થતા પામી નહિ સ્પર્શિત આખ્યાયિકાઓ વાંચી સંભળાનતા તેમની પ્રસિદ્ધિ થતા લાગી પછી વાંકુલ્યર સોસાયટીમાં નોંધર રહેલા પચીસ વર્ષની વયે ઇ.સ. ૧૮૬૫ માં કાન્ધસુધા નામનો ગ્રંથ પસિદ્ધ કરતા તેમને સારું ઉત્તેજન મળી આવ્યું હવે સોસાયટીએ તેમને કવિપદ તથા આદ આપી તેમની પ્રર કરેલી ત્યારમાદ વિષ્ણુ પુરાણ, સપ્તસતી ચંદ્રાપાઠ અશોચનિર્ભય, માર્કેડેય પુરાણ એમદેશી માહાત્મ્ય, અદ્વૈતમોધરાતક પદાર પાડયા, અને ઇ.સ. ૧૮૮૩ થી પુ

રાણાર્થ પ્રકાશ નામનું માસિકપત્ર કાઢવા માડેલું, પરંતુ પોતાની જાના કવેશથી કટાણી તેઓ એકાતવાસ નિમિત્તે સિદ્ધપુરમાં જઇ રહ્યા. પાછળથી તેમના કુટુંબીઓએ તેમને સમગરી કાશીનામની બીજી કન્યા સાથે પરણાવેલા, અને તે સ સાર તેમને સુખપ્રદ નીવડેલો. બન્ને સ્ત્રીઓથી તેમને સત્તાન ચયવા, પરંતુ તેઓ પોતાથી પહેલાજ સિધાવી ગયા ઈ.સ. ૧૮૮૮ માં તેઓ પોતે પણ પોતાની ઉભય સ્ત્રીઓને પાછા મુકી સ્વર્ગસ્થ થયલ. તેમની પહેલી સ્ત્રીએ તેમની પાછળ તેમના હસ્તલેખો પૈસા શેર કાગળોને ભાવે વેચી નાખેલા છે

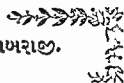
તેમનો જન્મ અમદાવાદમાં ઇ.સ. ૧૮૪૨ ના વર્ષમાં થયો હતો બાળવયમાં ગામડી નિશાળમાં, સરકારી ગૂજરાતી શાળામાં અને પછી અંગ્રેજી સ્કૂલમાં ઉત્તરોત્તર અભ્યાસ કરેલો નડિયાદના દેશાષ્ટ કુટુંબના પુત્રો સ્વ હરિદાસ વગેરે તથા સ્વ મન સુખરામ તથા રા. રા. રણુછોડલાષ્ટ ઉદયરામ વગેરે અમદાવાદમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ લેવા ગયલા તેથી તેમના ગાદ પરિચયમાં તેઓ બાળવયથીજ આવેલા આ આપુ મડળ પ્રભુકૃપાથી વિવિધ દેશી રાજ્યોના પ્રધાનપદો ઉપર પહોંચેલું પછી તેઓ અમદાવાદની પ્રોવિન્શિયલ કૉલેજમાં દાખલ થયવા, અને એજ સંધિમાં સ્વ મણિભાઈ જશભાઈ સાથે પણ

સમાગમ થયેા ઓગણીસ વરો વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થતા તેઓ કુગરપુરના રાજકુમારના શિક્ષક નિયોજાયલા પછી તેમની ઉપદેશાપિકની જગા ઉપર ગોઠવણ થયતી થોડા વર્ષોનાદ સ્વ મણિ બાઇએ તેમની યોજના કમ્પ્લે રાજ્યના શુદ્ધિમંત મહારાજ શ્રી ખેગારજના શિક્ષક તરીકે કચેલી અને પાછળથી ત્યા રહીને તેઓ પોતાના સિધ્ધ રાજકુમારથી મત્રીપદ પામેલા અને મરણ પછી તેમનું તે જ રાજ્યની સેવા કરતા ઇ સ ૧૯૧૦ મા થયલું છે

તેઓ સાહિત્યપ્રેમી હતા, કવિતા કરનામા કુશળ હતા તેમણે “ મૅરિસકૃત દિ હુરાનના ઇતિહાસનું, કૅન્ડીકૃત ‘જગતના ભૂગોળ’નું સ્વતંત્ર રીતે તથા ‘ મુસવમાની શરદ ’નું સ્વ મણિ બાઇ સાથે રહીને, તથા ‘ શેક્સપીઅરની કથા સમાજનું ’ રા રા રણુડોડાબાઇ તથા સ્વ મણિબાઇ સાથે રહીને બાપાન્તર કરેલું છે કવિતા કરનાનું વ્યસન તેમને બાળપણથી લાગેતું. ‘ જન્મસત સધ ’ નામે દિદા દુહરાનું તેમણે ગૂજરાતી બાપાન્તર કરેતું દૈલીમંકસનું પણ બાપાન્તર તેમણે કરેતું છે અને તે ઉપરાંત તેમણે ‘ રાખંમૂનદર્શક કોશ ’ પણ રચેલો છે, અને સ્વ નવનરામે તેની નોંધ પણ લીધેલી છે છાંટાનાનના સવૈયા તો મશહૂર છે ગૂજરાતીપત્ર વગેરે અઠવાડીયાપત્રો તથા માસિકોમા તેઓ બિન્નબિન્ન નિયોગો ઉપર ધણે ભાગે સવૈયામાજ લખતા હતા તેમની કવિતાઓ સાદી, દોડતી સરન બાપામા લખાયતી છે

કેપુશર કાખરાજી.

તેમનો જન્મ ઇ સ. ૧૮૪૨ ના ઓગસ્ટ માસમા મુગધી વિરે થયો હતો તેમના બાપદાદા અસન સુરતના વતની હતા તેમના પિતાનું નામ નવરોજજી તથા તેમની માતાનું નામ મેહેરબાઇ હતું જાતે પારસી હતા ગૂજરાતી અભ્યાસ પૂરો કરી કેપુશરજીએ અગિયાર વરની વયે અંગ્રેજી અભ્યાસ શરૂ કરેલો, પરંતુ સાંજમે વર્ષે તેજો આગળ લણવાનું માડી વાળેતું તેમના નિના ૧૧ જી હજી છાપખાનાના સબધમાજ વીતેતી, અને તેનો વાગ્ગે કેપુશરને પણ મગેનો તરફથી અવસ્થામા તેઓ “ પારસી મિત્ર ” ના અધિપતિ થયલા પરંતુ ૧૮૫૯ થી તેમણે મહોટા પત્રોમા મદદનીશ અધિપતિપદે કામ કરવા માટેનું ઇ સ ૧૮૬૨-૬૩ મા તેઓ સ્વ ગોરાખજી બાળીના પરિચયથી ‘ રાસ્ત ગોશ્તાર ’ બાધે જોડાયા, અને સ્વ કરમનદાસ મુગજી ૧૧ મહવા સમા આવેતા સ્વ કરમનદાસની બનામચુથી તેમને ઇ ૫૦ ના માસિક પગારથી ‘ રાસ્ત ’ ના મદદનીશ અધિપતિ તરીકે જગ્યા મળી, અને કરમ દાસનું ઇ ૫૦-૫૧ જન્મનું થયું ત્યારે તેઓ મુખ્ય અધિપતિ નીમાયલા સ્વ કેપુશરના લખાણોથી ‘ રાસ્ત ’ પત્રની પ્રતિષ્ઠા દિનપ્રતિદિન વધતી ગઈ, અને તેમા આવના સાસારિય, ધાર્મિક તથા નૈતિક લખાણોથી પારસી-જન ધણે અરો થતાવા પામેલું

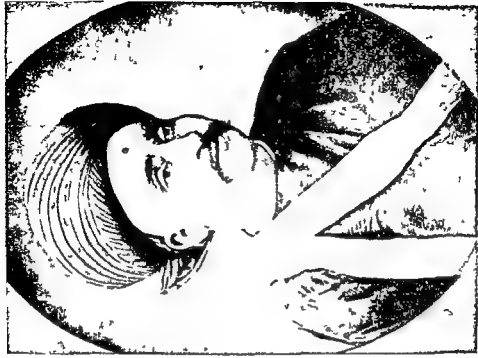
પોતે ઉંચા પ્રકારની કેળવણી લીધી ન હતી, તથાપિ તેવી કેળવણીના તેઓ સુરત દિબાવતી હતા. અંગ્રાજીની કેળવણીને પ્રોત્તિ આપવા ખાતર તેમણે 'સર દિનશાહ પિટિટ જીન્સ્ટ્રિક ઇન્સ્ટિટ્યુશન' ના ઉપરીનું કામ કરેલું હતું. મુખ્યની સુધાર્થના તેઓ અંગ્રજીત હતા ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં તેમને ઇંગ્લંડમાં 'સિટિય ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ જર્નેલિસ્ટ્સ' ના સભાસદ થવાનું માન મળેલું. ૧૮૮૬ માં ઇરાનના શાહે તેમને એક આદ પદ આપેલો.

'જામે જમશેદ,' 'જીઓથ' તથા 'સરત' માં આવેલાં તેમના મૂજરાતી લેખો ઉપરાંત તેમણે, ચાલીશ હજારનો ચાનજી દુખીયારી બચ્ચુ, ગુલીગરીબ, મીઠી મીઠી, લોલો દોલો, લીખો ભરલ-રિયો વગેરે રમુજ વાર્તાઓ, તથા 'જમશેદ નિન્દા-ખાતું', લોલીબન, વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ વગેરે બોધક નાટકો લખી સાહિત્યક્ષેત્રની ખેડ પથ કરેલી છે. તેઓ કવિ સાથે સંગીતજ્ઞ અને સંસારસુધારાના કામમાં અગ્રણી હતા. તેમનું મરણ ઇ. સ. ૧૯૦૪ ના એપ્રિલમાં થયું છે. તેમની પુત્રી શારીનખાઇ અઘાપિ પર્યન્ત 'જીઓથ' ના તંત્રીનું કામ કરે છે.

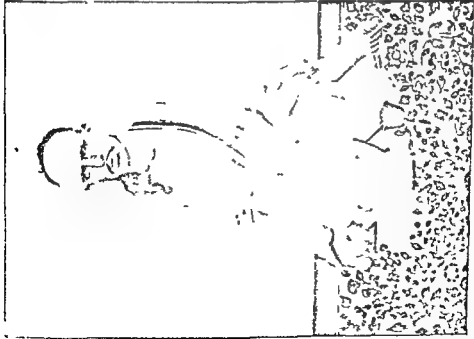
—❦—
 ❦ દિ. બ. મણિભાઈ જશભાઈ. ❦
 —❦—

દિવાન બહાદુર મણિભાઈના જન્મ નડિયાદમાં ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ જશભાઈ તથા માતાનું નામ ગંગાજી હતું. જ્ઞાતિએ વડનગરા નાગર મુદરચ

હતા. ૨૫. જશભાઈ અંગ્રેજી તથા વડોદરા રાજ્યમાં સારા હુદા ઉપર નોકર હતા. મણિભાઈએ પોતાનો અભ્યાસ વડોદરા, મહુધા, ખેડા, પેટલાદ વગેરે રથળામાં રહી પૂરો કરેલો, અને અંગ્રેજી અભ્યાસ નડિયાદમાં શરૂ કરીને ખેડા તથા અમદાવાદમાં જઈ પૂરો કરેલો હતો. એ ઉપરાંત ગ્રાવિન્સવલ કૉલેજના લૉ-કલાસમાં રહી ન્યાયશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ વગેરે જીવનોદય કરનાર વિષયોના પદ્ય અભ્યાસ તેમણે કરી લીધેલો હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં અમદાવાદના જડજની કોર્ટમાં હેડક્લાર્ક તરીકે નોકર રહી, 'સર્વિસિન્ટ જડજ' ની પરીક્ષા પસાર કરી; અને પછી રજા લઈ વ્યાપારમાં જોડાયલા ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં મુરા ગોકુળજી બાલાએ તેમને જૂનામઢમાં ન્યાયખાતાના ઉપરી-અધિકારી નીમેલા. ઇ. સ. ૧૮૭૨ માં પાલણપુર એજન્સીમાં નેટિવ એસી. પોલિટિકલ એજન્ટ થયા; અને ઇ. સ. ૧૮૭૩ માં વડોદરાના નેટિવ એસિસ્ટન્ટ રેસીડન્ટ નીમાયા. એ વખતે વડોદરામાં સૂક્ષ્મ કાળ હતો, અને મણિભાઈ જ્યાં જુદિશાળી પ્રજ્વની કીમત અંકાઇ. ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં તેમને "રાવખહાદુર" ના ઈકાળ પ્રાપ્ત થયેલો. ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં કચ્છનું પ્રધાનપદ પ્રાપ્ત થયેલું. ત્યાંથી પાછા ફરતાં સર. ટી. માધવરાવે તેમને વડોદરામાં સારા અધિકાર ઉપર રાખી લીધેલા. ઇ. સ. ૧૮૮૩ માં પાછા કચ્છના દીવાનપદ પર ગયલા, અને તે સમયે તેમને 'દિવાન બહાદુર' નો આદ ઇનાયત થયેલો. ત્યાંથી પાછા વડોદરાના

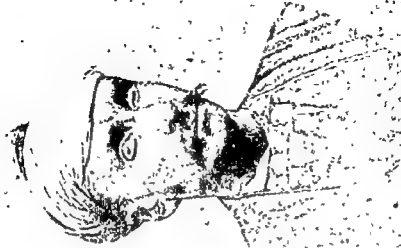
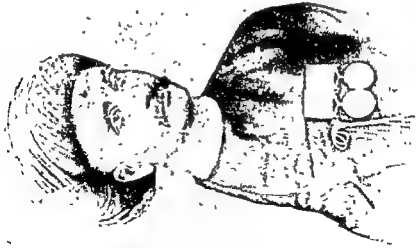
જીતાલાલ એવરેસ્ટમ

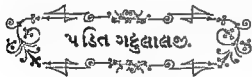
કવિ રણછીસલાલ ગઢવીરામ.

દિ. બ. મણિલાલ જશભાઈ.

પદ્મિત ગદ્દિયાલ.

નામના દીવાન યદને ગયના છ સ ૧૮૯૦ મા
શ્રી મહારાજ સયાજીરાવે તેમને મુખ્ય પ્રધા
નત્વ પદ આપેલું, તથા રૂ ૪૫૦૦ નો માસિક
પગાર કરી આપેલો તે પદ ઉપર છ વર્ષ સુધી
રહી તેમણે રાજ્ય તથા પ્રજાની સેવા કરી,
તેમની પ્રીતિસપાદન કરી હતી તેઓ રામાય
ઉદાર તથા શોખીન હતા, રાજનીતિમાં નિપુણ
તથા ઉચ્ચ પ્રકારના વિદ્યારિનાસી હતા રા રા
રથુકોડભાઈ ઉદયરામ, રવ મન સુખરામ
વગેરે વિદ્વાનો સાથે તેમને રનેહ બધારો હતા
પોતાના વિદ્યારસિક મિત્રો સાથે રહીને તેમણે
'શેક્ષપ્રીત્તર ક્યાસમાલ' ' મુસલમાની કાયદા
' રાજ્યનીતિ વગેરે ગ્રંથો લખેલા છે આ-કેળ
વધુના વિષય ઉપર તેમણે લખેલું મેમોરેન્ડમ
ખાસ મનન કરાજેલું છે તેમનું મરણુ ઇ સ
૧૯૦૦ મા પેટલાદમાં થયેલું છે તેમના એક
પુત્ર તેમની પાછળ ગુજરી ગયા છે, અને બીજા
પુત્ર હીરાલાલ હાલમાં કુચ રાજ્યના નાયબ
દીવાનના પદ ઉપર વિરાજે છે

પડિત ગદુલાલજીનો જન્મ ઈ સ ૧૮૪૫
ના વર્ષમાં તેમના મોઆજિયા નગર જૂનાગઢમાં
મર્યો હતો તેમના પિતાનું નામ ધનરયામભટ્ટ
હતું, અને તેઓ મૂળ કોટાના નિવાસી હતા
પડિતશ્રીની માતાનું નામ લાડબેગીજી હતું,

અને તે શ્રીમતી જૂનાગઢના ગોસ્વામી મગનના
લછ મહારાજના પુત્રી હતા પડિતશ્રીનું રાશિ
નામ જાનુઆરી હતું, પરંતુ માતાએ પરમ
વાત્સલ્યથી આપેલું ગદુ નામ પ્રસિદ્ધિને પામેલું
છે તેમનું મોઆજિયા નામ ગોર્ધનજી હતું.
શાન્તિએ તેઓ તૈ ગી બ્રાહ્મણ હતા છેક યાગ
વયમાં પડિતજી રમતીયાગ હતા, અને તેમના
પિતા તેમને લાણના અર્થ વ્યર્થ શ્રમ લેતા
હતા પરંતુ પડિતજીમાં કિલ્લશક્તિ રહેતી હતી,
તેથી તેમણે ચાર પાત્ર વપડી વધે " ચાળી
પાળી ઘટી બટી તૈયાર ખાડણિયું " એની
આપાં ગાઈ જતાની, પોતાની શક્તિનો પ્રસાદ
અખડારેનો છ સાત વર્ષની વયે અમરકોપ
કઠરથ કરી નીધો, અને આઠમે વયે તેમને
તેમના માતામહે સાપ્રદાયિક દીક્ષા આપેની નરમે
વધે શીતગાના ઉપદ્રવથી તેમની દષ્ટિ અવરુદ્ધ
થઈ ગઈ, અને માતાપિતાના શોકનો ખાર રહ્યો
નહિ પરંતુ તે પ્રતાપશુ બાળકે પોતાના પિતા
કનેથી રૂપાનળી, સમાસમક ઈલાદિ સરૂત ભા-
પાના અગો ભણી લઈ, છ માસમાં તે સરૂત
ભાષામાં બોલનાતું પણ શરૂ કરી દીધું, એટલું
તો નહિ પરંતુ ંકરણ સાથે કાવ્ય, નાટ્ય,
અરૂપના ગ્રંથોનું પણ મનન કરી લીધું હતું
આગિવાર વધની વયે તેમણે યસુનાલદરી નામનું
પરનોકનું કા વચ્ચેનું, તેરમે વર્ષે ' રક્ષમણી-
અરૂ નામે અતિ પ્રોદ અમરકોરનાળી બાનીમાં
ગદ્યપદ્યભંક કા વચ્ચેનું, અને તેનો વર્ષે
લખાવેલો પહેલો મગનાચરણ
માહાત્મ્ય કહી આપ છે એ

છીશ વર્ષની વયે શુદ્ધાદિત તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી
 'વેદાન્તનિતામણિ' નામનો અંથ લખેલો; ૨૪
 વર્ષની વયે 'સત્સિદ્ધાન્તભાસ્ય' નામક પ્રૌઢવાદ અ-
 થમાં છપાયેલા લક્ષ્મણચિરિતા ૩૨ પ્રશ્નોનું ખંડન
 પણ કરેલું; તથા ૩૦૦૦૦ શ્લોકના પૂરનો
 માણસશક્તિ નામનો પ્રૌઢવાદ અથ પછી તે-
 મણે લખીને પ્રસિદ્ધ કરેલો છે એ ઉપરાંત
 અનેક નાટક, ચમ્પૂ તથા કાવ્યોના અથો
 પણ લખેલા છે, પરંતુ તેઓ પ્રસિદ્ધ
 થવા પામ્યા નથી વળી પંડિતશ્રીએ જ્ઞેધપુરના
 મહારાણીની સમક્ષ પાડતોની સભામાં કંસવધ
 કાવ્ય શીઘ્રકવિતાના પ્રયોગરૂપે સ્ત્રી કાઢી પોતાનું
 અસાધારણ કવિત્વ જતાવી આપેલું, એટલું તો
 નહિ પરંતુ 'કૃષ્ણાલિસાર કાવ્ય' સ્ત્રી આપી
 નાવકનું અભિસરણ કરી બતાવેલું હતું

પંડિતશ્રીની કવિત્વશક્તિ અદ્વિતીય હતી,
 અદ્ભુત હતી રસાલ કાર, શબ્દાર્થ ગૌરવ, પદ-
 લાક્ષિત્ય, શ્લોકોદિ યેરણુઓથી તેમની કવિતાઓ
 ચોર રીતે અગ્રણી રહેલી છે. તેમણે સંસ્કૃત,
 ગૂજરાતી, તથા મજલાપામાં કવિતાઓ લખી
 છે. અસંખ્ય એક વૃત્તના તથા ચરણ આપવામાં
 આવતા, તો તેમાં એક ચરણ નહીં ઉમેરી તેઓ
 સાર્થ કવિતા કરી શકતા. સમસ્ત પુત્રિમાં તેઓ
 અદ્વિતીય હતા. પંડિતશ્રી કવિ હતા ઉંચા પ્રકાર-
 ના કવિ હતા એટલું તો નહિ, પરંતુ શીઘ્ર
 કવિ પણ હતા. શીઘ્રકવિ સાધારણ વર્ગના નહિ
 પરંતુ જે પ્રકારની કવિતા શીઘ્ર કવીશ્વરો સ્વપ્નમાં
 પણ ન કરી શકે, તેવા પ્રકારની કવિતા તેઓ કરી
 આપતા હતા. તેમની ગૂજરાતી કવિતાઓનો કેટ-

લોક સમૂહ 'સુભાષિત લઢરી' માં છપાયેલો
 છે. તેમણે સભાઓમાં, વ્યાખ્યાનોમાં જે જે
 કવિતા પ્રવાહો અરખાવિત ગતિથી ચલાવેલા છે
 તે તો લખાઈ લેવામાં આવેલા નથી, કારણ કે
 તેઓ બોલતા જાય તે પ્રમાણે લખી શકાવું
 અશક્ય હતું. કવિશ્રી ગદ્ય લખવામાં પણ તેવાજ
 શ્રેષ્ઠ હતા વિષયાનુકૂળ ભાષા તો વાપરતા,
 પરંતુ તેમની તે ભાષા સામાન્ય અધિકારીવર્ગ-
 થી તે છેક પંડિતને પણ પ્રિય અને શ્રેય થઈ પડે
 તેવી હતી. તેમના મોઢક ગદ્યના લેખો 'આર્ય-
 સમુદય' નામના માસિક પત્રના અઠોમાથી
 મળી આવે તેમ છે.

એ બધું તો શ્રેષ્ઠજ. પરંતુ પંડિતશ્રીનું
 વક્તૃત્વ કેવું હતું તે પણ જાણવું જોઈએ. પંડિત
 શ્રી વ્યાખ્યાનકાર તરીકે પણ અદ્વિતીય સ્થાન
 ધરાવે છે. તેઓ જે કોઈ વિષય ઉપર પોતાથી-
 કે અન્ય કોઈની સૂચનાથી-બોલવું શરૂ કરતા કે,
 ઘુરતજ તેમને સાંભળનારાઓનાં હૃદયો તેમના
 હૃદય સાથે એક તાર થઈ જતા-પરાધિન બની
 જતા. તેઓ હસતા તો તેઓ બધા ખડખડ
 હસતા, તેઓ ગંભીર થતા તો સભા માત્ર ગંભીર
 થઈ જતી, તેઓ કરુણાર્દ્ર થતા તો સભાજનોનાં
 હૃદય દ્રવવા લાગતાં વ્યાખ્યાનમાં હરકોઈ રસ જ
 માવી ઓતાઓની વૃત્તિઓને સ્વેચ્છાનુસાર નયા-
 વવાની અદ્ભુત કળા પંડિતશ્રીમાં જેટલે અંશે
 જોવામાં આવતી, તેટલે અંશે અન્ય કોઈ મનુ-
 ધ્યમાં અથવા અમારા પોતાના અનુભવથી કહીએ
 છીએ, કે અગ્રોએ કદિ પણ જોવાની નથી પ્રત્યેક
 વર્ગનાં મનુષ્યોને તેમનાં વ્યાખ્યાનો આકર્ષક

તથા યોષક યષ પડતા હતા. ગમે તે વિષયને ગમે તે અન્ય વિષય સાથે તેઓ સુકિતથી સક લાવી-ધટારી શકતા હતા કાષ્ઠપથ વ્યાખ્યાનનો વિષય તેમને અગાઉથી જાણ્યો ન પડતો, સભામાં ગયા પછી જે વિષય તેમને સૂચવાતો તે ઉપર તેઓ પોતાનું મનોરંજક, પ્રાદ, વસ્તુવ અજ-ભાવી સભાજનોને રસનિમગ્ન કરી નાખતા હતા.

પડિતશ્રીની અવધાન શક્તિ અનુપમેય હતી આ તેમની દિવ્યશક્તિના પ્રયોગો જેમના જેનામાં આવેલા છે, તે સર્વે તેનાથી છક યષ ગયા છે તેમની ચિત્તની એકાગ્રતા એટલી બધી તો હિતમ હતી કે, તેઓ એકી વખતે સો જુની જુદી બા બતો ઉપર ધ્યાન આપી, તે પ્રતેક ગાળન ક્રમે ક્રમે પૂરી કરાવી, છેવટે તેઓ એ બાબતોનું સા ગોપાગ વર્ણન આપી જતા હતા શતાનધાન કરતા કરતાં પથ, ગમે તેના સૂચનાયલા વિષય ઉપર તેઓ તેજ સમયે રસમય કરિતા કરી આપતા હતા તેમની રપર્શશક્તિના પ્રયોગો પથ અદ્ભૂતજ હતા અન્યધાનયન શક્તિ પથ તેમનામાં અસાધારણ વિકાસને પામેલી આ અવધાનશક્તિ કેળવવા તેમણે શિષ્યમંડળ બા ધેનું, અને તેમાંથી અનેક શીઘ્રકવિઓ, અન-ધાનીઓ પથ થયલા છે

પડિતશ્રી મહોટા મહોટા રાગો તાલર-રના નિયમ પ્રમાણે ગાઇ શકતા તથા મૃદગ જનવ-વામાં પથ તેઓ કુશળ હતા. સુખાકૃતિ તેમની પ્રસન્ન રહેતી, અને ઉપજીદારી અપવાસો કયાં હોય તોપથ સિ હગજના કરી તેઓ વ્યા

ખ્યાનો આપી શકતા હતા જૂનાગઢમાં લાગટ દશ દિવસ સુધી તેમણે આપેલું વર્ણાશ્રમ ધર્મ વ્યવસ્થા ઉપરનું બાપથ ખાસ મનન કરવા જેવું છે

અદારમે વર્ષે પડિતજીને ઠાશીના પડિ તેઓ શીઘ્રકવિ અને શતાધાનીના પદ આપે-લા, તેજપર્મા “પ્રાચીન તર-દર્શક પાઠશાળા” તરફથી તેમને પ્રસિદ્ધપડિતની પદવી મળેની ઇ. અ ૧૮૮૭ મા તેમણે હારતધર્મ મહા મંડળમાં વૈદિકધર્મ ઉપર સરકૃતમાં સરસ વ્યાખ્યાન આપેનું, તથા પોતાની અમાનુષી શક્તિના પ્રયોગો કરી બતાવેલા, તેથી તેમને ભારતમાર્તેડનું અદ્વિનીય પદ અર્પણ કરવામાં આવેનું. તે ઉપરાંત શ્રીનાથજીવાળા શ્રી ગોવ ધનલાલજી મહારાજે સાક્ષરોત્તમ પુરુષોની અભા સમક્ષ વેદાન્તભટ્ટાર્યાર્ણવ સર્વોત્તમ પદ પથ આપેનું તે સિવાય અનેક શાસ્ત્રો થયા તેમાં તેઓ અધ્યરથ પથ થયા હતા

પડિતશ્રી મંગતાવડા, શાત, નિરભિમાન તથા સાદા હતા, તેમની પહે ઠી જીવું નામ પાર્વતી હતું, પરન્તુ તેના મનથુ બાદ પિતાની આજ્ઞાથી તેમનું લગ્ન રૂકમાવતી નામની સતી સાધવી કન્યા સાથે થયું ઇ સ ૧૮૫૮ મા તેઓ બાવનગર ગયલા, તે વખતે તેમને પાંચ સાત માસની એક પુત્રી હતી, અને તેમના પત્ની બિમાર હતાં. પરન્તુ પડિતજીની પ્રકૃતિ એકા-એક શિથિન યષ આવી, અને પોતાના અન્ત કાળનું તેમને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન યષ આવ્યું. પોતાની આખર રિચ્છિત જજીધ આવતા, પોતે પોતાની

મેળે દરિયામ જપતા મરણ શય્યા ઉપર સ્થ
ગયા, અને તેમનો આત્મા પરમાત્માની સેવામાં
જઈ પહોંચ્યો. તેમની પત્ની પણ તેજ ક્ષણેથી
મૈત્ર ધારણ કરી, બીજે જ દિવસ સૂર્યાસ્તકાળે
તેમનું અનુગમન કરી પતિસેવામાં પહોંચી
ગયલાં છે.

કવિ પ્રતાપરાય શિવલાલ.

એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૭ માં જામન
ગરની નાગર રાજિયા થયો હતો. ત્રણ વર્ષની
બાલ્યવયમાં શીતળાના રોગથી તેમની આખો
ગઈ હતી. તેના પરિચામમાં સાળાની કળવણી
લાઇ શકાઇ નહિ. તોપણ પ્રજુકૃપાથી કવિ પ્રતા-
પરાયે પોતાના મિત્રો પાસે, વર્તમાનપત્રો,
માસિક પત્રો તથા પુસ્તકો વગેરેના દ્વારા જ્ઞાન
મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો, અને કૃષ્ણ એ આવ્યું કે
કવિતા કરવાને તેની જ્ઞાતિઓ ઉત્કેષાઇ. મિત્રો
તરફથી તેમને સારી રીતે ઉત્તેજન મળતું રહ્યું.
તેમનામાં એ શક્તિએ શાવીકૃષ્ણ ઉત્કૃષ્ટ ફળો
આપ્યાં. તેમની કવિતા શ. રા. દરગોવિદ્દ/
દારકાદાસ જેવા પ્રસિદ્ધ નિદાનને ગમી. વગી તેમ
મહુમ કવિ દલપતરામ ગાલાબાઈ સાથે સારે
પરિચય પણ થયો હતો.

તેમના પ્રયાસથી સંવત ૧૯૪૬ માં જામ-
નગર સ્ટેટમાં મનોરંજક છાપખાનાને જન્મ
પણ મળેલો તેઓ સંવત ૧૯૪૭ માં દમતા
બાપિને લીધે મરણ પામ્યા તેમનો સ્વભાવ
ધણોઆનદી હતો તે એમની કવિતાઓ ઉપરથી
જણાઇ આવે છે. એમણે રચેલું “ભયીનું
હાલરકું” તેમના આનદી સ્વભાવનું આપણને
જ્ઞાન કરાવે છે. તે સિવાય તેમનાં કાવ્યો (૧)
મનોરંજક પ્રતાપ કાવ્ય, ભાગ ૧-૨ માં એમના
કુટુંબી શ. માનરાકર છબીલાદાસે છપાવી
પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે.

ડાક્ટર ત્રિભુવનદાસ મોતીચંદ.

તેમણે સરકૂતનો અભ્યાસ આરંભ્યો છ વર્ષ સુધી તે પ્રાચીન ભાષાનો અભ્યાસ કરી તેમણે પોતાના માતૃવ સાથે જુઓ જઈ શ્રીમદ્ ભાગવતનો અભ્યાસ કરી લીધેલો. ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં પાછા મોરબી જઈ ગૂજરાતી શીખ ધારણુમા દાખન થયેલા, અને ત્યારમા જોડું અંગ્રેજી ભાષાનું પણ જ્ઞાન મેળવી લીધું પછી મોરબી તાજાના એક ગામડામાં મેં તાજીની નોકરી ઉપર રહેલા, પરંતુ બીજા વર્ષે માદગીના સમયથી તેમને તે છોડી દેવાની જરૂર પડી. પછી જામનગર જઈ શાસ્ત્રી શકરનાથને ગુરુમાં સરકૂત અભ્યાસ વધારી દીધેલો. ઇ. સ. ૧૮૭૩ માં જુઓ જઈ આર્યધર્મ પ્રકાશ પત્રના તંત્રી કામ કરવા લાગ્યા, તથા વેદધર્મસભાનું કામકાજ કરવા લાગ્યા હતા. તેથીય વર્ષોનું તેમણે લાલસાવિના એક નિષ્ઠાથી તે સંસ્થાનું કામ કરેલું. પ્રાચીન વેદધર્મનું રહસ્ય સમજાવવાનો તે સભાનો ઉદ્દેશ હતો. “ જગતની વિચિત્રતા અને ક્ષણગુરુતા, ધર્મ અને વ્યવહારનું અર્થ પૂર્ણ, મનુષ્ય સ્વભાવનું અવનોકન, અને તેને બોધ એ આર્યધર્મ પ્રકાશના લેખોનું મૂળ છે ” ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં તેમનું લગ્ન હરિવ્યામની સુધીન પુત્રી મોદીકુવર સાથે થયું હતું. પતિપત્ની વચ્ચે શુદ્ધ સ્નેહવિનિમય થયા કરતો હતો તે સ્ત્રીથી તેમને એક પુત્ર, પુત્રી થયા, પરંતુ પુત્ર મરણ પામેલો. ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં તે સન્નારો પણ ગુજરી ગઈ અને કેશવલાલે ફરીથી ન પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો, તથાપિ સ્વધર્મીઓના અસલ દુરાચર્યથી હારી તેમને જે વર્ષાદ દ્વિતીય લગ્ન કરવું પડેલું તે બાજુએ નામ મણિક

વર હતું, અને તે પણ કેશવલાલને સંતોષ આપનારી નીવડે ની પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં તેણે દેહવાગ કર્યો, અને કેશવલાલ પણ તે આશ્રમથી વધારે અસર થઈ, ઝગઝગ પોતાની પુત્રીના લગ્ન ઉઠેલી, નિરાને સુતા અને ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં તેનો આત્મા પરમ શાંતિથી દિવ્ય જગતિમાં મળ્યા ચાલ્યો ગયો.

કેશવલાલની તમામ કવિતાઓ ‘કેશવકૃતિ’ નામના મથમાં એકત્રિત કરી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલી છે. કવિનું હૃદય કવિની કવિતા માત્ર આવેલાયું છે તેઓ સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધ કવિ હતા. ૨૧ ગોવર્ધનરામના મત પ્રમાણે તેમની કવિતાઓનો આત્મા ‘અવનોકન’ છે. આધ્યાત્મિક અવનોકન તથા ગનથી રૂઝતો અનુભવ તેમાં સત્યરૂપે વ્યક્ત થાય છે. દલપત શૈલી તેમને પ્રિય હતી, અને તેની છાંય તેમની ઉપર પડેલી કેશવલાલની કવિતાઓ સરકૂત સાહિત્યના પ્રૌઢ સંસ્કારવાળી, સરન છે. રમતી વાણીનો તેમાં મિનસ છે. ભતૂલરિતો વૈરાગ્ય તથા કાનીદાસનો સંશોધિત સ્નેહ તેમની કવિતાના આજુરિયો છે. ભક્તિમય હૃદયના તેમાં ઉમળકાઓ છે. ઉપદેશ, ધર્મભાવના તેમાં આત્મપ્રેરણ થઈ રહેલા છે. હૃદયદ્રાવકતા તેમનું લક્ષણ છે. અર્થાત કેશવકૃતિ હાથમાં લઈ વાંચવા માઝા પછી સ્ત્રી કે પુરુષ એ જેમથી કેાઈને તે ન ડાડવી ગમે તેવી છે. જૂની શાળાના આધુનિક કવિઓમાં કેશવલાલનું સ્થાન અદ્વિતીય ઠી સંકાય તેમ છે.

કેશવકૃતિની કવિતાઓ ઉત્તરત તેમણે અનુસૂચિત્વ લેખવતીભાગ્યોદય સાપ્તમીચરિત્ર,

તસે ૬ પરનાર, (૧૩) જાદવ, (૧૪) વદ્દલાસ અને વિપુલ વિજય વિગેરે છે.

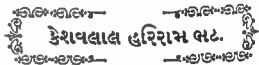
તેઓ ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં ક્ષયના રોગને લીધે વદનાથ કેમ્પમાં મરણ પામ્યા છે.

લીમરાવ ભોળાનાથ.

સુપ્રસિદ્ધ ઇશ્વરપ્રાર્થનામાળાના કર્તા કવિ રા. જા. ભોળાનાથ સારાભાઈના લીમરાવ ત્રીજા પુત્ર થાય છે. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં અમદાવાદ નગરમાં થયો હતો. તેઓ જ્ઞાતિએ વડનગર નાગર ગૃહસ્થ હતા. ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં તેમને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરાવી, તેમનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું હતું. તેમની પત્નીનું નામ ચતુરલક્ષ્મી હતું, અને તેનાથી તેમને નવ સંતાનો થયલાં. જાળવપથી તેમને પોતાના સરકારી પિતાનો પાસ લાગેલો, એટલે એટા એટાસરૂત શ્લોકો રચવાની તેમને ટેવ પડેલી હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં તેઓ આજીવન ઉપર ગયલા, અને ત્યાંથી વનલોહાની જે જાપ તેમના હૃદય ઉપર પડેલી તેના પરિણામમાં તેમણે “અણુ વર્ણન” ની કવિતા રચી કાઢેલી. તેમનું પોતાનું શરીર-લાવણ્ય એવા પ્રકારનું હતું કે, તેના સહવાસીઓ તેને કંઈક કંઈક દારૂપાત્રક ઉપનામે આપતા હતા. ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં મૃતિકની પરીક્ષા પસાર કરી તેઓ કે.લે.જમાં બે વર્ષ બસેલા, પરંતુ ફેફસાંનો રોગ લાગ્યું પડી જવાથી ત્રિવા-જ્યાસ છોડવો પડેલો. ઇ. સ. ૧૮૬૯ થી રચવા

માડેલું તેમનું નવદૂત નું ભાષાન્તર ૧૮૭૦ માં પ્રસિદ્ધ થયલું. ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં તેમણે ‘દેવળદેવી’ નાટક લખેલું, પરંતુ તે તેમના મરણ પાદ પ્રકાશમાં આવેલું છે. ૧૮૮૦ માં વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાં દાખલ થયા હતા. એકાન્ત વાસ તેમને પ્રિય હતો. તેમણે લખેલી કેટલીએક કવિતાઓ ‘કુસુમાંજલિ’ નામના પુસ્તકમાં છપાયેલી છે. તેમનું રચેલું ‘પ્રકાશન સસા’ નામનું કાવ્ય છે તો જોઈ અપૂર્ણ-પોતાના મરણ થોડે-તથાપિ તે એક કવિના નામને શોભાવે તેવું મનોહર છે. કવિ પોતે તેને આપ આપી રાખેલા નહિ, તેથી તેમાં દોષો રહી જવા પામેલા છે, તથાપિ રસિકતા તેને લાગુ બેઠેલી નથી. ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં તેમણે સ્વર્ગવાસ કરેલો છે. તેમના પુત્ર સચેન્દ્રરાવ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ‘અમર’ ઉપનામથી લખનારા છે, અને તેઓ પણ વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાં છે.

કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ.

કેશવલાલનો જન્મ એપ્રિલમાં ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ હરિરામ તથા માતાનું નામ જવેરજાઈ હતું. જ્ઞાતિએ પ્રાંતોના નાગર હતા. જન્મસમયે તેમની કુટુંબસ્થિતિ સારી હતી. હરિરામ સરૂત્તર તથા ધર્મશયી હતા. કેશવલાલનું જાળવપ રમંતગમત ઇ ગયલું. તેમની પ્રકૃતિ શાંત તથા રોહમયી હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં પોતાના માતૃલ પાસે પેરશંદર જઈ

તેમણે સસ્ત્રુતનો અભ્યાસ આરંભ્યો છ વર્ષ સુધી તે પ્રાચીન ભાષાનો અભ્યાસ કરી તેમણે પોતાના માતૃલ સાથેજ સુખમ જઈ શ્રીમદ્ ભાગવતનો અભ્યાસ કરી લીધેલો ઇ. સ ૧૮૬૯ માં પાછા મેરખી જઈ ગૂજરાતી ત્રીજા ધોરણમાં દાખલ થયેલા, અને ત્યારબાદ થોડું અંગ્રેજી ભાષાનું પણ જ્ઞાન મેળવી લાંબુ પગે મેરખી તાનાના એક મામડામાં મેં તાજીતી નોકરી ઉપર રહેલા, પરંતુ બીજા વર્ષે માદગીના સખમથી તેમને તે છોડી દેવાની જરૂર પડી પછી જામનગર જઈ શાસ્ત્રી રાકરનાલને ગુરમાની સસ્ત્રુત અભ્યાસ વધારી દીધેલો ઇ. સ ૧૮૭૭ માં સુખમ જઈ આર્યધર્મ પ્રકાશ પત્રના ત્રીજા કામ કરવા લાગ્યા, તથા વેદધર્મસભાનું કામકાજ કરવા લાગ્યા હતા ત્રેવીશ વર્ષપર્યંત તેમણે લાલસાવિના એક નિઃશયી તે સંસ્થાનું કામ કરેલું. પ્રાચીન વેદધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવવાનો તે સભાનો ઉદ્દેશ હતો. “ જગતની વિચિત્રતા અને ક્ષણભંગુરતા, ધર્મ અને વ્યવહારનું અધ્યયન, મનુષ્ય સ્વભાવનું અવલોકન, અને તેને બોધ એ આર્યધર્મ પ્રકાશના લેખોનું મૂળ છે ” ઇ. સ ૧૮૭૦ માં તેમનું લઘુ દસ્તિયામની સુધીન પુત્રા મોંઘીકુવર સાથે થયું હતું. પતિપત્ની વચ્ચે શુદ્ધ સ્નેહવિનિમય થવા કરતો હતો તે સ્ત્રીથી તેમને એક પુત્ર, પુત્રી થયાના, પરંતુ પુત્ર મરણ પામેલો ઇ. સ ૧૮૮૭ માં તે સન્નારાં પણ ગુજરી ગઈ અને કેશવલાલે ફરીથી ન પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો, તથાપિ સખમીઓના અસહ્ય દુરાગ્રહથી હારી તેમને જે વર્ષબાદ દ્વિતીય લગ્ન કરવું પડેલું તે બાજુએનું નામ મણિકુ

વર હતું, અને તે પણ કેશવલાલને સંતોષ આપનારી નીવડેની પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં તેણે દેહત્યાગ કર્યો, અને કેશવલાલ પણ તે આજ્ઞાનથી વધારે અસ્વસ્થ થઈ, ઝગઝગ પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન ઉકેલી, નિરાતે મૃતા અને ઇ. સ ૧૮૯૬ માં તેનો આત્મા પરમ સાતિથી દિવ્ય જગતિમાં મગસા ચાલ્યો ગયો

કેશવલાલની તમામ કવિતાઓ ‘કેશવકૃતિ’ નામના ગ્રંથમાં એકત્રિત કરી પ્રસિદ્ધ કરામાં આવેલી છે કરિનું હૃદય કરિની કરિના માજ આવેળાયું છે તેઓ સ્વાતુભારસિક કવિ હતા સ્વ ગોવર્ધનરામના મત પ્રમાણે તમ પી કરિતાઓનો આત્મા ‘અવલોકન’ છે આધ્યાત્મિક અવલોકન તથા મનનથી સૂઝતો અનુભવ તેમાં સત્વરે બંધન થાય છે દલપત ગૈરી તેમને પ્રિય હતી, અને તેની જાપ તેમ પી ઉપર પડેની કેશવલાલની કવિતાઓ સસ્ત્રુત સાહિત્યના પ્રાદ સસ્કારસ્વાળી, સ્વરન છે રમતી વાણીનો તેમાં નિનસ છે ભત્તરિનો વૈરાગ્ય તથા કાલીદાસનો સ્વરોધિત સ્નેહ તેમની કરિતાના આજ્ઞાનથી છે ભક્તિમય હૃદયના તેમાં ઉમંગકાઓ છે ઉપદેશ, ધર્મભાનના તેમાં આત્મપ્રેત થઈ રહેલા ઇ હૃદયદાવકતા તેમનું લક્ષણ છે અર્થાત કેશવકૃતિ હાથમાં લઈ વાંચના માણા પછી સ્ત્રી કે પુરુષ જે જેમાંથી કોઈને તે ન છોડી ગમે તેવી છે બૂની શામાના આધુનિક કવિઓમાં કેશવલાલનું સ્થાન અદ્વિતીય કહી શકાય તેમ છે

કેશવકૃતિની કરિતાઓ ઉગત તેમજે અનુસૂચાલુદય ભોગનીભાગોદય સાવિત્રીચરિત્ર,

તથા ચદ્રપ્રભા શ્રીભાવત્ તથા બાલપીતાના
ભાવાન્તરો કહેલા છે, એટલું તો નહિ, પરંતુ
શ્રી મોગસામિજીનું બાવન્તર કરી, ચર્પટમજ
રિકા તથા મોહમુદ્દગર અને મશિરલમાળા ઉપર
ગૂજરાતી દીકા પછી લખેલી છે તેમ ॥ લખે
લા-પ્રસિદ્ધ થયના જોધવાયક લેખો તો અસ-
ખ્યેય છે.

કવિ જેસંગભાઈ ત્રીકમદાસ પટેલ

એમનો જન્મ ઇ સ ૧૮૫૪ માં અમદા
વાદ જીલ્લાના બાવના ગામમાં થયો હતો તેઓ
સાતિએ ૭૩વા પાગીદાર હતા એમણે ગૂજરાતી
છઠ્ઠા ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યા પછી વડોદરા
વર્નાક્યુલર સાયન્સ કોલેજમાં કેટનીક મુદ્દ
ત સુધી કેમગણી લીધેલી તેમણે સત્તરથો
નીશ વર્ગ સુધી કેમગણી ખાતામાં નોકરી કરી
છે ખિતા લખવાનો હુકમી શોખ એમને ઓ
ગણીશમે વર્ધી થયેલો સત ૧૮૭૫ ની સા
લમાં બાવળા સુધારા શુભેચ્છક મહાળી
એમણે સ્થાપી અને સ ૧૮૭૭ થી પુનર્જનના
દિમાયતો તરફે તેઓ બદાર પદા સવત ૧૮૪૦
થી તેમણે 'સ્વદેશદિતોષ' નામનું ત્રિમા
સિક પત્ર કાઢવાનું શરૂ કર્યું અને બીજી વત તેને
માસિકપત્રના રૂપમાં મુક્યું અને તે લગભગ છ
એક વર્ષસુધી ચાલુ હતું

તેમના પ્રસિદ્ધ નવો—(૧) જેસંગકાવ્ય

(૨) ગૂજરાતી રામ સત્રા (૩) ઉપાગ્રસ્ત્રાદ,
(૪) વિવિધાપરો ૧ વિષય, (૫) વિવિધાપરો ૨
દર્શક નાટક, (૬) દુકાળવિરો નિબંધ, (૭) પુનર્જન
કરનાર પુરુષાતની પુરુષ વોર છે તથા વિધવાની અ
સ્થ સંધવાને ગૂજરાતી રામદસત્રાદ બા. ૨ તથા અવ
કાર મકાશ વિરે પુસ્તકો લખ્યા છે, પરંતુ તે પ્રસિદ્ધ
થયા નથી

શ્રી શ્રે અ સદ્ગુરુ શ્રી
નૃસિંહાચાર્યજી

ઇ સ ૧૮૫૪ માં સુરત જીલ્લાના કડોદ
ગામમાં નિશનનગરા ગૃહસ્થ શ્રી દુર્લભરામ
દેવેશ્વર વાસિક ॥ પચમ પુનરૂપે શ્રી નૃસિંહા
ચાર્યનો જન્મ થયો હતો તે સમયે તેઓની
કુટુંબની સ્થિતિ સામાન્ય ગણાતી હતી, છતાં તે
ગામમાં એક ગૃહસ્થતરીકે તેઓના પિતાનું માન
હતું શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનું પ્રથમ લગ્ન વિસ
નગરમાં, દ્વિતીય સુરતમાં (સા. મગજાગૌરી
સાથે કે જેમણે 'મગન વિચાર' એ નામનું
એક નાનું પુસ્તક લખ્યું છે) તથા તૃતીય પુન
નિસનગરમાં થયું હતું તેઓની પ્રજામાં બે
પુત્ર તથા એક પુત્રી વિદ્યમાન છે

તેઓની આઠ વર્ષની વયે તેમના પિતા
કડોદમાં સુગતમાં સ્થાતી તિવાસ કરવા માટે ગયા
હતા ત્યાં તેમણે શાળામાં ગૂજરાતી શિક્ષણનો
અભ્યાસ પ્લેટો છતાંયે લગભગ ૧૪ માસ કર્યો
હતો તથા અંગ્રેજી શિક્ષણનો અભ્યાસ એકદર

અઢી વર્ષ કર્યો હતો. એ અભ્યાસના સમયમાં જ સુરતમાં હુમાનદ નામના સંસ્થાસી પાસે એ ત્રણ માસમાં એ ત્રણ ઉપનિષદોનું અવલોકન તેમણે કરેલું હતું. તેમજ સુરતના ગંગાદત્ત શુક્લપાસે યજુ.સહિતાનું થોડો કાલ અધ્યયન કર્યું હતું. એ બધું અધ્યયન લગભગ તેમની બાર તેર વર્ષની વયમાં થયું હતું. એ વિના અધ્યયનમાં બીજો સમય એમણે ગાળ્યો ન હતો.

૧૮ વર્ષની વયે તેઓએ ૫૫૨ીક સર્વોસની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. ત્યાર પછી તેઓએ અક્ષયેશ્વરમાં એક ખાનગી શાળામાં આવીસ દિવસ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપ્યું હતું. ત્યાંથી પુનઃ સુરત ગયલા ત્યાં થોડો સમય એન્જનીયરીંગ ખાતામાં કામ કરેલું.

એ સંધિમાં તેઓશ્રીના મિત્રો કે જેઓ તેમને વારંવાર બોધ શ્રવણ કરતા તથા તેમનું જ્ઞાન, વાણીમાં પ્રસાદપૂર્વક તેનો અરખલિત પ્રવાહ, તર્ક કરવાની તથા કોઈ પણ જાતના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાની અદ્ભુત શક્તિ, એ વગેરેના અનુભવ કરતા હતા, તેઓએ તેમને ઈશ્વરસ્તવન વગેરે માટે પ્રાર્થના સમાજ જેવું કંઈક કાઢવા કહ્યું; જે તે વખતે કાઢવામાં આવ્યું હતું. તેમાં આર્યધર્મના સર્વ સિદ્ધાંતોનું સમર્થન થાય એવા વિચારો દર્શાવતા હોવાથી વર્તમાન પ્રાર્થનાસમાજપ્રતિ સનાતન વિચારના મનુષ્યો વિરોધ ધરે છે, તેવું કશું બન્યું નહતું. અને એજ તેની વિશેષતા રાખવામાં આવી હતી. એ પ્રાર્થના સમાજનું અધ્યક્ષપણ તેમાં બાંગ લેનાર

મનુષ્યોએ શ્રીનૃસિંહચાર્યજીને આપ્યું અને તેમણેજ તેમના નામ સાથે ‘આચાર્ય’ સંજ્ઞા લગાડી.

એજ સમયમાં તેઓએ ‘ધાર્મિક વિદ્યા-શાલા’ એ નામની શાલા કાઢી તેમાં થોડો સમય શિક્ષણ આપ્યું હતું ત્યાર પછી થોડા સમયે વડોદરા કેમ્પમાં એન્જનીયરીંગ ખાતામાં નોકરીનો આરંભ કર્યો. એ સંધિમાં એમના દ્વિતીય પત્નીનો દેહ પડવાથી તે નોકરી છોડી દીધી. પછી નિજમપુરામાં થોડો કાળ રિયલ્ટી કરી. ત્યાં તેઓએ ‘શ્રી નૃસિંહચાર્યવિલાસ’ નામના કાવ્યગ્રંથનો પ્રથમ વિભાગ લખ્યો. ત્યાર પછી તેઓએ વડોદરામાં નિવાસ કર્યો. અને તે સમયથી પ્રસિદ્ધિપણે શ્રેયસ્સાધક અધિકારીવર્ગની રચાપના થઈ. આજ તેને લગભગ ૩૨ વર્ષ થવા આવ્યાં છે અને આજે તેના હજારો અનુયાયીઓ વિવિધ ગામોમાં છે.

ત્યાર પછી તેઓએ જે જે ગ્રંથો લખેલા તેનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે:—શ્રી સુરેશ ચરિત્ર (પૂર્વાર્ધ), શ્રી સિદ્ધાન્ત સિન્ધુ (પ્રથમ સ્કન્), શ્રી નૃસિંહચાર્યવિલાસ (દ્વિતીય પુસ્તક), શ્રી ભામિની ભૂખલ (દ્વિતીય અલકાર), શ્રી ભામિનીભૂખલ (તૃતીય અલકાર), શ્રી ભામિનીભૂખલ (ચતુર્થ અલકાર), શ્રી સદ્બોધ પત્તિતક (પ્રથમ પલ્લવ), શ્રી ભામિનીભૂખલ (પ્રથમ અલકાર), સન્મિત્રનું મિત્રપ્રતિપત્ર, શ્રી નૃસિંહચાર્યવિલાસ (તૃતીય પુસ્તક), શ્રી પચ્ચરદ્દશાન્ત (પ્રથમ તથા દ્વિતીય સમાગમ), શ્રી ત્રિભુવનવિભળી ખર્જ (પૂર્વધારા), સુખાર્થ સદુપદેશ, સતી મુવર્ણ (પૂર્વ વિભાગ.)

મહાકાલમા આવેલા પૂર્ણ તથા અપૂર્ણ

લેખો — ધર્મ, ગૃહમુખ, આર્જન, શ્રી ભવાબિધેસુ,
પિતાએ પુત્રને આપેલા બોધ, શ્રી ભક્તાખ્યાન, શ્રેય
સ્સાધકોને નુબોધ, પ્રત્યેકતત્ત્વે શીઘ્ર શિક્ષાનું વિધ
વાવિરામ શ્રી શિક્ષાન્ત સિધુ (ત્રીતીય સ્કાં), શ્રી ત્રિ
ભુવનવિભવ્ય ખર્જી (ઉત્તરધારા) શ્રી ચચવરદત્તાન્ત
(તૃતીય સમાગમ), બાનાભક્તા અનુભવપ્રદીપ વોરે
તેમના જીવનવૃત્તાન્તનો આરભ મહાકાવ
માસિક ૥ (વર્ષ ૧૬ સુ) સવત્ ૧૯૬૦ ના
અધિક જાનેઠ માસના અઠ્ઠી “ શ્રાવૃસિદ્ધવી
લામૃત અથવા શ્રામન્વૃસિદ્ધાચાર્યજીનું જીવન
વૃત્ત ” એ નામના લેખથી થયા છે હજી તે વૃ
ત્તાન્ત અપૂર્ણ છે

સવત્ ૧૯૫૩ આગળ શુકન પચમી શ્રી
નૃસિદ્ધાચાર્યજીના રત્નપાવરયાન (દેહનિવય) ના
તિથિ છે.

કવિ મહાસુખરામ નરભેરામ ત્રિવેદી

કવિ મહાસુખરામ જાતે ઓદિન્ય સાહાજી
હતા તેમના પિતાનું નામ નરભેરામ તેઓ અ
મહાવાદમાં ધ સ ૧૮૫૫ મા જન્મી ધ સ
૧૯૦૯ મા ગુજરી ગયા છે જન્મસમયે ગામ
સ્થિતિ હતી તેઓ ધરેજીનું જ્ઞાન બીનુન મે
ળી શક્યા નહોતા કવિ મહાસુખરામના પિતા
નરભેરામ ખેડા જીલ્લાના વડેની ગામમાં કયા ક-
રતા અને તેમાંથી જે મળતું તે વડે પોતાના ક
ડુબનો નિરાદ ચવાવતા હતા તેઓ પારંતી
નામની બાઈ સાથે પરણ્યા હતા તેમને નજી

દિકરા અને એક દિકરી હતા તે પૈકી કવિ રજી
છોડનાન એકનાજ હાવ હયાત છે તેમના મિત્રો
મહુમ કવિ જુનાબી ભ ચદુભાઈ વગેરે હતા
એમણે ગુજરાતી પાચમી ચોપડી નુધી અભ્યાસ
કીધો હતો ભરૂચથી આ પા પછી કવિ ૬૧૧
તગમ ડાહ્યાભાઈ પાસે કવિતાનો અભ્યાસ કર્યો
અને પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજના મહુમ
પ્રિન્સિપાલ રા સા મહીપતરામ રૂપરામની
સાથે ગઢિયાવાડનો પ્રયાસ કર્યો તેમાં રજવાડી
કવિઓમાં સારી ખ્યાતિ મેળવી પછી હિમાભાઈ
બન્ડીનુદ્યુદ્ધમા આર્યોદયની ઉત્ક્રાંતિ એ વિષય ઉપર
કવિતામાં ભારણ આપ્યું અને એ લોકોને પસંદ
પડવાથી તેને છપાનાના જરૂર પડી ત્યારથી
જાહેરમાં આવ્યા એમણે ગરીબ સ્થિતિ હોવાથી
શરૂઆતમાં મારતઁગની નોકરી લીધી પછી ભરૂચ
માજરૂદ થયા ત્યાં પછી તાંજામાં આપી
શેઠ મોતાચંદ ગોવિંદગમના બનામી ગામ ઉપર
જનાના નોકરી પસંદ કરી તેમની કવિતા એવી
સરસ હતી કે મહારાજા સયાજીરાવે રૂ.૧૩ બો
લાઈ રૂ. ૨૧૦૭ દનામ આપ્યું હતું

કવિ વિજયારાંકર

તેમનો જન્મ સુરતમાં થયો હતો તેમના
પિતાનું નામ કેશરામ હતું જાતિએ તેઓ
વડનગરા નાગર થ હાજી હતા, અને તેમની
અનટક ત્રિવેદી હતી સમયાનુકૂળ કેળવણી લીધા

બાદ તેમજે રેડો પી નોકરી લીધી ત્યાર બાદ
રેન્યુખાતામાં પ્રવેશ કરેલો પરંતુ એ તાનુ
બન્ધન અપ્રિય થઈ પડતાં તેમને રાજીનામું
આપી દીધે તુ તેમને કવિતા બનાવવાનું વ્યસન
લાગે તુ. અને 'વિશ્વવર્ણી' એ નામથી ઇ. સ.
૧૮૭૦ માં એક કાવ્યસમૂહ પ્રસિદ્ધ કરે તો ત્યાર
બાદ બાર વર્ષ તેજ મથકે દ્વિતીય દરજી વધાન
સાથે નીકળે તો તેમને કાવ્યમંદ ૨૧ ગુરુ-
લાવજી, ૨૨ મન સુખરામ વગેરે વિદ્વાન્મનોથી
અતિ પ્રશ્ન સાને પામે તો તેમનું જનાવે તુ બીજું
પુસ્તક 'મૃતિચક્ર' નામનું છે તે પુસ્તક ૨૨
મણિમાધ જગન્નાથ પી ગોસ્વામી લખાઈ પ્રસિદ્ધિ
પામે તુ તેજ પુસ્તકનો બીજો ભાગ હતું અમ-
રસિદ્ધ છે આ પુસ્તક ત્રીજે ૨૨ મણિવાન નજુ-
માઈ વગેરે વિદ્વાનો ઉપર અભિપ્રાય ધરાવતા
હતા.

આ કવિના સખમમાં વિશેષ દ્રષ્ટકન ઉપ-
લબ્ધ થઈ નથી તો બરેરામજી મનગારી વગેરે
તેમના અગત મિત્રો હતા.

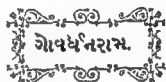
૧૮૫૧ નારાયણ હેમચંદ્ર.
૧૮૫૧ નારાયણ હેમચંદ્ર.

સાધુ ૭૫૫ ગાગનાર નારાયણજી જન્મ
ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં મુબઇ વિષે થયો હતો તેના
પિતાનું નામ હેમચંદ્ર હતું, અને તે પી માતાનું
નામ નન્દકાર હતું તેઓ જ્ઞાતિએ અહલદાનો
હતા નારાયણના જન્મકાલે તેમના પિતાની
સ્થિતિ સારી હતી, અને તેઓ કાઠિયાવાડમાં

આવે તા દિન બદરના વતની હતા, પરંતુ ધધા
અર્થે મુબઇ જઈ ત્યાં હતા તા નાથુને સાત આઠ
વર્ષ પી રૂપે ગામી વિદ્યાગમા મુકરામા આવે તા
હતા, પછી અગ્રેજી નિવાસમાં તેઓ દાખલ
થયા, પરંતુ નિવાસે જઈ બધાં તાનુ તેને ગમતુ
નહિ, અને બહાર દુરવાદરમાં તથા સ્થાન
વ્યવહારનું નિર્ણય કરવામાં તેઓ પોતાનો વ-
ખત ગાગતા હતા તેઓ બાર વર્ષ પી વધના
થયા તે પૂર્વે તેમના માતાપિતા ગૂજરી ગયા
હતા ત્યારબાદ તેઓ શેઠ શેરાબજી બગાળીના
કરખાનામાં નોકર રહ્યા હતા, અને પછી છ.
આઈ પી રહેવા રહે તા એટલામાં કરસ-
નાસ મૂગજીને 'દેશાટન' વિશેનો નિબંધ
તેમના નાચરામાં આવ્યો, અને દેશાટન કરવા પી
તેમને દલિ થઈ આવી પગારના રૂપિયામાંથી
પુસ્તકો ખરીદા માત્રા દૈનિક, માસિક
વગેરે પત્રો વાચતા વાચતાં સલામોમાં જવાનું
શરૂ કરે તુ સામાજિક ઉત્તિ કરી લોકસેના
કરનાનો અભિધાર વધતો ગયો, અને 'નૂરે
અરમ' માં તેઓ 'જગદારવી' ના નામથી
વખવા મળ્યા પછી નોકરી છોડી, અને વિ-
વિધ કામો કુરિ શીખનામાં પ્રેરયા તેના પાવક
મામાએ કપડો આપ્યો, અને તેઓએ મુબઇ
છાડ્યુ ફરી મુબઇ જઈ જ્ઞાનદીપના પ્રયોગો
માત્રા કનકતાના પત્રો વાચના લાગ્યા તથા
અહલસમાજના બગાળી વક્તાઓને સાબળવા
મળ્યા મરાઠી શીખી 'સુભોધપત્રિકા' માં લ-
ખના માડ્યુ દયાનન્દ સરસ્વતી, કેશવ પ્રસન્ન
વગેરે ધમ સુધારકોનો તેમને પરિચય થઈ ગ.

પડિત નવીનચંદ્રરાય જંગાળીની સહાયતાથી જંગાળી ભાષા શીખવા માંડી. ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં તેમની સાથે અલાહાબાદ જઈ તેમણે હિન્દી તથા જંગાળીમાંથી ધર્મનાં પુસ્તકોનું ભાષાન્તર કરવા માંડ્યું. જોના જાણુરાની ઉલ્લેખ તેમનામાં જોડણી તો પ્રબળ હતી કે, કમાવાની લેને દરકાર ન હતી. પરંતુ પશુ સાદામાં સાદો રાખતા. નવીનચંદ્રની મદદથી તેઓ આખા દિવસમાં ફરેલા; તથા તેમણે કાતકાતનો અનુભવ પણ મેળવેલો. તેમણે પોતાનું જીવનચરિત્ર “ હું પોતે ” નામક ગ્રંથમાં આપેલું છે. તેમને અંગ્રેજી જ્ઞાન જોઈએ તેટલું ન હતું છતાં ચારચાર વાર યુરોપ અમેરિકાનો તેમણે પ્રવાસ કરેલો, અને તેમાં મેળવેલા અનુભવ જ્ઞાનને ગ્રંથોદ્ધાર પ્રસિદ્ધિમાં પુકેલું. ગૂજરાતી ભાષાના જંગમમાં તેમણે લગભગ બસી પુસ્તકો ઉમેરી સુગીન વધારો કરેલો છે. ધર્મ, ઇતિહાસ, નીતિ, સંસ્કાર મુકામો, વિજ્ઞાન, ચરિત્ર, દેશવિદેશ, વગેરે અનેક વિષયો ઉપર તેમણે સ્વકલ્પિત પુસ્તકો લખેલાં છે તથા જંગાળી નવલકથાઓનાં ભાષાન્તર પણ કરેલાં છે. પ્રાચીન ભરતખંડની કાવ્ય, તત્ત્વજ્ઞાન કથાકથિ અનેક ઉચ્ચ પ્રકારની વિદ્યાઓને તેમણે પ્રકારા આપેલો છે. તેમણે કેવળ એક જ શૈલીમાં લખેલું નથી. તેમની ભાષાને કાઠિયાવાડી, જંગાલી, મરાઠી તથા હિંદી ભાષાના રંગો લાગેલા છે. તેમણે તો માત્ર ગમે તે ભાષામાં, ગમે તે શૈલીમાં પોતાના મનના વિચારોને પ્રકટ કરી આપી જનસમાજને જ્ઞાન સુધા પીતી કરવાનું વત લીધું હતું. તેમને

પુસ્તકો પડિતથી માંડીને તે છેક સાધારણ વર્ગનાં મનુષ્યોને વાંચવા ગમે તેવાં સરલ, રસમય શૈલીમાં લખાયેલાં છે. મહોટા વિસ્તારથી કૃપિ કરી ગૂજરાતી સાહિત્યના પ્રદેશમાં વિવિધ પ્રકારના પાક ઉમાડવાનું પ્રથમ માન તેને છે. મરણ પર્વન્ત તેઓ ક્ષણચારી રહ્યા હતા, અને દેશ-સેવાના કાર્ણમાં વ્યાપ્ત રહેતા હતા. ‘ ઉત્સાહ અને ઉત્સર્ગ ’ એ તેમનો મુદ્દાલેખ હતો.

સુવિખ્યાત નવલકથાકાર ગોવર્ધનરામનો જન્મ નડિયાદમાં ઇ. સ. ૧૮૫૫ માં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ મુઘ્ધરામ, અને તેમની માતાનું નામ શિવકાશી હતું. જ્ઞાતિએ તેઓ વડનગરના ગણેશજી હતા, અને તેમની અપટલ ત્રિપાડી હતી. તેઓ જન્મથી અનારોગ્ય રહેતા, અને મરણ પર્વન્ત પણ તેવીજ રહ્યા અનુભવેલી. તેમના પિતા મુઘ્ધમાં વ્યાપાર કરતા હતા તેથી તેમણે મુઘ્ધની જુદીવર્ધક શાળામાં ગૂજરાતી અભ્યાસ કરેલો. ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં સ્વ મનઃમુખરામ કે જેઓ ગોવર્ધનરામના પિતાજી કાકા થતા હતા, તેઓ મુઘ્ધ બચુના ગયલા, અને તે દિવસથી તેમના સંસ-

ધ. સ. ૧૮૭૫ માં તેમજે બી. એ. ની પદવી પ્રાપ્ત કરી. અને ૧૮૮૩ માં એલ. એલ. બી. ની પરીક્ષા પસાર કરી, મુંબઈમાં વકીલાતનો ધંધો શરૂ કર્યો.

ગોવર્ધનરામનું લગ્ન ૧૮૬૮ માં હરિવંશી નામની સ્ત્રી સાથે થયું હતું. જેનું મરણ ધ. સ. ૧૮૭૪ માં થવાના પરિણામમાં ગોવર્ધનરામ કશ્મીરસાહિબમાં ફરી ગયા. કૌલેજમાંથી તેમજે 'રોહમુદ્રા' ની કવિતાઓ લખવા માટેથી; અને હરિવંશીનું મરણ થતાં તેના વિચ્છેદથી ગોવર્ધનરામનું કવિત્વ ખાલી નીકળ્યું, અને 'રોહમુદ્રા' પૂરી લખાઈ. આ પુસ્તક ધ. સ. ૧૮૮૯ માં પ્રસિદ્ધ થવા પામેલું. 'મોહમુદ્રા' અને 'કલ્પવૃક્ષિત ચતક' નામનાં ખંડ કાળે પછી લખેલા. કાઠિયાવાડનાં સ્વરથાનોના અનુભવે મળ્યાં સરસ્વતીચંદ્ર ની કથા તેમજે યોજવા માટેથી; અને તે અનેક પ્રકારના મુદ્રાના વધારા પામી અન્તે ધ. સ. ૧૮૮૭ માં પહેલા ભાગમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલી.

ધ. સ. ૧૮૯૨ માં વિદ્વત્ કૌલેજમાં તેમજે Classical poets of Gujarat એ નામને પ્રાચીન કાવ્યોની સમાલોચના કરનાર લેખ વાંચ્યો. પછી તેજ વર્ષ માં સરસ્વતીચંદ્રનાં કૃતિઓ બામ પ્રસિદ્ધ કરેલો. એજ વર્ષમાં સ્વ. નવલરાવની છવનકથા પછી લખવા માટેથી. મનઃસુખરામના તરવદર્શનનો લેખ તેમને લાગેલો, તેથી તેમજે 'ચંદ્રાવલી અને વિષ્ણુદાસ તથા અરજીદાય' માં છપાવ્યા 'સંસારપ્રતિબિમ્બ' નામના કાવ્યમાં તેવા વિચારો પ્રકટ કરેલા. ધ. સ. ૧૮૯૮

માં સરસ્વતીચંદ્રનાં ત્રીજી નામ પ્રસિદ્ધ કર્યો, અને ધ. સ. ૧૯૦૧ માં ચોથો ભાગ વિવિધ વિચારોનો મદાભારત મંથ-નેમજે પ્રસિદ્ધિમાં મુદ્રા દતો. ધ. સ. ૧૮૯૯ થી તેમજે સમાલોચકમાં 'સાધરન' નો લેખ લખવા માટે લે. 'સરસ્વતીચંદ્ર અને કુસુમ' નો મુદ્રા-અમ કેવા પ્રકારનો હતો તે દેખાડવા તેમજે 'શેમરાજ અને સાધવી' નામનું નાટક લખેલું. તે ઉપરાંત 'કમવન્દી કમનાન્ત' અને 'સરસ્વતી તથા માયા' નાં નાટકો પછી લખેલાં. પરન્તુ નાટ્યકારની શુદ્ધિ તેમનામાં થોડી હતી તેથી તેમાંનું એક પછી પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યું નથી ધ. સ. ૧૯૦૨ માં તેમની પુત્રી લીલાવતીનો સ્વર્ગવાસ થયો તેથી તેમને જે ખેદ ઉત્પન્ન થયો તેનું શમન "લીલાવતીની છવનકથા" નામનું પુસ્તક લખી કર્યું. પછી "દયારામનો અક્ષર દેહ" લખી નાખ્યો, અને મરતા પહેલાં Physics in Ancient India અને Physiology in Ancient India નામનાં બે પુસ્તકો લખવાની યોજના કરવા માટેથી. ધ. સ. ૧૯૦૫ માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રથમ સન્મેલનના પ્રમુખપદ ઉપર રહી તેમજે સાહિત્યના ઇતિહાસની સમાલોચના રૂપ બાપણ આપેલું. આ તેમના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો તથા લેખો ઉપરાંત તેમજે 'મેરે ફ્રેન્ડ્સ અન્ડ એન્ડ ફ્રેન્ડ્સ' (૨) કોન્ફિલ્ડ્સ ઓફ લૉડ બી-ટીન ધી કોન્ફિલ્ડ્સ અને ગોલ-કોન્ફિલ્ડ્સ છત્ત હરિયા; (૩) હાથર બાહ્યોજન ધન એન્ડ ઇન્ડિયા; (૪) સુની ધી સતી; (૫) તથા યુરોપની મહા

પ્રજ્ઞાના લાક્ષણિક લક્ષણો, ગેરે નાના મહોટા અગ્રેજી તથા ગૂજરાતી લેખો લખી ગૂજરાતની તથા હિન્દુસ્તાનની અદ્વિતીય સેના કરેલી છે

સ્વ ગોવર્ધનરામના જીવનનો લગતી એક ખાખત જાણના જેની એ છે કે, તેમણે પોતાની પૂર્વ પ્રતિભા પ્રમાણે પ્રવૃત્તિજીવનનો ત્યાગ કરી ઇ.સ. ૧૮૯૮ માં નિવૃત્તિ નિરાસ સ્વીકારી, દેશસેનાના કામો કરવામાં પોતાનું જાકી રહેલું જીવન ગાળેલું હતું

ગોવર્ધનરામના લેખો તેમની શક્તિનું માપ કરી આપે છે તેમની જ્ઞાના, તેમના વિચારો તથા તેમની આશાઓ તેમના કામો તથા તેમના ગદ્ય લેખોમાંથી દેખાઈ આવે છે સરસ્વતીચંદ્રની કથા તેમનો કદિ પણ પીસારી ન શકાય તેવા ઉજ્જવળ કૃતિરત્ન છે નૃસિંહજી એ તેમના લેખોનું લક્ષણ છે જનસ્વભાવના વિવિધ ચિત્રો આપેલું આનેખવામાં તેઓ કુશળ દેખાય છે તથાપિ સરસ્વતીચંદ્રના પહોલા તથા બીજા ભાગમાં દેખાતી ખૂબી નીજા તથા ચોથામાં દેખાતી ૧૫૧ ગોવર્ધનરામના ગદ્ય લેખોજેટની હોશથી જનસમાજથી વચ્ચા છે તેટલી હોશથી તેમની કવિતાઓ વચ્ચાતી નથી અને તેનું કારણ એટલું જ છે કે તેમની કવિતાઓમાં ઉડારહસ્યો સમાવવા છે, અને બાપા તથા કલ્પનાનું જગ સાધારણુદ્ધિની મર્યાદામાં આવી શકે તેમ નથી પૂર્વ તથા પશ્ચિમના વિચારોને ધટાડીને મૂર્ચ્છાવૃત્તિ જનસમાજનું જ્ઞાની જીવન બાંધ્યાં અને મારા સ્ત્રી કાંદો, એ તેમનો ઉલ્કે અભિનાય હતો

સ્વ ગોવર્ધનરામ ત્રિપે ધણુ કહી શકાય તેમ છે પરંતુ સ્થળ સંકાયથી આપણે અટકવું પડે છે ઇ.સ. ૧૯૦૭ નો સમાલોચકનો 'ગોવર્ધન સ્મારક' અંક, તથા રા. કાન્તિલાલ જી પાઠાકૃત 'ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત્ર' વાચવાથી તેમના સબધી વિશેષ હકીકત મળી આવે તેમ છે

લીધુત ગોવર્ધનરામનું મરણ મુ.બઈમાં ઇ.સ. ૧૯૦૭ ના જાન્યુઆરી માસમાં થયલું છે તેમના પુત્ર રા. રમણીયરામ પણ સાહિત્ય વિલામી છે

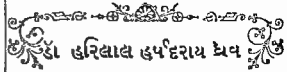
અરદેશર બેહરામજી પટેલ

અરદેશર બેહરામજી પટેલ જાતે પારસી હતા તેમનો જન્મ ઇ.સ. ૧૮૫૪ માં થયો હતો તેમણે મુબઈની પ્રેન્સિપાલરી હાઈસ્કૂલમાં અગ્રેજી બાપાનો અભ્યાસ કરી ઇ.સ. ૧૮૭૩ માં મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી હતી ત્યારનાં બે વર્ષ મુબઈની ગ્રાન્ટ મેડિકલ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરેલો પરંતુ ગાળવયથી તેમને સાહિત્યનો રાગ લાગેલો તથા તેઓ તે સરથામાં રહી શક્યા નહિ અને અન્તે તેને છોડી 'બોમ્બે કૉલેજ' પંના ગૂજરાતી વિભાગના અધિપતિ થઈ નોકરીમાં જોડાયા પછી 'કપસરે હિન્દ', પત્રમાં ઉપ-અધિપતિનું પદ અદ્યકાળ બોગવી, છેવટ 'જનમે જનશેઠ' નામના દૈનિક પત્રના ઉપ-અધિપતિ થયા હતા પછી તેમના તે સ્વતંત્ર અધિ-

પતિ થયલા તે પદ ઉપર પ્રવીણ વર્ગ પધેન્ત રહી તેમણે તે પત્ની પ્રતિષ્ઠા વધારી, તેના આદરમાં સગીન વધાવે કરી દીધેલા હતા. ત્યારબાદ 'સાજ વર્તમાન' નામનું એક દૈનિક પત્ર તેમણે કાઢેલું, પરંતુ તેને ત્રણ માસ થયા નહિ એટલામાં તે ઇ સ ૧૯૦૨ માં તેમનું અકાળ મૃત્યુ થયેલું.

પારસીઓમાં ક્રીકેટની રમત લાખજ કરી તે બીલાવવાના કામમાં તેઓ પ્રથમ પકિતનું માન ધરાવે છે તેમનાથી ગોઠવાયની ક્રીકેટની એક ટોળાં તેા છેક ઇ.સ. ૧૯૦૩ સુધી રમવા ગઇ હતી પારસી તથા અંગ્રેજો વચ્ચે રમતી હરીફાઈનો રમતોને જન્મ આપનાર પશુ તે હતા.

પરંતુ તેમનું સાક્ષરજીવન પણ જાણવા જેવું છે પારસી સંસારી નાટકોને ચઢતી રીતિમાં લાનનાર તે હતા તેમણે રચેલા 'અસલાહ' 'તઢીરની વાસીર' વગેરે નાટકો અઘાપિ પધેન્ત લોકપ્રિયતાને પામી રહેના છે જામેજ મશીક માટે તેઓ વાર્તાઓ પણ લખતા હતા તેમણે લખેલી 'મોદીની તેહેમીના ની વાર્તા', તથા લાજાભટના તખલ્લુસથી લખેના "ખુશ પત્રો" અન્હી પ્રથમ સાને પામેલા અંગ્રેજ સર દારે તેમની કદર કરી તેમને સુવેહના અમલદાર બનાવેલા તેમની પાછળ તેઓ પોતાના અસમ્ત પિતાને તથા વિધવા અને બાળકોને મુકી ગયલા છે મુબઇ ઈલાકાના તમામ પત્રોએ તેમના મરણથી બારે રોક પ્રદર્શિત કરેલો હતો.

ડૉ હરિલાલનો જન્મ દહેગામ પ્રગણાના મદિયેન ગામમાં ઇ સ ૧૮૫૬ માં થયો હતો તેમની માતાનું નામ રેના માર્ક હતું સતિએ તેઓ સાહોદર નાગર મુદરથ હતા ૧૮૭૩ માં તેમણે બી એ ની પદવી લીધી તથા ૧૮૮૦ માં એલ એન બી ની પરીક્ષા પસાર કરી હતી ઇ સ ૧૮૮૭ માં તેમનું લગ્ન મણિનક્ષત્રી નામની કન્યાસાથે થયું હતું મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી તુર તજ તેમણે અંગ્રેજીમાં "patriots Vision" નામનો લેખ લખેનો, તથા 'આયોલ્ફ' પણ તેજ અરસામાં રચેલું ૧૮૭૬ માં ડૉમુદી માધવ નું ખડકાબ લખેતું ૧૮૮૦ના અરસામાં તેમણે 'નાગર ઉદય' માસિક કાદના માડેતું ઇ સ ૧૮૮૨ માં તેમની સહાયનાથી સુરતમાં પ્રગૃહિત-ધર્મકસબા' સ્થાપવામાં આવેની ત્યારબાદ તેઓએ વડોદરા રાજ્યની ને કરી સ્વીમરેલી ઇ સ ૧૮૮૯માં તેમને વડોદરા રાજ્યતરફથી સ્ટેટકલેમમાં બરા સ્વી ઓરિયન્ટલ કોન્ગ્રેસમાં પ્રતિનિધિ રૂપે મોકલવામાં આવેલા ત્યાં તેમણે પોતાની વિદ્વાતથી સ્વર્ગાગુરુ પીયન પડિતોને છક કરી નાખેના, અને પરિણામમાં તેમને વ્યાદ તથા 'ગ્રેડર ઓફ લિટરેચર અને આર્ટ્સ' ની પદવી પણ પ્રાપ્ત થયના 'પાલી ટ્રક્ટ સોસાયટી'ના, લડનની 'રાયન એશિયાન

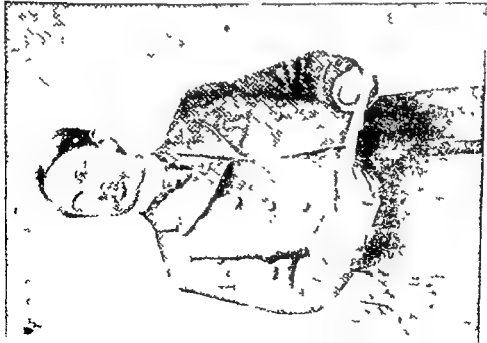
ટિકે સોસાયટી'ના તથા 'એન્ગ્રોપોલોજિકલ સોસાયટી'ના તેઓ સભાસદ ચુકાયા હતા જર્મનીના બર્લિન શાગમડળે તેમને પી એચ ડી ની પદવી આપેલી ઇ સ ૧૮૯૩ માં મુબમ્બઈના શાગમડળે તેમને વિદ્વાન 'શાંખો લોન્ગિસ્ટ લેક્ચરર' નીમેના. ૨૧ હનિયાલ ધ્રુવ સંસ્કૃત જ્ઞાન એટલી તો ઉચ્ચ કેમ્બ્રિજ હાઈ સ્કૂલ, ડો પિટમન, પ્રો ડ્યુમન તથા ડો રોસ્ટ જેવા વિદ્વાનો તેમના મિત્રરૂપ થઈ રહ્યા હતા તેમને પુરાણ વસ્તુઓની શોધખોળ કરવાનો ધણો શોખ હતો, અને તેની તેમણે તામ્રપત્રો, શિનાલેખો વગેરે શોધી કાઢી, યુગોપના પત્રોમાં પ્રકટ કરી કીર્તિમાળા પહેરેલી હતી

તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ વિષે બોલતાં, અમારે જણાવવું જોઈએ કે, તેઓ એક ઉચ્ચ પ્રકારના નવી શૈલીના અનુયાયી હતા ઇ સ ૧૮૮૬ માં તેમણે 'વસતવિલાસિકા' તથા 'કુલ્લવિહાર' ના મધ્ય અથવા પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. તે ઉપરાંત તેમણે 'સ્વેચ્છા અનેક કવિતાઓમાંથી' 'પ્રલાસપ્રધાનવિ' ના મનોર્થવતાસૂત્ર તેમની હાતી ના તેમના સાહિત્યના સી પુન મુમ્બઈમાં છપાયા પ્રસિદ્ધ કરેલા કે તેમની કવિતાઓ નાનુનાનુ દશન કે જાનની, લાલ્લુપમથી તથા સારા સરસ્વતી, મોહક છંદ સંવત્સર આપના તરફ મનનું વળુ હોય એવું દેખાય છે તે સિવાય તેમણે 'આદ્યપર્યંત' નાનાંતર કરેલું છે પણ તે અપ્રસિદ્ધ છે 'આહારમીક્ષસા' ને નમ નમને નળેનો સુપ્રસિદ્ધ ચન્દ્ર' મનિ

કના તેઓ ત ની હતા ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ડો ધ્રુવનું નામ સન્મને માટે રહી ગયું છે ઇ સ ૧૮૯૬ માં પાવાના દર્દથી તેમનું મરણ થયું છે તેમના પુત્ર રા સુમનસૂતા કહેવા મુજબ ડો. ધ્રુવના અપ્રસિદ્ધ લેખો ઘણા છે, અને તેઓ જો પ્રસિદ્ધિને પામશે તો સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર કંઈક અધિક પ્રકાશ પડવા પૂરતો સંભવ છે.

છોટાલાલ જાદવરાય મજમુદાર.

છોટાલાલનો જન્મ જૂનાગઢમાં ઇ સ. ૧૮૫૭ માં થયો હતો તેમની માતાનું નામ રાજા હાલ શાંતિએ વડનગર નાગર ગૃહસ્થ હતા તેઓ વડોદરા રાજ્યના મજમુદાર તથા છઠ્ઠા વર્ગના તાલુકદાર હતા તેથી છોટાલાલના જન્મ સમયે કુટુંબ ધણું આઘાત હાલ તેમનું લગ્ન ૨૧ મુસ જોકુવજી ઝાલાની પુત્રી છોટી સાથે ઇ સ. ૧૮૭૩ માં થયું હતું તેમણે ગૂજરાતી સાથે અંગ્રેજી એવા ધોરણ સુધી અભ્યાસ કરી જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાં મરણ પરાંત જી. દગી ગાળેના, અને તે દમ્ભીયાન રાજ્ય પ્રજાની પ્રીતિ સંપાદન કરેલી હતી ઇ સ. ૧૮૭૧ થી તેમને પોતાના મિત્ર રા વેણીશકર દેસરના સહાયકથી કવિતા રચવાનો છંદ લાગેલો ઇ. સ ૧૮૮૨ ના વર્ષમાં તેમને વાસા ઉપર અદીઠ ગ્રામકુ થઈ આવ્યું, અને છેવટે ઇ સ. ૧૮૯૬ માં તેમને બાધિમાં રંગવાસ કરેલો. તેમને લખના

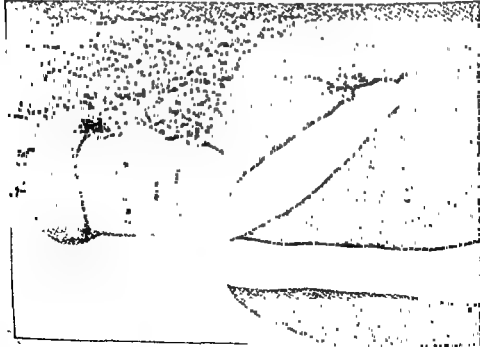
ଶ୍ରୀ ଗୁରୁଦାସ ଉପାଧ୍ୟାୟ ସିନ

ଶ୍ରୀଦାସ ଉପାଧ୍ୟାୟ.

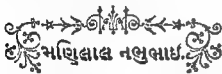

બાળાશંકર ઉદ્યાસરામ.

મણિલાલ નભિભાઈ.

વાંચવાનો અત્યંત શોખ હતો, અને જૂનાગઢ રાજ્યમાં ઠામ ઠામ પુસ્તકાલયો તથા કન્યાશાળાઓ સ્થાપવામાં તેમણે અનતી સહાયતા પ્રવર્જનોને આપેલી. તેમણે (૧) ખેતીવાણીનું પુસ્તક, (૨) નેક સલાહકાર, (૩) ભક્તિચિનોદ, (૪) સં. ૧૬૩૫ ની સાલનો દુઃખદાયક હેતુલ, (૫) બાળલક્ષ નિષેધક કાવ્ય, (૬) મિત્રવિલાસ, (૭) નાણિએરી અને નીતિની ગરબાવળી (૮) બાળ ગરબાવળી, વગેરે ગદ્યપદ્યાત્મક પુસ્તકો રચી પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે; અને તેમનાં રચેલાં (૧) રામાયણનો સાર, (૨) કેળવણી નિબંધ, (૩) કવિત તથા ખેત, (૪) બાળ પાઠ વગેરે કેટલાંક પુસ્તકો અઘાપિ પર્યન્ત અપ્રસિદ્ધ સ્થિતિમાં પડેલાં છે. તેઓ સંસાર સુધારાના હિમાયતી હતા, અને સૌરાષ્ટ્રદર્પણ વગેરે માસિકોમાં પણ લખતા હતા. તેઓ પોતાની પાછળ એક વિધવા તથા ચાર પુત્રીઓ સુધી ગમલા છે.

દ્રમણિલાલ નલુભાઈ.

અમેદામાઈ પ્રવાસી મણિલાલનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં નડિયાદમાં થયો હતો. તેમને અંગ્રેજી નિદાળમાં હાખલ થયાબાદ સ્વ. બાલાશંકર સાથે દોસ્તી બંધાવા વાગેલી. બાલાશંકરની દોસ્તીથી મણિલાલને કવિતા કરવાનો છંદ થઈ આવ્યો, અને તે બંને યુવકોએ ‘સ્વસુધારક’ મંડળ સ્થાપી સાહિત્યયથા ચલાવવા માંડી. પંદર વર્ષની વયે

મણિલાલે ‘‘ પ્રાર્થનાસમાજ ’’ નામની મંડળી સ્થાપી, અને તેમાં અમદાવાદવાળી પ્રાર્થના સમાજની તથા બાલાશંકરની કવિતાઓ ગવાવા લાગી. ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં તેમણે મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી. દરમિયાન પેલી ‘સ્વસુધારક’ સમા વિસ્તાર પામી ‘સાક્ષરો સાતિ રામેચ્છક સભા’ ના રૂપમાં બદલાઈ ગઈ, અને સંસારસુધારાના વિચારો થવા લાગ્યા. ‘પ્રાર્થનાસમાજ’ ઉપર તાણું મરાયું; પરંતુ કવિતાના પ્રવાહ ખળાયો નહિ, અને ૧૮૭૬ માં મણિલાલે ‘શિક્ષાસતક’ નામની નાની ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરી બાલાશંકરને અપર્ણ કરી. આ સભાના પરિણામમાં મણિલાલમાં પ્રાચીન આસ્તિકતાનાં શીજ રોપાયાં; અને તેમણે ત્રિકાળસન્ધ્યા કરવા માંડી. પછી મણિલાલ આગળ અભ્યાસ કરવા મુબઈ જઈ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં હાખલ થયલા, અને ઇ. સ. ૧૮૮૦-૮૧ માં બી. એ. ની પરીક્ષા ઉંચે નંબરે પસાર કરેલી. પછી તેજ કોલેજમાં ‘ફેલો’ તરીકે નિમણૂક થઈ, અને તેવી સ્થિતિમાં રહેતાં તેમણે સંસ્કૃત તથા પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ વધારી દીધો. તે વખતે તેમણે ‘માલતી માધવ’ નું ભાષાન્તર કરી પ્રસિદ્ધિમાં મુકેલું. પછી નડિયાદમાં એલિસ્ટન શિક્ષક નિમાયા, અને ત્યારબાદ મુબઈનો મ્યુનિસિપલ ગૂજરાતી નિદાળોના ડે. એજન્ટ. ઇન્સ્પેક્ટરની જગ્યા ઉપર ગયલા. આ અવસરમાં તેમણે નહાકવિ ભવશ્રુતિ કૃત ‘હત્તરસમ ચરિત’ નું ભાષાન્તર ગૂજરાતીમાં કરી પ્રસિદ્ધિમાં મુક્યું. વળી ‘કાન્તા’ નાટક પણ લખ્યું, અને મણિલાલનું સાક્ષરજીવન

પકાવા લાગ્યું નવનરામાદિ સાહિત્યકારો તેમની નોંધ લેના લાગ્યા મુબઈમાં રહી અનેક સરથા આમા ભાગ લેના મરેલા, અને બુદ્ધિર્ધકસભા, તથા 'ટીચર્સ એસોસિએશન'ના પશુ તેઓ અમણી થઈ પડેલા માસિકપત્રોમાં પણ લખના લાગ્યા, અને પ્રાચીનભવના પ્રયોગો પણ અતુલસાવના મંજા ૪ સ ૧૮૮૫ માં ભાવનગરની સામળતસ કોલેજમાં સરકૂતના અધ્યાપક નિમાયા, અને તેમણે 'ત્રિયવદા' ના મનુ ક્રીનિયયક માસિક કાઢના માટેલુ પાશ્ચાત્ય સુધારાના ધોષ પડતા હતા તેથી પ્રાચીન આર્ય-ત્વને ટકાવી રાખવા તેમણે 'નારીવ્રતધા' નું પુસ્તક લખી કાઢ્યું 'સાચોગ અગ્રજીમાં લખી તે સમયેજ બહાર પાડ્યા, અને તેની કીર્તિ યુરોપ સુધી ગવાઈ મુબઈ સરકારે તર્ક કૌમુદીના ન્યાયગ્રંથ અગ્રેજી દીક્રા સાર્થે તેમની કને સંપાદિત કરાયા, અને મહિનાય સરકૂત પડિત તરીકે પકાવા લાગ્યા સિદ્ધાન્તકૃત 'હોનોની નુ અનુકરણ કરી તેમણે 'યુનાનસિદ્ધ' નામની બાધપ્રધાન, તત્ત્વજ્ઞાનનિયયક, ઉદાત્ત શૈલીમાં એક નવલકથા લખી નાખી, અને 'ત્રિયવદા' ને 'સુદરોન' ના રૂપમાં ફરવી નાખ્યું અને તેમાં શ્રીમદ્ 'ભગવદ્ગીતા' નું ગૂજરાતી ભાષ્ય લખી પ્રસિદ્ધ કરવા માટેલુ પછી ભાવનગરની નોકરી છોડી, સાહિત્યસેવાવલખી થઈ રહેવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો, અને વડોદરા રાજ્ય તરફથી તેમને ત્રથા લખવાનું તથા પ્રાચીન ગ્રંથોનું સંશોધન કરવાનું કામ સોંપવામાં આવેલુ પરંતુ વડોદરાનું કામ કરતા તેમનું મન કારણપુરાણ

ઉપર યથા મધુ, અને તેમણે તે કામ પાતુ મેલેલુ ૪ સ ૧૮૯૮ માં તેમણે સર્ગવાસ કરેલો, તેઓ પોતાની પાછળ એક પણ સતાન મુકી ગયા નથી.

મહિનાન તરતદર્શી સાહિત્યકાર હતા, એટલે તેમના લેખોને તરતદર્શનના લેખલાગેલો તો છેજ, થલસંપ્ટ કરતા મનુજ હાથને પોતાના લેખોમાં પ્રાધાન્ય આપે છે જીવિતના પરમ હેતુ પુરુષાર્થને તેઓ આગળ ધરનારા છે. તેઓ જ્ઞાની હતા-કવિ હતા, અને તેથી તેમના કિરણો બાહ્યાન્તર જગતનો અચ્છી રીતે સ્પર્શ કરી શકેલા છે તેમના કવિતાઓમાં ભાવનાઓનું બગ વિશેષ જોવામાં આવે છે. 'નેમદવન' તથા 'અનદાર્થિ' ના કાવ્યો તો આન્તરજીવનનોજ મહિમા લનકારે છે ઉચિત ત્રિચરોશી અને રસમય શૈલીથી તેમના કાવ્યો રૂપરેખ બની રહેલા છે તેમની બવાનેલી કેટલીએક ગદ્યો તો રૂપસિદ્ધિને પામી ચૂકેલી છે. બાનાશકરનું કારસી તરન તેમાં પ્રવેશ કરી ગયલુ દેખાય છે, એ બધું છતા પણ મહિનાલની કીર્તિ જેટલી તરનજાની તરીકે રહી જવાની છે તેટલી અન્ય નામે રહેવાની નથી

મહિનાલ સસારસુધારક હતા, પરંતુ તે કેવળ નવીન પક્ષના નહિ પ્રાચીન મતને તેઓ સ્વીકારતા હતા, પરંતુ અધ્યદ્વાયો નહિ "પ્રાચીન પક્ષ બધા સુધી વર્તમાનની યથાર્થ ગણના કરી ભવિષ્યનું દર્શન પાશ્ચાત્યના કેવળ પ્રાચીન એ નામનેજ પૂજે છે ત્યા સુધી તે કલ્યાણકારી અતિ વિદ્વરજ છે" એવું તેમનું માનવું હતું.

સંસારસુધારાના વિષયમાં તેઓ સ્ત્રી સુધારણાના વિષયને અગ્રસ્થાન આપતા.

તેઓ ' સ્ત્રીને ધરની દેવી અને પુરુષને બહારનો રાજા ગણતા હતા. પ્રાચીન વર્ણાશ્રમને તેઓ માન આપતા, પરંતુ હાલમાં દેખાતા પૈટા જ્ઞાતિભેદને દૂર કરવા તેમનો પ્રયાસ ચાલતો હતો. નીતિ તથા ધર્મના વિષયમાં તેમણે ખતાવેલા વિચારો મનન કરવા યોગ્ય છે. તેમના ' ચારિત્ર ' તથા ' બાળવિલાસ ' નામના ગ્રંથો જોવાથી તેમની અદ્વૈતભાવનાનું જ્ઞાન થઇ આવશે. ધર્મ તથા નીતિના પ્રદેશો, તેમના મત પ્રમાણે જૂઠા જૂઠા ન હતા.

એ સિવાય મણિલાલની સાહિત્યસેવા પણ જોવા જેવી છે. ગૂજરાતી ગિરા-સુદસીનું કલેવર સુધારિત કરવાના તેમના પ્રયત્નો ' સુદસીનગદ્યાવલિ ' નામના તેમની પાછળ હાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કદાવર ગ્રંથમાંથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ પુસ્તકમાં ધર્મ, પથો, ગુહ, રાજ્ય, પ્રાસંગિક, સાહિત્ય, ચરિત્રો, લોકજ્ઞતા તથા ગ્રંથાવલોકનને લગતા અસંખ્ય વિષયો નજરે પડે છે. તે સર્વ વિષયે અત્રે જોલી શકાય તેમ નથી. તથાપિ તે સર્વનું નિરીક્ષણ કરતાં એટલું તો કહેવુંજ પડશે કે, મણિલાલમાં તર્કગળ રચવાની શક્તિ અદ્ભૂત હતી. બાપાસાસ્ત્રીઓને ' ગૂજરાતના લેખકો ' નામનો લેખ મનનીય થઇ પડશે. મણિલાલ સ્વભાવે કેટલા નીકર, સ્પષ્ટવક્તા તથા નિષ્પક્ષપાત હતા, તથા તેમનું જ્ઞાન કેટલાં વિષયો પરવે કેટલું ઉંડું હતું તથા તેમની શુદ્ધિ કેટલા અર્થવાળી, ઉચ્ચગામી તથા વિજ્ઞાનહતી

એ બધી બાબતોનો નિર્ણય, માત્ર તેમના સરલ ભાષામાં સચોટ છાપ પાડે તેવા લખો વાંચવાથીજ સમજાય તેમ છે. તેમનો કાર્યપ્રદેશ માંથી ન રાકાય તેટલો વિસ્તીર્ણ હોઈ તેમને ગુજરાત-ગિરાદેવીના મુકુટના ચળકતા માંચુ કલા વિના ચાલી શકે તેમ નથી.

બાલાશંકર ઉદલાસરામ.

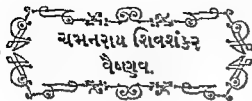
મરત કવિ બાલાશંકરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં નડિયાદ વિષે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ઉદલાસરામ હતું; જ્ઞાતિએ તેઓ સાંકોદરા નાગર ગૃહસ્થ હતા, અને તેમની અવ-ટંક કન્યારિયા હતી. જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ સારી હતી. બાલાશંકરે પાંચ વર્ષની વયે ગૂજરાતી બોલવા માંડેલું, અને દશમે વર્ષે અંગ્રેજી અભ્યાસ શરૂ કરી એક. એ. સુધી પહોંચેલા હતા. બાલાશંકરે પોતાના વિદ્યાર્થીજવનમાંજ કવિતા કરવા માંડેલી, અને ' સ્વસુધારક ' મંડળ સ્થાપી સ્વ. મણિલાલ વગેરે સાથે રહી સાહિત્યચર્ચાને જન્મ આપેલો. ચારેક વર્ષ સરકારી નોકરી કર્યા બાદ જનસમાજની સેવા કરવાના સદ્-વિચારથી પ્રેરાઈ તેમણે નોકરીનું રાજીનામું આપી દીધેલું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૯૩ માં તેમણે ' કૃષ્ણમહોદય ' નામનું માસિક પ્રકર કરવા માંડેલું; અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને લગતા લેખો તેમાં લખવા માંડેલા.

૪ સ. ૧૮૮૭ માથી તેમણે “ભારતીયપથ” નામનું નિમાસિક સપાદિત કરવાનો આરંભ કરેલો, અને તેમાં પ્રસિદ્ધ, અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન મંત્ર તથા ગૂજરાતી મઘ પદ્ય ગ્રંથોનું નિવરણ થવા લાગ્યું હતું. ‘ખેતીખાલ સાહિત્યસિન્ધુ’ નામથી તેમણે એક અપૂર્ણ મંત્ર ગ્રંથ સંપૂર્ણ કરવા પ્રયાસ માટેનો ‘કાવ્ય પ્રકાર’ તથા ‘સાહિત્ય કૃષિ’ ના સરકૂત અલકારશાસ્ત્રના ગ્રંથોનું બાષાન્તર કરવાનું પણ તેમણે શરૂ કરેલું. વળી ફારસી સાહિત્યમાંથી ઉત્તમ કવિઓની ગૂજરાતી બાષાદ્વારા જમસમાજને અખણી કરાવવાનો બગીચ પ્રયત્ન પણ કરવા માટેલો તેઓ પોતે શરસી તથા ઐરબિકના અભ્યાસી હતા હાથે જનુ ચરિત્ર પણ તેમણે પ્રકટ કરવા માટેલું, એટલું તો નહિ પરન્તુ શરસી શાયરોની ગઝલોનું ગૂજરાતી બાષામાં રસિક અનુકરણ કરી, ગૂજરાતી પ્રગ્રમ્મા તે તરની પ્રથમ તેમજ જ દાખલ કરેલ છે. ગૂજરાતના સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષરો પણ તેજ માસિકોદ્વારા પોતાના લેખો પ્રસિદ્ધિમાં મુકતા હતા, એજ વાત તે પત્રની પ્રતિષ્ઠાને પુરાવો છે. ગૂજરાતનો ઇતિહાસ ખંડાર લાવનાના નિચારથી તેમણે ‘મિરાતે સિક્ક ફરી’ નું ગૂજરાતી બાષાન્તર આદરેલું, પરન્તુ તે તેમને હાથે સંપૂર્ણ થવા પામ્યું નથી એ ઇતિહાસ ‘ભારતીયપથ’ દ્વારા સંપૂર્ણ પ્રકટ નહિ કરી શકાય એવું લાગ્યાથી, તેમણે જૂનાગઢ રાજ્યના ઉદાર આશ્રયથી અનેક ફારસી-નિપુણોની મદદથી ફારસી બાષામાં લખાયલા અનેક ઇતિહાસો ઉપરથી એક ‘ઇતિહાસમાલા’ નામનું સચિત્ર માસિક

પત્ર કાઢવા માટેલું હતું, અને ઇતિહાસ જ્ઞાનને પરિપૂર્ણ મનાવના અર્થે તેમણે પ્રાચીન લેખો, ઇસકાઓ વગેરેનો પણ મહાભાગે અંગ્રેજી સમઠ કરી લીધો હતો. આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત તેમણે ‘કમ્પ્યુર મન્દરી’ તથા ‘મુચ્છકલિક નાટક’ ના બાષાન્તરો કરેલાં, તથા દિલીબારમાં લખાયા કવિ હરિશ્ચંદ્ર વિરચિત ‘ચન્દ્રાવલો નાટ’ કનું પણ બાષાન્તર કરેલું. આ સર્વ પ્રયત્નો-બાષાન્તરો કરતા પણ બાલાશ કરનું નામ ખીછ એક નાતથી અમરત્વ પામી ગયું છે તેમની લાવપયમય, મધુર તથા ઉડા વિચારવાળી મિત્રતાઓ ગૂજરાતના કવિતા-સાહિત્યમાં અદિતીય ગણાઈ છે. સગીતના વિનયમાં તે ઉસ્તાદશ્વ હતા. સાંદર્ભ લહરિ, કલાન્ત કવિ વગેરે તેમના ગ્રંથો તેમની પ્રાસાદિક શુદ્ધિ આપણને બાન-જરાવે તેમ છે તેમની શૈલી નન, પ્રકારની છે. પ્રાશ્રય વિદ્યાભાર રંગથી રંગાવના કવિત્વને ફારસી ભાષાની મીઠાશ તથા મસ્તી અર્પણનું બહુ માન જાણાર કરને હરે છે. “મહામસ્તાન જ્ઞાનીના મગજમાં તાર જુદો છે” એ પંક્તિમાંથી નીકળતો જનિ કવિના મનનુ ચિત્ર આપવાને બસ છે. ‘બોલુ’ નામનું તેમનું કાવ્ય તેમના મનની વૃત્તિઓને ખતાવી આપનાર છે. તે “નિગ્નનદ” ની “મસ્તીમાં મગ્ન” લેતા હતા તેથી લોક-સ્મૃતિ કે-લોક નિન્દાની તેમને થોડી દસ્મર હતા.

તેમણે લોહના બીડનું મહોડું કારખાનું કાઢેનું, પરન્તુ વ્યાપારમાં તેમણે વિદ્યાવિલાસોને છોડી દીધા નહિ તે કારખાનામાં તેમને મહોળી ખોટ ગયલી, પરન્તુ તે તેમણે સહી લીધી હતી તેમનું મરણ ૪ સ. ૧૮૯૮ માં થયું છે.

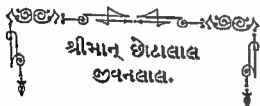

એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં જૂના-મઢમાં થયો હતો. શાંતિ એ વડનગર નાગર શૃદ્ધર થતા. નાનપણથી જ બહુ શાન્ત સ્વભાવના હતા. કુટુંબની રિયતિ ગરીબ હોવાથી તેમનો અંગ્રેજી અભ્યાસ મેટ્રીક સુધી જ થયો હતો. પછી જૂના-મઢના કેળવણી ખાતામાં દુકે પગારથી નોકર રહેલા. નોકરી કરતાં તેમણે અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, વૈદ્યક અને સૂઝીનનું સારું જ્ઞાન સંપાદન કરેલું. સંવત ૧૯૪૯ માં તેમનું લગ્ન જૂનામઢમાં જ મણિગૌરી નામની સ્ત્રી સાથે થયેલું. જૂનામઢની નોકરી છીક નહિ પડવાથી તેઓ મુંબઈ ગયલા અને ત્યાં પ્રથમ “આર્યધર્મપ્રકાશ” ના તન્ત્રી નિભાયા હતા. પરંતુ મુંબઈમાં પ્લેગ ફાટવાથી સ્વ. મત:મુખરામભાઈના આગ્રહથી નડીઆદ જઈ એક માસ રહ્યા; એટલામાં પોતે કુટુંબ પ્લેગના પંતમાં સપડાયા. તેમાંથી આરામ થયા પછી પાછા મુંબઈ ગયા અને “આર્યધર્મપ્રકાશ” તથા “વિવેચક”ના અધિપતિ નિભાયા. અને સાથે સાથે પોતા તરફથી પણ “નિર્વાહ” નામનું ચોપાનીયું પ્રસિદ્ધ કરવા માંડેલું, પરંતુ તે એક વર્ષ ચાલ્યા પછી બંધ થયું હતું.

તેમણે સૌથી પહેલાં એટલે સંવત ૧૯૪૭ માં જૂનામઢના રાજ્યાધ્યક્ષી ‘મુક્તાશ્વ’ નામનું

પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરેલું અને ત્યારપછી થોમસ બ. ગવતનું બાળાન્તર કરીને તેમણે “સુરિચાર દર્શક મંડળી” ને આપેલું. મુંબઈના પ્લેગથી તેઓ અમદાવાદ ગયા અને ત્યાં તેમણે સાહિત્યજન ગાળવા માંડ્યું. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સેક્રેટરી તરીકાએ તેમણે “ઐશ્વરી કાષ” પ્રથમ ભાગ સોસાયટી તરફથી ૧૯૫૬ માં પ્રસિદ્ધ કર્યો. સંવત ૧૯૫૭ માં સ્વ. આધિવલાય રણછોડભાઈના આશ્રયથી તેમણે માનવજન, જીવોત્પત્તિ, બાલ્યોત્તન, અંગમળ, નીતિનિયમ, અને ગદ્યશાસ્ત્ર એમ છ પુસ્તકો લખી બહાર પાડ્યાં; પરંતુ તળીયત સારી ન રહેવાથી પાછા વતનમાં ગયા ને મૂળ નોકરી સંભાળી. આ વખતે ખાનગી વખત ગ્રેજીવી તેમણે કેટલાંક પુસ્તકો લખ્યાં તથા ‘હરિવંશ’ અને ‘ભાગ્યપ્રકાશ’ નાં બાળાન્તર એક છુક-સેલની માગણીથી તેને કરી આપ્યાં. વળી તેમના જેઓ આર્યધર્મપ્રકાશ, બુદ્ધિપ્રકાશ, વિવેચક, સમાલેચક, વૈદ્યકસંપતર, વસંત અને સુદર્શન વિગેરે ચોપાનીયાંમાં તેઓ આપતા તે પ્રસંગોપાત પ્રસિદ્ધ થતા હતા. તેમણે લખી રાખેલાં પુસ્તકો:—(૧) સિદ્ધાંત સિદ્ધાંતિ એ ભાગ, (૨) યાત્રિક્ય એ ભાગ, (૩) નેનમુખ ભાગવત, (૪) ન્યોતિયસાર, (૫) જગદેશદિતા, (૬) ન્યોતિયચક, (૭) ઈશોપનિષદ, (૮) સંસ્કૃત સંજ્ઞા, (૯) નિલચક્ર, (૧૦) જીવ બ્રહ્મોત્થમ સંસ્કૃત, (૧૧) પદ્યમંજુ, (૧૨) ચારીરવિદ્યા, (૧૩) પદ્મીનીકૃત પ્રકૃતિ, (૧૪) ન્યાયસૂત્ર, (૧૫) રસરતનાદર, (૧૬) ઐશ્વરી કાષ ભાગ -

(૧૭) શાસ્ત્રીય કોષ, (૧૮) જ્યોતિ કોષ, (૧૯) શારીર કોષ, (૨૦) ભૂગોળ કોષ, (૨૧) રસાયન કોષ, (૨૨) ભૌતિક કોષ, (૨૩) ઇતિહાસ કોષ, (૨૪) ગણિત કોષ. વિગેરે પૂર્ણ છે. આ સિવાય બાવપ્રકાર, રસેન્દ્ર ચિંતામણી, શાસ્ત્રી ધર સંહિતા, સુસુત સંહિતા, ચરક સંહિતા, વાગ્બટ, —અર્ષાંગ, આ પુસ્તકોની ગુજરાતીમાં નોટ કરેલી છે. ઇન્દ્રી-શર્મા ક્વેટિશનસ, પ્રીસ્કીપશનસ, એનીમલસ, પંચાક્ષરસ્તોત્ર ટીકા, અને અગસ્ત્ય એ પુસ્તકો લખેલાં છે. આ શિનાય શાળાઓમાં અલાવવાને પાળેલાં પ્રાણીઓ, કુદરતના બનાવો અને હવા વિશે, પદાર્થ પાઠાવળી ૩ ભાગ અને નીતિયુક્ત વાર્તા સંગ્રહ એ પુસ્તકો પણ લખેલાં છે. તેઓ કવિતા પણ લખતા તેઓ યીઓસોફીસ્ટ અને વેદાંતી હતા. તેમણે જૂનાગઢ મજબુદાર મધિ-શંકર જટાશંકર કીકાણીજી જીવનચરિત્ર લખેલું છે. તેઓ ૧૯૧૫ ના માધ માસમાં ગુજરી ગયા છે, અને તેમની પાછળ તેમનાં અનાથ વિધવા વિના કોઇ નથી.

શ્રીમાન્ છોટાલાલ જીવનલાલ.

શ્રીમાન્ છોટાલાલનો અમદાવાદ સમીપ આવેલા ઉતાવા બાવળા નામના ગામ ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં જન્મ થયો હતો. માતિએ તેઓ દશા શ્રીમાળી વધિક હતા. પિતાની સ્થિતિ મધ્યમ પ્રકારની હતી. તેમણે લગ્ન વીરમગામમાં કરવામાં આવ્યું હતું. સારું ગૂજરાતી

શિક્ષણ પામીને તેઓએ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરી મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. મૂળથી વાંચવાનો તેઓને ઘણો રસ હતો, અને જે કંઈ વાંચવામાં આવતું તેનો બહુ મનનપૂર્વક અભ્યાસ કરવાનો પણ મૂળથીજ સ્વભાવ હતો.

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી જ તેઓને આત્મ-શ્રેય તથા જનશ્રેયપ્રતિ અભિરુચીપૂર્વક આમલ્ક હોવાથી તેઓ એ અવસ્થામાંથી જ કંઈ પણ વ્યાખ્યાન ચલાવું જાણવામાં આવતાં ત્યાં જતા. કોઇ મોટા પુરુષ અમદાવાદમાં આવેલા જાણે તો તેને મળતા. પ્રતાપચંદ્ર મજબુદારને તેઓ નાની વયમાંજ મળતા ગયા હતા. અમદાવાદની પ્રાર્થનાસમાજમાં પણ જતા. રા. બા. મહિપત-રામ રૂપરામ તથા સ. સા. ભોળાનાથ સારાભાઈ વગેરે સુધારકોના અગ્રણી મંડળપ્રતિ પણ તેઓ જતા.

અભ્યાસકાલમાં જ તેઓએ ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં અમદાવાદમાં 'ગુજરાતીસમાજ' નામની સભા સ્થાપી હતી. તેમના સાક્ષાત્ત વિદ્યાર્થીઓએ પરસ્પર મળીને તેનો આરંભ કર્યો. કમથી તેમાં બીજા મોટા મનુષ્યો પણ ભાગ લેતા થયા હતા. એ સભામાં ઘણે જાણે શ્રીમાન્ છોટાલાલનાં જ વ્યાખ્યાનો ચતાં. લગભગ ૧૪-૧૫ વર્ષથી તેઓને કવિતા લખવાનો અભ્યાસ હતો.

લગભગ ૧૭ વર્ષની વયે તેઓને વડોદરા હાઈસ્કુલમાં શિક્ષકની નોકરી મળી હતી. તેમાંથી થોડો વખત વડોદરામાં ચાલતી 'સરદાર સ્કુલ' માં જલ્દી થઈ ત્યાંથી પુનઃ હાઈસ્કુલમાં

આવવું યથુ' હતું. તેઓ ગૂજરાતી દ્વિતીયભાષાના શિક્ષક હતા. છેલ્લાં આઠેક વર્ષથી તેઓએ તે નોકરી છોડી દીધી હતી.

વડોદરામાં નોકરી મળ્યા પછી થોડા જ વખતમાં તેઓનો શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યશ્રી સાથે સમાગમ થયો હતો. સહજ પરિચયમાં આવતાં જ પોતાના સહયુક્ત શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યશ્રીની પ્રત્યેક પ્રકારની સેવા કરવાનું તેઓએ સ્વીકારી લીધું. એવરસાધકઆધકારિ વર્ગની વ્યવસ્થાનું કાર્ય મૂલથીજ શ્રીમાન્ ઊદાલાલના વ્યવસ્થાપકપદથી તેઓએ આશુ' આશુ' હતું. શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યશ્રીના પ્રયોગે પ્રસિદ્ધ કરવાનું સધળું કાર્ય તેમણે જ કર્યું છે. તેમના આગ્રહથી જ શ્રીનૃસિંહાચાર્યશ્રીના લેખન પ્રવૃત્તિ વિશેષ વિસ્તારને પામી હતી. એવરસાધકવર્ગની જે આજ ખ્યાતિ અને પ્રસિદ્ધિ છે, તેના શ્રીનૃસિંહાચાર્યશ્રી દ્વિતીય પક્ષ તેમને જ છે. સહયુક્તશ્રીના સ્વરૂપાવસ્થાન પછી તેમણે જ વર્ગની ઉન્નતિનું પ્રધાન કાર્ય કર્યું છે. તન, મન તથા ધનના સંપૂર્ણ ત્યાગપૂર્વક તેઓએ સહયુક્ત તથા વર્ગની સેવા કરી છે. તેઓ શ્રીનૃસિંહાચાર્યશ્રીના મુખ્ય શિષ્ય હતા.

તેઓનો પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ અનેક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો સાથે સંબંધ હતો. તેમને ત્યાંથી કેટલીક શાખાઓ તરફથી ઉચ્ચ પ્રકારની તે શાખાના મુખ્ય તરીકેની પદવી પ્રાપ્ત થઈ હતી. The Philosophers of the Living Fire of the Western World નામની સંસ્થામાં તેઓને Deputy Grand Rabboring' ઉદ્દેષ્ટ પદ આપ્યું હતું. તે જ પ્રમાણે Radio-activity ની નવી શોધ

કરનાર પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનિય Dr. Orville Leach (ડૉ. ઓર્વિલ્સ લીચ) તરફથી હિંદુસ્થાનના પોતાની શાખાના તેઓને Master of the Livingstonian Philosophy નું પદ આપવામાં આવ્યું હતું. આ વિના પણ વીરિય વિદેશી શાખાઓમાં તેમને ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત થતાં હતાં.

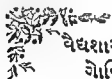
શ્રીમાન્ ઊદાલાલના કષ્ટક કષ્ટક કાળ તથા ગદ્ય લખવાનો આરંભ તો તેમની ૧૪-૧૫ વર્ષની વયથી જ હતો. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૮૮૮ થી કષ્ટક વિશેષ રૂપમાં લખવાનો આરંભ થયો, અને તે ક્રમે ક્રમે વધતો ચાલ્યો. તેઓ વ્યાખ્યાનો પણ આપતા હતા. સ. ૧૯૫૮ ની સાલમાં તેઓએ અધ્યાત્મવલ પોવરુ મંથમાલા—પ્રથમભક્ષ્ય નામનો અંચ રચ્યો તે નિમિત્ત રચનાયેલા સહકારી વિચાર બલ તથા અધ્યાત્મ-બલપોષક મંડલમાં બેશા ત્રણ હમર મનુષ્યોએ પ્રવેશ કરેલો છે.

મૂલથીજ મહાકાલના તંત્રી તરીકે તેઓએ કાર્ય કર્યું હતું. છેલ્લાં દશ વાર વર્ષથી તે તેમાં તેઓના જ લેખ મુખ્યત્વે કરીને આવતા હતા. તેઓના વિલયની તિથિ સંવત ૧૯૬૮ ના માગશીર્વ કૃષ્ણપક્ષ પંચમીનો છે.

તેઓએ રચેલા ગ્રંથો:—વિદ્યાર્થિનો સાન્યો મિત્ર (પ્રથમ માસનો સમાગમ), બધકારનો ઉપાય, સુધાસોતરિવની (પ્રથમ કદોલ), અલ્પચર્ય, રોગ ટાળવાના ઉપાયો, પ્લેગથી બચવાનો કોષ ઉપાય નથી શું?, ઇશ્વરનો ભક્તિ મનુષ્યોએ શામોટ કરી?, અધ્યાત્મબલપોષક-

અથવાલા (પ્રથમ અક્ષર), ઐયત્સાધકઅધિકારિ
રિવર્ગ એ શુ છે ? મૂર્તિપૂજનનું ખડન કરનાર
મૂર્તિપૂજનના ખરા સ્વરૂપથી કેટલા અજ્ઞાન છે ?
બાળકોને કેવી રીતે કેળવવા ? દુઘીપચાર અ-
થવા દુધના સેવનરૂઠે સ્વચ્છતા રોગો ટાળવાનો
ઉપાય, સુપાચોતરિનનો (કિનીય કલ્પોલ),
ધનવાન થવાનો અભોગ કળા, Some hints
on Health.

તે ઉપરાંત તેમના અનેક વિનિધ રિપોર્ટ
ઉપર લખાયેલા પૂર્ણ તથા અપૂર્ણ લેખો મહા
કાલ, પ્રાત કાલ, ધર્મશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, તથા
સદુપદેશોભીમા પ્રકટ થયેલા છે તે લખો જોના
એટલું તો પ્રત્યક્ષ થઈ આવે છે કે, તેઓ અ-
ધ્યાત્મ તથા શારીરિક બંનેની ખીનપણી માટે
અત્યંત આગ્રહ બતાવતા હતા, અને પુરુષાર્થ
એ તેમનું જીવન-સૂત્ર હતું સ્વચ્છ-સંકલ્પને
લીધે તેમના તમામ લેખોના નામ આપી શકાય
તેમ નથી, તથાપિ એટલું તો કહેવું પડે તેમ
છે કે, તેઓ આધ્યાત્મિક નિધાના પરમ ઉપાસક
તથા પ્રવર્તક તો હતાજ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિરાંકર
ગોવિંદજી બેપી.

તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં જામનગર
રિગે થયો હતો તે સાર્વજનિક શિક્ષાના પથે આગ્રહ
હતા. જન્મસમયે કુટુંબ સ્થિતિ સારી હતી.
તેમના પિતા સરકારના સારા તબીબ તથા વકીલ
તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. આ પ્રમાણે કુટુંબનો પરિવર્ત

સારી રહેવાથી તેમણે મૂળશાળી બાળા ઉપરાંત
અંગ્રેજી માનવશાસ્ત્ર ઠીક મેળવ્યું હતું ત્યારપછી
તેઓએ કુટુંબનો આપનો આવેલો પેઢકનો ધધી
ચર કર્યો તેમના લગ્ન નથુ વખત થયેલા હતા.
તેમાં હાલ નથુ પુત્રો અને બે પુત્રી હયાત છે.
તેમણે પોતાના પેઢકના ધધામા ધધી સારી કીર્તિ
મેળવી જામનગર વિરે સન ૧૮૮૧ માં, તથા
તે ઉપરાંત મુંબઈ, કનકતા, વિગેરે મહાકાં
રોહરોમાં પોતાના આગ્રહનિમિત્તે આપધાલવની
શાખાઓ સ્થાપેલી છે

વૈદ્યશાસ્ત્રીના પ્રાચીન વૈદ્યકશાસ્ત્રોના
શ્રદ્ધાસર અભ્યાસ કર્યો હતો અને તે આધારે
પોતે દવાઓ બનાવતા. તેમણે આયુર્વેદને લગતા
સારા પુસ્તકો રચ્યા છે અને તે ઉપરાંત વૈદ્યશા-
સ્ત્રીએ સાક્ષરજીવની સરઆતમાજ એટલે
સને ૧૮૮૬ માં ' માનવધર્મ ' એાપાન્યુ કોલેજ
તથા તેના આદરકોને બેટ આપના સાર ' વામ્બ-
પથ ' નામનો ગ્રંથ રચી બહાર પાડેનો ત્યાર-
પછી (૨) " ચિકિત્સાશિવ " (૩) પાડવ અને
કૌરવ, (૪) રામ અને રાવણ, (૫) પાડનાશ્રમેધ,
(૬) સુકતા, (૭) કામશાસ્ત્ર, (૮) શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર,
(૯) મૂળશાળી ગ્રંથો અને ગ્રંથકારો (૧૦)
શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતાનું બાપાતર, (૧૧) શ્રીમદ્ ભગવ
દ્-ગીતાનું મૂળસાહિત વિસ્તારિણું બાપાતર, (૧૨) અવ-
કાર મણિમાના, (૧૩) રનાસ્થયસૂત્ર, (૧૪) મતો
ત્સવ, (૧૫) મણિમણિરમુતિ, (૧૬) શારીરિક માન-
સિક અને નૈતિક સુધારામાટે સાદા અને સત્યવચનો,
વગેરે પ્રસિદ્ધ કરેલા છે

તેમણે ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં નાની વયે
સ્વર્ગનાસ કરેલો છે.

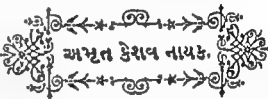

સોરાબજી લીમજી પાલમકોટ.

પિતાનું નામ લીમજીભાઈ પાલમકોટ. જન્મે પારસી છે. તેમનો જન્મ મુંબઈમાં ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં થયો છે. તેમનો જન્મસમયે રિયલ્ટી ધણી આગાહ અને સુખી હતી. તેઓ વડોદરાના માજી જેલ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ મરદુમ મી. રતનજીના કોઠાવાળાનાં બેટી બાઈ આલીબાઈને સન ૧૮૮૫ માં પરણ્યા હતા. એમને સંતતિ થઈ નહિ હતી. તેમનાં માતૃધોને લાંબે તથા તેમની બેન બાઈ બીબાઈજીને લાંબે તેઓ ધણા સુખી હતા. તેઓ સ્વભાવે ધણા દયાળુ અને પરમાર્થી હોવાથી તેમને ધણા મિત્રો હતા. તેમને પિતા તરફથી અડતનો ધણી વારસામાં મળ્યો હતો અને પોતે પણ એજ ધણી કરી નિર્વાહ કરતા હતા. મી. પાલમકોટે મુંબઈની પ્રેમાયદરી હાઇસ્કૂલમાં ડેનવણી લીધી હતી. આ વખતથીજ તેઓએ લખાણો લખવાનું શરૂ કર્યું હતું.

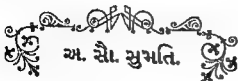
પ્રખ્યાત લેખક મી. હાદી. એ. તારાપોરવાળા સાથે જાગ્રણે ૧૮૯૦ માં "માસિક મળહ" નામનું ચોપાનીયું તેમણે કાઢ્યું. પછીથી સ્વતંત્રપણે એ ચોપાનીયું એમણે ચલાવ્યું હતું. "પાળજી એ ચોપાનીયાનું નામ "માસિક હિન્દી માર્શિક" રાખ્યું હતું. તેમણે યુરોપની મુસાફરી કર્યા પછી ૧૮૦૬ માં "હેલીના પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ" નામે એક છાપખાનું કાઢ્યું હતું. તેમણે "નિર્દોષ નાનાં" નામની એક સ્વકલ્પિત પારસી સંસારી વાર્તાનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું હતું; "કોહરા" અને "લાલા રૂખ" નામનાં બે પુસ્તકો કવિતામાં બહાર પાડ્યાં હતાં. તે ઉપરાંત મરદુમની સંખ્યાગ્રંથ કલ્પતાઓ

એમનાં ચોપાનીઓમાં છાપાવલી છે. આ સિવાય સંખ્યાગ્રંથ લખાણો રોજનાં તેમજ અઠવાડિયા વર્તમાનપત્રો અને માસિક ચોપાનીઓમાં લખ્યાં હતાં; તેમજ પાતાની મુસાફરીઓના રસીલા હેવાલ માનીતા "માસિક મળહ" માં હંમેશાં છાપતા હતા. તેમનો સાહિત્યપ્રેમ અનુકરણીય હતો. તેમનું મરણ ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં થયું હતું.

અમૃત કેશવ નાયકનો જન્મ અમદાવાદમાં ઇ. સ. ૧૮૭૭માં થયો હતો. શાંતિએ તે ત્રાગળો હતો. તેના પિતાએ તેને બાલવયમાં થોડું ધણું લખતાં વાંચતાં આવડ્યું, એટલે કોઈ એક નાટક કંપનીમાં નોકર રાખી લીધો હતો. ત્રાગળા શાંતિનાં ધણાં ખરાં બાળકો નાટક ભજવવાના ધંધામાંજ પડે છે. તે મુંબઈ ગયો, અને નવી સ્ટુડિયો અભ્યાસી બન્યો. તેની જ્ઞાન-પિપાસા શ્રદ્ધિ પામતી ગઈ, અને અભ્યાસમાં તેણે અભ્યાસ કરી ઉર્દુ ભાષા શીખી લીધી. ત્યાર બાદ હિન્દી તથા મરાઠી ભાષામાં પ્રવાણ ચલેલો. સ્વ. મણિલાલ નથુભાઈકૃત 'પ્રાણવિનય' પુસ્તકનો હિન્દી ભાષામાં અનુવાદ કરી તેણે તે ભાષાનું સંગીન જ્ઞાન બતાવેલું. અંગ્રેજ ભાષાથી અનભાર હતો, છતાં તેણે મિત્રોના સહવાસથી અંગ્રેજ નાટકકારો સંગીની આવશ્યક જ્ઞાન મેળવી લીધું. તેણે પાતાનું આણું આધુન્ય નાટ્યકલા વિષે પ્રતીજ્ઞતા મેળવવામાંજ ગાળેલું, અને કલાવિધાન તથા અભિનયમાં અદ્વિતીય સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધેલું. ગમે તે પ્રકારના પાત્ર તરીકે, ગમે તે રસમાં તે પોતાની નિપુણતા સિદ્ધ કરી. શક્તો હતો. તે નાટકકાર હતો

તથાપિ, આજ્ઞાકલના ખેલાડીઓથી તેના સંસ્કાર
બુદ્ધ પ્રકારના હતા. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તે ધૂમેલા
છે. તે તેની પોતાની કૃતિ “ એમ. એ. બનાકે
કયો મેરી મિટ્ટી ખરાબડી ? ” નામની રસીલી,
ટકાળી નવલકથાથી વિશેષતઃ સુપ્રસિદ્ધિને પા-
મેલા છે. તેના પાત્રલેખન તથા કથાવર્ણન
હૃદયરજ્જ અને સ્વાભાવિક છે. “ મરિયમ ” ના-
મની ખીજી નવલકથા પણ તેણે લખેલી છે. તે
ઉપરાંત તેણે ‘ ભારતદુર્ગા નાટક ’ જેથુજિસા
અને આકિસનખાન અથવા પ્રેમીનું અગિરનાન,
નેપાળ વર્ણન, આશા સાથે વાતચીત, મારો
જંગલારી પોપટ ઉડી ગયો, અંતકાળ, ધોરનિદ્રા,
શિવરાંત્રી રામનાં ચિટ્ટો, જાપાની ઓઓ વગેરે
અનેક પ્રકીર્ણ નાના મહોટા લેખો લખેલા છે.
એ સિવાય તેણે અનેક છૂટક છૂટક પરનું ઉંચી
શૈલીવાળી, ભાવમય કવિતાઓ, ગૂજરાતીમાં
લખેલી છે. અમદાવાદ “ ત્રાગાળા દિતવર્ધક
સમાજ ” સાથે એક પુસ્તકાલય અને શાળા
પણ તેણે સ્થાપેલાં છે. એ સ્વભાવે ઉદાર, અને
દેશાનુરાગી હોતો, “ કાવ્યકુંજવિહારી કોઠિલમ ”
ના ટોકાર તેની ગત્યો તથા હરિગીત હૃદયદ
કવિતાઓ વાંચવાથી લાંબળી શકાય તેમ છે.
તેનું મરણ ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં થયું છે; અને
ગૂજરાતે એક સાહિત્યવિવાસી ઉગતો નાટકકાર
ગુમાવ્યો છે.

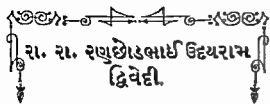
અ. સૌ. સુમતિ.

અ. સૌ. સુમતિ ભાવનગરના સુવિખ્યાત
દીવાન કુટુંબના ઝાન લક્ષ્મીભાઈ સામળદાસ
મહેતાનાં પુત્રી યાચ છે. તેમની માતાનું નામ
અરવવતી હતું. સાતિએ વડનગરા નાગર છે.

સંસ્કારી માતાપિતાથી શુભ વિદ્યાસંસ્કાર પામી
તેમણે પોતાના બાળવયમાંથીજ બુદ્ધિ-અર્થપૂર્ણ
મદદસાત કરવા માંડેલું. તેમનાં લગ્ન ભાવનગર-
માંજ રા. બૂપતરાય ઈ. મહેતા નામના નામર
યુવક સાથે કરવામાં આવેલાં. માંગિરોળવાળા
સુવિખ્યાત કથાકાર અનંતપ્રસાદ વૈષ્ણવની શિષ્યા-
રૂપે રહી તેમણે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરેલી હતી. જન્મથી
શારીરસ પતિનું તેને રુખ ન હતું. તેમણે ઈ. સ.
૧૯૧૧ માં જગતી અવસ્થામાં અઠાળ સ્વર્ગવાસ
કરેલો છે. તેમણે એક પણ સંતાન પોતાની
પાછળ મુક્યું નથી; તથાપિ “ સુમતિની સુપ્રભ
લક્ષ્મી, મથો કાવ્યો લેખ ” રૂપી હોવાથી તેમનું
નામ “ સાક્ષરજન ” માં રહી જવા પામેલું છે.
આનન્દ, મુંદરી સુખોષ, વસંતાદિ માસિ-
કોમાં તેમના લેખો પ્રસિદ્ધ થતા હતા,
અને ગૂજરાતમાં વિદુષી તરીકે તેમનું નામ
ગવાઈ રહ્યું હતું. તેમણે કુમળકુમાર તથા
શાન્તિદાની નવલકથાઓ, મધુરી તથા અરવિ-
ન્દકુમાર નાટકો, અને દિવ્યમેયપાલ બાલકાવ્ય,
દશિષ્યુપાત્રા, મુરેશ ને વશોધરા, સદ્ગુણી અગિયો,
શ્રીગુણરત્નકેશ, પરમાર્થ પ્રતિમા, ગીતાયંત્રપ્રકાશ,
પ્રભુપ્રસાદીના બે ભાગ, વગેરે સંપૂર્ણ મથો
પ્રસિદ્ધિમાં મુકેલા છે. વળી રામાનુજ સ્વામીનું
ચરિત્ર પણ અર્ધ ઉપરાંત લખ્યું અપૂર્ણ મુકેલું
છે. તે સિવાય અનેક પત્રોમાં તેમણે પોતાના
લેખો પ્રકટ કરી સાહિત્યસેવા કરેલી છે. તેમનામાં
ઉંચા પ્રકારનું કવિત્વ રહેલું છે. તેમની ભાષા
શુદ્ધ સંસ્કાર પામેલી છે તથા વિચારો અને
ભાવો પણ ઉન્નત-“ દિવ્ય ” છે. તેણીનું પિંગળ
જ્ઞાન પણ સારું હતું.

એમને જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં મહુધામાં થયો છે. તેઓ શાંતિએ બાળ ખેડાવાળા આજીવન છે. જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ સારી હતી રણુ-છોડભાઈના લગ્ન બે વખત થયલા છે બીજી વખતનું લગ્ન ઉમરેઠમાં થયું છે તેમને એક પુત્ર અને બે પુત્રીઓ થયા છે. તેમના પુત્ર રા કૃનેલા-લાલ ગ્રેન્ડુએટ થયલા છે એમની મોટી પુત્રી કાર્થાગૌરી સ્વર્ગસ્થ થયા છે અને નાના કમળાગૌરી હાલ જીવતા છે. તેમના અગત મિત્રો રા. દિ. બા. મણિભાઈ જશભાઈ, રા. મન કુંભગમ સૂર્યરામ, સ્વ. નદરાકર દુલભ-રાકર, દિ. બા. અબાલાલ સાકરલાલ વિગેરે સાક્ષરો ગણાય છે. તેમણે બાલાવસ્થામાં ગૂજ-રાતી તથા અગ્રેજીનું સારૂ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું છે અગ્રેજી રાજ્યમાં તથા કેટલાક દેશી રાજ્યોમાં સારા હોદ્દા મેળવ્યાનાદ તેમણે જીવના ના દિવાન તરીકે સારૂ કામ બજાવી આખરે મુખ્ય દિવાન તરીકે રાજ્યસેવા કરી પ્રજાશાંતિ સારી પ્રાપ્ત કરેલી છે તેમને નાનપણથી જ નિમંષી અને કવિતાઓ લખવાનો ધણો શોખ હતો, તેમ તેમની એ વૃત્તિને તેમના શિક્ષક મિન મી ટી બી. ઈર્લિસે સારૂ ઉત્તેજન આપેનું, જેના પરિણામે તેઓ બુદ્ધિપ્રકાશના તત્ત્વ નીમાવા અને હોપ કૃત ગૂ. વાચનમાળા રચાઈ તેમાં પણ સામેલ થઈ શક્યા હતા. એટલું જ નહિ પણ

ગૂજરાતી ભાષામાં ધોરણસર નાટકકાર તરીકે અને ઉત્સાહી તથા ધડાવેલા મગજના ઉત્તમ અયકર્તા તરીકે સુપ્રસિદ્ધિ પામી શક્યા છે. પોતાની શાંતિમાં સુધારા કરવા વખતે વખત આગળ પડતો ભાગ લઈ શાંતિમધુઓને સજારૂપે એકઠા કરી બોધ દે છે. વળી આપણી મોટી ગૂજરાતી સાહિત્યપરીપદ્માં પ્રમુખ તરીકે એક મતે સુદાવાનું અદ્વિતીય માન પણ તેમનેજ પ્રાપ્ત થયું છે તેમનાં રચેલા ગ્રંથો — જયકુમારી વિજય નાટક, લલિતા કુખદરીક નાટક, નળ દમયંતી નાટક, બર્થોડ, હરિશ્ચંદ્ર નાટક, તારામ-તિ સ્વયંવર, વિક્રમોર્વશી શ્લોક, આરોગ્યતા સ્તુત્ય, પ્રાસ્તાવિક કથાસમૂહ, માલવિકાગ્નીમિત્ર નાટક, પ્રેમરાય અને ચાવરમતિ નાટક, લઘુ સિદ્ધાન્ત કૌમુદી, ગૂજરાતી હિંતોપદેશ, બાણસુર મદમર્દન (બોખાહરણ નાટક), મહાનસા અને જાતવજ નાટક, હરિશ્ચંદ્ર નાટકનો સાર, રાસમાળા ભાગ ૧ તથા ૨, કુળ વિષે નિબંધ, સતોષ સુરતર, રોમ્સપિયર કથાસમૂહ, રત્નાવલી નાટક, પાદરાતી રાજનીતિ, નાટ્ય પ્રકાર, રણુપિંગળ ભાગ ૧-૨-૩, મોખાગદાસ, રસપ્રકાર, અવકાર પ્રકાર, યૂરોપિયનોનો પૂર્વ પ્રદેશ સાથે વ્યાપાર.

ઉપરના ગ્રંથો પૈકી છેલ્લા ૪ પુસ્તકો હવે પછી છપાવવાના છે હાલ તેઓ ૬૨૭ રાજ્ય તરફથી સારૂ વર્ષાંચન મેળવી પોતાનો સમય સાહિત્ય સેવા બજાવવામાં તથા જાતુન્નતિ કરવાનાં કાર્યોમાં નિર્ગમન કરે છે.

કવિ સવિતાનારાયણ ગણુપતિ- નારાયણ ત્રવાડી.

એમનો જન્મ ઇ.સ. ૧૮૪૦ માં સુરત-
વિષે થયો છે. જ્ઞાતિએ તેઓ વડનગરા નાગર
બ્રાહ્મણ છે તેમણે ગૂજરાતી અભ્યાસ કર્યા બાદ
તે વખતની હાઇસ્કૂલના ઉચ્ચ ધોરણ સુધીનો
અંગ્રેજ અભ્યાસ કરેલો છે તેમણે ૧૮૫૭ માં
રેલ્વે ખાતાની નોકરી કરી છે કેટલીક મુદ્દન
પછી બિસેસર (નિર્વેશ્વર) નામના વિદ્વાન
બ્રાહ્મણના સમાગમથી તેમણે તેની પાસેથી પિ
ગણ તથા અલકાર શાસ્ત્રો સંબંધી ગ્રંથોનો
અભ્યાસ કરી લીધો ત્યારબાદ ગોકળદાસ તેજ
પાળીની એ ગ્રંથો વર્નાકુલર સ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે
જોડાયા તે દરમિયાન તેઓ કાવ્ય તથા ગ્રંથો
લખવાનું કામ કરતા હતા તેમના લખેલા ગ્રંથો-
સવિતાકૃત કવિતા, અનકાર ચંદ્રિકા, રાક્ષસાખ્યાન,
દાણુનીલા, (સંસ્કૃત ૫ બાબાન્તર), પદિત રામપ્રસાદ
તિવારીકૃત નીતિસુધા વરનીશી 'તુ ૧ બાબાન્તર, વ
પ્રાસ વરણ નાટક 'ખિહારી રાસાધ' ઉપર ૫ ગદ્યા
ત્મક દીકા, રેશદાસકૃત રસિક પ્રિયાનીશુ દીકા સ
વિતા સપ્તશતિ (એના ચારસો હોદરા તૈયાર થયા છે),
શ્રીમદ્ વદનઆચાર્યકૃત ' શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમામૃત રસાયણ '
ઉપર ૫ દીકા વિદ્યમંડળના કર્તા વિદ્યુત્પાચાર્યકૃત
સંપૂર્ણ નિદ્રાપ્રિયોત્તુ ૫ ગદ્યમાં બાબાન્તર, વર્ણુ આર્યા
એટલે વર્ણુકમના અનુદેશથી આરંભતા રચેલો પ્રબંધ
વિદ્યુતેશ સ્તોત્ર " તુ ૫ બાબાન્તર વગેરે છે

તેમના અગત મિત્રોમાં શાંધ કનિ શ કર
લાલ, કવિ શિવદાસ ધનેશ્વર વગેરે છે

રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા.

વીસાખડાયતા જ્ઞાતિના અને ઉમરેડના વ
તની રા બ કાટાનાગનો જન્મ ઇ.સ. ૧૮૪૫
માં થયો હતો. તેમને પાંચ પુત્રો તથા બે પુત્રી
હયાત છે. તેઓ નાની નયમાં ગૂજરાતી ઉચ્ચ
જ્ઞાન મેળવી ગણિત, ભૂમિતિ, બીજ ગણિત
અને ત્રિકોણ મિતિનો અભ્યાસ કરી અમદાવાદ
ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં દાખલ થયા ટ્રેનિંગ કૉલેજને
વર્નાકુલર કૉલેજ કરાયા તેમને ઉચ્ચ જ્ઞાતનું
જ્ઞાન દેવી બાપા મારફત મેળવવાની સારી તક
મળી તેમ તે સાથે અંગ્રેજ, સંસ્કૃત, અને
મતકી બાપાઓનું કેટલુંક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું.
તેમને પ્રથમ પ્રેક્ટિસિંગ સ્કૂલના હેડમાસ્ટરની
જગ્યા મળી, પરંતુ અંગ્રેજ જ્ઞાન સાથે મેળવવા
તેમના ગુરૂ રા સા મહીપતરામની સૂચનાથી
તેઓ અંગ્રેજ સ્કૂલમાં તથા ખાનગી રીતે દોઢેક
વર્ષ અભ્યાસ કરી મેટ્રિકની પરિક્ષા પાસ કરી
ફરીથી નોકરીમાં જોડાયા ત્યારબાદ અંગ્રેજ
રાજમાં કેટલોક વખત જૂની જૂદી જ્ઞાતના
હુદા ભોગરી તેમણે રાજકોટ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં
પ્રિન્સિપાલ તરીકે જગ્યા મેળવી હતી રામ સર મા-
ધવરાવે તેમની નોકરીની માગણી કર્યાથી ના
મંદાર અંગ્રેજ સરકારે તેમને વડોદરા એજ્યુકેશ
નન ઇન્સપેક્ટરના હોદ્દા ઉપર સને ૧૮૭૬ માં
ગોકલ્યા ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં લખુતા હતા ત્યારથીજ
તેમણે જૂની જૂદા માસિકોમાં પોતાના ગદ્યલેખ
લખેલા લેખો આપવા માંડેલા. સન ૧૮૯૨

પાઠશાળામાં શુભનાર, શીસાબેદા અને સુદાબેદા, ઝાંઘ અને રૂઢાબેદા, ખુસરો અને શુભનાર વગેરે અપ્રસિદ્ધ નાટકો પણ તેમણે લખેલા છે તથા સ-
વાદો અને કવિતાઓ પણ છટક છટક ઘણી લખેલી છે.

૨૧. ગાણપતરામ રાજારામ ભટ્ટ.

તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં ઝાણ ગામમાં થયો હતો. તેઓ જ્ઞાતિએ રાયકવાળ બ્રાહ્મણ છે. જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ સાધારણ હતી. તેમના માતૃથી તેમને ત્રણ વર્ષના મુકી ગૂજરી ગયેલાં. સુરતની ટ્રેનિંગ કોલેજમાં આગળ અભ્યાસ કરી મહેતાજી તરીકે આવશ્યક યોગ્યતા મેળવી લીધેલી. લગ્ન સ્વતંત્ર ૧૯૧૩ માં થયું હતું. સત્તાનોમા પાત્ર પુત્ર અને ત્રણ પુત્રી પૈકી હાલ બે પુત્રો છે. જેમાંના નાના પુત્ર મી. ગોવિંદલાલ એન્જિનિયર થયેલા છે.

‘હિટ્લર’, ‘સરકાર’ તરફથી વર્ણસન મેળવી હાલમાં તેઓ સાહિત્ય સેના બન્યા છે. ગાંધી ગણપતરામ અનુપરામ તવાડી, કવિ શ્રી ઇંદરાજાદાસ નરસેરામ ભટ્ટ વગેરે તેમના અગત મિત્રો છે તેમના મિત્રો ને અન્યો પ્રસિદ્ધ થયા છે તે—લીલાવતીની કથા, ભરૂચ જીલ્લાનો કેળવણી ખાતાનો ઇતિહાસ, પ્રતાપ નાટક, મનોવિકાર તથા આત્મા નિરાશાનો નિબંધ, બાળલગ્નથી થતી હાનિ, પાર્વતી કૃપર ચરિત્ર (૭-૮-૯-૧૦-૧૧) લઘુ ભારત ભાગ ૧-૨ ૩૪ ૫ વગેરે છે પ્રથમ વિષય ગદ્યપદ્ય, ભરૂચ સંપ્રદાયના નોંધ ગદ્ય નિબંધ, હેલ્થ ખર્ચક કવિતા, આરોગ્યતા અને સ્વચ્છતા, સૌર્ય વગેરે તેમના અપ્રસિદ્ધ લેખો.

૨૨. ઇંદરાજાદાસ નરસેરામ ભટ્ટ.

તેમનો જન્મ મહેમદાવાદમાં ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં થયો છે. તેમનું વતન અથીદરા તાલુકા માતર છે. જ્ઞાતિએ ઔદિચ્ય ટોળકી આ બ્રાહ્મણ છે. પિતાના સાધનો સંકુચિત હતાં, તેથી નાનપણની કેળવણી મોસાળમાં—મહેમદાવાદમાં મળેલી ગૂજરાતી અભ્યાસ પૂરો કરી શિક્ષકની નોકરી લીધેલી. તેઓએ થોડો અંગ્રેજીનો અભ્યાસ પણ કરેલો છે. સુરતની ટ્રેનિંગ સ્કૂલમાં પાસ થઈ ભરૂચ જિલ્લામાં નોકરી લીધી તે વખતે કોઈ વિદ્વાનનો સમાગમ થયાથી સંસ્કૃત બાકરણ, કાવ્ય, વૈદ્યક, અને પુરાણોનો અભ્યાસ કરી લીધો. બચપણથી જ તેઓને કવિતા કરવાનો શોખ હતો તેમણે એક વિદ્વાન શાસ્ત્રીની પાસેથી તર્ક સંપ્રદાઈ તથા નાટક, ચંપુ વગેરે અથોનો અભ્યાસ કરી લીધો આ વખતથી તેમણે સંસ્કૃત કવિતાઓ પણ લખવા માંડેલી. સાથે સાથે પોતાના શિક્ષક ધર્મ પણ વધાર્યો બન્યા. પછી એક બીજા ભાગવા આનંદા પ્રકાશ પાસેથી થોડો ઉર્દુ અભ્યાસ કર્યો પ્રથમ તેમણે સ્વતંત્ર ૧૯૩૪ ની સાલથી ‘સ્વદેશ વસન્દ’ મા લેખો લખવાની શરૂઆત કરી ત્યાર પછી પહેલું પુસ્તક કામરૂપી લખ્યું તે પછી તેમને ભરૂચવાળા અદ્યતાનંદ સ્વામીની પાસેથી વેદાંતના અન્યો વાંચવાનો સારો લાભ મળેલો. ગાયકવાડી રાજ્યમાં તેમણે કેટલીક મુદત સંસ્કૃત દીપરની તથા હેડમાસ્તરની નો-

કરી કરેલી છે. હાલમાં તેઓ પેન્શનર થયા છે. અને સાક્ષરજીવન ગુમરે છે. હાલ તેમને ચાર પુત્રો છે. પ્રાચીનકાવ્યમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોની ટીકા લખવા ઉપરાંત તેમણે નીચે મુજબ ગ્રંથો લખેલા છે:—

૧ સયાસ, ચાન્તિસુધા, જ્ઞાનસાક્ષ, ચિત્રપુરના ચમત્કાર, કામકટાક્ષ, સેવરજ, વાછકરણ કલ્પદ્રુમ, રત્નનિધિ, બ્રાહ્મ નિત્યકમ, વહેમ ખંડન, બાળકૃષ્ણ, મામેર, માઈડેયપુરાણ, વાસુદેવ, મહાભારત ચાન્તપદ્ય પૂર્વાર્ધ, અને ઉત્તરાર્ધ, વ્યવહાર મયૂખ, યોગરત્ન, વેદ જીવન, ડંક મહાત્મ્ય, ચમત્કાર ચિંતામણી, દ્વિતોપદેશ, વેદ વલ્લભ ને ચિકિત્સાજ્ઞાન, દશાવસ્થા, વાદિમંત્રીય શાખાણ, બુદ્ધિવસંદિપા, ધરાન, ચંકર દિવિજન્ય, શાળોપયોગી ભગવદ્ગીતા, શિવ કવચ, શિવગીતા, પ્રિયાર્થિકા, પંચવંત ભાગ ૧ થી ૬ અને હારિત સંદિપા.

ઉપરનાં છપાયેલાં પુસ્તકોપૈકી પ્રથમ દશ તેમનાં સ્વતંત્ર લખેા છે; બાકીનાં બાપાન્તર કરેલાં છે. આ શિવાય ચંદ્રશેખર બાપાન્તર, સારસ્વત બેવૃત્તિ, સંસ્કૃત પ્રથમ પુસ્તક, મલય મુંદરી નાટિકા એ ચાર પુસ્તકો લખાયેલાં પરંતુ અપ્રસિદ્ધ છે. પુસ્તકો લખવા ઉપરાંત વડોદરામાં પ્રસિદ્ધ યતા કેળવણી નામના માસિક પત્રના તેઓ અધિપતિ છે.

જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ સારી હતી. ગૂઝરાતી કેળવણી નવસારીમાં થઈ કરી ૧૮૭૨ માં મેટ્રિકની પરીક્ષા તેમણે પસાર કરેલી છે. તેમને સંતતિમાં બે પુત્ર અને એક પુત્રી છે. તેમણે સને ૧૮૮૦ થી ૧૯૦૦ સુધી "નૂરે એલમ," માસિકના તંત્રીનું કામ કરેલું. ત્યારબાદ ૧૮૭૪ થી ૧૯૦૧ "સરતગોદતાર" પત્રના ઉપતંત્રી થયેલા અને ૧૯૦૨ થી આજ પર્યંત તેજ પત્રના તંત્રીનું કામ કરે છે.

તેમનાં લખેલાં પુસ્તકો:—તવારીખે સાંસાની આન, પુરાતન જમાનાના પારસીઓ, દેશાઈ ખાનદાનની તવારીખ, તવારીખે ખામજીઆન, હીલ-પુસ અથવા રમુજે કુરસત, અરેબ્યન ટેલ્સ પુસ્તક ૧ થી ૬, તારીખે સાદાને કહીમ ઈરાન, કીરસે સંજી-હુ એક વપાસ, ગુજરાતી બાપાનું વૃત્તાંત અને અરેબ્યન ટેલ્સ પુસ્તક બીજું વગેરે.

તેમણે સરતા અને નૂરે એલમ, સિવાય કુરસત, જ્ઞાનવર્ધક, ગુલશને ઇલમ, ભારત જીવન, સ્ત્રીબોધ, મુબઈ સમાચાર, સાંજવર્તમાનનો પતેલી અંક વગેરેમાં ચોતાના લેખો મોકલ્યા છે અને તે લેખ પ્રિય થયા છે.

૬૭૭. સ્વ. ધનદાગૌરી

પાહલનજી બરજોરજી દેશાઈ.

તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં નવસારી નિધે થયો છે. જાતે તેઓ પારસી છે. તેમના

મૂળથી ધર્મપરાયણ શક્તિ દોગથી જ્ઞાનસંપત્તિ મેળવવાનણી તેમનું ચિત્ત ગયલું છે તેમણે શાંતિશિયળનાટક, ભટ્ટવિજયનાટક તથા અધ્યાત્મગ્નિગંધ માળાનાં પુસ્તકો લખી પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે; એટલું તો નહિ પરન્તુ શ્રેયસાધક અધિકારિવર્ગથી પ્રકટ થતી 'સદ્ગુરુદેશશ્રેણી'ના આ-વિભાગમાં તેમના લેખો વખતોવખત આવતા રહે છે.

લાલિતાશંકર લાલશંકર.

તેમનો જન્મ સુરતવિષે ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં થયો હતો. જ્ઞાતિએ તેઓ વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ છે તેમની કુટુંબ સ્થિતિ મધ્યમ પ્રકારની સારી છે. તેમણે મુખ્યત્વે શાળામાં ડાંગની મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરેલી છે. ત્યારબાદ જી. સ્કૂલના મુખ્ય શિક્ષકના પદ ઉપર તથા સુરત મ્યુનિસિપલ સ્કૂલના સુપરિન્ટેન્ડન્ટની જગ્યા ઉપર નોકરી કરેલી છે હાલમાં તેઓ વનિતાવિ-આમના સુપરિન્ટેન્ડન્ટનું કામ કરે છે. તેમણે કરણચેલો, હરિશ્ચંદ્ર, પાંડવવિજય, દિલીપર હસ્યો વગેરે નાટકોનાં ગાયનો તથા ભરતખંડનો અંગ્રેજીમાં તથા ગૂજરાતીમાં છતિહાસ વગેરે શાળા-પયોગિ પુસ્તકો લખેલાં છે. લગભગ ૧૦૦૦૦ લીટીઓમાં કવિતાઓ પશુ લખેલી છે, જેમાંની કેટલીએક જૂનાં જૂનાં પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ પશુ ચપ્પ છે. ગ્રી. ગજ્જર, રા. વીરમજિરાંકર વગેરે તેમના મિત્રો છે. તેમણે પોતાના જીવનના પૂર્વ-ભાગમાં 'માધવ' તથા 'કરણ' નો લેખ નાટ-

કમાં ભજવી બતાવી પોતાની નાટ્યશાસ્ત્રમાં કુ-શળતા પશુ બતાવેલી છે.

કરીમખાદી રહીમખાદી
નાનજીયાણી.

તેમનો જન્મ મુંબઈ વિષે ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં થયો છે જ્ઞાતિએ તેઓ ખોળ, મુસલમાન છે. તેમના પિતા સાધારણ વેપારી હતા. તેમણે મુખ્યત્વે ગ્રીક લેખણી લખી અને ૧૮૭૯ માં બી. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરી છે ચૌદ વર્ષની વયે તેમનું લગ્ન થયેલું. તેમને એક પુત્ર તથા બે પુત્રી છે. તેઓ બ્રિટિશ સરકારના પેન્શનર છે અને કમ્પ-માંડવી હાઇસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ છે. ૨૯ ફાબ્રુઆરી મકનજી કાપડીઆ, રા. ગુલામખાદી દમણીઆ સોલીનીટર, ૨૯. મહિલાલ નજીમાઈ વગેરે તેમના મિત્રો થાય છે. એમના લખેલા પુ-સ્તકો:—કવેન્ટિન કરમાક, ડુન્યા કપૂલ, કમ્પ મુકેલી, ફરસી, અંગ્રેજી, ગુજરાતી તથા હિંદુસ્તાની કહેવતોનો મુકાબલો (૫-૬-૭), નિબંધ કરમાળા, બા. ૧-૨-૩, ગુજરાતનો વાર્તારેષ્ઠિતહાસ, વિદ્યાશ્રી વાણી, કરાને શરીફ માહેલાં જ્વહરિરે, અને હિંદુસ્તાનમાં પ્રવાસ.

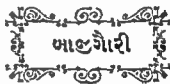
આ સિવાય તેમણે ગૂજરાત શાળાપત્ર, પુ-દ્ધિપ્રકાશ, જ્ઞાનવર્ધક તથા સ્ત્રીયેષ વગેરે માસિક પત્રોમાં પોતાના લેખો પ્રસિદ્ધ કરેલા છે.

શમ્ભુ-અલ-ઉલમા જીવનજી જમશેદજી મોદી.

તેમનો જન્મ ૪ સ ૧૮૫૪ મા મુબઈમાં થયો હતો તેમના પિતા પારસીના ધર્મગુરુ હતા તેમણે ૪ સ ૧૮૭૧ મા મૅટ્રિકની તથા ૧૮૭૬ મા બી એ ની પરીક્ષાઓ પસાર કરેલી છે તે દરમિયાન તેમણે મનઃમન પદ પ્રાપ્ત કરી લખ ધર્મગુરુની પત્ની મેળવી લીધેની જુનાનીમાં તેમણે ગૂજરાતીમાં 'વાયુચક્રશાસ્ત્ર' નામનું દગ દાર પુસ્તક લખી પ્રકાશ કરેલું ૪ સ ૧૮૮૫ માં મુબઈના ગવર્નર સર જેમ્સ ફર્ચુસનના પ્રમુખ્ય હેઠળ તેમણે 'પારસી ધર્મના સિદ્ધાન્તો' એ વિષય ઉપર બહુર વ્યાખ્યાન આપેલું ૪ સ ૧૮૮૬ મા તેઓ મુબઈના શાળામાં ડાન તરફથી મુબઈની નાગરિકવિદ્યામાં પ્રતિનિધિ તરીકે નિમંત્રણ તેજ વડાના તમણે સ્કૉલરશીપમાં ભરતી એલિસબેથ કોલેજમાં હાજરી આપેલી પોતાની વિદ્યતાના પ્રતિ રુનીડન નરેશતરફથી "Literary Arts burs" ની પદવી તથા સુવચ્ચક્રકનુ માન તેમને પ્રાપ્ત થયું હતું તેઓ સરખાર તરફથી નિમાવતા સુનેદના અમનદાર, તથા 'મનુષ્ય વર્ણન વિષયક' સભાના ઉપપ્રમુખ છે ૪ સ ૧૮૯૩ મા હિંદુસ્તાનની સરકારે તેમને ચમ્સ અલ-ઉલમાની પદી બહેલી છે ૪ સ ૧૮૯૮ મા ફ્રાન્સની સરખારે તેમને 'ઓફિ-

સર દે' ઍકડેમી, તથા ૪ સ ૧૯૦૩ મા ફ્રાન્સીસી 'ઓર્ડરસર દેવ' ઇન્સ્ટ્રક્શન પબ્લિક'ના માનનીય પદો આપેલા શાંતિદિત સાચ વડામાં તેઓ પોતાની સદા શક્તિઓનો અગ્રા ઉપયોગ કરતા રહે છે મુબઈની શૌભ એશિયાટિક સોસાયટી સમક્ષ ૧૨, ઍન્થ્રોપોલોજિકલ સોસાયટી સમક્ષ ૨૩, શાંતિસારક મંડળી ૪ સ મક્ષ ૩૪, તથા વિરિધ ધર્મવિષયક સંસ્થાઓની સમક્ષ તેમણે ૮૦ થી વધારે નિબંધો તથા બાવળો લખી શ્રાવણાવા છે. એ ઉપરાંત તેમણે અંગ્રેજી, ગૂજરાતી તથા ફ્રેન્ચ ભાષામાં ૩૬ પુસ્તકો લખી પ્રસિદ્ધ કરેલા છે, તેઓ ઉત્સાહ, ખત તથા શાંતિથી પોતાની પરાંપકારક પ્રવૃત્તિમાં રચીપચી રહેલું સાક્ષરજીવન ગુજરાતમાં જમરની પેઠે ગુજાર કર્યા બાદ છે

બાજુગૌરી

તેમનો જન્મ સુ તરિયે ૪ સ ૧૮૫૬ મા થયો છે શાંતિએ તેઓ વડનગરા નાગર છે જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ સારી હતી તેમના પિતા સ્વ દેવચંદ્રના યોગજીવાના જન્મ હતા તેમના માતૃશ્રીનું નામ મહિમગૌરી હતું બાજુગૌરીએ અમદાવાદની કન્યાશાળામાં ગૂજરાતી અભ્યાસ કર્યો હતો ચૈદ વર્ષની ઉંમરે તેમનું લગ્ન થયું તેમના પતિનું નામ હરસ ખરાય હતું તે બી એ, યદને વડાવામાં નોકર

રહ્યા હતા. તે સમયે બાળગૌરીએ એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો. તે હરસુખરાય એનામાં નિમાર થઇ સર્ગસ્થ થઇ ગયા અને પરિણામમાં બાળગૌરીની બધી વૃત્તિઓ ધર્મપરાયણ થઇ ગઇ. સવત ૧૯૪૯ ની સાલથી તેમણે રા કૌશિકરામ મહેતાની મદદથી લેખો લખવા માંડ્યા છે. વળી શિવગૌરી ઉર્ફે ના બિંદુ ગજજર સાથે તેમને પરિચય થઇ આવ્યાથી, એ બાબતમાં નિધારે સરલતા થઇ આવી અને તે ઉભય બહેનોએ સવત ૧૯૬૩ માં સુરત વિશે જીએનો ઉત્કર્ષ થાય એ હેતુથી “વનિતાનિશામ” ની રચના કરી, જેનો અત્યારે એસી જેટલી આર્થ મદિયાઓ લાભ લે છે.

બોધમાળા, પતિમતા ધર્મ, પ્રત્યોત્તરમાળા, સુનો-ધક કલાવી વગેરે પુસ્તકો તથા આસિનાય બંધિત પદ્યતરંગણિમાળા કેટલાક લખેલો. પણ તેમણે રચેલા છે.

છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી.

તેમનો જન્મ સુરત વિષે ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં થયો છે. જ્ઞાતિએ વણિજી છે તેમણે મુળાઈના શાળામડળની બી. એ. ની પદવી પ્રાપ્ત કરેલી. ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં તેઓએ વડોદરા હાઇ સ્કૂલમાં આસિ શિક્ષક તરીકે નોકરી લીધી. ત્યારબાદ ઉત્તરાત્તર પ્રેન્સિપલ રૂઢના હડમારતર, વિદ્યાધિકારીના મદદનીશ, એન્ડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર,

કટર, એ વિદ્યાધિકારી વગેરે પદો ઉપર રહેતા ગયલા હાલમાં તેઓ કડી પ્રાંતના એન્ડ્યુ. ઇન્સ્પેક્ટરના હુદ્દા ઉપર રહી રાજસ્થાનના બજારો છે તેમણે ગૂજરાતી સાહિત્યની સેવા નીચે લખેલા પુસ્તકો લખી કરેલી છે —

(૧) અગ્રેજી ઉપરથી નૂતનાતી ભાષાન્તરણે ઇરાવતીની નવલકથા, (૨) નળાખ્યાન ઉપર અર્થ બોધક ટીકા, (૩) શિશુશિક્ષણ, (૪) પુત્રીશિક્ષા (૫) હોમીના પુરાતન કાવ્યો,

આમાના કેટલાક પુસ્તકો શ્રી મહારાજ ગાયકવાડની આજ્ઞાથી તથા કેટલાક સ્વતંત્ર રીતે લખેલા છે તેમની વિશેષ હકીકત ઉપલબ્ધ થઇ શકી નથી.

કવિ હવરામ અજરમર ગોર.

એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં કચ્છ જૂજ વિષે થયો છે. અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કોલેજ માં તેમણે અભ્યાસ કરેલો છે. અગીયારમાં વર્ષથીજ તેઓ કવિતા કરના મડયા હતા તેર વર્ષની ઉંમરે તો તેમણે સાધારણ પણ રમુજ જોડકણા જોડવાની શરૂઆત કરી. અઢાર વર્ષની વયે ટ્રેનિંગ કોલેજમાં તેમણે એક ગદ્ય પદ્યમંત્રક ભાવણ વાન્યુ હવે સવત ૧૯૪૨ માં તેઓ લખપતમાં દરનારી નોકર રહ્યા, ત્યાં તેમણે કેટલાક મેળાવડાઓમાં પોતાની કવિતા આવાની હતી જેના ઉપરથી એક બે જમીનદારોએ તેમને કવિ તરીકેના પેશાકો બેટ આપ્યા હતા તે પછી તેમની કવિતાઓ માસિ-

કપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થતા માટેની સવત્ ૧૯૪૭ માં એમણે જાહેર કર્યા હતા કે "પુરાણો કમારી," નામનું હિન્દી પુસ્તક ગૂજરાતી ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. પછી સ્વ. કવિ દલપત-રામના પરિચયથી તેમની પ્રખ્યાતિ વધતી ગઈ, અને સવત્ ૧૯૪૯ માં કચ્છ મુદ્રા ગોરક્ષક મંડળી તરફથી તેમને કરિયું પદ પ્રાપ્ત થયેલું. ઇ.સ. ૧૯૦૦ થી તેમણે 'સરસ્વતી શુભાર' નામનું માસિક પત્ર કાઢવા માંડેલું. તેમની કવિતાઓ શુદ્ધપ્રકાશ, વિદ્યાનિલાસ, સૌરશ્રદ્ધા વગેરે અનેક માસિક પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. કાવ્ય કલાપર, વાર્તા વિનોદ, બામવત પિત્રજ, પ્રેમપદ્મોત્તરી, મોહનદીન મહેતાળ, વિદુરનીતિ, દાદાભાઈ રતોત્ર, મેઘાડબર, શ્રીકૃષ્ણભૂપતિ કવિતા વગેરે પ્રથો તેમણે રચીને પ્રસિદ્ધ કરેલા છે.

સવાઇલાલ છોટમલાલ બહોરા.

તેમનો જન્મ ભાવનગરમાં ઇ.સ. ૧૮૫૬ માં થયો છે. શાંતિએ તેઓ વડાગન નાગર છે તેમણે સ. ૧૮૭૨ માં મેટ્રિકની પરીક્ષા આપેલી આ મુદત દરમ્યાન શરેસાં, ઉર્દુ, બંગાળી અને મરાઠી ભાષાના અભ્યાસ વિષયે સરકારી-શુલ્કિ વ્યાકરણ સાથે તેના મદદાભ્યાસનો અભ્યાસ કર્યો હતો. અભ્યાસ આગળ વધારી શકવાને જ્ઞેષ્ઠએ તેટલાં સાધનોને અભાવે ૧૮૭૪ થી ભાવનગર રાજ્યમાં નોકરી

લીધી, અને રૂ. ૪૦ ના પગારથી વધતા વધતા રૂ. ૨૫૦ સુધી પહોંચ્યા. ઇ.સ. ૧૮૯૧ માં તેમને નિવૃત્તિનિવાસ રીટાયરે પડેલા, તેમનું લગ્ન ભાવનગરના માણ દીવાન રામજીદાસનાં પુત્રી જોડે થયું છે. તેમને પાંચ પુત્રો અને બે પુત્રી મળી સાત સતાનો છે. અધ્યાત્મો વખતે તેઓ પોતે સાહિત્ય સેવા કરવામાં ગાળે છે. તેમના મિત્રોમાં દીંદાર નિરાસા કવિ ગેવિદ બાઇ ગીવાબાઇ છે.

એમણે સ. ૧૮૭૬ થી લેખનનું કામ કરવા માંડ્યું. આજસુધીમાં તેમના તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકો — મુદ્રારાક્ષસ નાટક, ગૂ બાપાતર, રાખરિંતામણી, રાજવંશનું પુનરાગત, ઝગ્ગેદંડ ગૂ અને ઇન્ડીસ બાપાતર, હૃદયહારિણી, નેપાળનું પુરાતત્ત્વ, નવરત્ન, બનવચ્છકરાચાચે ચરિત્ર, સમ્રાટ અકબરનું જીવન ચરિત્ર, ભાવવિલાસ (કાવ્ય), મુક્તાહાર કાવ્ય, રાજબંધિ, હયાનક તિમિર ભારત (ગૂજરાતીમાં) મુચ્છકલિક નાટક, ગૂ બાપાતર, યોગ વચ્છકલિક ગૂ બાપાતર, મહારાજા નરહરિ, હરપતિ શિરાજનું ચરિત્ર, ભગવદ્ગીતાનું ગૂ બાપાતર, રાજ્ય તરંગિણીની સમાજોચના, રામાનુજ ચરિત્ર, ભારતવંશનો ઉપાસક વર્ગ, વીર કેશરી નેપાલીયન બોનાપાર્ટનું જીવન ચરિત્ર, ઇન્દુકુમ (ખડકાવ્ય) કૃષ્ણજન્મખડક ગૂ બાપાતર, અટાંચારી રૂદ્રવંશ ગૂ બાપાતર, યોગસત્ત્વ ગૂ બાપાતર વિગેરે છે.

તે પૈકી નંબર ૧-૨-૩-૪-૧૬-૧૭ અને ૨૫ ના પ્રથો પ્રસિદ્ધ થયા છે. હાલમાં ગૂજરાતી સાહકલોપીડીયા રચે છે. તેમણે નાટકો પણ લખ્યા છે.

અહમનજી નવરોજી કાબરાજી.

તેઓ જાતે પારસી છે. તેમની માતાનું નામ મેરુરજાબ છે, તેમણે પોતાની કેળવણી સર જ. જી બેનીવાલન્ટ હરિદરદુદમાં લઈ મૅટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરેલી છે. અંગ્રેજી પાંચમું ધારણે લખતાં લખતાં તેમણે “પુરાણો અને પરીચેદર” નામક નાટક લખેલું તે લોકપ્રિયતાને પામ્યું તેથી ઉત્તેજિત થઈ તેમણે શૈક્ષણીયરૂપે ‘હોમર’ ઉપરથી ‘શ્રાંમજી’ નામક ઈરાની ખેલ તૈયાર કરી નાંખ્યો હતો. ત્યારબાદ તેમણે ‘ઓથેલો’ ઉપરથી ‘જેનનર અને શીરીન’ નાટક લખી મુંબઈના ગવર્નર ઓ. મી. ઓરાબર તરફથી શાઆદી મેળવી હતી. આ સમયે તેમના વડીલ બાઈએ તેમના નાટકના જાંઘી કંઠાળીને તેની શાળાના પ્રિન્સિપાલ કને ફર્વાહ કરેલી; પરંતુ તે પ્રિન્સિપાલે તેમનું એક નાટક વાંચી તેને પોતાનાં જીવિત અનુસાર વર્તન રાખી રહેવાની આજ્ઞા આપી, અને મી. અહમનજી પોતાની મનોવિલાસ પ્રમાણે વર્તતા રહ્યા. પછી તેમની નિમણૂક ‘કુરસદ’ માસિકના અધિપતિ તરીકે ૩. ૨૦ ના પગારથી થઈ; અને તે પત્રના ગૂણ પ્રયોજક મી. આંદાનાએ જ્યારે તે પત્રનો સંબંધ છોડ્યો, ત્યારે તે અહમનજીના દાયમાં સ્વતંત્ર પત્ર તરીકે આવવા પામ્યું વિદ્યાર્થીજી-વન પૂરે થતાં તેમણે “પાલ્સ એન્ટર્ટેન્મેન્ટ” કરવા એક ટોળી કાઢી, અને ‘અંધારી રાત્રે મગ દાવા,’ ‘અહેરા બેહેલા દાકા,’ ‘શુદ્ધ

પડેલો બીમકાઈ’, ‘સુખલાલનાં સારો’ વગેરે હાસ્ય તથા ‘જુહારી’ જેવાં નાટકો તેઓ પારસી કુદનો સંમુખ કરવા માંડ્યા. પછી મી. કાસજી ખટાઈ વગેરેનો સમાવેશ થવાથી તેમણે “અમરેની ચેરી,” “બોલાણત,” “કલંકુમ,” “દોરગી ફુલા,” “પાગે બે. હેસત” વગેરે જાગરહસત ખેલા રચી કાઢ્યા, અને તેમના આવક તરીકે એ આ નાટકોની જૂદી જૂદી બાધઓમાં જૂદી જૂદી નાટક મંડળીયા તરફથી નકલો પણ થયતી છે. મી. અહમનજીએ મેથર્સ શ્રામજી સંસ્થાની કંપનીમાં ૩. ૧૦૦ ના પગારથી નોકરી રાખ કરી તેઓ આજે મેરાસં ઇ. ડી. રાણાની કંપનીમાં અસદ વર્ષના નોખા ભરતાં હુદો યોગ્ય છે. તેમનાં લગ્ન ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં મી. નવરોજી બેનેટની પુત્રી જરબાનું સાથે થયલાં છે; અને તે “બેહન જરાબ” પોતાનાં સાહિત્યકાંડોના સંપૂર્ણ પ્રેમ મેળવી શક્યાં છે; એટલું તો નહિ, પરંતુ ‘કુરસદ’ પત્રને લગતી તમામ વ્યવસ્થા પણ તે પોતે કરે છે શીરીન નામની તેમને હાલ એક ૧૭ વર્ષના પુત્રી છે, અને તેણે મૅટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરેલી છે. હાલમાં તેમને વ્યાપારમાં મહેટી ઝોટ મળે છે; પરંતુ તેમણે સાહિત્યસેવા કરવાનું છોડ્યું નથી. ‘કુરસદ’ અને ‘નવરાસ’ નામનાં પત્રો તેઓ ગાળાં છે, અને તેમણે નાનાં મહેટાં સત્તાવીસ પુસ્તકો ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ઉમેરેલાં છે.

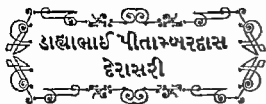
ક્રમલાશંકર ગ્રાણીશંકર ત્રિવેદી

તેમનો જન્મ સુરત નિરે ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં થયો હતો. તેઓ ઇતિહાસ વડનગરા નાગર પ્રાધિકારી હતા તેમજ ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં ઐતિહાસિક-લેશન II પરીક્ષા પસાર કરેલા તેમના પિતા અંગ્રેજી અભ્યાસ કરતા પિરૂદ હતા, તથાપિ ખા. બ. દનાલ સાહબની સલાહનો જય થયાથી તેમજે સુબહની એડ્યુકેશન કોલેજમાં પ્રવેશ કરી ત્યાર બાદ ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં ખા. બ. માં ઉત્તીર્ણ થયા અહીંથી તેમનું મ. ન. શિષ્યવૃત્તિ એથી હરિદ્વાર વિદ્યાચિંતનનું બહાણું દ. ન. સંકાયને લાધે અટકી પડ્યું, અને તેમજે કેળવણી ખાતામાં નોકરી લાધી સુરત II મિશન હાઇસ્કૂલમાં તથા અમદાવાદ હાઇસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે, બાનગર સામળાસ કોલેજમાં અને એડ્યુકેશન કોલેજમાં સરકૃત પ્રેફેસર તરીકે, અમદાવાદની પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજમાં વાઇસ પ્રિન્સિપાલ અને નડિયાદ હાઇસ્કૂલમાં હેડમાસ્ટર તરીકે કામ કર્યા બાદ તેઓ પૂનાની કોલેજમાં સરકૃત પ્રેફેસર નિભાયા સરકારી કોલેજમાં સરકૃત બાબાના પ્રેફેસરનું પદ પ્રાપ્ત કરવાનું ગૂજરાતી તરીકે તેમને પ્રથમ માન ધટે છે ઇ. સ. ૧૯૦૨ થી તેમને પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ નિભાયા આવેલા છે, અને હાલમાં તેઓને રૂ. ૪૮૦ મળે છે.

સુબહના રાશામડગની પરીક્ષાઓમાં તેઓ

છેક એમ એ સુધીના પરીક્ષાઓમાં સરકૃત બાબામાં પરીક્ષક નિભાય છે એટલું લે નહિ પરંતુ પંચમના રાશામડગમાં પણ શાસ્ત્રી, વગેરેની પરીક્ષામાં પણ તેઓ પરીક્ષક નિભાય છે સરકૃતબાબામાં તેમનું જ્ઞાન ગૂજરાતમાં ચર્ચિત પ્રકારનું લખાય છે, અને ડૉ. જાડાડર જેવા પડિતો પણ તેમના જ્ઞાનની સ્તુતિ કરે છે.

તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ અનેક દેશી છે અંગ્રેજીમાં 'Brief History of England' તમજે રચેલી છે, તેઓએ અમદાવાદ કૃત 'કુચી' નું બાબાનંતર કરેલું છે અને બુદ્ધના ઇતિહાસ ઉપરથી 'બુદ્ધના ઉન્નતિના ઇતિહાસ', લખ્યો છે તેમજ સકરાચાર્યના 'શારીરિક બાબ' નામ ના ટીકાના ગૂજરાતીમાં અનુવાદ પણ કરેલો છે વડોદરા રાજ્ય માટે નજી આગમાં સરકૃત પાઠાવાલ, તથા સુરતના રાજે 'સરકૃત શિક્ષક' ના શાળાપરોગી પુસ્તકો પણ તેમજે ત્રી પ્રસિદ્ધ કરેલા છે વળી અંગ્રેજ સરકાર તરફથી અહસ્તકના 'બુદ્ધિકાન્ધ' રેખાપ્રિત વિદ્યાધરની એકાવલી 'પ્રતાપરૂદ્રપરા ભૂષણ તથા વૈશાંકલ ભૂષણ' નેરે પુસ્તકો ટીકા સાહત પ્રસિદ્ધિને પામલા છે 'ગુજરાતશાળાપન'ના તેઓ તત્ત્વ છે, અને અનેક પ્રકારી રચનો ઉપર તેઓ લખી ચર્ચા પણ ચલાવે છે એથી ગૂજરાતી સાહિત્ય પારખે અર્થે તેમજે 'કાવ્ય સાહિત્યનું દિગ્દર્શન' એ નામનો દગદાર નિબંધ પણ લખેલો છે.

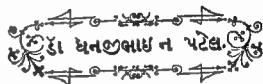
એએનો જન્મ ઇ.સ. ૧૮૫૭ માં સુરતમાં થયો છે તેઓ શાંતિએ વિસલનગર ખાલજી છે. ઇ.સ. ૧૮૮૨ થી કાઠિયાવાડ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં છેલ્લા આસિસ્ટન્ટ થી તે એકિડેન્ટ પ્રિન્સિપાલ સુધી તેમણે નોકરી કરી છે. કાઠિયાવાડ લેંગ્ગ પન્ડીટપુટ અને વૉલ્ડસન મ્યુઝિયમના ઓનરરી જનરલ સેક્રેટરી પણ થયેલા ઇ.સ. ૧૮૯૬ માં ઇંગ્લેન્ડ જઈ બેરીસ્ટર એટ લૉ ની અને ઉચ્ચ જૂરતરની પરિક્ષાઓ તેમણે પસાર કરી છે.

તેમણે પ્રથમ અમદાવાદ હાઇકોર્ટમાં, ત્યાં રપછી પુનાની કોલેજ ઓફ સાયન્સમાં, લડનના કિંગ્સ કોલેજમાં અને લડનનો ગ્રેજી ઇન વગેરે કોલેજોમાં અધ્યાપક રૂપે છે તેમને લગભગ ચૈદ વર્ષની કવિતા લખવાનો શોખ હતો તેથી તેમણે પ્રથમ મંજુભાઈના કવિતાઓ અને લાનણીઓ લખવા માંડી હતી.

૨૨. હરિનાથ હર્ષદાસ કુન, રા.રા. માણે કલાલ સાકરલાલ દસાઈ અને ના.રા. કેશવલાલ હર્ષદાસ દ્વારા વગેરેના તેઓ મિત્ર થાય છે હાલમાં તેમને ત્રણ પુત્ર અને બે પુત્રીઓ.

તેમણે લખેલા પુસ્તકો — હરિધર્મસત્કથા, સરળ રસાયનસાત્ત્વ, સરળ અર્થસાત્ત્વ, વિદ્યા યોગ મિત્ર, વનસ્પતિસાત્ત્વ, સ્વચ્છતાસિદ્ધિ, સરળ પદ્યાર્થ

વિજ્ઞાન, અમારા આસુ, મધુબૂત ખડકાન્ત, ચમેલી, મેત્રીબાવની, એક દેશીની અજ્ઞા, ગુજરાતી સાહિત્યનું દિગ્દર્શન આ સિવાય કાન્હડાદે પ્રબળ સરોધિત-અનુવાદ, બાનજીવત દસમસ્કંધ, તથા શહેનશાહ નયોન્ પાચમાં, એ ત્રણ છપાય છે.

તેમનો જન્મ ઇ.સ. ૧૮૫૮ માં થયો છે શાંતિએ તેઓ પારસી છે 'મીયા મવલા' ને નામે 'અર્ધાનો ખુરદો' એ મથાળા હેઠળ એ મળે 'અખગારે સોદાગર' નામના પત્રમાં સાપ્તાહિક અને પ્રત્યક્ષ સવાલો ઉપર દીકરાપે નોંધો બે વર્ષપર્યંત લખેલા છે. 'ખેલકો ભગત' ના નામથી તેમણે જન્મેજન્મશેષમાં 'સતવાડીયાનું સરવાળું' એવા મથાળાં નીચે, દર વર્ષ પર્યંત જાહેર તથા પારસી સંસારની બબડો ઉપર ચાતુ લખાણ લખેલા ફેરાઉન લેલા, કેનેથ, અનારકલી, કનીઓપેટ્ટા, ગગાબાબુ, આરતનો શુલાભ, કાળા મેદા ચરમનો ખરમ વગેરે તેમની બનાવેલી નવલકથાઓ વખાણને પામેલી છે. પારસી તત્ત્વાર્થના કીરસાઓને સંગીતમાં ઉતારી તેમણે સંગીત કીર્તનો અ નેકવાર કરેલા છે, એટલું તો નહિ, પરન્તુ શીરદોસીના શાહનામામાંના કીરસાઓ ઉચા પ્રકારના સંગીતમાં ઉતારી તેમણે પ્રસિદ્ધિમાં મુકેલા છે તેઓ માર્ચ પણ અઢી તરેટથી રાંધે

છે. તેમનાં રચેલા સંગીત રસ્તમ સોદરાણ, સંગીત જમશેદ વગેરે વખણાયાં છે, અને હાલમાં 'કલાવત અને આર્યસંગીતકલા' એ નામનો તેમણે પ્રથમ રચી પોતાના સંગીતજ્ઞાનનો પુરાવો પણ આપેલો છે. છેલ્લા કેટલાંક વર્ષ થયા તેઓ વેદકનો લગતાં પુસ્તકો રચવા લાગ્યા છે. 'શ્રીનો સાચો સલાહકાર' એ નામનું તેમનું પુસ્તક દશ માસમાં ત્રણ આવૃત્તિઓને પામેલું એ ઉપરથી ઉત્તરિત થઈ તેમણે 'શ્રીવસુધાર' 'શ્રીદર્પણ' વગેરે પ્રથમ રચી બહાર પાડેલા છે તેઓ એક સાગ વક્તા છે, અને પારસી સંસારના જૂદા જૂદા વિષયો ઉપર તેમણે અનેક પ્રસંગે જાહેર ભાષણો આપેલા છે.

 શિવગૌરી ઉર્ફે નાની બેન
ગાજીર.

તેમનો જન્મ સુરત વિષે ઇ. સ ૧૮૫૮ માં થયો છે. તેમના પિતાનું નામ કંધ્યાણદાસ અને માતાનું નામ કુબકોર છે. તેમને એક બહેન તથા ત્રણ ભાઈ છે. સુપ્રસિદ્ધ પ્રેક્ષક ગાજીર તેમના નાના ભાઈ થાય છે શિવગૌરી બીજા ભાઈ બહેનથી નાના હોવાને લીધે તેમને નાની બેનના ઉપનામથીજ બધાં ઓળખે છે. તેમણે ગૂજરાતી અભ્યાસ કર્યો છે તેમણે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો એ નામાં સત્તર વર્ષની ઉંમરે તેમના પતિ ગુજરી ગયા; તેથી વડોદરામાં તેમના ભાઈ ઓ ગાજીર સાથે જઈ રહ્યાં-ત્યાર પછી સુરત જઈ

જાણગૌરીના માયાળુ સહવાસમાં રહેવા લાગ્યાં. તે બંનેના સંદિગ્ધારને પરિણામે સંવત ૧૯૧૩ માં “વનિતાવિશ્રામ” નામની આશિનો ઉત્કર્ષ સાધનારી સંરથા સ્થપાઈ-તેને માટે ગામે ગામે ફરી લોકોને સમજાવી આશ્રમ માટે ફૂંડની વ્યવસ્થા પોતે કરે છે. એ વનિતાવિશ્રામની એક શાખા અમદાવાદમાં પણ ત્રણ વર્ષ થયાં કદી છે. તેઓ જાણગૌરી, ધનદાગૌરી, વિમળાગૌરી વગેરે બહેનોના પરિચયથી સારી રીતે લેખો લખી શકે છે અને આશ્રમની સેવા પોતાના તનમનથી બજાવતા રહે છે.

કેશવજી વિશ્વનાથ

તેમનો જન્મ પ્રોલ વિષે ઇ. સ ૧૮૫૬ માં થયો છે. જ્ઞાતિએ તેઓ શ્રીમાળી બ્રહ્મણ છે. જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ સાધારણ હતી. તેમના પિતા તેમને ચાર વરસના યુક્તિ ગુજરી ગયા હતા તેથી તેમનાં માતૃશ્રી માનકુંવરના ગૃહશિક્ષણથી બાદશ્રવણ પસાર કરી હતી. તેમણે અંગ્રેજીનું પણ થોડું જ્ઞાન મેળવેલું છે ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડીની મદદથી રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં અભ્યાસ કરી સને ૧૮૮૭ માં થી શિક્ષક-જીવન આરંભી સાથે સાથે વેદકનું પણ જ્ઞાન સપાદન કરી લીધું છે. સ્વજ્ઞાતિની સુધારણા અર્થે તેમણે તનમન ધનથી પ્રયાસો કરેલા છે તેમનું લગ્ન બંધ થયેલું થયું છે. રા. રા

નરોત્તમદાસ દોલતરામ ત્રિવેદી અને કવિ ભવા-
નીશંકર વગેરે તેમના અગત મિત્રો થાય છે.

તેમનાં લખેલાં પુસ્તકોઃ—કન્યાવિકલ્પ નિષે-
ધદર્શક, સતીમંડળ ભાગ ૧, ચરિત્રચંદ્રિકા, શ્રીમાળ-
પુરાણ, સતીમંડળ ભાગ ૨ વિગેરે પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે.
આ શિવાય વીરમહિલા મંડળ, અને સ્ત્રીકું કર્તવ્ય
છપાય છે તથા સતીસમાજ, જ્ઞાનદીપક, પશુવિદ્યા
વિગેરે ગ્રન્થો અપ્રસિદ્ધ છે. જ્ઞાતિપ્રત્યે જે જોલ, આ
પણી પ્રાચીન અર્વાચીન રિયતિ, જ્ઞાતિની ઉન્નતિ, ભિ-
ક્ષાજ્ઞતિ, સંપ, આચારવિચાર, આત્મસંરક્ષણ અને
સનાતન ધર્મતત્ત્વ વિગેરે લેખો માસિકપત્રોમાં છ-
પાયા છે. હાલમાં તેઓ પેન્શનર હોઈ સાહિત્ય
સેવામાં પોતાનું જીવન શાન્ત ગાળે છે.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેદીયા

“ ગુજર કાવ્ય સરિતાના પ્રચલિત પ્રવાહને
નવીન દિશામાં ગતિ આપનાર” આ સાહિત્યપ્રેમી
પુરુષનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં અમદાવાદ વિષે
થયો છે. શિક્ષકારી તેમનાં માતૃ શ્રીનું નામ
છે. જાનિએ તેઓ વડનગર નાગર છે. રા. રા.
નરસિંહરાવ પોતાની જાળવવામાં ‘ભોળા’ હતા;
પરન્તુ ‘ખરૂં લાગે તે કરેલું’, એ ગુણનાં બીજ
સ્વભાવથી તેનામાં હતાં તેરમે વષે તેમનું પ્રથમ
લખ ચલણું તેમણે ગ્રી. એ. ની પરીક્ષા બાપા-
ઓના એનિજક નિયમમાં બીજા વર્ગમાં પસાર
રેલી; અને સરકૂતમાં પડેલ નખરે આવી
‘ભાઉ દાઝ પ્રાઈઝ’ પણ પ્રાપ્ત કરેલું. ૨૦.

મજિલાત, રા. રા. કેશવનાથ ધ્રુવ, રા. રા. શ્રીધર
ભાડરકર વગેરે સાક્ષરો તેમના સહાધ્યાયીઓ
હતા. ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં તેમનું બીજું વારનું લખ
લાલનાં તેમના પત્ની સો. સુશીલા પહેન સાથે
થયું. પછી એમ એ તથા એલ્. એલ્. બી. નો
અભ્યાસ શરૂ કરેલો, પરન્તુ તેમને પોતાના પિતા-
શ્રીના આગ્રહથી ‘સ્ટેન્ડર્ડ સિવિલ સર્વિસ’
માં ૧૮૮૨ થી પ્રવેશ કરવો પડેલો, અને ઇ. સ.
૧૮૮૩ માં તેમણે અગ્રેજ સરકારની નોકરીમાં
પગ મુકી દીધો છે. ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં તેઓ
‘એસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર’ નિમાયલા, અને ઇ. સ.
૧૮૮૫ માં સોલાપુર ખાતે તેમની કાયમની નિમ-
ણું થયલી ત્યાંથી તેમણે મરાઠી બાપાનું જાન
મેળવી લીધું. પછી કારવાર બદલી થતાં, ત્યાંની
સબિલ્લીલાની જાપ તેમ જ ઉપર પડવા લાગી,
અને ‘કુલ્યતીજ્ઞા’ માં દેખાતાં કાવ્યો તે સમ-
યમાં રૂપરૂ નીકળ્યાં. ૧૮૯૯ માં નાસિક ગયા,
અને ઇ. સ. ૧૯૦૫ થી તેઓ રત્નાગિરિ જીલ્લામાં
નિમાયલા છે. તેઓ સ્વભાવે માયાળુ, વિનયી,
આનંદી તથા દીખળી પણ છે; સત્યને પકડી
રાખવામાં આગ્રહી છે. સંસારસુધારાની બાળ-
તમાં પોતાના વિચારોને તેઓ, આવા સંજ્ઞાતિ
કાગમાં પણ, દંડતાથી અવગળી રહેલા છે. તેમના
કુટુંબની જીઓ પણ સાહિત્યપ્રેમી, મમતાત્મકી
તથા ઉચ્ચ પ્રકારના વિદ્યાસંસ્કારવાળી છે.

નરસિંહરાવનું સાક્ષરજીવન અનેક દેહીય છે.

માસિકોમાં તથા અન્ય સ્થળોમાં થયાજ કરે છે શરૂઆતમાં તેમણે ચૌનાના નિતાશ્રીએ રચેલી બન્ન માળાના પદોની નકલ રૂપ કેટલાક 'નમાના' પદો રચેલા, અને ત્યારપછી કેટલાક "શુભારસના નમાના પદો" રચેલા પરંતુ તે તેમને 'નમાના' લાગેતા તેથી તેમણે તેમને ફાડી નાખેલા હ સ ૧૮૭૮ માં 'સૂરોદય' કાવ્ય લખેલું, અને ૧૮૮૦ માં ખી એ થયા પછી અંગ્રેજી ગોદાવરી રેઝર્વરી નામક કાવ્યસંગ્રહ માની કવિતાઓની ૬૧ ઉપર તેમણે ગૂઝરાતીમાં "મેધ" તથા "ચદા" ના કાવ્યો લખેલા, અને પછી "કાળચક્ર" તથા "અમૃતત્વચિંતુ" વગેરે સ્વતંત્ર કાવ્યો લખેલા આ કાવ્યોની મુદ્રણ કરવા માડી, "કુસુમમાળા" નામક પુસ્તક તૈયાર કરવા માડ્યું, અને તે ઉદ્દેશથી "મંગળાચરણ" તથા "અવતરણ" પછી રચી કાઢ્યા ત્યારમાઠ કાવ્ય કરવાની પ્રેરણા થતી બધ પડી, પરંતુ હ સ. ૧૮૮૬-૮૭ માં સ્વ નારાયણ હેમચંદ્રનો સમાગમ થતાં તેની પ્રેરણાથી કાવ્યસરિતા પાછી વહેવા માડી, અને 'કુસુમમાળા' રચાઈ પૂરી થઈ ૨૧ ગોવર્ધનશમે તે કાવ્યમાળા વાંચી તેના લેખકને "the poet of the Stars & the Moon and the Clouds" તુ લક્ષણ આપેલું. કુદરતના ગીતગા ગાતાં ગાતાં "હૃદય વીણા" ના ગબીર કાવ્યો રજૂ કરવા લાગ્યા, અને નરસિંહદાસ વિચારસી મગી મગીર બન્યા તેમના પૂર્વોક્ત બન્ને કાવ્ય ગ્રંથો પાશ્ચાત્ય ગાવનાઓ, વિચારોથી ભરપૂર, પાશ્ચાત્ય ઢબ

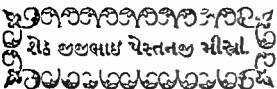
ઉપર તેના થયલાં છે તે ઉપરાંત તેમણે અક્ષમનીના બધા કાવ્યો, પ્રાર્થનામાળા અક ૨૬-૩૦, વોરે કાવ્યો, તથા અભિનયકલા (અપ્રાસદ્ધ) 'અસ લખાનારોપણુ પ્રેમાનંદના નાટકો, નવલરામ, મુદરાન કાર અને સાંસારિક મુધારો, જોગણી, સાહિત્યપ્રસાદમાં જોગણી, જુલતાની બાગ, વ્યાકરણ વોરે પુસ્તક ચર્ચા, ઉચ્ચ અને નિમ્ન, લિપિ, ભરતપદ મટિ એક બાગ, વિનાસનો ઉપવન, ખેવાધરો આનંદ, વોરે અનેક સાહિત્યપ્રયોગો, વિવેચનાત્મક લેખો લખેલા છે કેટલાક પુસ્તકો ઉપર સ્વતંત્ર અવલોકનો તથા ચર્ચાઓ પણ કરેલી છે તથા 'ઉત્સર્ગદીપિકા', 'સંસ્કૃતકાવ્યો, જાણ જોતાં વોરે લેખો તૈયાર કરી નાખી પ્રસિદ્ધિમાં મુકવાની તેમની ઈચ્છા છે "ગૂઝરાતી કવિતા આદે નવો પ્રદેશ ઉનાડવાનું માન તેમને ધટે છે

કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ.

તેમનો જન્મ ઈ સ. ૧૮૫૯ માં બ્રહ્મિય ગામમાં થયો છે તેઓ જ્ઞાતિએ સાહોદરા નાગર છે તેમની માતાનું નામ રેવાબાઈ હતું 'કુલનિધાર' ના કર્તા સ્વ હરિલાલ કુવ તેમના મહોદા બાઈ થાત છે અંગ્રેજ બીજા ધોરણમાં બણના, શિક્ષકની આસપાસી રચનાયે 'નિરાગ' નિર્મે ચો બાઈ બનારી દત્તી દિ બ અ' નાલ બાઈની અસર તેમના ઉપર બહુ થતા ૫ મી હતી અંગ્રેજ નિરાગમાં રહી તેમણે સમૃત જ્ઞાનોના ખાસ અભ્યાસ આરંભેલા હતા તેમના મહોદા બાઈ ૨૧ હરિલાલ કુવની તેમની ઉપર ઉડી છાપ પડેલી છે, અને તેના પરિણામમાં તે બન્ને બધ

ગુર્જર સાહિત્યમાં પ્રકાશી રહેવા પામેલા છે. સ્વામી દયાનન્દ, પ્રાર્થનાસમાજ વગેરેના ઉપદેશોથી તેમની ધર્મશુદ્ધિ પર પણ અસર થવા પામી હતી ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં તેમણે મી. એ. ની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે. કોંગ્રેસમાં સરકૂત બાપાનો અભ્યાસ વધારી તેમણે ‘પૂર્વનૈધ’ ની પદ્ધતિમાં ‘છાયા’ ને ગૂજરાતીમાં ઉતારવા પ્રયાસ કરેલો તથા “ગીત ગોવિંદ” અને “મુદ્રા-રાક્ષસ” નામક સરકૂત ગ્રંથોનું બાપાન્તર આદરેલું ૧૮૮૨ માં તેઓ અમદાવાદની મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ઉપશિક્ષક નિભાયા, અને ત્યાં રહી તેમણે “મુખ્યાવગ્રાથ ઔદ્ધિતક” નામના સરકૂત વ્યાકરણની સમાલોચના લખેલી. વળી રાજદશાસ્ત્ર તથા બાપાશાસ્ત્રના અભ્યાસ આરંભી તેમણે ‘ઇડિયા ઍન્ટીકરી’ નામના અંગ્રેજી માસિકમાં “મલય-સીકા” વિષે તથા “વેબેના ઍરિએન્ટલ જર્નલ” માં “મુદ્રારાક્ષસના કર્તા વિશાખદત્તના સમય” એ વિષે પણ લેખો પ્રકટ કરેલા. ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં જૂની ઍન્ટિક્સ હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર થયા, અને ત્યાં રહી “જૂની ગૂજરાતીના નમુના” પ્રકટ કરવા મડેલા. ૧૫૦૭ માં લખાયેલા “વસ્તુત્તવિવાસ” માંથી તથા ૧૪૫૦ માં લખાયેલા “ગુલકયાસ મદ” માંથી તે નમુનાઓ લેવાતા હતા ૧૮૮૮ માં કચ્છથી અમદાવાદ પાછા આવી પોતાની પ્રવૃત્તિને બળવત્તર બનાવી, અને ૧૮૯૨ માં “કૃષ્ણમંદોદય” પત્રમાં ગીતગોવિંદનું બાપાન્તર પ્રકટ કરવા માહ્યું. તે પછી તેમની રચના તથા વિદ્વાતાના નમુના રૂપ “અમરક” નું સમ્પલોકા બાપાન્તર તેમણે પ્રસિદ્ધિમાં મુક્યું. ૧૮૯૪ માં તેમને કચ્છના રાવત્રીના કુવર કવ-

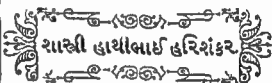
રીના શિક્ષકનું પદ પ્રાપ્ત થયું, અને ૧૮૯૫ માં તેમના પ્રથમ પત્ની અ. સૌ. ચતુરવદની તથા તેમના બેથેજ બાતા એ ઉત્તમ ગુજરી ગયાં. ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં “ગીતા ગોવિંદ” નું બાપાન્તર મુદ્રાકરણે પ્રસિદ્ધ કરી, ઇ. સ. ૧૮૯૮ થી ૧૯૦૦ સુધીમાં મુદ્રારાક્ષસનું મૂળ સરકૂત તથા તે ઉપર અંગ્રેજી ટીકા તૈયાર કરી નાંખી- અને તેમની વિશાળ વિદ્વાતા તથા પ્રતિભા જન-સમાજની દૃષ્ટિએ પડી ચૂકી ઇ. સ. ૧૯૦૨ માં અમદાવાદ હાઇસ્કૂલના ‘ફર્સ્ટ ઍસિસ્ટન્ટ ટીચર’ થઈ, ૧૯૦૪ માં નડિયાદ હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર થઈ રવ. ગોવર્ધનરામના ગાદ પાર-ચયમાં આવ્યા, અને તે ઉત્તમ સાક્ષરો વચ્ચે તે સમયથી ગાદ રહેદગ્રથિ રચાયા પામી. ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં સાહિત્યપરિષદની પ્રથમ બેઠકમાં તેમણે “વાગ્વ્યાપાર” ઉપર લેખ વાંચેલા; અને ગૂજરાત સભા સમક્ષ “પ્રેમાનન્દ” ઉપર ત્રિસિક અને વિદ્વાતા બંધેનું વ્યાખ્યાન બાપેનું. ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં સાહિત્યપરિષદની દ્વિતીય બેઠકમાં પ્રમુખાતે ઉપર રહીને વિદ્વાતા પૂર્ણ છ-ટાહાર બાપથ આપેનું, એટલું તો નદિ પાત્ર “પરચયના” સંબંધી લેખ પણ તે પ્રસન્ને રહ્યું કરેલો-હા-તથા તેઓ અમદાવાદ હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર છે. “વિનય, શાન્ત, તથા સૌજન્ય” એ તેમની પ્રકૃતિનાં પ્રધાન ગુણો છે. હા-તથાજ તેમણે “વિદ્યોત્સવ” નું બાપાન્તર પ્રસિદ્ધ કરેલું છે અને ગુ. વ. માસાષ્ટી તરફથી બાવલકુત કાદમરીનું સંશોધન પણ તેઓ કરે છે. પ્રસિદ્ધ બાપાશાસ્ત્રી તરીકે તેમની પ્રાપ્ત ગૂજરાતમાં બાપી રહેલી છે.

તેમનો જન્મ મુમુષુ રિષે ૬ સ ૧૮૫૬ માં થયો છે. જાન તરફ પારસા ૬ તેના સન ૧૮૭૯ માં ગાંધી એ યયા અને તજ વેગા ફેટ હાઇસ્કૂલમાં એક શિક્ષક તરીકે સ્વી અભ્યાસ આપુ રાખ્યો. સને ૧૮૮૨ માં એમ એ ના પરીક્ષા પસાર કરી, પારસા કોમમાં સાર માન મેળુ યુ તેમણે કેલેજના કારકાર્દિ દરમ્યાન ગૂજરાતી બાપાની સારી ખીલનથી થાય એ હેતુથી " જાનકીચંદ્ર મંડળ " રચાવી પોતાની આગેવાની નાચે ધણી પારસી મહરથોને ગૂજરાતી બાપા ૥ શુદ્ધ માગે દોષાં છે કાલેજ છોડ્યા પછી અંગ્રેજ બાપામાં વાદનિવાદ કરવા માટે

"The self improvement association" નામની સોસાયટી રચાવી અને તેના પરિણામમાં કેટલક ગ્રેજ્યુએટો સારા વક્તા થઇ શક્યા છે તેમના મિત્રોમાં મહુમ શહ જમરીદજી નસ રવાનજી પીટાટ તથા મહુમ શેઠ ફરામજી દાદાભાઈ પાટે દતા પાટે " કાકા કદાલ " ના તખ્તનુસયાં લખતા. શહ જીજીભાઈએ પોતા ૥ નાનપણના સાહિત્ય ગ્રેમને લાઈઝ ગૂજરાતી, ગૂજરાત મિત્ર " " પારસી " કયસરેહદ " વિઘ્ન મિત્ર " વગેરેમાં પોતાના લેખો લખેલા છે. અને "વિઘ્નમિત્ર"ના તેઓ પોતે અધિપતિ થયવા છે. તેમણે પોતાના મહુમ મિત્રોના લેખોને ચુટી તથા સમ્રદ કરી પ્રથમ મિત્રના કાબોનો સમ્રદ

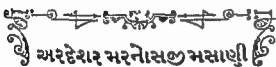
ને " મારા મહેલ તથા ખીજી કાનતા " તથા ખીજી મિત્ર ૥ કદનોનો સમ્રદ અપુરો હતો તને પૂરો કરા "કહેતામાગા" પ્રમિદ્ધ કરા અને મિત્રોતુ કુક જીનન લખી મિત્ર ધર્મ અદા કરો છે ૧૮૮૫ થા યુનિવર્સિટીના શરસી બાપા ના પરદાક નીમાયા તેમ ૥ ૧૭ તેમના પિનાઈ ૥૫ દી ૧૫૫ મણેકજી મીત્રી સથે થયુ છે જાન તમન જે પુન ૬. મોટા પુત્ર મા શીરાજ ' શીરાજ એન્ડ કંપની " ને નામે યૂરોપના વં પાર અનાવે છે અને નના મી ફરતમ અબ્યાસ કરે છે ૧ ગુરેસ્તાલ બાપાતર ૨ વલીનાહ ૩ પ્રસીન હસિદાસની વાર્તાઓ ૪ ગેરે પુસ્તકો તેમણે લખેલા છે

તેમનો જન્મ જામનગરમાં ૫ ૬ ૧૮૬૦ માં થયો છે જાતિએ તેઓ મોદ બ્રાહ્મણ છે તેમના જન્મ સમરે કુટુંબ રિથતિ સારી હતી એમણે ગૂજરાતીના અબ્યાસ કરા થોડો ફારસી બાપાનો અબ્યાસ કર્યાનાદ સાચી કેશરજી મારા રજી પાસે લાખ્યાત, વ્યાકરણ, ન્યાય, મીમાંસા, વેદાંતસાહિત્ય વગેરેનું અધ્યયન કરા લીધુ છે.

એઓ જામનગર રાજ્યના કેળવણી ખાતા પર દેખરેખ રાખનારી પ્રમુખપદ ધરે. મદદવાદમાં માવન- ગુણ આપે તિવર્ષ ને પાસિ. પાઠસાળ્ય

એઆજ લે છે. તેઓ કાચી વિગેરે સ્થળોએ ગયા હતા ત્યારે ત્યાના પાંડિતોએ તેમનો ખાસ સત્કાર કર્યો હતો. તેમને ચાર પુત્રો અને બે પુત્રી મળી ૭ સંતાનો છે. એમણે ૧૯૧૫ દશમી નિર્ણય, મુક્તિમીમાસા નામનો પૂર્વપક્ષ અને તેના ઉપર સિદ્ધાંતયેષ, સ્વચ્છ પાઠમાળા તથા બીજા કુટુંબ જેવા બધા માસિક પત્રોમાં લખેલા છે. ખચદશીના બાપાતર માટે તેમને સાર માન મળેલું છે.

અરદેશર મરનોસજી મસાણી

તેમનો જન્મ ૪ સ. ૧૮૬૦ માં મુબઇ વિષે થયેલો છે. જાતે તેઓ પારસી છે. જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ મધ્યમ પ્રકારની હતી. તેમણે એમ. એ. બી. એસ્. સી. ની પદવીઓ માન સાથે પ્રાપ્ત કરેલી છે. ૪. સ. ૧૮૮૦ માં વડોદરા કોલેજમાં તેમની નિમણૂક Biology (જીવનશાસ્ત્ર)ના ઉસ્તાદરૂપે થયેલી અને વડોદરાના સમહરયાનના ક્યુરેટરનું પદ પણ તેમને મળેલું. વિદ્યાનતા વિષયોમાં તેઓ એકા ગણાય છે. ૪. સ. ૧૯૦૫ થી ૧૯૦૭ સુધી તેઓ મુબઇના શાળામાં ડી. સી. સી.ની સહાયતા સમાવેશ હતા અને ૪ સ. ૧૯૦૬ માં તેઓ મુનિવર્સિટી કમિશનના મેમ્બર થયા હતા. ૪ સ. ૧૯૦૫ માં તેઓ શ્રી સયાજીરાવ મહારાજ સાહેબની સાથે યુરોપના પ્રવાસ ગયા, અને ત્યાં જઈ તેમણે ત્યાના સમહરયાનો તથા શાળા અને અન્ય

વિદ્યામંદિરોનું અનુભવજ્ઞાન મેળવી લીધેલું ત્યાંથી પાછા આવતા તેમને વડોદરા રાજ્યના વિદ્યાધિકારી અને મિનિસ્ટર એન્ડ એન્ડ્યુકેશનના કુલ ઉપર નિયોજવામાં આવેલા છે. વડોદરામાં નિમાયના વાઈસરોઈની કમિશનમાં તેઓ એક અગ્રભૂત હતા, અને વડોદરા તરફથી તેમને ઈન્સ્પેક્ટર ઓફ એન્ડ્યુકેશનના બોર્ડમાં અધ્યક્ષ રાખેલા ખાસ નોતરવામાં આવેલા હતા. તેમણે L. M. સુધી વૈદ્યકનો અભ્યાસ પણ કરેલો છે. ૪ સ. ૧૮૮૭ થી તેઓ ડૉ. બહાદુરજી સાથે શીઝિઓલોજીના વિષયમાં પરીક્ષક નીમાતા હતા અને ડૉ. કાર્તિકર સાથે તેઓ એમ. એ. ની પરીક્ષામાં પણ પરીક્ષક થતા હતા અદ્યપિ પર્વત તેઓ વનસ્પતિશાસ્ત્ર તથા જીવનશાસ્ત્રના વિષયમાં પરીક્ષક નીમાય છે. પ્રો. ગજ્જર, રા. રા. મુબઇ તથા રા. રા. અરદેશર હોર મસજી સૉલિસિટર વગેરે તેમના અગત મિત્રો છે. તેમને પાંચ પુત્રો તથા બે પુત્રીઓ છે તેમના પહેલા ત્રણ પુત્રોએ મુબઇના શાળામાં ડી. સી. સી.ની પદવીઓ પ્રાપ્ત કરેલી છે, અને બીજા બે હજી બાકી છે. તેમની એક પુત્રીએ મૅટ્રિક પસાર કરેલી છે, અને બીજી મૅટ્રિકની પરીક્ષામાં બેસનાર છે. વડોદરા રાજ્યમાં રહેજી યાત્રા કેળવણીને તેમણે લક્ષી ખત તથા મહેન તથા કૃતેહમ દ ઉતારવાને પ્રયાસ કરેલો છે અને કરે છે.

દામુભાઈ ડાહ્યાભાઈ મહેતા.

તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં થયો છે તેમની માતાનું નામ રત્નગૌરી હતું તેઓ જ્ઞાતિએ વાલ્મિક કાયરથ છે. તેમનું પ્રથમ લગ્ન સ્વ જર્સ્ટસ નાનાભ ઇનાં પુત્રી કમળાગૌરી સાથે થયું હતું. તેનાથી તેમને બસીધરલાલ નામનો પુત્ર થયો છે અને તે હાલમાં એલ્. એલ્. બી નો અભ્યાસ કરે છે. તેમનું દ્વિતીય લગ્ન રા. છગન લાલ હરિદાસ મહેતાની પુત્રી પ્રાણગૌરી સાથે થયું છે રા. દામુભાઈ ઇ. સ. ૧૮૮૩ માં બી. એ. ની, અને ૧૮૮૪ માં એમ્. એ. બી. એસ. સી. ની પરીક્ષાઓ પસાર કરેલી, અને ૧૮૮૭ માં એલ્. એલ્. બી. ની પદવી લીધેલી છે બી. એ. થયા બાદ તેઓ વડોદરા ટ્રેનિંગ સ્કૂલના હેડમાસ્ટર થયલા, અને ત્યારબાદ ન્યાયખાતામાં જોડાયા છે તે પછી તેમની ઉત્તરોત્તર ચઢતી થતી ગઇ, અને હાલમાં તેઓ અમરેલી પ્રાંતના જડજના ડુદા ઉપર વિરાજે છે. રત્નભાવે શાંત, માયાળુ તથા મળતાવડા છે. તેમને મૂળથીજ ગૂજરાતી પુસ્તકો વાંચવાનો સારો શોખ હતો તેથી તેમણે પોતાના વિદ્યાર્થીજીવન દરમ્યાન 'ગૂજરાતી કહેવતોનો સંગ્રહ' એ નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરેલું. કેળવણીખાતામાં નોકરી લીધા બાદ તેમણે 'સદીક નળાખ્યાન' પણ પ્રસિદ્ધ કરેલું. તે ઉપરાંત નખોખ, સચિત્ર હદિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, વગેરે કેટલાંકેક પુસ્તકો પણ તેમણે રચી પ્ર-

સિદ્ધ કરેલાં છે. મૅટ્રિકની પરીક્ષામાં તેઓ ગૂજરાતી ભાષાના વિષયમાં પરીણક નીમાતા હતા. હાલમાં તેમણે મીરાંનાઇનાં પદોનો સંગ્રહ, તેમના જન્મદર્શાંત સાથે પ્રસિદ્ધ કરવાને તૈયાર પણ કરેલો છે.

કવિ નથુરામ સુંદરજી શુક્લ.

તેમનો જન્મ વાંકાનેરમાં ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં થયો હતો તેઓ જ્ઞાતિએ એ દિગ્વિદ્યાભાજી છે. જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ ગરીબ હોવાને લીધે થોડું ગૂજરાતી તથા શુક્લ વૃત્તિને અનુસરતું વૈદિક કર્મ શીખી, કુટુંબ નિર્વાહ અનાવવા લાગ્યા. તેમણે રા. રા. પ્રાણજીવન મોરારજી પાસે રસાલ કારનો અભ્યાસ કરેલો ધાગધાના મહર્ષિ મહારાજાએ તેમને કાશી મોકલ્યા અને ત્યાં વ્રજભાષાના સાદિત્ય રસ, અન્ય કાર તથા નાવિકા ભેદનું સાહે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. તેથી કાકી માવાડના જૂદા જૂદા રાજાઓ તરફથી તેમને આશ્રય મળવા લાગ્યો ત્યારબાદ શાઓ બાનુશાહર હરિશંકર પાસે સંસ્કૃતનો પણ અભ્યાસ સારી રીતે કર્યો; અને તેજ વખતમાં મહારાજા તપ્તસિદ્ધજી તેમને રાજકવિ તરીકે રાખ્યા. એટલુંજ નહિ પણ મહારાજા શ્રીભાવસિદ્ધે તથા વાંકાનેરના મહારાજાએ રાજકવિ તરીકે સાહે ઉત્તેજન આપ્યું છે. હાલમાં તેઓ નાટકો લખે છે. સતતમાં બે પુત્રી ને એક પુત્ર છે પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો — શૃંગાર સરોજ, પ્રતાપ પ્રતિજ્ઞા, શ્રીકૃષ્ણ બાળલીલાસ-

અર્થ, તખ્તયશ ત્રિવેણિકા, ભાવસુખ વાટિકા, ભાવઆ-
શીર્વચન કાવ્ય, અમર કાવ્ય કલાપ, તખ્તવિરહ
ખાનગી, ઝંફુ વિરહ, ત્રિભૂવન વિરહ ચતક, ભાવ-
વિરહ બાવની, નાટ્યશાસ્ત્ર.

પ્રસિદ્ધ યથેષાં નાટકોઃ—કુમુદચંદ્ર, કામલતા,
સ્વયંવર, હલામણુ ભેડવો, હરિશ્ચંદ્ર, રાજ્યેશ્વરી, લાલ-
ખાંની હુમ્મ્યાઈ, સતી સિરોમની, માધવ કામ કન્દલા,
શુભાનસિંહ, ભક્ત કુટુંબ, કબીર વિજય, તુકારામ,
નદી નદવર, ભરિત મિલન, નાગરભક્ત, બિલ્વમંગળ
અથવા સુરદાસ, રાહેનચાહ અકબર, યોગકન્યા
એમનાં લખેલાં નાટકો મુંબઈ ગુજરાતી કંપની,
વાંકાનેર વિદ્યાવર્ધક કંપનો, વાંકાનેર સત્યજોષ
કંપની, પાલીતાણા કંપની, તથા વાંકાનેર નૃસિંહ
નૌતમ મંડળી વગેરે ભજવે છે.

કવિ ભવાનીશંકર નરસિંહ-
રામ ત્રિવેદી.

તેમનો જન્મ લોંબડીમાં ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં
થયો છે. યાત્રિયે તેઓ શ્રીમાળી બાલકુ છે. તે-
મની માતાનું નામ દેવકુંવર હતું. કવિયે ગૂજરાતી
શિક્ષણ પૂરું કરી અગ્રેજી અભ્યાસ શરૂ કરેલો
એ દરમ્યાન તેમણે એક કવિતા લખીને “અન્દ્રોદય”
પત્રમાં મોકલેલી. આ કવિતા કવિ દવપતરામ ડાહ્યા
ભાઈના વાચકમાં આવતાં તેઓ પ્રસન્ન થયલાં.
અને નરસિંહરામ ત્રિવેદી કે જેઓ તેમ મા નાજ-
સ્નેહી હતા તેમને પત્ર લખી કવિને પોતાની પાસે
મોકલવાની તેમણે ભલામણ કરેલી. તે પ્રમાણે
તેઓ કવિને તેડીને ગયા. આ વેળા કવિ દલપત-
રામે તેમને કાવ્યપ્રદેશમાં વિચરવાનેવધુ ઉત્તેજન

આપ્યું. એ રીતે ખાર વરસની વયથી તેમનામાં
કવિત્વશક્તિ ઉદ્ભવવા લાગી. ગૂજરાત, કાઠીઆ-
વાડ તથા મુંબઈના કેટલાક અગ્રેસર પુરોગોએ
તેમની કદર કરી છે નાનપણમાં તેઓ સ્વામી
દયાનંદ સરસ્વતીના સમાગમમાં આવ્યા હતા.
આપારે પણ તેઓ આર્થસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ,
બલસમાજ, શ્રેયસ્સાધક અધિકારીવર્ગ તથા
બીજી બધી ધર્મસંસ્થાઓમાં સારી રીતે ભાગ લે
છે. તેમને ત્રણ પુત્ર અને એ પુત્રી મળી પાંચ
સંતાનો છે. વડોદરામાં સ્થપાયલા “પ્રાચીન
કાવ્ય માળા” ના ખાતામાં તેમણે કામ કર્યું છે. આ
સિવાય પોતે “ત્રિમાસિક ટીકાકાર” પત્ર કે હપ્તું
હતું અને “ગુજરાત માસિક પત્ર”, “સલ-
વક્તા”, અને “વિદ્યા વિનોદ” ના તત્વીતું
નથા “શમશેર ખાદુર” નું કામ કામ કર્યું છે.
તેમનાં પુસ્તકોઃ—કૃષ્ણ વિરહ, વિદ્યા વિલાપ, ગુજ-
રાતી ગીતાવળી, ભવાની કાવ્યસુધા, સોરઠી સોમનાથ,
મુદામાયરિત્ર, કમળાકુમારી, કુવારી કન્યા, મધાન
અનંતજી અમરચંદ્રનું જીવન, બાવરીન વિજય, લાઈટ
બોલ સૈરાજી, મીડાજળની માથલી, સરદારગઢના સરદાર
વગેરે પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણુદાસ ગજજર.

તેમનો જન્મ સુરત વિષે ઇ. સ. ૧૮૬૩
માં થયો હતો. યાત્રિયે તેઓ વંશસુતાર છે.
જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ સારી હતી. તેમને ત્રણ
ભાઈઓ અને એ બહેન હતાં તેમણે છેક શા-
ળામંડળની શ્રેષ્ઠતમ મણાતી એમ એ. તથા
બી. એસ. સી. ની પદવીઓ મેળવેલી છે. પ્રથમ

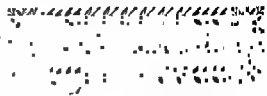
તેઓ વડોદરા કોલેજમાં રસાયનશાસ્ત્રના અધ્યા-
પક નિમાયલા, અને ત્યાંથી વડોદરાના કલાભાવ-
નની યોજના તૈયાર થતાં તેમને તે વૈજ્ઞાનિક
સંસ્થાના મુખ્યાધ્યક્ષ નિમત્તમાં આવેલા કલા-
ભાવનના સભ્યમાં રહેતાં તેમણે ગૂજરાતી
ભાષામાં વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય ઉભું કરવા ભગીરથ
પ્રયાસ આરંભી શ્રીમદ્વાણી જ્ઞાનમંજુષા, નામક
વિવિધ વિષયોની ગૂજરાતી પુસ્તકમાળા રચા-
વવા મોકિલી, અને તેમણે પોતેવિવિધ શાસ્ત્રોના
પારિભાષિક શબ્દો યોજવાનું શરૂ કરી દીધું.
વળી અનેક ભાષાઓના એકત્રિત કોષ તૈયાર
કરાવવા પચ્ચ મહેલા; પરંતુ તે અપૂર્ણ—અપ્રસિ-
દ્ધ રહી જવા પામ્યો છે. ઇ. સ ૧૮૯૫ ના અ-
રસામાં તેમણે વડોદરા રાજ્યની નોકરી છોડી,
અને મુંબઈમાં જઈ ટેકનોલોજિકલ લેબોરેટરી
સ્થાપી, ત્યાં વિદ્વાન કોલેજમાં રસાયનશાસ્ત્ર
ના અધ્યાપકનું કામ કરવા માંડ્યું. તેમની પૂર્વો-
ક્ત સંસ્થ માળી, એસ સી. તથા એમ. એ.
ની પરીક્ષાઓ માટે વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થતા હતા,
અને મુંબઈના શાળામાંથી તેના કાવદાસર રવી
કાર કર્યો હતો. રવ. મદારાણી ચિકિત્સોચિત્તાના
ખાવળાને કેઈ બદમાશો ડામરનો વજ્રવેપ લગા-
વી દીધેલા, તે પ્રસંગે, અન્ય સમર્થ રસાયન-
શાસ્ત્રીઓ તેને સાક્ષ કરી નાંખવામાં નિષ્ફળ થયા
હતા, ત્યારે એ ગજગરે તે લેપ દૂર કરી અત્ર-
તિમ ગણ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. યોતીને પાણી ચઢા
વવાની તેમણે શોધ કરેલી છે; અને હીરાઓને
પાણી ચઢાવવાની શોધ તેમણે કરી રાખી છે.
તેમણે બનાવેલી મરઝીની દવાઓ પચ્ચ મુખ્યસિ-

દ્ધિને પામેલી છે રસાયનશાસ્ત્રના અભ્યાસને
ખીલવી, તેના વિશે વિદ્યાર્થીઓમાં અભિરુચિ
ઉત્પન્ન કરાવવાનું અદ્વિતીય માન તેમનેજ છે.
મુંબઈવાળા ટેકનોલોજિકલ લેબોરેટરીને હાલમાં
તેમણે સુરત ખાતે ફેરવી નાંખેલી છે; અને
તેને એક મહોટા પાવા ઉપર મુકી દેવાની યોજ-
ના તેમણે ઘડી કાઢેલી છે. તેમનાં લગ્ન બે વખ-
ત થયાં છે. ખીજી ધરપી એક પુત્ર તથા એક પુત્રી
થયાં છે. પરંતુ તેમાંથી માત્ર તેમના પુત્ર કૃષ્ણ-
લાલ હયાલ છે. પૈસા કરતાં વખતની કીમતને
તેઓ સર્વથી વધારે પ્રમાણે છે. રા. રા. અરદેશર
મ. મસાણી વગેરે તેમના અંગત મિત્રો છે. રવ.
ગોવર્ધનરામ સાથે તેમને ગાઢ સ્નેહ બધાયો
હતો.

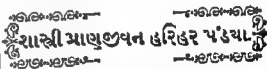
૬૨. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ
દેસાઈ.

૧૯૧૧ ના સેન્સસના કામથી પ્રસન્ન થઈ અંગ્રેજ સરકારે તેમને ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં શહેનશાહ જ્યોર્જના રાજ્યારોહણ નિમિત્ત ભરાયલા દિલ્હી દરબારને પ્રસંગે રાવજીસાહેબનો ઇલ્કાબ એનાયત કરેલો છે. હાલમાં તેઓ અમરેલી પ્રાંતના સુબા નીમાયલ છે. રાજ્યસેવાની સાથે તેમણે સાહિત્યસેવા પણ કરેલી છે. શ્રી કેળવણીના તથા સંસાર સુધારાના તેઓ ખાસ હિમાયતી છે. તેમણે બેન્ગલિન ક્રાન્કલેન્ડનું જીવનચરિત્ર, દીર્ઘાયુષી શી રીતે થયા, જીવગીત સાદ્વ્ય, હેલ્થફૂલ નિબંધો અપકૃત્યનો કાયદો, ધરમાં રમવાની રમતો, નિતિરાજના મૂલતત્વો ભાગ ૧, તથા ૨; ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, ગૂજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ, પૂર્વ વર દ્વારા દેશોનો પ્રાચીન સુધારો, પ્રાંતિક રાજસંઘ, પોલિસ પ્રતોચરી, પોલિસ ફ્રીલ, પોલિસ કામગીરી વાંચો, સીટી પોલિસ મેન્યુઅલ, ગુન્ડા કરનારી બચતી નતો સુદરીસુબોધ ગીતસંઘ, Origin and Progress of Novel writing in England, Visitor's guide to Baroda Police duty. સારી રીતસાત, તથા ઇતિહાસાત્મક પડોદરા રાજ્યની ઇ. સ. ૧૯૧૧ ના વર્ષની વરતીગણતરીનાં અંગ્રેજી તથા ગૂજરાતી બે પુસ્તકો વગેરે અનેક પ્રકારી મથો તથા લેખો પણ લખેલા છે. આમાંનાં કેટલાક પુસ્તકો રવસાહસથી, કેટલાંક શ્રી. વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી, તથા કેટલાંક રાજ્યસેવા નિમિત્તે તેમણે રચેલાં છે.

રા. રા. મનુભાઈ નદશાંકર મહેતા, રા. જી. લાલચંદ્ર ઉમીયાશંકર વગેરે તેમના અગત મિત્રો યાય છે.

એમનો જન્મ અમદાવાદમાં ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં થયો છે. માતિએ તેઓ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ છે. તેમણે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ પ્રિવિયસ સુધી કરી બેરીસ્ટરની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે. તેમના કુટુંબ સ્થિતિ સારી છે. તેમને બે પુત્રો અને એક પુત્રી છે. તેમનું સાક્ષર જીવન સને ૧૮૮૬ થી શરૂ થાય છે. અત્યાર સુધીમાં તેમનાં લખેલાં પુસ્તકો નીચે મુજબ છે—પિતૃબોધ, નારીશિક્ષા, બોળાનાથ સારાભાઈનું જીવન ચરિત્ર, વિરાજ મોહન, સુકલમર્દન, પુનર્વિવાહ પદ્ધતી પૂર્ણ સોજે આના કન્વેર્સી, બ્રાન્તિસંહાર તેમણે ૧૮૮૬ થી દસ વર્ષ સુધી “ગાનસુધા” નામના પત્રના તંત્રી તરીકે કામ કરેલું છે. તેઓ વિવિધ વિષયો ઉપર માસિકોમાં લેખો લખે છે.

તેમનો જન્મ જૂનાગઢ વિષે ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં થયો હતો. માતિએ તેઓ પ્રતોરા નાગર બ્રાહ્મણ છે. તેમણે થોડો ગૂજરાતીનો અભ્યાસ કરી ચરકૃત કેળવણી લેવી શરૂ કરી, બાકરજીમાં સિદ્ધાન્ત કોમ્પીટી; સાહિત્યમાં દ્રવલ-વાનંદ, સાહિત્યદર્પણ અને કાવ્યપ્રકાશ તર્ક-સંગ્રહ વીકા સાથે, પચ્ચદશી, ઉપનિષદો વગેરે

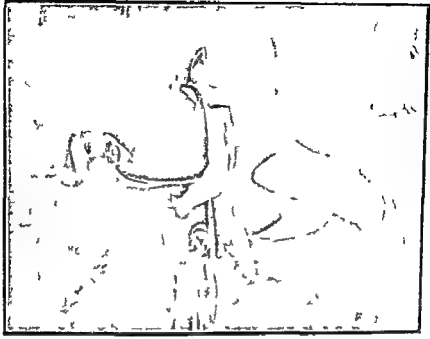
વેદાન્તના ગ્રન્થો, રામાયણ મહાભારત વગેરે, ધર્મશાસ્ત્રમાં મનુ, યાજ્ઞવલ્કય, પારાશર સ્મૃતિ વગેરે તથા આયુર્વેદમાં ચરક, સુશ્રુત વગેરે અનેક ગ્રન્થોનું તેમજ સાંખ્ય તથા યોગશાસ્ત્રનું પણ અધ્યયન કર્યું છે, અને હાલમાં તેઓ મી માસાનું અધ્યયન કરે છે. બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિને અનુકૂળ અધ્યયનસ્થિતિ તથા લેખનસ્થિતિથી પોતાની આશુરિતા કે છે શરૂઆતમાં તેઓ જૂનાગઢની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં અધ્યાપન તરીકે રહ્યા હતા ત્યાંથી ભારત ભારત પડિન મદુનાનજીના આમ નજીથી મુબઇ ગયા ત્યાં તેઓ વિદ્યુ સદસ્ય નામનું બાળ્ય ત્યજતા હતા, પરંતુ તેઓ પ્રજાચક્ષુ હોવાથી મોટેથી બોલી શાસ્ત્રી પાસે લખાનતા હતા એ રીતે બાળ્ય લખ્યું અને દાનમાં તેઓ સંવત ૧૯૪૬ થી 'ગુજરાતી' ગ્રેસમાં સંસ્કૃત સાહિત્યના બાળાન્તર કરવાના કામ ઉપર નીભાયા છે તેમણે મનુસ્મૃતિનું બાળાન્તર પદિત નયુ-રામ સાથે મળીને કરેલું છે તેમના પુસ્તકો—

અયાત્મ રામાયણ, મહાભારતના દશ પર્વનું બાળાન્તર, શ્રીમદ્ ભાગવતનું બાળાન્તર, પચત્રત્રનું બાળાન્તર, દશકુમારનું બાળાન્તર હેરદી સતી સોળી, બધો બધાની બેગમ, તુરજહાલ વિવેકી વિજયા તથા પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ તેમને એક પુત્રી અને બે પુત્રો છે

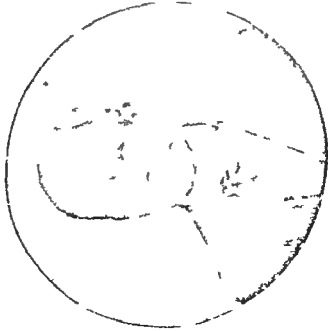
નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી

એમની "જ્ઞાતિ શ્રીહરવર્ણી લેહણ દાનિય છે." વર્તમાન સમયમાં એમની જ્ઞાતિ લેહણ પાટીદારને નામે પ્રસિદ્ધ છે એમનો જન્મ ધ સ

૧૮૬૪ માં અમદાવાદ વિષે થયો છે કહે છે કે તેમના પિતાશ્રી પુરુષોત્તમદાસની ઉમર ચાળીસ વર્ષની થઈ ત્યાંથી તેમને કઈ સતતિ નહતી, અને એજ કાલથી તેમણે પાત્ર પત્નીઓ ફરી હતી તેમના પાત્રમાં અને છેલ્લા ન સૌ મહાકોત્યાઈ તેમના માતૃત્રી થાય છે અનાતને અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ યોગીશ્વર હાતીપુરી મહા ગજ તેમના માતાપિતાને એક પુત્ર થવાનું વરદાન આપ્યું અને તેજ પ્રભાણે એમનો જન્મ અમદાવાદમાં થયો એમના પિતામહ ચતુરદાસ ડાકેરના શ્રીચણ્ડેશચણ્ડના પરમલકંઠ હતા અને ત્યાં જ્યાં દરવરે સંધ્ય કાલે તેથી તેમની જીવંતી અનંતક પડી—“ જન્મ થયા પછી ૭ માસ સુધી ચતુર ઉધામાં વિના અને હાથ જોડી નમસ્કાર મુદ્રા બાંધી પણ રહેતા. છ માસની ઉમરમાં એક તેજનો જોળો તેમના પામે થઈને જતો તેમનાં માતૃત્રીએ જોયો અને તેજ દિસથી આખો પગ ઉઘડા” કહે છે કે “તે વખતેજ કયા લગ્ન તામ્ન કોરા કડવું તિલક અને પાત્રમાં આજીબાજી વેરાયતું કડું જોઈ તેઓ ધણી ચકિત થયા ” તેમના પિતાશ્રી બોળા પણ ઉચ્ચ સ્વભાવના હોવાથી તેમના ધરમાં જોઈએ તેવી સલાહ શાન્તિ રહેતી નહિ, છતાં તેમના માતૃત્રી તેમને બહુ ચાહતા હતા તેમનું પ્રથમનું લગ્ન નજી નાની વયે થયું હતું નાનપણમાં તેઓ શુદ્ધિસ્થ જોવા જણાતા હતા પણ ગૂંચાતી અભ્યાસ કર્યા બાદ અગ્રેજીમાં દાખલ થયા ત્યારથી શુદ્ધિને નિકાસ થત લાગ્યો પણ સંસ્કૃતમાં તેમની શુદ્ધિ કામ કરી શકતી નહતી તેથી

પ્રાણીપત્ન્ય ઉરીડર શાસ્ત્રી.

કુમ્ભારાવ લોખનાથ.

ગાનદાસ પુટ્ટેપાત્રમદાસ સંઘવી

સોરાબલ મન્થરજી દેસાઈ

દાસી બાંકરગને તેમને પ્રારસી ધીખના કનુ
એટનામા કવિ દવપતરામનો 'ભૂતનિમધ' તેમણે
વાંચીને તેમના ઘટાકણ મરનો પ્રયોગ કર્યો કે તુ-ત સ્મૃત બાપાનુ જાન ઉપ
જવા લાગ્યુ અને આખરે એજ રિપયમા તેમણે
ફતેદ મેઝરી આગળ કહ્યુ તેમ એમના પિતાને
ઉમર સ્વમાન હોવાને વીચે કુટુમ્બ કનેચ, નાન
પણમા થયેના વગ્ન તથા બુદ્ધિની જડતા એ એ
પ્રતિકૂળ સયોગોમાથી પેતે નિર્વિધ પસાર થઈ
અગ્રેજીને મૈટ્રિક સુધી અભ્યાસ કરી ગુજરાત
દલેજમા દાખલ થયા ત્યાં થોડો અભ્યાસ કર્યા
પછી ધર રેટમા નોકરી લેવાની જરૂર પડી.
એ રેટમા અગીઆર નં નોકરી કરી ત્યાના
મહાનગરનુ આર માન મેળવ્યુ પરંતુ તેમને
નાનપણથી ધૃધિર રતવનમા પ્રીતિ હોવાથી
શ્રીયુત સ્વ. છોટાનાથ જીવનલાનની મૈત્રીથી
ચૂરની શોધ કરતા વડોદરામાં શ્રીમાન નૃસિંહ
ચાર્જીને ચૂર તરીકે સ્વીકાર્યા અને નાનપણમા
જે મહાપુરૂષના દર્શન થતા હતા તેજ આ પુરૂષ
હતા એમ તેમને જણાયુ તેમને નાનપણમાથીજ
સાક્ષિય હિર ધણે શોખ હતા વિદ્યાર્થી અન
સ્થામા કાળ્યે અને નિમઘા વખતતા હતા
તેમનુ પહેનુ કાચ 'નર્પા વર્ણન' છે અને
ત્યારથી તેમનુ સાક્ષર જીવન શરૂ થયુ છે. આ
પછી તેમણે બુદ્ધિપ્રકાશમા 'રૈકયરમણ'
કવિ પવિજયતરણી શેષર મા, કવિતાનિનાસમા
સરસ્વતીરાસ વખ્યા બીજા પંચમા પણ લેખો
તથા કવિતાઓ લખેન છે કવિતાવિદ્યામના
મત્રીરા ના પુરૂષોત્તમ મહાનજીએ તેનુ તત્ત્વપણુ
તેમને સોંપ્યુ હતુ તે વખતે તેમણે સરસ્વતીરાસ,

માહરમજરી અને શૃંગારીતક એ બે કડાનો
લખ્યા છે ત્યારપછી 'ગૂઝરત ગેઝેટ' નામના
સાપ્તાહિક પત્રમા 'ગૂઝર મંથકાર ચિનાનગી'
નામનો લેખ લખ્યો અને ત્યારબાદ શ્રીમન્ટસિ
હાચાર્યજીની આજ્ઞાથી 'મહાકાદ' માસિકની
રચાવના કરી એ વર્ષ ચલાયુ પરંતુ કુટુમ્બ
કનેચને લીધે આગળ કલા પ્રમાણે ધર રેટમા
નોકરી કરવા જવુ પડ્યુ અને મહાકાનનુ ત-
ત્ત્વપણુ સ્વરૂપસ્થ શ્રીયુત મારતર છોટાનાનને
સોંપ્યુ ધરમા ત્હી "ટેનિમેંકસ" નામના
મથન ગૂઝરાતી ભાષાતર કર્યુ તથા મહારાજની
હસ્તીથી "શિશુપાલ મદમર્દન" નામક લખ્યુ
અને મહારાજ સાહેબને ભજવી બતાયુ અને
નોંધ "કેસરી કાંકડજ" નામનુ રાજનીતિનુ પુ-
સ્તક કુડળીઆ જમા લખ્યુ, જે હજુ અપ્રસિદ્ધ
છે આ સિવાય 'શ્રીગુરોર્મહિન્ન સ્તોત્રમ્' એ કા-
સ સ્કૃતમા શિખરિણીવૃત મદ લખ્યુ છે તેમણે
નોકરીના વખતમા પણ મહાકાનમા નિયમિત
લેખો મોકલવાનુ શરૂ રાખ્યુ હતુ નોકરી
છોડ્યા પછી વેપાર કર્યો તેમા થોડુ ખમનુ
પડ્યુ-ખોટ ગઈ, તેપણુ વેપાર ઉપર વધારે
શ્રદ્ધા હોવાથી તથા દેશી સાકર બનારી બટા
ચાર દૂર કરવાના લેટથી હાવમા તેઓ "ધ
કેસર ઈન્ડિયન સુગર મેન્યુ ફપની" ના નવ
સાપમાજ ગેઝાવના છે તેમણે બીજી વખતનુ
લગ્ન કર્યુ છે હજુ સંતતિ નથી તમામ ધર્મના
સિદ્ધાંતોનુ સ્વરૂપ જાણ્યુ છે અને ગોગાબાસ
પણુ કરેતો છે

શોરાખજી મંચેરજી દેશાધ.

તેમનો જન્મ નવસારીમાં ઇ. સ ૧૮૬૫ માં થયો છે જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ સારી હતી તેમના પૂર્વજો ગૂજરાતમાં ગાયકવાડી રાજ્ય સ્થાપનામાં અગ્ર ભાગ લીધો હતો તેમણે ગૂજરાતી ઉપરાંત અંગ્રેજી બાબાની સારી કેળવણી પ્રાપ્ત કરી છે હિંદુ ધર્મના પુસ્તકોનો વધારે અભ્યાસ રાખતા હોવાથી શ્રી ગોરનામી દેવકી નંદનાચાર્યજી સાથે ખાસ મિત્રતા ધરાવે છે જરથોસ્તી ધર્મની પરીક્ષા ઉપર નબરે પસાર કરી છે એક અમેરિકન લેખકની રપર્ટમાં પોષ્ટકા ઉપર રધાગેમાં વધારે ૪૧૦૦૦ શબ્દોનો એક નિબંધ લખ્યો છે. આ સિવાય એવાજ ખીમ સાસા નિબંધો પોષ્ટ કાર્ડમાં નખ્યા છે જેમાંના બે કાર્ડો મુબઈના નિકોરિયા મ્યુઝિયમમાં ખાસ નમુના તરીકે મુકાયલા છે તેમણે ૧૮૯૯ માં આન દી' માસિક શરૂ કર્યું. ૧૮૯૦ માં વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાં જોડાયા અને તેજ સાલમાં નવસારી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળના મંત્રી નિમાયા છે ૧૮૯૩ માં 'વડોદરા નક્ષત્ર' ના મુખ્ય ગૂજરાતી લેખક તરીકે કામ કર્યું અને ૧૮૯૬ માં 'નવરંગ' નામનું માસિક ચલાવવા માંડ્યું. આ સિવાય તેમણે અત્યારે પ્રસિદ્ધ થતા ગૂજરાતી અને પારસી પત્રોમાંના ઘણા પત્રોમાં લેખો લખ્યા છે અને હજી લખે છે તેમના વખેના પુસ્તકો - અટકો અને નામો, આતસ બહેનને દેશાધ

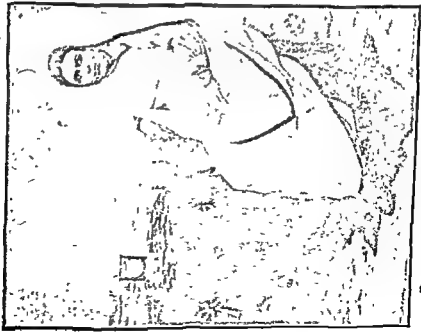
ગોરસેદ, એવાને નાશાડો હિંદુમાં મેરોઝ, સીદા સસાર, હિંદુસ્તાનના આતસ બહેનને, નૂરેહાન, બદની અને માગ્રનાપીની મેતેબરી, ગાયકવાડ અને મિથાનિયા, નજી સાયસન, તવારીખે નવસારી, પારસીઓના લખતું એક મહારાણી વિદ્યાસીઆનું જીવન ચ એવર્ડનામું, પ્રણીત દગ પારસી મુત્તમ, સરસ્વતિવિલાસ કુખીને દિવાળો દાવરજીની દરબાર, પારસી પુરાણ કુખીને દીનારો (મોટી આદતિ) નાનપણ તાં કવિતાઓ અને ગાયનો લખવાનો શોખ હતો પહેલા " ગરબ " ના તખ્તનું સર અને હવે સા. મ. દેશાધ એ સગાંથી તેઓ લેખો લખે છે

સૌ હરિમુખગૌરી વામનરાય

એમનો જન્મ ઇ. સ ૧૮૬૫ માં સુરતના વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ મુગદરાય મણિરાયને લાં થયો વાચતા લખતા આનંડયા પછી વાચનનો શોખ દિવસે દિવસે વધતો ગયો અને આજે તે સહેલી અંગ્રેજી બાબામાં લખેની નવનકથાઓ પછી વાંચી શકે છે તેમનું લગ્ન સુરતમાં રા. વામરાય કપિનરાય સાથે થયું છે તા. વામનરાય હાલ ભાવનગર સીટી મેજસ્ટ્રેટના હોદ્દા ઉપર કામ કરે છે તેમને ત્રણ પુત્રો અને એક પુત્રી છે તેમને બાર વર્ષની વયથી કવિતા કરવાનો શોખ લાગ્યો હતો, જેના પશ્ચાત્તમાં તેમણે સતી સીમિતિની, ધર્મચુત્ત લગ્ન હરેન્દ્રવિરહ, ઋષ્યશૃંગ, એ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે તેમના અ પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોમાં કુચુલતી, ધારસિંહ અને સતી પ્રભાવ (કાન્ધમાળા) વગેરે છે.

ગોરીશંકર જયશંકર,

હરીસુખગૌરી.

શોરાખજી મચેરજી દેશાધ.

તેમનો જન્મ નવસારીમાં ઇ. સ. ૧૮૬૫ મા થયો છે જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ સારી હતી તેમના પૂર્વજોએ ગૂજરાતમાં ગાયકવાડી રાજ્ય સ્થાપનામાં અમ્મ બાગ લીધો હતો તેમણે ગૂજરાતી ઉપરાંત અંગ્રેજી ભાષાની સારી ફેગવણી પ્રાપ્ત કીધી છે હિંદુધર્મના પુસ્તકોનો વધારે અભ્યાસ રાખતા હોનાથી શ્રી ગોરનાથી દેવડી નદનાઆર્ચજી સાથે ખાસ મિત્રતા ધરાવે છે જરથોસ્તી ધર્મની પરિક્ષા ઉપે નબરે પસાર કરી છે એક અમેરિકન લેખકની સ્પર્ધામાં પોષ્ટકા-ડીપર પદારેમાં વધારે ૪૧૦૦૦ શબ્દોનો એક નિબંધ લખ્યો છે આ સિવાય એવાજ ખીજા સારા નિબંધો પોષ્ટ કાર્ડમાં નખ્યા છે જેમાંના બે કાર્ડો મુખ્યના નિકોટરિયા મ્યુઝિયમમાં ખાસ નમુના તરીકે મુકાયલા છે તેમણે ૧૮૮૯ માં આનંદી' માસિક શરૂ કર્યું ૧૮૯૦ માં વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાં જોડાયા અને તેજ સાલમાં નવસારી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળના મત્રી નિમાયલા ૧૮૯૩ માં 'વડોદરા તત્ત્વ' ના મુખ્ય ગૂજરાતી લેખક તરીકે કામ કર્યું અને ૧૮૯૬ માં 'નવરંગ' નામનું માસિક ચલાવવા માંડ્યું આ સિવાય તેમણે આપારે પ્રસિદ્ધ થતા ગૂજરાતી અને પારસી પત્રોમાંના ધણી પત્રોમાં લેખો લખ્યા છે અને હજુ લખે છે તેમના લખેના પુસ્તકો - પારસી અટકો અને નામો, આવસ બહેરામે દેશાધ

જોરસેદ, એવામે નૌશાહો હિંદુ ગમે નોરોડ સીદા સસાર, હિંદુસ્તાનના આતશ બેરામે, નૂરોદાન, બદલી અને માગ્રનાણીની મોતેમરી, ગાયકવાડ અને મિથાનિયા, બહે સાયસન તવારીખે નવસારી પાંચ સીઓમાં લખતું જોડું, મહારાણી વિજયોરીઆતુ જીવન ચ એ-વર્દનાયુ, પ્રાણીમંડળ પારસી મુતમે, સર રવતિવિલાસ દુખીને દિવાળો દાવજીની દરબાર, પારસી પુરાણ દુખીને દીવાળો (મોઢી આદતિ) નાનપણુ ન કવિતાઓ અને ગાનનો લખવાનો શોખ હતો પહેલા " મરોખ " ના તખતુસર અને હવે સૌ મ દેશાધ એ સમાધી તેઓ લેખો લખે છે

સૌ હરિશુખગૌરી વામનરાય.

એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં સુરતના વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ મુમટરાય મણિરાયને લા થયો વાચતા લખતા આવડયા પછી વાચનનો શોખ દિવસે દિવસે વધતો ગયો અને આજે તે સહેલી અંગ્રેજી ભાષામાં લખેની નવકથાઓ પણુ વાંચી શકે છે તેમનું લગ્ન સુરતમાં રા. વામનરાય કપિનરાય સાથે થયું છે રા. વામનરાય હાલ બાવનગર સીટી મેજસ્ટ્રેટના હોદ્દા ઉપર કામ કરે છે તેમને નણુ પુત્રો અને એક પુત્રી છે તેમને બાર વર્ષની વયથી કવિતા કરાના શોખ લાગ્યો હતો, જેના પરિણામમાં તેમણે સતી સીમતિની, ધર્મચુપ્ત લગ્ન હરેન્દ્રવિરહ, જાંબુ સૂગ એ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે તેમના અ પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોમાં કુમુદવતી, ધારસિંહ અને સતી પ્રભાવ (કા વમાળા) વગેરે છે.

હરીસુખગૌરી.

ગૌરીયા કર જયશ કર.

ભનુભાઈ નંદરાંકર મહિતા

ભનુભાઈ નંદરાંકર મહિતા

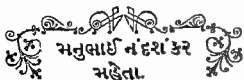

ગૌરીશંકર જયશંકર વોરા.

તેમનો જન્મ મૂળ વિષે ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં થયો છે. સાતિએ વડનગરા નાગર છે જન્મ સમયે કુટુંબ રિયલિટી સારી હતી. મૂળરાત્રી અમ્બાસ પુરો કર્યા બાદ વ્યવહારગ્રેયુ અગ્રેયુ જ્ઞાન પશુ સંપાદન કર્યું. તે ઉપરાંત રસ, અલંકાર અને પિંગળનું સાદું જ્ઞાન મેળવ્યું છે. આ સિવાય તેમણે ઉર્દુ, ફારસી અને સિંધી બાપાનું પશુ સાદું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું છે. મોટા આ સંળીયા મેનેજરની જગ્યાએ કામ કરી હાલમાં રાપર ગઢવાલી મેનેજરના હોદ્દાપર છે. તેમને સંતાનમાં હાલ એક પુત્રી છે.

તેમના અંગત મિત્રોમાં કવિ જીવરામ અજ-રામર ગોર, રા. રંગીલદાસ પ્રભારામ વગેરે છે. તેમણે સં. ૧૯૫૦ ની સાલથી લખવાનું કામ હાથ ધર્યું છે.

કાવ્યસુદ્રિકા, નીતિ રત્નમાલિકા, તમાશા બત્રીશી, કમ્બોનો રાત્રી લાખો કુલાણી, ચંદ્રચરિત્ર, કુંભાર સાતિપ્રકાશ, લાઇટ હાઉસ, ભજનસાર સિંધુ, ચાર-દરેરાનું બાપાંતર, વગેરે પુસ્તકો તેમણે રચ્યાં છે.

તેમનો જન્મ સુરત વિષે ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં થયો છે. સાતિએ તેઓ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ છે.

પ્રત્યેક વર્ષે સાગ્રામંડળની પરીક્ષા પસાર કરતાં તેમણે ૧૮૮૬ માં બી. એ. તથા ૧૮૮૮ માં એમ. એ. તથા ૧૮૯૧ માં એલ્. એલ્. બી. ની પરીક્ષાઓ પસાર કરેલી, અને તે પ્રત્યેકમાં એલ્ફિન્સ્ટન પ્રાઇઝ, એલિસ રકોલશિપ, હો-મશ્વ અ. દાદીનું ઇનામ, તથા આનોર્ડ્સ પ્રાઇઝ, અપુકમે મેળવેલાં. ઇ. સ. ૧૮૮૯ થી ૧૮૯૦ સુધી એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજના સિનિયર પ્રેક્ટીસ-ટીકે તેમણે સંસ્કૃત, લૅન્ગ્વેજ વગેરે વિષયો શીખવેલા. ઇ. સ. ૧૮૯૧ થી ૧૮૯૯ સુધી વડોદરા કોલેજમાં લૅન્ગ્વેજ અને મોરલ ફિલો-સોફી, તથા લૅના પ્રોફેસર તરીકે કામ કરાં વિદ્યાર્થીપ્રિયતા મેળવેલી. ત્યારબાદ ૧૯૦૪ સુધી રૂ. ૪૦૦ થી ૬૦૦ સુધીના પગારથી તેમણે શ્રીમંત મહારાજ સાહેબના સેક્રેટરી તથા હજીરમદારનો હુદો ભોગવેલો હતો. ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં શ્રીમંત મહારાજ સાથે વિસાપતની મુસાફરી કરેલી. ઇ. સ. ૧૯૦૫ થી ૧૯૧૨ સુધી તેમણે નામળ દીવાન તથા ન્યાયમંત્રીના હુદાએ માસિક રૂ. ૧૧૩૦ ના પગારથી ભોગ-વેલા છે. દરમિયાન ૧૯૦૪, ૧૯૦૬-૦૭-૧૧ ના વર્ષોમાં ફ્રેમિન કમિશનર પશુ થયલા છે. ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં સાતિસમાધાન પશુ તેમણે કરેલું છે. તેમનાં લેખ પ્રથમ પત્રી કે. સો. હર્ફદકુવર સાથે ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં થયલાં, અને તેમનાથી તેમને ત્રણ પુત્રો તથા ત્રણ પુત્રીઓ મળી ૭ સંતાનો થયલાં તેમાંથી હાલ એક પુત્ર ક્રાન્તિ-ચંદ્ર તથા બે પુત્રીઓ ચિ-બ્હેન જયશ્રી તથા ચિ. બ્હેન હંસા હયાતી ધરાવે છે. તેમનાં દ્વિતીય પત્રી સો. ધનવંતા સાથે તેમનું દ્વિતીય

૪ સ ૧૮૦૭ માં થયું અને તેમનાથી તેમને બે પુત્રીઓ થયલી છે. રા. રા. મનુભાઈએ પોતાની પુત્રીઓને ગૃહસ્ત્રાંતી ઉપરાંત અગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ પણ અપાનું છે. રા. બ. નમણભાઈ, રા. રા. કૃષ્ણનાથ ઝવેરી તથા રા. બ. ગોવિંદભાઈ વગેરે તેમના અગત મિત્રો છે.

અકબર ઉપર નિમગ્ન (અગ્રેજીમાં-હોખ પ્રાઇઝ એસે) ૪ સ ૧૮૮૯ દિવનજ સ્થાન ૪ સ ૧૮૯૮, પ્રગણશાસ્ત્ર ૪ સ ૧૯૦૦ તેમણે લખેલા છે.

જેડીસનદાસ જેઠાભાઈ કણીયા.

ગ્રો. કણીયાનો જન્મ ૪ સ ૧૮૬૭ માં સુરતમાં થયેલો છે. તેમના જન્મ સમયે તેમના કુટુંબની સ્થિતિ સામાન્ય પ્રકારની ગણાતી. તેમના પિતાનું પ્રધાન લક્ષ્ય ભક્તિમાર્ગપ્રતિ હવું. ગ્રો. કણીયાનું પ્રથમ લગ્ન સુરતમાં અને દ્વિતીય લગ્ન ભુજમાં થયું છે. તેઓને ત્રણ પુત્રો છે. તેમના મોટા પુત્ર ઈશ્વરલાલ એમ. એ. મા. પાસ થયા છે અને બીજા અબ્યાસ કરે છે. ૪ સ ૧૮૮૬ માં બી. એ. ની પરીક્ષામાં તેઓ ફર્સ્ટ-ક્લાસ ફર્સ્ટ આવેલા. ૪ સ ૧૮૯૦ થી તેઓ ભાવનગરની શામળદાસ કૉલેજમાં સંસ્કૃત ગ્રો. સર તરીકે નીમ્યા છે. ૪ સ ૧૮૮૫ માં તેમણે શ્રીમન્મૃસિદાસાયનું સત્ત્વ ગ્રંથનું કર્યું અને ત્યારથી વારંવાર કેળવણીના આરંભ અને પાર માર્ગિક જીવન તથા સાક્ષર જીવનની શરૂઆત

થઈ એમ તેઓ સ્વીકારે છે. ગ્રામાન્ન હોમવાવ જીવનવાનને તેઓ સંસ્કૃતદર્શન તથા આત્મદિવ્ય કારક ગુરુરૂપે સ્વીકારે છે.

તેમના પ્રસિદ્ધ યુગ્મોના પુત્રકો — પાતળા યોગર્જુન તથા જીવનસંચયનાન્ન અથવા ગ્રામી હાર પા. ઔરધ બાર તે ઉપરાંત તેમના અનેક વિવિધ વિષયો ઉપર લખાયેલા લેખો મહાકાવ્ય, પ્રાન મન, યમદંડ તથા સંકુપદેશત્રેણીમાં પ્રકટ થયા છે.

હીરાલાલ વજ્રભૂખણદાસ ઔઝ.

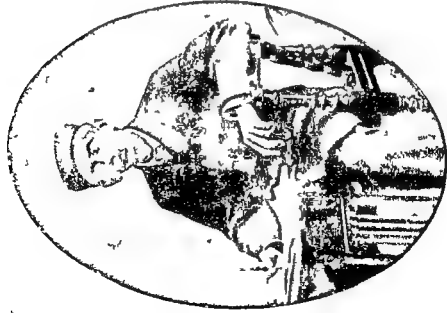
તેમનો જન્મ પેટલદ વિરે ૪ સ ૧૮૬૭ માં થયો છે. જ્ઞાતિએ તેઓ રિસાવાડ વાણીયા છે. જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ સારી હતી. ૪ સ ૧૮૮૭ માં તેમનું લગ્ન થયું અને ૪ સ ૧૮૦૮ માં તેઓ ગૃહમગ્ન થયા. તેમને ત્રણ પુત્રો તથા ત્રણ પુત્રીઓ મળી ૭ સંતાનો છે. તેમણે ૪ સ ૧૮૬૪ માં ડેકન કૉલેજમાં બી. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરી છે. પત્રી એલિફન્ટન કૉલેજમાં સ્કી ફિનાલ્સી તથા લિટરેચરનો અભ્યાસ કરેલો છે. તેઓ સંસ્કૃત ભાષાનું હિંદી પ્રકારનું જ્ઞાન ધરાવે છે, અને તે ભાષામાં લખાયેલા કાવ્ય, અનકાર, નાકરણ, દશનશાસ્ત્રો, ન્યાય, વેદાન્ત વગેરે વિષયોનો અભ્યાસ તેમણે વે. શા. સ. બી. કટાચાર્ય, મહામહોપાધ્યાય રાજરામ શાસ્ત્રી વગેરે સંસ્કૃત પાઠનો કને રહીને કરેલો છે. ૪ સ. ૧૮૮૮

એકે હીરાલાલ મનભૂખારીદાસ.

લાનુસુખરામ નિર્મલિરામ.

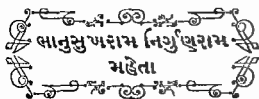

શ્રી બ. રમણલાલ મણીપતરામ નીલકંઠ.

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ટ્રેવેરો

થી તેમણે સુ શન, સમાનોચક, આયધર્મ પ્રકાશ, ગુજરાતી વગેરે પત્રોમા સાહિત્ય, ધર્મ તથા દર્શનશાસ્ત્રો ઉપર પ્રકીર્ણ લેખો તથા પરચુરણ પ્રિતાઓ લખેની છે નિનધામા પ્રા રખ્ધ અને પુરુષાય, ઉપનિષદ્ ધી સ્વભાવિદ્યા સદ્ ગુરુ કોણ હોઈ શકે ? આર્યસમાજ પડિત રા મી નિત્યાન દના વ્યાખ્યાનોનુ દિગ્દર્શન, અદ્વૈત મીમાસા, મુક્તિમીમાસા, વિલાયતગમન સશાસ્ત્ર કે શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ ? શકર જ્યતી શુદ્ધાદૈત વગેરે લેખો લખ્યા ઉપાત સસ્કૃત કા થોમાથી સુટ ગુ કરો શિશુકા ઊરણ નામક કા યસ ગ્રહ પથુ પ્રસિદ્ધ કરેલો છે કરિ સામળબદ્ધ કૃત મદનમોહનાની વાર્તા ઉપર ગૂજરાતીમા લીગ કરેની છે, તથા નવન પ્રયાવતિ નામના સુપ્રસિદ્ધ રા નવલરા મના લેખસ ગ્રહની શાળોપયોગી આપ્રતિ બે ભાગમા તેમણે તૈયાર કરી આપી છે એમનો શાકર અદ્વૈતનો અભ્યાસ ખરેખરો સ રણ છે ઇં સ ૧૮૮૯ મા તેમણે પેટલ દરિયે રન પડિત ગદ્દનાલજી ધર્મિક પુસ્તકમનય નામની પાચ હજાર પુસ્તકોથી ભરેલી સ રથા પોતાના ખર્ચે સ્થાપી સાહિત્યસેવા બાળવેતી છે હાલમા તેઓ વડો દશની શ્રોસયાજી આનંદ-છન-એક હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલના પદ ઉપર રહી વધાર્ય શિક્ષક ધર્મ બાળવે છે

તેમનો જન્મ સુરત વિશે ઇ સ ૧૮૬૭

મા થયો છે તિએ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ છે જન્મ સમયે કુટુંબસ્થિતિ સાધારણ હતી તેઓ મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરો વડોદરા કૉલેજમા એક વર્ષ અભ્યાસ કરી વિજ્ઞાનનો શોખ હોવાથી એજ કૉલેજમા એગ્રિકલચર પ્રાન્યમા દાખલ થયા અને ૧૮૮૦ મા પહેલી પરીક્ષા પાસ કરેની એટલામા તેમના માતૃશ્રી વિદેહી યત્રાથી અભ્યાસ છોડી દેઇ સ સારવ્યનહારમા પ્રવેશ કર્યો અને જમન રમા નોકરો લીધી સ્વારપછી સાયન્સ શિક્ષક તરીકે રાજકોટ કીયાના હાઇસ્કૂલમા, મરથાન ઝોગ ઉદેપુરના મહારાજ સાહેબના ગ્રાહવેટ સેક્રેટરી તરીકે, રાજકોટ મિડલ સ્કૂલના હેડમાસ્તર તરીકે વગેરે વગેરે નોકરી કરી હમણા ધાગધરા રટેટમા હજુર એક્સિમા નોકરી કરે છે વડો વખત શિક્ષકની ને કરા હોવાથી 'માસ્તર' ના ઉપનામથી તેઓ ઓળખાય છે હાનમાં તેમને પાચ પુત્ર અને એક પુત્રી છે તેમના અગત મિત્રોમા રા રા બળવતરાય કદ્યાણ રાય કાકોર રા રા ન્હાનાલાલ દલપતરામ પ્રવિ, રા રા રમણભાઈ મહીપતરામ અને રા રા મનુભાઈ નદથ કર મહેતા વગેરે છે

એમણે લખેલા પુસ્તકો -- (૧) સામાન્ય પદાર્થજ્ઞાન (૨) પ્રાણી ચાત્રનુ વર્ગિકર, (૩) હિંદુસ્તાનના પ્રાણીઓ (ચાચવાળા) ભા ૧ (૪) ઉષ્ણતા (૫) પદાર્થવિજ્ઞાન (૬) ધી રદ્દ ન્ટસ કેમી સ્ટ્રી (નામનુ અંગ્રેજી પુસ્તક), (૭) નેમાનદની પ્રસાદી વગેરે પ્રસિદ્ધ થયા છે તથા હિંદુસ્તાનના પ્રાણીઓ ભા ૨ (૫૬) ૧૦૮૧ રાન્યનો છતિહાસ, ગ્રેમાનદનુ સુ ભાચરિત્ર, કૃષ્ણખ્યાન, યાત્રિક પદાર્થ વિજ્ઞાન જયસિદ્ધ પવાઈ સવળ વૈજ્ઞાનિક પરિ-

મીરાબાઈની કવિતાનો સંગ્રહ, ખગોળ. (અગ્રેજી) વિગેરે અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો છે. આ સિવાય ધણી માસિકામાં તેમણે લેખ લખ્યા છે.

રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ
નીલકંઠ.

તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં અમદાવાદ વિષે થયો છે. યાત્રિએ તેઓ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ છે. જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ સારી હતી તેમના પિતા રૂ. મહીપતરામભાઈ એક સારા સાક્ષર સુધારક હતા. ગૂજરાતમાંથી સૌથી પ્રથમ નિલાયત જનાર તેઓજ હતા રા. બ. રમણભાઈ બી. એ ની પત્નીના પસાર થયા બાદ સને ૧૮૯૨ માં એલ એલ બી. થયા હતા. તેમનું લગ્ન બે વખત થયેલું છે. દ્વિતીય લગ્ન રા. રા. ગોપીલાલ મણિલાલના પુત્રી સૌ વિદ્યા ગૌરી સાથે ૧૮૮૯ માં થયું છે. તેમને બે પુત્ર અને પાંચ પુત્રીઓ છે.

તેમણે પ્રથમ ન્યાય ખાતામાં, અમદાવાદ ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટમાં હેડક્લાર્ક તરીકે અને શિરસોદાર તરીકે અને થોડો વખત મુનસિફ તરીકે નોકરી કરી છે. હાલમાં સને ૧૮૯૭ થી વડોદરાના ધ. ધા. કરે છે. તેમનો લાયકાત માટે આ સાલે ઢારેનેશ-નના પ્રસંગે ના. રાહનશાહ જ્યોર્જ પચમે તેમને રા. બ. ના ખેતાબ આપ્યો છે. તેમણે સને ૧૮૮૭ થી લેખનની શરૂઆત કરી પ્રથમ “ક્રિ-તાની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ” વિષે નિબંધ લખેલો,

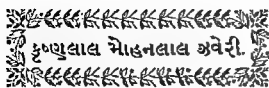
ત્યાર પછી ‘કવિતા’, કવિતા અને સાહિત્ય, વિવાદ વિધિ, બદ્ધ બદ્ધ વગેરે ગ્રંથો તથા તે સિવાય ધર્મ, સસાર સુધારો, નીતિ, દારૂ અને સાહિત્ય વગેરેના ધૂક લેખો લખ્યા છે. અને સુધારક ને વત્સાહ, કાળ, ઉગઈ, સર્વસ્વ, વત્સાવ મહિમા, રેખા શન્યતા, પ્રયુષ્યજન, ઉગમદ્રા, વિભૂતી પ્રાર્થના વિગેરે પદ્ય લેખ લખ્યા છે. “ગાનસુધા” માસિકના તેઓ તંત્રી છે. તેમાં ધણી ઉપયોગી લેખો તેઓ પોતે લખે છે.

રૂસ્તમજી હોરમજી મીસ્ત્રી.

એઓ પારસી લેખક મંડળના આનરરી સેક્રેટરી અને જરમીંગદામની કમરચીઅલ ઈન્સ્ટીટ્યુટના રૅલો તથા પ્રસિદ્ધ પારસી લેખક અને ગાનવર્ધકના આગ્રહા અધિપતિ તરીકે જાણીતા છે. એમણે માતૃભાષા ઉપરાંત અંગ્રેજીનો પણ સારો અભ્યાસ કરેલો છે. હિસાબી કામમાં એઓ એકા છે. હાલમાં સિવરપુલની જાણીતી વેલ્ડ કંપની મુખ્યની શાખાના મેંકાઉન્ટન્ટ છે.

હુન્મન દોશબ, લીકાક, સપલની મુના, પ્યાર બંડો કે પેસો, ખાનદામ ખુની, જમરોદની જેઠેમતો, જાતને કાસો, ચુમીની માણેક, સરમાળ કુવર, સોનાશુ, કલ્યાણ નિબંધ અને સાહિત્ય સંગ્રહ “પ્યાર અને પસંદગી હંદગી”, “સુખરાતિ કોય” તથા “ટામ અને હેરી”, Analytical Essays (અંગ્રેજીમાં.) તથા

(2) Zoroaster of Zoroastrianism (અંગ્રેજીમાં) વગેરે પુસ્તકો તેમણે લખેલા છે.

તેમનો જન્મ ભરૂચ વિષે ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં થયો છે. જ્ઞાતિએ તેઓ દશા મોહ વાણીયા છે. જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ સારી હતી, તેમનું લગ્ન થયેલું છે. સંતતિ નથી. તેમણે એમ. એ. અને પછી એલ. એલ. બી ની પરીક્ષાઓ પાસ કરી છે. પ્રથમ મુંબઈ હાઈકોર્ટના વકીલ તરીકે કામ કરતા હતા અને હાલ મુંબઈ પ્રેસિડેન્સી રેમોસ્ટ્રાફ કોર્ટના સેક્રેટરી જડજ તરીકે ર. ૧૩૫૦ ના પગારથી કામ કરે છે. તેમના અંગત મિત્રોમાં રા. રા. માર્કેન્ડાર નંદશંકર, રા. રા. મનુભાઈ નંદશંકર અને મજબૂબખાન પંચવાસ સોલીસિટર વગેરે છે.

તેમણે લખેલાં પુસ્તકો:—ગૂજરાતી-હંદકર અલી અને દીપુ સુલતાન, અખલાકે મોસીની (અંગ્રેજીમાંથી ગૂજરાતી ભાષાંતર), આઈઝબેલ અને રબૂતો, હયારામ અને હાઈડ, કૃષ્ણચરિત્ર અને આદર્શ સુધારક હયાનંદ વગેરે છે. આ સિવાય કાવ્યાદાને સાહિત્ય સંબંધી લેખો તથા Persian Prasody, Translation of the Odes of Hafez and Gazals of Sadi, Shivaji વગેરે અંગ્રેજી લેખો લખેલા છે.

આ કવિ 'દીલગમ્' નો જન્મ સને ૧૮૬૮ માં માલીમ તાલુકાના તારાપોર કસબામાં

'વીકાજ મહેરજી'ના સુપ્રસિદ્ધ કુળમાં થયો છે. યાગ વયમાં તેઓ ઘણા ખુશસુરત અને તેજસ્વી હતા. તેઓએ ગૂજરાતી અભ્યાસ પૂરો કર્યાબાદ મરાઠીનું શિક્ષણ લીધેલું અને પછી મેટ્રિક સુધી અંગ્રેજી અભ્યાસ કરેલો. તેમના પિતાએ દારૂસી, અંગ્રેજી, મરાઠી અને ગૂજરાતી મળી ચાર ભાષાઓનો એક ભેગો શબ્દકોષ રચવા માંડેલો, પણ તેના ૧૧૬૯૮ શબ્દો લખાયા પછી તેમનું મૃત્યુ થયેલું અને તે મંથ અપૂર્ણ રહી જતા પામ્યો છે. આપણા ચરિત્ર નાયકો દશ વર્ષની વયે એક ઇશ્વરસ્તુતિની કવિતા રચેલી અને કવિ દલપતરામે તે કવિતાની પ્રશંસા કરેલી. "વસંતચંદ્રોદય" નામનું કાવ્ય લખી તેમણે કવિ દલપતરામનો સ્નેહ પ્રાપ્ત કરેલો વિશેષ કરીને તેમને સંદિગ્ધ સૌહાર્દના કાવ્યો લખવાનો શોખ છે. ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં તેઓ કવિ ભવાનીશંકરના આમંત્ર્યથી "કાલિઆવાડી પંત્ર" ના ભાગીદાર થયા, અને તે કવિદ્વયની કવિતાઓ તથા લેખોથી તે પત્રની પ્રતિષ્ઠા જામી ગયલી. ૧૮૯૦ માં તેમણે 'માસિક મજાહ' નામનું પત્ર કાઢ્યું અને તેમાં તેઓ પોતાના લેખો તથા કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરે છે. 'ચાનચક' લખી તેમણે હનામ પણ મેળવ્યું છે. ગૂજરાતી, મરાઠી, ઉર્દૂ, ફારસી, કન્નડી, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત એ સાત ભાષાની કહેવતોનો એક માટો સંગ્રહ કરી તેમણે પ્રસિદ્ધ કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન આરંભેલો છે. ૩૭૦૦૦ ગૂજરાતી કહેવતો તેમણે એકઠી કરેલી છે. આ મંથને તેમણે 'ખલકનો ખમ્બો' નામ આપેલું છે.

તેમના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો:—પતિવ્રતા બાપડીનો

વહેમી ભરથાર મોઢા ધરના મહેરબાઈ, કીર્તિસચ્ચ, શરાણ તાર ખાનુ ખરાળ, દાદી દોહસચ્ચ પ્રેરોર વિષે નિમઘ પાકદામન પિંગેન, ગુલમેહેર તારા પોતવાળા વિકાલ મહેરજીની ખાનદાનીની તવારીખ, પીરોન કેમ પરણી?, દીનબન રમુજ બહાર, શીરી નની કહાણી અથવા અછર ખાગની કતન દુખી છઠીખા અથવા પરીનને પરતાવો ગુલબદનગુન યાને જોરતની બૂલ તે જીદગીનીપુત કાબ્યસવાર, દિલ ખુરા વાર્તાઓ, દીનબની મુનાબત સમરક દનો શાહ બદો મુકુમ ન બહાદુરજી ગુલખીતેન, કોલ્હાપુરના માછ પારસી દીવાનજી છવન ચરિત્ર પશુકરકેક દારીશતશાઈ

તેમના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો — ગાયકવાડની તવા રીખ, ગુરૂ ગોવિંદજી ચરિત્ર ભોજરાજ બબમે ઉદ્ધવ હર્ષ આરિમો જરનિગાર ખતકનો ખતનો, દાદી સ ગીતસચ્ચ દાદીકાન્ય, પ્રાચીન દોહરા સચ્ચ પ્રાચીન દોહરા સચ્ચ હિન્દી રાણીનીતે પરને ને હોય રાણીના વરને કાબ્ય ચ દ્રાવ્ય, ચૌખાણુચરિત્ર દલપત ચરિત્ર, દલપત સ્વર્ગમંજન કાન્યાનદ કાબ્યવિદાસ કાન્ય ચદ્રિકા કાન્યાદય, જોહાસવિજય ગુર્જરપિંગળ, જ્ઞાનસચ્ચ ગુલવાડી ગુલામ કાન્યપત્રિકા, પિંગળ શાસ્ત્રમા શ્રેયસ કારની શ્રેષ્ઠતા, દીનબન ચિત્ર કાબ્ય, પ્રસ્તાવિક કાન્ય ઘસ વિનો, મહાભારતના મૂળ તત્વો પખી પ્રકાર, કાચ પ્રમાકર, મનપવન, કાબ્યસમા સવાઈ

એજન્સીમા દક્ષતરદર હતા તેઓ તેમના માતા પિત ને સાત પુત્રીઓ વચ્ચે એકજ પુત્ર છે તેમજે ઇ સ ૧૮૮૧ મા એમ્ એ, તથા ૧૮૮૭ મા એલ્ એલ્ બી ની પદવીઓ પ્રાપ્ત કરેલી તેમને ૧૮૮૬ મા દક્ષિણ ફેલો શિપ પ્રાપ્ત થયલી, અને ઇ સ ૧૮૯૩ થી તેઓ ગૂજરાત કૉલેજમા સ રકૂતના પ્રોફેસરની જગ એ કાયમ રી નોકરી કરવા લાગ્યા છે ઇ સ ૧૮૮૧ મા તેમજી પ્રથમ લગ્ન થયજી, પરંતુ ૧૮૮૮ મા વિધુર-અનરથા પ્રાપ્ત થતા ઇ સ ૧૮૯૧ મા પુનરુદ્ધાહ કરેલો, અને ૧૮૦૩ મા પુનર્વિધુર થયલા છે તેમને પહેલા તથા બીજા પરિગ્રહથી બે પુત્રીઓ તથા બે પુત્રો મળી ચાર સતાનો થયા છે ઇ સ ૧૮૮૫ થી તેમજે સ રકૂત શ્લોકો રચના માંડેલા, અને ૧૮૮૬ મા 'પ્રાચીન કાબ્યમાલા' (સ રકૂત) ની પ્રશસ્તિ વગેરે શ્લોકમાળાઓ રચી તેમાજ પ્રસિદ્ધ કરેલી ચર્ચાપત્રરૂપે તેમજે ગૂજરાતી બારામા લખવા માંડેલ જે વિદ્વાનો નિરૂદ્ધ તેઓ લખતા તેઓ તેમના અગત દહ મિત્રો દતા- અને છે સ્વ અભિલાલના 'સુદર્શન' પત્રમા પશ્ચ તેઓ લખતા આપણા દેશને વિદ્વાને કરતા, લોકમતને સાંધે માગે દોરે એવા સ રકાની અને વિશાળ દષ્ટિવાળા પત્રકારોની અત્યારે વિશેષ જરૂર છે એવી તેમની ચારભયા માન્યતા હતી, તેથી તેમજે ૧૮૯૭ માથી ' સુ

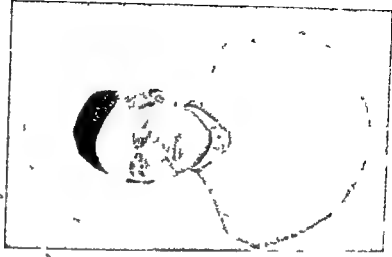
આનન્દશંકર ખાપુલાઈ કુવ

તેમનો જન્મ અમદવાદમા ઇ સ ૧૮૬૬ ના વર્ષમા થયો છે તેઓ જ્ઞાતિએ વડવાગઢ ગર ગૃહરથ છે તેમના જન્મ સમ રિયાત સુખી હતી. તેમના પિતા ક

મનિ દાદાભાઈ એ. તાડેપોર-ગાળા.

શ્રી ૧૧૧૧૧૧૧૧૧૧

કૃષ્ણમજી હારમજી મીસ્ત્રી.

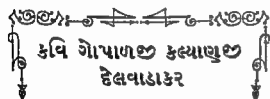
ଝରାଝରା ଗୋବିନ୍ଦ ଗୋବିନ୍ଦ

ବନ୍ଦି ନାମସିଂହ

માંડેયુ છે, અને તેઓ તે પત્રને અધિક ઉપયોગી કરવાની કાળજી તથા આશાઓ ધરાવે છે વડોદરા રાજ્યની ગૂજરાતી શાળાઓ માટે 'નીતિ શિક્ષણ' નું પુસ્તક તેમણે રચી આપેલું છે, તથા શ્રી રામાનુજનાયના 'શ્રીભાષ્ય' નું ભાષાન્તર પણ તેમણે તૈયાર કરી આપેલું છે. એ ઉપરાંત પ્રકાશ્ય વિપ્લો ઉપર તેમણે ધણુ ધણુ લખેલું છે એમ એ નાં પરીક્ષામાં તેઓ ગૂજરાતી ભાષામાં પરીક્ષક પણ નોંધાય છે, તેમનું મિત્રમ ડળ મહોદ્દ છે, અને તે નિપયમા તેઓ પોતાની જાતને બ ગ્યશાળી અને સુખી સમજે છે

કવિ ગોપાળજી કલ્યાણજી દેલવાડાકર

જાતિએ તેઓ ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ છે ઇ સ. ૧૮૭૭ માં જુનાગઢ રાજ્યના તાનાના ગામ દેલવાડામાં તેમનો જન્મ થયો છે તેથી દેલવાડાકરની અવટક ધરાવે છે તેમના જન્મ સમયે તેમના પિતામહની મહોદી વેપારી પેઢી ચાલતી હતી પાછળથી વ્યાપારની પેઢી કેટલાક કારણોથી નુકસાન લાગવાને લીધે બેસી ગઈ હતી તેમના માણુશ્રાં તેમને એક વપના મુઝી નુજરી ગયા ગૂ. છઠ્ઠા ધારણ સુધી અભ્યાસ કરી તેમના કાકાની જોડે મુગધ જઈ મેશર્સ પાંચજી ગાંધીની કમ્પીમાં નામુ લખાવાની ના-કરી લીધી તે વખતમાંના પ્રિ. ઓફ વેદસ

તરીકે પ્રિ વિકટના હિંદના આગમન વેળા તેમણે પ્રથમ કવિતા તેમના આનકાર માટે લખી અને તે વખણાઈ તેમને નાનપણથી સંગીતના વપવનો સારો શોખ હતો સર મગદાસના કુટુંબ સાથે પિણય થતા તે માર્કેટ આર્ટ્સ નાટક કંપનીમાં અધિકારી ગણાતા મી રાણી નાએ તેમનો હાથ ગ્રહ્યો અને તેમનું 'રાજ્ય શ્રીપાળ' અને 'સમાજશા નાટક' તે કમ્પની-થી ભજવાઈ પ્રસશાને પામ્યું (૧૯૨૫-૨૬ માં 'સ્વદેશ નાટક મંડળી માટે' 'વસત-માધવ' નું નાટક લખી આપ્યું અને બીજી ત્રણ વાર કંપનીને પોતે સારા સારા નાટકો લખી આપ્યા છે વળી બાલીરાજાની કંપની માટે 'ગુણસુદરી' તથા 'મદદ વસત', 'વાકાનેર આર્ય હિત' મંડળીને 'રમણસુદરી' અને મ ગજાભાઈ ધોળશાજીના મિત્ર તરીકે તેમને 'તાસસુદરી' તથા વાકાનેર નાતમ નાટક મંડળીને 'નીલમ અને માણેક' વગેરે નાટકો પણ તેમણે લખેલા છે આ સિવાય કૃષ્ણવિજય અને બીજાં નાટકો પણ તેમણે લખેલા છે કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિથી નાના બાળકોને શિક્ષણ આપવાના નિપામાં તેમણે ધણે શ્રમ લીધો છે તેમણે કિન્ડરગાર્ટન વિષે ધણું પુસ્તકો લખ્યા છે ને તે કેમરણી ખાતાએ મંજૂર તાપ્યા છે તેમને આ જાતના પ્રયોગો માટે અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કોલેજે માનપૂર્વક નોતરેલા અને 'ગૂજરાત શાળાપત્ર'ે તેમના કામની નોંધ લીધી છે સહૈરાવાદ જોજર્જના મુખ પધાર વાને પ્રસંગે થયના 'ચિદ્સ' રી, મા

તેમની ગરબી ગળાપથી અને તેની પ્રશસા પણ થયલી તેમણે આવરતક અગ્રેજી જ્ઞાન મેળવેલું છે તેમણે કવિતાઓ ઉપરાંત, નાલયગા, બહા દૂર કલો, સરોજિની, ઍરિસ્ટરની ઐરી, નિકમ-સંભ્રમ તથા નીલમ-ભાણેકની આઠ ભાગમા નવનકથાઓ પણ લખેલી છે તેઓ દ્વાલ મુગ ખમા રહે છે અને તેમના એક પછી એક ત્રણ વાર લગન થયાં છે

અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીઆર

તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં જૂનાગઢ તાલુકા ચોરવાડ ગામમાં થયો છે. જ્ઞાતિએ તેઓ ગીરનારા બ્રાહ્મણ છે. એમણે ગૂજરાતી છંદો ધારણ સુધી અભ્યાસ કર્યો છે. ઓગણીસ વર્ષનાં ઉંમરે તેમણે મુળપદ જઈ ત્યાંના બાદીઆ શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજીની નોકરીમાં પ્રવેશ કરેલો. તેઓ વૈદ્યકત્વ જ્ઞાન ધરાવે છે. સ્વભાવે શાન્ત, પરાપકારો તથા નિરભિમાન કે સદૃશિત અને સત્સંગ તેમને પ્રિય છે. સંસારને સ્વર્ગ સમાન ખતાવવા તેમણે અનેક પ્રયત્નો કરેલા કે ગૂજરાતી સાહિત્યમાં તેમનાં યથોચ્ચ એક ગદ્ય પ્રકારનું વાચન પૂરું પાડનાર છે તેમણે સંસારના સ્વર્ગ, સ્વર્ગનું વિમાન, સ્વર્ગની કુચી, સ્વર્ગનાં ખનનો, સાચું સ્વર્ગ, સ્ત્રીઓનું સ્વર્ગ, સ્વર્ગની જીદગી, સ્વર્ગની સીદી બા ૧, સ્વર્ગની સ્ત્રીઓ, પ્રેમ પ્રેમને પ્રેમ બાગકોની વાનો, નસીબ ફેરવાનો કુચો, આર્ય વિધવા વગેરે પુસ્તકો રચ્યાં ગૂજરાતની

ખરી સેના બની છે. ઉત્તમ પ્રકારનો નીતિબોધ આપેલો છે.

શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા.

તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૧ માં ભાનગર વિરે થયો છે. જ્ઞાતિએ વડનગરા નાગર છે. ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં ની. એ. ૧૧ પૂરો પ્રાપ્ત કરી. ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં તેમણે મોડાગની ગરાશીઆ કોલેજમાં તથા વડવાણીની હાઇસ્કૂલમાં નોકરી લીધીની ત્યારનાં તેઓ મુખર્જીમાં રહી ગૂજરાતી, અગ્રેજી પત્રોમાં લેખો લખી તથા ખાનગી નોકરી કરી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે. ૧૯૦૧ માં તેમને નિધુરદશા પ્રાપ્ત થઈ હાલમાં તેમને ગે પુત્રો અને બે પુત્રીઓ છે. મુખર્જીનાં ટિચર્સ એસોસીએસન તથા ગુર્જર એજ્યુકેશન લીગ તથા સોસાયલ સર્વિસ લીગનાં તેઓ અગ્રણી અગમૂન છે તેમણે પ્રકીર્ણ લેખો ઉપરાંત બનાઈ વિષે વિવેચન અને દૈનિક ચર્ચા ૧૯૦૪ માં, સંક્ષિપ્ત વાસવતીની ઉપર દીક્રા ૧૯૦૬, ઉત્તિપદોનું ભાવાનર તથા તે ઉપર દીક્રા ૧૯૦૮ માં, અને ૧૯૦૯ માં હાઇસ્કૂલ માટે મેન્-યુઅલ ઓફ રિવીનસ ટેક્સ બુક (અગ્રેજી) વગેરે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરેલા છે. રાજગરપર વિષે ગૂજરાતીમાં નિબંધ લખી વડોદરા રાજા તરફની ઇનામ પણ મેળવેલું છે. મુખર્જી સમાચાર નાગર નિમાસિક, શુદ્ધિપ્રકાશ વગેરે માસિકોમાં સાહિત્ય વિષયક તથા સામાજિક જાગૃતો ઉપર પ્રસંગે પ્રસંગે તેમનાં લેખો પ્રસિદ્ધ થતાં કરે છે.

જામીયતરામ લલિતરામ પંડિત.

પીરોજશા દીનશાહ મુઝાદમ.

પીરોજશા દીનશાહ સુકાદમ.

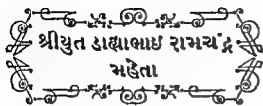
એ પાત્રી મુદ્રણ પદર સ્વની ઉમરથી ચોપડી વેચનાના પધામા પહેનહેવા જોડાના ત્યાર બાદ ૧૮૮૯ ની સાતમા મુબબમા ચોપડી આ વેચના ૥ તથા પ્રગટ કરનાની દુકાન ઉધાડી ધારે ધારે એ કામમા ખત અને ઉલોગથી, વિદ્યા, કુન્નરકળા, તવાગીએ, ગાયનો વગેરે જાતના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા માડયા અને સને ૧૯૦૧ મા તેમણે “જ્ઞાનવર્ધન” નામનું માસિકપત્ર તેમના મૂળ માલીક પસેથી ખરીદી લઈ તેમા સુધારો વધારો કર્યો જે આજે પણ ચાલુ છે અને લોકાત્રય યષ્ટ પડ્યું છે. નાચનનો શોખ નાનપણમાંથીજ સારો હોનાને લીધે નાની ઉમરમા માસિકપત્રોમા તથા અઠવાડીક પત્રોમા કવિતાઓ અને લેખો લખ્યાં છે જ્યારથી “પાત્રી લેખક મુડળ” ની રચાપના થઈ ત્યારથી તેમને તેના ખજાનની નીમેલા ૥ અને આવા પ્રકારની સેવા તેઓ નિરસાઈપણે જાળવવા કરે છે

જમીયતરામ લક્ષ્મીરામ પંડિત

એમનો જન્મ ઇ સ ૧૮૭૧ મા પરાતીજ વિષે થયો છે તેઓ જ્ઞાતિએ વિસનગરા નાગર છે. તેમ ૥ જન્મ વખતે કુટુંબ સ્થિતિ સાધારણ

હતી પરંતુ સાધન “સક્રોમ જજ્ઞાપાથી પ્રો મજ્જર ૥ મુદ્રણી જ્ઞાન મલુવાના ખાતામા તેઓ દાખન થયના અહીં નોકરી સાથે અભ્યાસ ગરી રાખી તેમણે સ્કૂલ કાષ્ટનના પરીક્ષા આપેલી જ્ઞાન મલુવાનું ખાતું કમી થયાથી તેઓ મુબબ ગયા અને ગૂજરાતી પ્રેસમા નોકર રહ્યા, પરંતુ મુબબમા પત્ર આનાથી નોદરા પાઠા જઈ તેમણે પોતાના મિત્ર હમનનાલ કેવગરામ સાથે મળીને ‘પ્રભાકર’ નામનું માસિક શરૂ કર્યું, અને તે એક સ્વંચાલી ધનસંક્રાંત્યને લીધે બધ પડેલું ત્યારપછી મુ ગઈ જઈ ફોર્ટ સ્કૂલમા સાતમા ધાર છુના વિદ્યાર્થીઓને ગૂજરાતી શિક્ષણ આપના રહ્યા. પછી અદનગાડી સ્કૂલમા અહીં ૧૫ કામ કર્યું એટલામા એમને બીજું અખ્યાન દ સાથે મેળાપ થયો અને સરતુ સાહિત્ય ફેલાવવાના કામમા પોતે જોડાતા મદદ તેમને આપી એનામા શ્રીયુત હોદાનાન જનનાન મારતરકૂત અખ્યાતમ બલ પોષક મન્યમાળાનો પ્રથમ અક્ષ તેમના જોવામાં આવતા તેનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો અને એવસાધક અધિકારીનર્મમા તેઓ દાખલ થઈ ગયા ગો વર્ષે ગુપ્તનિદાઓપ્રતિ લક્ષ ખેચતી તથા બવહારપરાયણ જીવનોમા પણ આપત નિક સમય વ્યક્તિઓ અસ્તિત્વમા હોય છે તે જજ્ઞાવનારી ‘બદગાળા’ નામની નનકયાનો પ્રથમ ભાગ રચી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે ‘લક્ષ્મી માસિક’ તેમને સોપવામા આવેલું છે, અને તે માસિક તેમના તત્રાપણા નીચે દિનપ્રતિદિન પ્રતિજ્ઞાને પામતું જાય છે

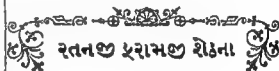

એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં ભરૂચમાં થયો હતો તેઓ શાંતિએ જાટ મેવાડા સાલ્યુ છે. તેમની માતાનું નામ રેવાબાઈ છે જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ નબળી હતી છતાં મહા-મુશીબત વેડીને પણ તેમણે ૧૯ વર્ષની વય થતા સુધી ગૂજરાતી અને અંગ્રેજીનો સારો અભ્યાસ કર્યો ત્યારમાટે 'દિનમણી' છાપખાનામાં નોકર રહ્યા ત્યારપછી ભરૂચના 'પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ'ના પ્રેસમાં રહ્યા પોતાની કામ કરવાની કુશળતાને લીધે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ પ્રેસના માસિક શેડ અરદેશરજી દીનશાહજી ગાંધીએ થોડા દિવસ જીનમાં નોકરી કરવા માં લવામણ કરી તેથી થોડા માસ એ નોકરી પણ કરવા લાગ્યા એ પ્રમાણે અ ક્યેશ્વર ધી હજારામ હરજીવન જીનીંગ ફેક્ટરીમાં, ભરૂચમાં યાનેદય છાપખાનામાં નોકરી કરી હતી આ સિવાય ૨૦૫૨ ૨૦૨૫ બનાવ્યા હતા અને ભરૂચમાં વિક્ટોરીયા પ્રેસ પણ સંપાદ્યું હતું

સને ૧૮૦૨ માં તેઓ મુખર્દી ગયા અને સચિત્ર ભારતજીવન માસિક પ્રગટ કર્યું આ સિવાય તેમણે નીચે પ્રમાણેના મથો લખી પ્રકટ કર્યા છે કમળકિરોડી (ચિત્ર સાપ્તાહિક નવલકથા) વિનેદ સુદરી (સચિત્ર-સાપ્તાહિક), કુસુમ કુમારી (ઐતિહાસિક), ધલાસુદરી (સચિત્ર-ઐતિહાસિક), પ્રેમકથા દેવી સરસ્વતી (સાપ્તાહિક), ચમ્પક કલિકા-

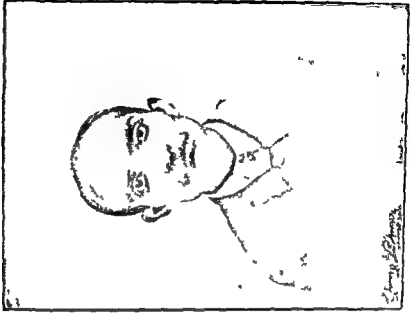
પતિવ્રતા ધર્મ (સાપ્તાહિક), રતિરાસ (વૈદ્યકીય) દિલ્લી દરબાર (સચિત્ર), તારા અથવા વેધપુરનું રમણી રત્ન (ઐતિહાસિક), પ્રેમમાળા (નાની નાની ૨૫ નવલકથા) અરોધ્યા અને અંગ્રેજ (ઐતિહાસિક), પાનમની રાણી ચંદ્રાવર (ઐતિહાસિક), પતિવ્રતા બેમ લક્ષ્મીના (ઐતિહાસિક), યોગમાયા (સાપ્તાહિક), દેવી અન્નપૂર્ણા અથવા સાત્ત્વિક જીવનો મહા-મત્ર (સાપ્તાહિક સામગ્રી), વપસ્તી રાહુમાર આ સિવાય ભારતજીવન, સામવર્તમાન, યુગ રાત્રી પત્ર, જૈન, દેશીમિત્ર અને સયાજીવિગય વગેરે પત્રોમાં તેમના લેખ આવે છે.

તેમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં ભીમડી વિષે થયો છે શાંતિએ તેઓ પારસી છે. જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ સારી હતી. તેમણે મૈટ્રિક સુધી અભ્યાસ કરેલો છે અભ્યાસ પૂરા કર્યા પછી ૧૯ વર્ષની વયે તેમનું લગ્ન થયું, અને તેજ સાવધાં નાના નાના નાટકો લખવાનો તેમને શોખ હતપન્ન થયો આરબમાં એમણે બોમ્બે ક્રિકેટ ક્લબના મેમ્બરો માટે "રમમાં ભગ" એ નામનું નાટક લખી આપ્યું એ પ્રથમ પ્રવાસમાં ૨૫૦૬ પાંખ્યાથી એ દત્તિ વધારે ઉત્તેજિત થઈ અને સાહિત્ય નરક વધારે ને વધારે લક્ષ દોરાવું ગયું સને ૧૮૯૫ માં મુખર્દીની 'અ જુમને ધરનાન' લાવ્યેરીમાં ઓનરરી શુક કમીશનર તરીકે નિમણૂક થવાથી પુસ્તકો વાંચ

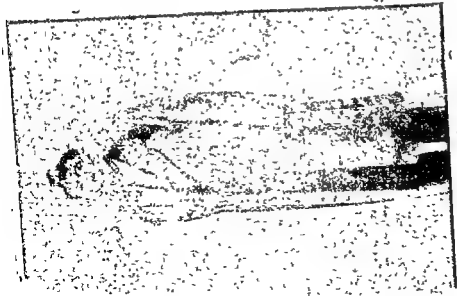
शिवराम विघ्नहरराम भट्ट

योगीन्द्रराय रतनलाल

મગનલાલ ચતુરભાઈ પટેલ

નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત

વાની સારી તક હાય લાગતાં અમેરિકન સમીક્ષકોએ પિડીવાના ૧૫ વૉલ્યુમની અથ ગાગાની ૮મ ઉપર ગૂજરાતી ભાષામાં સામકલોપિડિયા અથવા જ્ઞાનચક્ર લખનાની તેમને જીજ્ઞાસા થઇ આવી તેમના એ પ્રયત્નમાં વજીર મૃદુ-રથોએ નિરાશા ઉપજાવનારા જવાબો આપ્યા, પરંતુ ખતથી આખરે એ કામ ફેલેલું. દીથી તેમણે પાર ઉતાર્યું. તે કામમાં રોક અ-રેશર સેનાપતિ, દસ્તુર કામદીન તત્ત્વથી યોગ્ય સૂચનાઓ તથા મદદમળી અને સને ૧૮૯૯ માં જ્ઞાનચક્ર નવું પુસ્તક બહાર પાડ્યું તે દરમ્યાન તેમણે, વાર્તાઓ, નટકો, વિદ્યા કુંવર વગેરેના લેખો લખ્યા છે. મૂળધોજ નોકરી કરી પરતવ્રતામાં રહેવું ગમતું ન હોવાથી તેઓ વેપારમાં જ દગી ગાળે છે.

મેસમેરીઝમ, રંગમા ભગ નાટક એશિયાની સદ્-અહીં બાલુઓ, ગુલપુરારો નાટક, સહનશીલ પીરોલ નાટક, જ્ઞાનચક્ર પુસ્તક ૧ થી ૮ સુધી દરેક વર્ષે બહુ જાણીતા, આઈનીજ ટેલિસ વાર્તા, મુદર હેન કાવ્ય, હાલ દારનો હાલ, પોશાકની ફેશન, સામાન્ય જીવનશૈલી, સલા દરેક કોષ અથવા સાખ્યાત શબ્દોવાળી, ભાષા અને ભાષાનીજ. ભાષાની શિક્ષક (મરાઠી), ભાષાની ભાષાનો ભાષાનો, આઈને અકબરી, ફિટામારી, કાવ્યકામનો હું નર તથા નાટકોમાં વાળેનવાળ, ચારદાળ, ખુશરો, શીરીન, વફાદાર, બૂનયાપ પાકાનપરીન, દીનદારદીના વિગેરે તેમના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો છે.

કૌશિકરામ વિદ્યહરરામ મહેતા

તેમનો જન્મ સુરત નિષે ઇ. સ. ૧૮૭૪

મા થયો છે તેઓ જ્ઞાતિએ ૧૩નગરા નાગર છે તેમના પિતા ન્યાયખાતામાં કારકુન હતા અને તે મહુ દંડ ચરિત હતા. એઓ સ્વર્ગસ્થ થયા ત્યારે કૌશિકરામની ઉપર આઠ વર્ષની હતી તેથી તેમના માસા રા. બ. મુકુદરાય મજિરાય બહુ વાતસલ્યથી તેમના કેળવણી સમ્બન્ધી કાળજી રાખતા હતા. સને ૧૮૯૨ માં વડોદરા કૌશિકરામમાં અભ્યાસ કરી બીજા વર્ષમાં બી. એ. પસાર કરી ત્યારપછી સને ૧૮૯૫ માં સામળદાસ કૌલે-જમા સીનિયર ફેલો, ૧૮૯૬ થી ૧૯૦૧ ગાયકવાડી રાજ્યના કેળવણી ખાતામાં; ૧૯૦૧ થી ૧૯૧૦ સુધી જૂનાગઢ હાઈસ્કૂલ હેડમાસ્ટર, ૧૯૧૦ થી ૧૯૧૧ સુધી રાજકોટ સરથાનના નિલાધિકારી એ પ્રમાણે નોકરી કર્યા પછી હાલમાં તેઓ ૧૯૧૧ ના મે માસથી ભાવનગર રાજ્યના નિલાધિકારી તરીકે કામ કરે છે.

તેમણે સને ૧૮૯૧ ની સાલથી લખનાતુ શરૂ કર્યું અને ૧૯૦૧ માં “લોકપ્રિય લેખમાળા” નું કામ મહાકાલના તત્ત્વી સ્વ ડોહાલાલ માસ્તર સાથે સંયુક્ત તત્ત્વી તરીકે આરંભ્યું, કેટલાક અનિવાર્ય કારણોને લીધે તે કામ બંધ કરવું પડ્યું હતું.

તેમણે લખેલા પુસ્તકોમાં-પુરૂષ અને સ્ત્રી, ગ્રીસીશકર જીવનચરિત્ર, નરહરિ વિજ્ઞાપન શબ્દક, હાવર છે કે નહિ, દશ્યમાર્ગ અને બ્રહ્મદર્શન, ધીરો અને તેની કવિતા, શુદ્ધિ અને ક્રિયા, પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ, આર્યલખ, શિક્ષણ અને શિક્ષક, સમાજનું બધારણ વગેરે છે. આ સિવાય વિચારનું અને ભાગિની ભૂપણ પ્રવચન એ બે પુસ્તકો હજી લખાય છે.

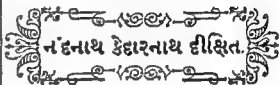

ભોગીન્દ્રરાવ રત્નલાલ દિવેટીયા.

એઓ જ્ઞાતિએ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ છે. એમનો જન્મ અમદાવાદ શહેર વિષે સને ૧૮૭૫ માં થયો છે. તેમની માતૃશ્રી સૌ. મ. કની ખડેન અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ સુધારક સરદાર ભોળાનાથ સારાભાઈનાં સગા ભાણેજ થાય. જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ સાધારણ હતી.

તેમનું લગ્ન અમદાવાદમાં સને ૧૯૦૦ માં મહુમ નિવકુંઠરાય જશવતરાયનાં એકના એક પુત્રી સૌ. કૌમુદી સાથે થયું છે સૌ. કૌમુદી સૌ. " પ્રમિલા " ને નામે વખતો વખત લેખો લખે છે. તેમને એક પુત્ર તથા એક પુત્રી છે. એમના અંગત મિત્રોમાં શ્રી. રામમોહનરાય વગેરે બહુ સમાજના સભાસદો છે. એમણે લાહોર યુનીવર્સિટીની બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી છે. એમનું સાક્ષરજીવન સને ૧૮૯૧ થી શરૂ થયું. તે વખતે પ્રસિદ્ધ થતા ' નાગર-ઉદય, ' ' આર્ય-વત્સલ ' વગેરેમાં પોતાના લેખો લખવાનું પ્રથમ શરૂ કરેલું. ' ત્યારપછી વાર્તાવારિષી ' ને ' સરસ્વતા ' માં, ' અધુસમાજનુંજ તન્ત્રીપણું ' હવે એટલે એમાતો નિવૃત્તિ લેખો આવતાજ. એમના તરફથી ' નાગર, ' ' મેઘનાદ ' એ એ માસિકો પ્રગટ થતાં હતાં; એટલામા મુંબઈની સુપ્રસિદ્ધ સંસ્થા ' સેવાસદન ' તરફ એમને જોલાવવામાં આવ્યા. ત્યારથી જન્મે પત્રોનું તન્ત્રીપણું તેમને મૂકી દેવું પડ્યું છે.

તેમનાં પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો:—મહુમ, ઉપાકાન્ત, ટેલીફોન, રાજમાર્ગનો મુસાફર, જીવનકલા, સીનારનો શોખ, ટોસ્કોપની દૃઢી વાતો, ટોસ્કોપનું જીવનચરિત્ર, આદિ. કલેક્ટર, ચંપેલી; બાળવાદી, ઉદ્ધવા પાંચ હજુ અપ્રસિદ્ધ છે.

નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત.

તેમનો જન્મ ધ. સ. ૧૮૭૭ માં સુરત વિષે થયો છે. જ્ઞાતિએ તેઓ વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ છે. તેમણે ૧૮૯૮ માં બી. એ. ની પરીક્ષા વડોદરા કૉલેજમાંથી પસાર કરેલી છે. ૧૮૯૯ માં તેઓ સુરત નાગર બ્રાહ્મણ યુનીયનના મંત્રી થયેલા. કૉલેજમાં રહીને ' કૉલેજ યુનીયન ' ની વ્યવસ્થાપકકમિટીમાં તથા ' વડોદરા કૉલેજ મીસેલેની ' સ્થાપનામાં અમ બાગ લીધા હતા. તે ' મિસેલેની ' માં તેમણે ' Our College life, The Indian Brahmin, The coming Asiatic, એમ ત્રણ અંગ્રેજી લેખો લખેલા. ૧૮૯૭ માં કૉલેજમાં ગૂજરાતી સભાની સ્થાપના થતાં તેમણે ગૂજરાતી ભાષાનાં સગીત કાવ્યો, એ વિષે પહેલું ભાષણ આપેલું. તેમણે સેકન્ડ એસ. એલ. બી. ની પરીક્ષામાં નિષ્ફળ થવાથી અભ્યાસ છોડી મુંબઈના સેક્રેટરીએટમાં ગૂજરાતી ટ્રાંસલેટર તરીકે નોકરી લીધેલી. ત્યારનાં વડોદરા રાજ્યમાં દાખલ થઈ તેમણે રેવન્યુખાતામાં, ખાતગી-ખાતામાં તથા કેળવણી ખાતામાં જુદી જુદી

જગ્યાએ નોકરી કરેલી છે ૧૯૦૫ માં પોદરા રાજ્ય તરફથી વિનાયક જઈ શિક્ષણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી યુરોપના વિવિધ દેશો ત્રી વિદ્યા પાસક સરચાઓની મુલાકાત લઈ ૧૯૦૭ માં હિન્દુસ્થાનમાં પાછા આવતા પોદરા રાજ્ય ત્રી ટ્રેનિંગ કોલેજના તેઓ પ્રિન્સિપાલ નીમાયા છે કોલેજ મિસેયેનીમાં ૬૪૫૮૩, બહુલમાત્રા વગેરે ક- વિનાઓ તથા શુદ્ધ પ્રકાશમાં અને વસતીમાં, તથા બહેન, જાપાન વિષે બે યોગ, દેશમાં એક બાપા થવ ની જરૂર, ગુજરાતી જોડણી વગેરે લેઓ લખેલા છે હૃદયપરીક્ષણ, ઓરેટર ટ પતિવર્તન, વધુતર પરીક્ષા નામે પુસ્તકો તેમણે પ્રસિદ્ધ કરેલા છે. ગાયકવાડના રાજ્યનો ઇતિહાસ, નાગરિકના ધર્મ તથા ધ્યેયોન્નૂત સ્થિતિશ કોન્સ્ટીટ્યુશન નામક ગ્રંથ બાપાનંતર પરિપૂર્ણ તરફથી તેઓ લખવાના છે રા નિબંધન જ શેઠ વગેરે તેમના અગત મિત્રો છે ૨૧ વર્ષની વયે તેમણે લગ્ન થયેલું, અને તેમને બે પુત્રો તથા બે પુત્રીઓ મળી આર સતાન હાથ હયાન છે તેમની સહારિક રિયતિ સારી છે

થા તે ૬૨મા "સમર્પિતોગ" નામનું સરકૃત શૈલીનું પચાડી નામક લખ્યું પછી "વૈદિક- વિજય" નામનું જીજ્ઞાસુ નાટક લખ્યું, અને "ગાન મજરી" નામનું માસિક એકાદ વર્ષ ચલાવ્યું તેઓ મો એ એવ એવ બી થયા પછી વધીનાત કરે છે હાવમાં અમદાવાદમાં રહેવાનું હોવાથી સાદિત્યભાવના સાથે દેશોન્નતિની બાવનાઓ પશુ તેમનામાં સ્પર્શ છે તેમણે જૂદા જૂદા વિષયોપર સારા સારા વ્યાખ્યાનો આપ્યા છે તે નિબંધો પશુ લખ્યા છે. હાલમાં એમની કુસુમાન્તરિક કે "વૈદિક વિજય" કરતા પશુ વિશેષ ગૌરવવાલી કૃતિઓ તેમના તરફથી બહાર પડવા ત્રી વધી છે કા પના સમ્ય ન્ધમાં તેમને મત એવો છે કે, હૃદયની અતિશય કામજાતા-નિર્બળતા બતાવતી એ કાવ્ય નથી કાવ્યથી દૃઢતા અને આત્મનિર્ભર વધવા જોઈએ કાવ્યથી તેમ જો ન થતું હોય તો કાવ્યનો હિંદુ નિષ્ફળ સમજવો આને લગતો તેમણે 'સુદર્શન' અસિકમાં લખેલો " કાવ્યાર્થ પ્રદિપ્ત " નામનો લાગો લેખ કેટલાક અ કોથી પ્રસિદ્ધ થાય છે

મગનલાઈ ચતુરલાઈ પટેલ

તેમનો જન્મ ૪ સ ૧૮૭૭ માં નડિવાદ ત્રિયે થયો છે ગાંધિએ લેલેઆ પાટોદર છે મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી વિનસન કોલેજમાં દાખલ થયા અને બી.એ.એલ.એલ.બી

અ સૌ. વિદ્યાગૌરી

તેમનો જન્મ અમદાવાદ ત્રિયે ૪ સ ૧૮૭૬ માં થયો છે તેઓ વડનગરા નાગર મુદસ્ય છે જન્મ સયયે કુટુંબ રિયતિ સારી હતી તેમણે લગ્ન ૨૮૮૬ માં રા બ રમણભાઈ મહી- પતરામ નીવક ઠ સાથે થયું હાલમાં તેમને

જે પુત્ર અને પાત્ર પુત્રીઓ છે તેઓએ ૧૯૦૧ માં બી. એ. ની પદવી પ્રાપ્ત કરેલી છે. આશ્ચર્યજનક રીતે જોઈએ તો બે બહેનોએ ૧૯૮૪ થી ૧૯૮૬ લેખો લખવાની શરૂઆત કરી અને ૧૯૦૭ માં 'સુધાહાસિની' એ નામનું પુસ્તક બહાર નીકળેલું છે. પ્રસિદ્ધ કવિ સુધીરુભાઈ માસિંગમાં જોઈએ તો જોડાઈ નિબંધ લખી તેઓ તેમના ઉન્નતિ જોવા ધન્ય છે. જો તેમને રહે છે તેમનું દુઃખ જીવન વૃત્તાત સને ૧૯૦૨ માં ઇન્ડિયન ડેલીએ જોડાઈને પ્રસિદ્ધ થયેલું છે.

મિસીમ જરખાનુ કોઠાવાળા

તેમનો જન્મ એકાદ દિવસ ૧૯૭૮ માં થયો છે. તેમને તેઓ નાસ્તી જરથોસ્તી છે એમના જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ સારી હતી તેમને ચાર પુત્રીઓ છે તેમણે અંગ્રેજી અભ્યાસ મેટ્રિક સુધી કરેલા છે તેઓ પાસી બાનુઓમાંના એક સારા લેખક છે તેમણે, આગળ જમાનાનો શી નમુદ જોડાઈને અથવા જ્ઞાનની સરસાઈ, નામાકિત નાગીઓ, સાહ્ય અકબરનો જમાનો, બાગે નની રાણી, મુજબ મહાનની રોહાણી બાગે દીનપુરા અથવા અન્નરની ફરજારમાં જોડાઈને એ વોરે પુસ્તકો લખી સાહિત્ય સેવા કરેલી છે.

જન્મશંકર મહારાંકર બૂચ

તેમનું કુળ નામ "જન્મશંકર", મોસા ગાનુ નામ "ગણેશ", બાલનામ "રમણ" અને ગૂજરાતી સાહિત્ય મંદિરનું નામ "લલિત" છે. સાહિત્ય વડનગરા નાગર મંદિર છે તેમનો જન્મ ૧૯૭૭ માં જૂનાગઢ વિરે થયો છે તેમનું નિવાસ સ્થાન ગોડા છે જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ સારી હતી તેઓ રાજકોટ રેલ્વેની આર્ટ્સ લાઈસેન્સ માટે શિક્ષક હોવા ઉપરાંત કાલિયાવાડ પોલીટિકલ એજન્સીમાં આધારાઈક ટ્રાન્સલેટરનો કાર્ય કરે છે તેમના લખેલ વખત થયેલા છે તેમના બીજાવારનાં લખન સને ૧૯૮૬ માં થયા છે. સતતિયા દાલ જે પુત્રો છે તેમનો અંગ્રેજી અભ્યાસ સ્કૂલ કાઉનિલ સુધી છે તેમને નાની ઉંમરમાંથી કાવ્ય લખવાનો શોખ ઉત્પન્ન થયો છે, જેથી તેમને "કનાથી" દ્વારા, સાક્ષરતા ૨૧ મહિલાન નમુનાઈ, ૨૧ જટિલ, તથા ૨૧ ગોવધ નરામ વગેરેનો સારો સમાગમ થયો હતો અને જોયો પોતાના સાહિત્ય સેવાના કાર્યમાં એમને ઉત્તેજન મળેલું.

તેમની કવિતાની પ્રથમ પ્રસિદ્ધિ એક પાદ પૂનિ રો સં ૧૯૫૨ માં 'અદ્ર' નામના માસિકમાં થઈ હતી ત્યાર પછી તેમણે 'પ્રિયભગવત', 'ક્યા છે મઝા ? 'દેવ દુલાય રાનેતુ', 'અમારા વતીના આતિથિ', 'બાલક', 'મહાલી', 'હિમાચાનો ધીર', 'મુઝલીને', 'અનેરી આરા',

"અને તે કાલીવાણી", "દેવોદયની કથા", "કુલની પાંખડી", "સિદ્ધિ ચિંતનની વાણીવાણી", "જન્મભૂમિનું કવ્ય મંત્રણ" વગેરે અનેક કાવ્યો લખ્યાં છે અને તે બધે બધે વખતે શુદ્ધિપ્રકાશ, ઇન્દ્રજાલ સાનાપત્ર મંડીત, મહાકવિ, મુન્દીરોગી, વર્ણ સમાચાર્યક વગેરે માસિક પત્રોમાં તેમજ ખીન્ન દૈનિક તેમજ સાપ્તાહિક પત્રોમાં પ્રસંગોપાત પ્રસિદ્ધ થયાં છે. સન ૧૯૦૮ થી ૧૯૧૦ સુધી "કાઠિયાવાડ ટાઈમ્સ" નામના અંગ્રેજ દૈનિક પત્રના તંત્રી પદ પર રહી તેઓએ સારું કામ કરેલું છે.

હિન્દુ મતલાલ ગણેશજી અંબારીયા

જાનિએ ગડનગરા નાગર ગૃહસ્થ છે. તેમનો જન્મ રાજકોટ શહેરમાં ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં સાધારણ રીતિવાળા કુટુંબમાં થયો છે. તેઓએ ૧૮૯૮ માં બી. એ. ધર્મ ૧૯૦૫ માં એમ. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી છે. ત્યારબાદ ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં ગોંડળ રાજ્યમાં નોકરી શરૂ કરી. હાલમાં તેઓ મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીની નિશાળોના સુપરિન્ટેન્ડન્ટની જગ્યાએ નોકરી કરે છે.

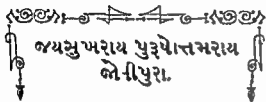
તેમણે ગોંડળનો વાર્તારૂપ ઇતિહાસ ૧૯૦૨ માં લખી ગોંડળ રાજ્યની સારી માહિતી આપી છે. ત્યારબાદ કાવ્ય માધુર્ય, કવિતા પ્રવેશ અને સંગીત મંજરી નામનાં વિવિધ કવિઓનાં કાવ્યોના સંગ્રહનાં પુસ્તકો બનાવ્યાં છે. સાથે સાથે વસન્ત, ખી ગુજરાતી, સાહિત્ય, જ્યોતિ, શુદ્ધિપ્રકાશ વગેરે

માં છૂટક લેખો આપી ગુજરાતની પ્રગતિ સારેલામ આપ્યો છે અને હજુ આપતા માર છે. પહેલી બે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદોમાં તેમણે 'ગુજરાતી ભાષાનું જીવંત કેળવણીમાં રથાન, તથા 'દેખાગર' લખી વિશે નિબંધો વાંચ્યાં છે.

હિન્દીનશાજી કુંવરજી "ભાગવત્યા"

તેમનો જન્મ ગણેશી વિરે ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં થયો છે. તેઓ જાતે પારસી છે. જન્મ સમયે કુટુંબ રિવાજ સાધારણ હતી. તેઓ મૈદિકની પરીક્ષા પસાર કરી શિક્ષકની નોકરીમાં જોડાયા હાલમાં તેઓ નોકરીની સાથે પુસ્તકો તથા લેખો લખવાનું કામ કરે છે. પારસી કોમમાં તેઓ સારા લેખક તરીકે પ્રખ્યાત છે. "ભાગવત્યા" એ ઉપનામથી તેઓ પોતાના લેખો લખે છે તેમણે સને ૧૯૦૮ માં "મેહરે અક્ષાઈ" ૧૯૦૯ માં "લયલા" ઉર્દૂ 'શયતાન કે બસા' અને ૧૯૧૦ માં "શકુન્તલા" એ પુસ્તકો લખ્યાં છે. આ સિવાય સાંસ્કૃતિક માનમાં "ગ્રીષ્મ" તથા "ગદ્યારોગો ઉરતાઈ" 'સંગેગનો બોય' તથા બીજી કેટલીક વાર્તાઓ લખી છે. હાલમાં તેઓ "જેહેસ્તયુ' શુભશુભ" એ પુસ્તક લખે છે જે થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે. તેઓએ ગુજરાતને ઇંદ્ર મનામના માસિકની લગભગ પોતાના હાથમાં લીધા પછી તે માસિક પ્રસારની વાત નિવડતું છે. એ માસિકમાંની "મોતીગેરી"

નામની મોટી એંતિહ સિક વાતાં પોતે લખે છે. તેમની લખેલી ભૂગોળ કેળવણીખાતાએ ટેકસ્ટ બુક તરીકે મંજૂર કરેલી છે.

જયસુખરાય પુરુષોત્તમરાય
ભોરીપુરા.

જન્મ વર્ષ ઇ. સ. ૧૮૮૧. જન્મભૂમિ જૂનાગઢ. શાંતિએ વડનગરા નાગર ગૃહ્ય જન્મ સમયથી કુટુંબ રિયાત મધ્યમવર્ગની સારી છે. તેમની રવ. માતાનું નામ મગાબાઈ છે. ૧૯૦૪ માં બી. એ., ૧૯૦૫ માં એમ. એ અને ૧૯૦૭ માં પહેલી એલ. એલ. બી. ની પરીક્ષાઓ પસાર કરી છે. ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં પ્રથમ લગ્ન થતાં રંગરથ અ સૌ યુગલ લક્ષ્મીબી એક પુત્રી હાલ હયાત છે. દ્વિતીય લગ્ન ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં થયું. દાસનાં પત્નીનું નામ અ. સૌ. નિર્મળાગૌરી છે, અને તેમનાથી હાલમાં એક પુત્ર થયો છે.

લખવાની પ્રથમ ઉર્મી ઇ. સ. ૧૮૯૩ માં ઉઠેલી અને એક નાટક લખ્યા આરંભ કરેલા. ત્યારબાદ ૧૮૯૬ માંથી ઈશ્વરપુતિરે ભક્તિના કવિતાઓ તથા ગદ્ય લેખો અને નાની નાની નવલકથાઓ લખ્યા માંડી, અને તે જ રીતે દંત્ય અપ્રસિદ્ધ છે. ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં જૂનાગઢમાં યુનિયન કલગ રચાવી નીતિનલના સાથે સાહિત્યનો વિકાસ કરવા ૧૧ યોજના ધડી અમલમાં મુકેલી અને તેમાં અનેક અગ્રેષ્ઠ લેખો વાંચેલા

ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં અનેક સંયોગોને અધીન થઈ નોકરીની શરૂઆત કરી, મુખ્ય સરકારની ઓરીએન્ટલ ટ્રાંસલેટરની પ્રેસરિપોર્ટિંગ એન્ડ બાં અને ત્યારબાદ ઉત્તરોત્તર અખબારે સોનાગરના ઉપ અધિપતિ તરીકે બીન પગારે, અમદાવાદની પ્રોપ્રાયટરી દાખરૂદમાં બાયાસિ-લક તરીકે અને ત્યારબાદ વડોદરા રાજના કેળવણી ખાતામાં ડેપુટી, વિદ્યાધિકારીના આસિ-સ્ટન્ટ તરીકે નોકરી કરેલી છે. હાલમાં વિદ્યાધિકારી ઓફિસ તરફ ૧૧ બાયાનતરકાર તથા મેલ્ટ્રેનિંગ કોલેજ અને વર્નાક્યુલર કોલેજમાં બાયાના અધ્યાપકનું કામ કરે છે. ઇ. સ. ૧૯૦૬ તથા ૧૯૧૦ માં વડોદરા શિક્ષકમંડળના મંત્રી હતા. ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં વડોદરામાં ભરાયલા ફ્રેન્સી જનરના સેક્રેટરી તથા ૧૯૧૨ માં ચોથી ગ્રૂ. સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી તરીકે કામ કરેલું છે.

લાઘવ એન્ડ ટ્રિચિન્સ ઓફ નરસિંહ મહેતા ૧૯૦૨, ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતા-તેમનું જીવન તથા કવન ૧૯૦૪, ભક્ત કવિ ભોજલ ૧૯૦૫, કવિ અને કવિતા ૧૯૦૨, વક્રત્વ, તથા અપ્યુજ નામ પારી રાજેશ અબાલાન મા. મહેતા સાથે રહી ભ્રમર નામથી ૧૯૧૦ માં 'કાવ્યકલિદા' રચી પ્રાલદ કરેલ છે. તથા તે ઉપરાંત શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ ૧૧ આત્મીયા બાયાનતર રૂપે મોરેનના નિબંધો, વાલ્મીકીયશાસ્ત્ર, જ્ઞાતિબંધન, તેવાર યત્તરાજ્ય તત્ત્વથી પ્રસિદ્ધિને પામેલાં છે. અખબારે સોનાગરમાં સંમાર સુનારા વિષે પણ પ્રકીર્ણ લેખો પ્રાંત ભક્તિસુધાબિન્દુ, ઐ-

ત્રીશતક, આર્યબાહા, સુદિસૌદર્યનાં કાવ્યો વગેરે કાવ્યના લેખો તથા યુદ્ધવીર દિવાન અમરજી, સાક્ષર સુધારક મણિરાકર જટાશંકર કીકાણી, જ્ઞાતિ-ઉન્નતિ વિચાર, નરસિંહ મહેતાના પિતાનું શ્રાદ્ધ, નાગરપુરીમાં પ્રવાસ-એક સ્વપ્ન, અથેલ સાહિત્યમાં શિષ્ટ પૌરાણિક કથાઓ (બાસ-તરરૂપે) વગેરે વિવેચનાત્મક લેખો હજી અપ્રસિદ્ધ છે. હાલમાં શ્રીમંત આચાર્યી મધ્યમકાલિન અને અર્વાચીન યુરોપ તથા ઇ-ટર રેફ્યલ ગ્રોલેમનું બાપાન્તર તૈયાર કરે છે.

અ. સૌ. શારદાગૌરી મહેતા.

તેમનો જન્મ અમદાવાદમાં ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં થયો છે. જ્ઞાતિએ તેઓ વડનગરા નાગર છે. તેમના પિતાનું નામ ગોપીલાલ મણિલાલ ધ્રુવ છે. જન્મ સમયે કુટુંબ રિયતિ સાધારણ હતી. ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં બી. એ. ની પરીક્ષા તેમણે પસાર કરેલી છે. ઇ. સ. ૧૮૯૮ માં તેમનાં લગ્ન ડૉ. ખડુકરામ મહેતાના પુત્ર ડૉ. રા. રા. સુમંત મહેતા સાથે થયેલાં છે, તેમને સંતાતિમાં બે પુત્રી તથા એક પુત્ર થયાં છે. ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં તેમણે શ્રી. મહારાજ ગાયકવાડના આચાર્યી ' પુરાણોની બાલબોધક વાર્તાઓ ' લખી છે ત્યારબાદ સુધાહાસિની ઇ. સ. ૧૯૦૭, ક્ષૌરેન્સ નાહીટગેલનું જીવન ચરિત્ર ૧૯૦૮ માં તથા બાળકનું ગૃહશિક્ષણ ૧૯૦૯ માં, લખી પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે. શ્રીમંત મહારાણી સાહેબ સૌ. ગીમ-

નાથાઇ કૃત ધી પોજિશન ઓફ વીમેન ઇન ઇન્ડિયા નામક અંગ્રેજી પુસ્તકનું ગૂજરાતી બાપાન્તર તેઓ હાલમાં છપાવે છે. આ ઉપરાંત સુંદરીસુબોધ, વસંત, ગુજરાતી પંચ, વગેરે પત્રોમાં છુટા લેખો પણ તેમણે લખેલા છે. પ્રાર્થના સમાજમાં, જીસમાજ, મહીલામંડળ, વનિતાવિદ્યામ ઇત્યાદિ સ્થળે તેમણે વ્યાખ્યાનો પણ આપેલાં છે.

મિસ. બીખાઇલી. પાલમકોટ.

આ પારસી જરથોસ્તી ધર્મ પાળનાર બાનુના જન્મ મુંબઈમાં થયો હતો જન્મ સમયે કુટુંબ રિયતિ ઘણી સારી હતી. એમના વડવા-ઓ મદ્રાસના શાહ સોદાગર હતા. તેઓ અરધી સદી સુધી પાલમકોટમાં રહેલા તેથી અવદંક પાલમકોટ થઈ હતી. તેમનાં માતૃશ્રી આર્વા બાઇના કેળવણી સંબંધી હદાપણ બધાં તથા દૂર અદેશી વિચારો હતા અને ઉંચા પ્રકારની કેળવણી તરફ દબેલા હતા. એમને વાંચનનો શોખ સારો હતો. તેમના મૃત્યુ પછી લખાણો અને કવિતાઓનો સંગ્રહ નિકળ્યો હતો. આ સૌ સરકારો ભસ બીખાઇજીને વારસામાં મળ્યા અને તે પણ સાહિત્ય પ્રેમી થયાં. અને બપાવા સંગીતના રસિક હોવાથી સંગીતનો વારસો તે તરફથી મળ્યો. તેઓ સને ૧૮૯૨ માં મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પ્રવેશ પામ્યાં. એ અભ્યાસ દરમ્યાન ભરત, ગૂંચલુકળા, ગાયન અને પીઆનો વગાડવા માટે સારાં ઇનામો અને રોકાવરદીપે મેળવી હતી. વળી તેમણે સંગીતની વધુ કેળવણી

ષ્ટાદશીઅન પ્રે “ જી. રફીન્ઝી ” પાસે દસ વર્ષ સુધી લીધી અને પીઆનો વગાડવાનું શાસ્ત્રાનુસાર શિક્ષણ લીધું, તથા લંડનની ટ્રીનીટી કૉલેજ ઓફ મ્યુઝિકની જૂદી જૂદી ચાંચરી તથા પીઆનો વગાડવાની પરીક્ષામાં નવ સર્ટિફિકેટ મેળવ્યાં, અને એ વિષયમાં સીનીયર થનાર પહેલાં પારસી બાનુ તેજ છે. તેમનું ભરતકામ ધણું વખાણવા લાયક છે. તેમને એ કામના બદલામાં કલકત્તા, ભાવનગર, નાગપુર અને અલ્હાબાદનાં પ્રદર્શનોમાંથી ચાર સોનાના ચાંદ મળ્યા છે. તેઓ સંગીતનું શિક્ષણ આપે છે અને તેમના શિષ્યો, લંડનની ટ્રીનીટી કૉલેજમાં ફેલોમ હોય છે. તેઓ મ્યુઝિક ટીચર હોવા ઉપરાંત મુંબઈની જૂદી જૂદી ગાયનશાળાનાં પરીક્ષક છે. તેમના બાઈ મહંમદ શોરાબજીના અમેરિકા તથા યુરોપના પ્રવાસ વખતે તેમનું “ માસિક મન્નહ ” પત્ર પોતે સ્વતંત્ર રીતે નિવિર્તિ ચલાવી પ્રસંસા પામ્યાં હતાં. એમણે પોતાની જાતિમાં સારી સારી સખાવતો કીધી છે અને કાવ્યોચ્ચા તથા ગ્રંથો લખી સાહિત્યની પણ સારી સેવા ભજવી છે.

અર્થોઃ—નિર્દય નહુંદ, ઇન્સાફની આરસી, સહનશીલ સુંદરી, વિધારી વનિતા, અબલનો ફરેસ્તો, એ પુરવઠો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેની અગ્રેજી તેમજ દેશી પત્રોએ પણી સારી તારીફ કરી છે તેમનાં કાવ્યોમાં “ મા ! તુજમાં ખેલુછ એ બે મુલ રતન ! ”, “ અલીર એક યાદ ” અને મહંમદ બાઈ શોરાબજી મરજુ પર શોહનું “ કીધો તારાં મેલે કુંબ પર હશે ! ” એ કાવ્યો દૃદયદ્રાવક છે. આ સિવાય તેમના ધણુ લેખો અને કાવ્યો અનેક પત્રોમાં પ્રુલ્લી રીતે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

—
—
—

અરદેશર ફરામજી ખખરદાર.

તેમનો જન્મ દમણ વિષે ઇ. સ ૧૮૮૨ માં થયો છે. જાતે તેઓ પારસી છે, જન્મ સમયે કુટુંબ રિયલિ સંધારણ હતી. તેમનું કુટુંબ આગરદાર ગણાય છે. પોર્ટુગીઝ સરકારમાં તેમજ અમલદાર વર્ગ અને દમણની આબુબાલુની પ્રજામાં તેમના સ્વ. પિતામહ કાવસજી સોરાબજી ખખરદાર માટે સારૂ માન હતું. ખખરદારની અવદંક એમને એમની હુશિયારીથી અને ખખરદારીથી લોકો તરફથી પ્રથમ મળેલી. અરદેશરની પાંચ વરસની વયે તેમના પિતા પાકાના દર્દથી અરજીવાનીમાં ૨૬ વર્ષની વયે મુંબઈમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા. તેમને પોતાને એક પુત્રી તથા બે પુત્રો છે. તેમણે અંગ્રેજી અભ્યાસ મુંબઈની “ ન્યુ હાઈસ્કૂલ ” માં કરેલો છે. તેમને નાનપણથીજ કવિતા તથા સંગીતનો સારો શોખ હતો. એ સરકારો એમને એમના પિતામહ તરફથી પ્રાપ્ત થયા હતા. અગીયાર વરસની ઉંમરથી તેઓ કવિતા લખતાં એથી તેમના સહાધ્યાયીઓ તેમને કવિ ઉપનામથી બોલાવી હારણ કરતા હતા. સ્કૂલ છોડી દમણ આવ્યા પછી સોળ વર્ષની ઉંમરે સને ૧૮૯૭ માં તારાપોરવાળાના તત્રીપણા હેઠળ ચાલતા “ માસિક મન્નહ ” નામના ચોપાનિયામાં સૌ પ્રાપ્તીતિક દોહરા લખી, ગૂજરાતના “ જૂની સ્કૂલ ” ના બહુતા કવિઓ સાથે હરીશમાં

ઉત્તરીતેમણે આખર મેળવેલી. તેમણે પહેલવહેલું પુસ્તક સને ૧૯૦૦ માં “ કાવ્યરસિકા ” બહાર પાડ્યું ત્યારથી “ જૂની રકૂલ ” ની કવિતા ઊડીને “ નવી રકૂલ ” ની ગૂંજરાતી કવિના લખાણ તરફ તેમણે મન દોરાયું. આ કામમાં નવા વલણને ઉત્તેજન આપનાર તથા પોષનાર તેમના વિદ્વાન શિક્ષક મી. જલભાઈ દોરાબજી ભરડા તથા તેમના સાહિત્ય મિત્ર મી. પે. ખ. તારાપોરના હતા તેમના બીજા પુસ્તકો નીચે પ્રમાણે છે.—કાવ્યરસિકા, વિનાસિકા તથા પ્રકાશિકા હાલમાં તેઓ અંગ્રેજી કાવ્યો વધારે બાંધે લખે છે હાલમાં નામદાર શહેનશાહ જ્યોત્સના મા દીક્ષીદરનાર માટે હિન્દમાં પદ્યાર્પણે તેમને આ હાર આપતું “ હિન્દુસ્તાન વેલકમ ટ્રસ્ટ ઓફ ઈન્ડિયા ” નામે અંગ્રેજી કાવ્ય લખી બહાર પાડ્યું છે. ૧ પ્રભાત ગમન, ૨ અદલ શવસાઈ ૩ અમર-દેવી નાટક, ૪ પ્રકાશિકા છપાયા પછીના છટક કાવ્યો વગેરે તેમના અપ્રસિદ્ધ લેખો છે.

પુરુષોત્તમ વિશ્વામ માવજી.

તેમનો જન્મ ૬ સ. ૧૮૮૨ માં મુંબઈ વિષે થયો છે શાંતિએ તેઓ બાંધ્યા છે. ગૂંજરાતી તથા અંગ્રેજી બાંધાનો આપરવક અભ્યાસ કરી તેઓ પોતાનું જીવન સાહિત્યસેવા કરતાં જ ગાળે છે. પુરાણ વસ્તુઓના સંગ્રહ કરી તે ઉપરથી ઇતિહાસ દ્રષ્ટિએ શોધખોળ કરી જૂના કાળને લગતી હકીકતો પ્રસિદ્ધિમાં મુકવા તેઓ

સદા તત્પર રહે છે. મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસના તેઓ એક અગ્રણ્ય અભ્યાસક છે, અને તેને લગતાં અનેક વૃત્તાંતો તેમણે પ્રકાશમાં લેખો-દ્વારા મુકેલાં છે સમાલોચક પત્રમાં તેમના લેખો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે તેમનો સાહિત્યપ્રેમ તેમને હાથે અનેક ઉછરતા પ્રયત્નોની ઉપર ઉપકાર કરાવે છે. પ્રાચીન ઇતિહાસ-અભ્યુદય પાછળ તેમણે કરેલો બગીચ પ્રયત્ન તથા ૧૦૦-વર્ષ દર્શાવતરૂપ, અનુકરણીય છે. મુંબઈમાં બરાચવી બીજી સાહિત્ય પરિષદના સત્કારમંડળના પ્રમુખપદ ઉપર રહી તેમણે વિદ્વાતા ભરેલો લેખ વાંચેલા હતા.

સંખ્યા; વતનપત્રે, તિલાકપત્રે વગેરે (મરાઠી); કૃષીવસ અને વાદીક (મરાઠી); માનવધર્મ-ગાના, પ્રબોધ ભારત ભાગ ૧, ૨; નેટીવ ઍન્ડ્રી-નીસ્ટ્રેટિવ જીનીયસ ઍન્ડ નાઇન્ટીન સેન્ટ્રી (અંગ્રેજી); સુરસાગરની છ દરી, વૉટ સિદ્ધેશ્વર કુલી વૉન્ટ; પરમાર્થસાર, શિવાજીનું સ્વાભાવ (અંગ્રેજી); વગેરે પુસ્તકો તેમણે પ્રસિદ્ધિમાં મુકેલા છે ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં તેમણે ‘ઐતિ-હાસિક સાહિત્યનું સ્વરૂપ’ એ વિષય ઉપર પોતાનો લેખ વાંચેલો. તેમના સ્વલ્પમાં વિરોધ હકીકત ઉપલબ્ધ થઈ રાહી નથી.

મોહનલાલ પાર્વતી 'કર દવે.

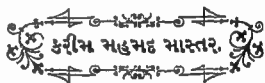
તેઓ શાંતિએ વડનગરા નાગર બાંધે છે. તેમની જન્મભૂમિ સુરત છે. તેમનો જન્મ સન

૧૮૮૩ માં થયેલો છે. જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ સારી હતી. તેમનાં માતૃશ્રી ઇન્દિરાગૌરી શાસ્ત્રી દીનમજિશ્વરનાં પુત્રી યાવ. તેમનાં લગ્ન ઇ. સ. ૧૮૯૮ માં રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીની પુત્રી સાથે થયાં છે. તેઓએ એમ. એ. ની પરીક્ષા પસાર કર્યા બાદ ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં એલ. એલ. બી. ની પરીક્ષા પસાર કરી છે.

ઇ. સ. ૧૯૦૮ ની સાલથી તેમનું સાક્ષર જીવન શરૂ થયું છે. વસંત, હુદ્દિપ્રકાશ, ગુજરાત શાળાપત્ર, સાંજવર્તમાન વગેરે માસિકો તથા દિનિકપત્રોમાં તેમણે 'સાહિત્યકળા', 'આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી કાવ્યો', 'સાહિત્ય અને તેનાં અંગો', 'મધ્ય સિવેચનનું' સાહિત્ય, ગુજરાતી સાહિત્યનો બગીચો, " સૃષ્ટિ સૌંદર્યનાં કાવ્યો " ઇત્યાદિના વર્તમાનપત્રો વગેરે લેખો લખેલા છે. તે ઉપરાંત કાલ્પલક્ષ્મી Heroes and Hero-worship ના મુખ્ય વિચારો આપી " વીરપૂજા ", પાયાગદની યાત્રા, એક સ્વપ્ન, સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા, ' મેઘાદી વપનાં લગ્ન અને તેની જ્વાળાદારી ' વગેરે લેખો પણ લખેલા છે.

લૅન્ડોરના ' કાલ્પનિક સંવાદો 'માંના 'કેટલાકનું' બાબાનંતર ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી એક બાગમાં તેમની પાસે તૈયાર કરાવવામાં આવ્યું છે અને તે પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂક્યું છે. તે ઉપરાંત રાજકોટની પરિપક્વ બાગેશ હમિદ તરફથી મેકેડોનલ્ડના ' સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ' એ નામના પુસ્તકનું બાબાનંતર તેમને સોંપવામાં આવ્યું છે. વળી ' જાપાન ' વિષે પણ એક પુસ્તક તેમણે તૈયાર કરેલું છે,

અને મી. વૈદ્યુત મહાભારતનું બાબાનંતર પણ તેમણે કરેલું છે, પરંતુ હજુ તે ત્રણ પુસ્તકો અપ્રસિદ્ધ રહ્યાં છે વસંત વગેરે માસિકોમાં તેમણે છેલ્લાં બે ત્રણ વર્ષોથી ' દીવાળીની રાત્રીના મીઠાં સ્નેહ સ્વપ્નાં, ' ' સ્વાન વદન, ' ' દેશોદયનું પ્રભાત, ' ' એક અબળાનો ઉદ્ધાર, ' વગેરે કાવ્યો લખી પ્રસિદ્ધ પણ કરેલાં છે. એક " The Social situation, a Sketch " એ નામનો અંગ્રેજી લેખ પણ તેમણે લખેલો છે. તેમની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ હજુ જારી છે.

કરીમ મહમદ માસ્તર.

તેમનો જન્મ ઉમરેઠ વિષે ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં થયો છે. જાતે તેઓ મુસલમાન છે. એમના જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ સાધારણ હતી. સને ૧૯૦૪ માં બી. એ. ૧૯૦૭ માં એમ. એ. અને ૧૯૧૨ માં એલ. એલ. બી. થયા છે. તેમણે પોતાની નોકરી રૂઝા મારતર તરીકે શરૂ કરી છે, અને સને ૧૯૧૦ થી તેઓ જૂનાગઢ હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તરની જગ્યા ઉપર છે. તેમનાં લગ્ન બે વખત થયાં છે. હાલમાં સંતતિમાં એક પુત્ર છે. તેઓ સને ૧૯૦૬ થી અસગોપાત ધૂતક નાની કવિતાઓ અને વર્તમાનપત્રો અથવા માસિકોમાં લેખો લખે છે. તેમણે સને ૧૯૦૮ માં રા. અં. નરિયા સાથે " કવિતા પ્રવેશ " નામક કાવ્યસંગ્રહ બહાર પાડેલો છે. તેમાં ગુજરાતી કવિતાનો

ઐતિહાસિક નિબંધ એમનો સ્થાન લેખ છે. સને ૧૯૦૯ માં તેમણે "An Analysis of Ingram's History of Political Economy" એ પુસ્તક જી. એ. અને એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓ માટે લખેલું છે. આ સિવાય તેમની કેટલીક પરચુરણ કવિતાઓ તથા લેખો પ્રસિદ્ધ છે.

ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા. ૩

તેમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં નડીયાદ
વિ. થયો છે. શાંતિએ તેઓ વડનગર નાગર
માહિયુ છે. તેમણે ઈ. સ. ૧૯૦૫માં બી. એ. ની
પરીક્ષા પસાર કરેલી છે. બી. એ થયાબાદ આગળ
અભ્યાસ ચલાવવાની સાથે તેમણે ગદ્ય તથા પદ્યમાં
પોતાના લેખો લખી પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યા છે.
'નાનકી નહાંદ', 'સહચારિણી', 'મોહન',
'કરવને ખોળે', 'સુધિસંદર્ભ', 'દેશ ભક્તિનાં પદો',
એવે કવિતાઓ તથા 'શ્રીયુગ ગોવર્ધનનામનું' વ્ય-
કેતરૂપે જીવન', 'વિદ્યાનના અભ્યાસની આવશ્યકતા
અને તેના સાધનોનો વિચાર', 'સુનિર્વસિદ્ધિના
અભ્યાસક્રમમાં શુભરાતીને સ્થાન', 'સાહિત્ય
અને પ્રજા જીવન', 'રાસાયનિક ઉદ્યોગો વગેરે
તેમ ધો', અને 'દ્વાલસોમી વસ્ત્ર' નામની
શાંતી, 'જેવકુશલની બીજી બાજુ' નામક દા-
નરસાતમક લેખ ઉપરાંત વિવિધ પુસ્તકો ઉપર
વેવેચનાત્મક લેખો સમાલોચક, વસંત વગેરે
ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે.

अतिसुखशंकर दुमनाशंकर
निवेदी.

તેમના જન્મ સુરત વિષે ઇ સ. ૧૯૮૫ માં થયો છે. જ્ઞાતિએ તેઓ વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ છે જન્મસમયથી કુટુંબ સ્થિતિ સારી છે તેમણે સને ૧૯૦૬ માં એમ. એ. ની અને સને ૧૯૦૭ માં એલ એલ. બી. ની પરીક્ષા પાસ કરી છે. સને ૧૯૦૮ માં તેમણે લેખો લખવાની શરૂઆત કરી. તેમના લેખમાં પુસ્તકો નીચે પ્રમાણે છે:—
“ જાપાનની કેળવણીની પદ્ધતિ ” (શુ વ. સો. તરફથી ૧૯૦૯ માં) એમણે લખ્યું અને “ ચુરોપના મુદારાનો ઇતિહાસ ” ગિરોડ (એ તૈયાર થાય છે.)

તેમના મુખ્ય લેખોમાં-ક્રાંતિ, એક દેશ તત્ત્વજ્ઞાના વિચારો ને તે વિષે કંઈક મનન, હૃદય-ત્રિપુટી, એક પ્રથક્ષા, ચૈદ દિવસનો ધાર્મિક પ્રવાસ, પદ્મદર્શન વેદાન્ત ને આધુનિક મતભિન્નતા, નમંદાશંકરની કવિત્વ શક્તિ, જ્ઞાપાનમાં સૌ કેળવણી, ધૂન કે શોખ અને પ્રેમાનંદનું જીવન ચરિત્ર ઇત્યાદિ છે. ઉપર જતાવેલા લેખો, 'સુદ્ધિ પ્રકાશ', 'ગુજરાત શાળાપત્ર', 'સમાલોચક', અને 'ગુજરાતી'ના દીવાળીના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે.

નટવરલાલ કેનૈયાલાલ વૈષ્ણવ.

જ્ઞાતિએ વડનગરા નાગર છે. તેમનો જન્મ જૂનાગઢમાં ઇ.સ. ૧૮૮૬ માં થયો છે. જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ નિર્ધન હતી. ચાર વર્ષ પૂરાં ન હોતાં થમાં એટલામાં તેમનાં માતૃશ્રી સ્વર્ગવાસ પામ્યાં હતાં. સાધારણ અગ્રેજ કૅળવણી લીધા પછી તેમનાં લગ્ન થતાં સાંસારિક કારભાર તેને માથે નાની ઉંમરમાં આવી પડ્યો. દૈવછાએ તેમનાં પ્રથમ પત્ની થોડી મુદતમાં ગૂંચરી ગયાં અને ત્યાર પછી પિતા પણ સ્વર્ગવાસ પામ્યા આથી નિરૂપાયે પ્રથમ કઠિઆવાડ એજન્સીના જપ્તી ખાતામાં દૂક પગારથી નોકરી કરી તેઓ હાલમાં રાજકોટ વિષે ટાઇપિસ્ટ તરીકે ખાતગી થયા કરે છે. તેમનાં પોતાનાં પુસ્તકો તેમના નિર્વાહનાં સાધન છે. તેમનાં બીજા વારનાં લગ્ન થયાં છે. હાલ એક નાની પુત્રી છે. રાજકુમારમુવ તથા મુલશ્યા, શ્રી જ્ઞાનવચન, માતાકન્ન યાને બાળકોપયોગી ઔષધ, સૌભાગ્ય શિક્ષાબ્ધિ, સમર્થ સ્ત્રીની સંભાળ, નારીઓનું નિત્ય વાચન, સૌભાગ્ય સંનીતસંગ્રહ, સ્ત્રીઓનું જ્ઞાનની વાચન, મુંદરી અને સાક્ષરો, બાળ સંભાળ, મહિલામિત્ર. એ પૈકી છેલ્લાં ત્રણ સિવાય બધાં છપાઇ તેમની આ-વૃત્તિઓ નીકળી ગઇ છે આ સિવાય તેઓ “સુંદરી સુખોષ” માં સ્ત્રીઓને ઉપયોગી રમુજ વાર્તાઓ, લેખો વગેરે પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ કરતા રહે છે.

કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ

તેમનો જન્મ નડિયાદ વિષે ઇ.સ. ૧૮૮૬ માં થયો છે. તેઓ જ્ઞાતિએ વડનગરા નાગર હતા છે. “કદમ્બરી” ના બાળાન્તરકારના પુત્ર થાય છે. જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ હતી. તેઓએ સને ૧૯૦૭ ની સાલમાં બી. તથા સને ૧૯૧૦ માં એમ. એ. ની પસાર કરી છે. ૧૯૧૧ ના જુલાઈ chemistry and special industry અભ્યાસ માટે બેંગલોરના Indian Institute of science માં આ દાખલ થયેલા છે ત્યાં અભ્યાસ ચલાવે છે. તેમનું લગ્ન થયું.

એમના લેખો અને પ્ર-ધો:—“સ્વ. ગ્રાવર્ધનરામ એમના જીવનની કથા અને તુલના સને ૧૯૧૦ માં એ પુસ્તક લખ્યું. અને “માસોચક” માં “કેટલાંક મન્યાવલોકનો” શતી બાળાની સમૃદ્ધિ શી રીતે થાય” એ ઉત્તરી અમરવતી અર્ચાનો સવિસ્તર વૃત્તાંત-કેરમુસન કોલેજનો વૃત્તાંત વગેરે; “વસન્ત” “મૂર્ખ જર્ણતોના મહોત્સવ” એ નામનો ૬૦૦ રસપૂર્ણ લેખ તથા “શુજશતી” ના ૬૦

ચિમનલાલ દામોદર ત્રિપાઠી

તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં થયો છે. તેઓ તેઓ મોટા બ્રાહ્મણ છે. જન્મ સમયે કુટુંબ સ્થિતિ સારી હતી. તેઓએ મૅટ્રિક પુરો કરી પરીક્ષા પાસ કરી પ્રીવિયસ ક્લાસમાં અભ્યાસ કરેલો; પરંતુ શારીરિક સ્થિતિ નરમ હવાને લીધે હૃદયરૂપિતામાં પ્રથમ ચિન્તાજન્ય રૂઝા પુરુષ વિપર્ણ થવાથી સને ૧૯૦૯ માં અભ્યાસ છોડી દીધો. હાલમાં તેઓ વડોદરા કચ્છ દાખરકૂલમાં શિક્ષકની નોકરી કરે છે. કચ્છમાં તેને એક પુત્ર છે. તેઓ રા. બ. રમ-જુભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠને તથા વાલ્મીકી પોતાના શુભચિંતક તરીકે માને છે. સને ૧૯૦૫ થી સાલની તેમણે પોતાની કાવ્યશક્તિને 'મોહ-અય વિવાલ્ધિ' એ કાવ્યના રૂપમાં 'કુજ' ના તખલ્લુસથી બહાર મૂકી. પછી સને ૧૯૧૧ થી 'કુજ' ને બદલે 'દ્વિજ' ના તખલ્લુસથી લખવા માંડ્યું છે. તેમનાં કાવ્યો તથા લેખો- 'ગાનસુધા', 'સુદ્ધિપ્રકાશ' વગેરેમાં વખતો વખત પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેમણે ૧૯૦૫ થી ૧૯૦૯ સુધીમાં લખેલાં કાવ્યોનો સંગ્રહ 'દૃઢચક્ર' નામના પુસ્તકના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

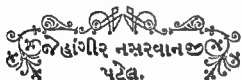

કવિ મહારાણીશંકર અંબાશંકર શામા.

આ યુવક કવિનો જન્મ જૂનાગઢ શહેરમાં ગિરનારા બ્રાહ્મણ ગાંધિમાં ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં થયો છે. અને તેમનાં સ્વ. માતાનું નામ ગિરિજા છે. તેઓ મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરી સાહિત્ય-સંગીતની પ્રસાદી મેળવવા બાળપણથી ભાગ્ય-શાળી થયા છે.

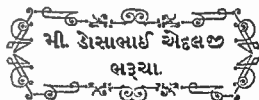
માતાએ સ્વર્ગવાસ કર્યા પછી તેઓ જન્મભૂમિ છોડી મુંબઈ ગયા છે. સંગીતના શોખે તેમને આધુનિક તીરસ ગોખણ પટ્ટીવાળી ઉચ્ચ કેળવણી લાણી અભિરૂચી રહેતા દીધી નહિ. મુંબઈ આવ્યા પછી કવિના સ્વ. કાકા સુપ્રસિદ્ધ નાટકકાર દયાશંકરના આગ્રહથી કાકિ-યાવાડ કંપનીમાં કવિ તરીકે રહ્યા. આ વખતે તેમણે 'ગુમાન તારા' નામના નાટકનો કેટલોક ભાગ લખેલો. સાર પછી 'મુંબઈ ગુજરાતી' કંપનીમાં સારા કવિની જરૂર પડવાથી અના-યાસે કવિના કામથી. સાંના મેનેજરે પોતાની કંપનીમાં કવિની ઉચ્ચ પદ્વી આપી. એ કંપની માટે કવિએ પ્રથમ 'નંદનત્રીશી' નામના ખેલ જતાવી આપ્યો જે હજુ લખવાય છે. સાર પછી પોતાને ત્યાં રહેવું ઠીક ન લાગવાથી નોકરી છોડી દીધી. એટલામાં તેમને સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી પાસે અભ્યાસ કરવાનો સુપ્રસંગ મળ્યો. આથી તેમના જીવનમાં મોટું પરિવર્તન થયું. એજ સમયથી નાટક એટલેને સાગી કવિએ પોતાનું

ધાર્મિક જીવન શરૂ કર્યું. ત્યાર પછી કવિએ ત્રણ વર્ષ હરદ્વાર શરૂઆતમાં રહી સંસ્કૃત અભ્યાસ કર્યો ત્યાંથી મુંબઈ આવ્યા પછી આર્ય-પ્રતિનિધિ સમાજના ઉપદેશક તરીકે નામનો ખગાર લઈ રહ્યા, અને યુગરાત, કડીવાવાડ અને કચ્છ વગેરે પ્રદેશોમાં ભાષણો આપ્યાં હતાં તેઓ દેવ-લાલી ગુરૂકાના ઉપદેશક તરીકે કામ કરે છે તેમના પત્ની પણ કવિ પસેના સંસ્કૃત, ઇંગ્લીશ, સંગીત વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન મેળવી મુંબઈ ઇલાકામાં વ્યાખ્યાનો આપે છે કવિના ઇચ્છા જોવા છે કે, પોતાની જાે દેશી સ્ત્રીઓની સારી રીતે સેવા બજાવવા લાયક થાય. એ હેતુથી કવિએ “સતી સગી” નામનો કાવ્ય-મય રચી પ્રસિદ્ધ કરેલો છે.

આ પારસી મદરથને નાનપણથીજ કુદરતી બનાવોનું અવયોકા હતાનો, કાવ્યો લખવાનો અને રમૂજ અનેક વિષયોપર ચાર્તાઓ લખાવી નો સારો શોખ થયો છે તેમણે મુંબઈના જૂના જૂના ચોપાનીયાઓમાં પેલા બલખાણે વખ્યાં છે. સને ૧૮૯૭ થી “મુંબઈ સમાચાર” પત્રમાં જોડાઈ ૧૯૦૨ સુધી એમણે એ નોકરી હરવાન એ પત્ર માટે સઘળી ચાલુ વાર્તાઓ લખી હતી. એ ને કદી ચાહે તેમણે ‘દિ-દીપંગ’ ની પણ નોકરી બાન હતી. અને તેમા પણ

રમૂજ વાર્તાઓ લખી હતી. સને ૧૯૦૨ માં તેમણે ‘અખબાર સોદાગર’ ની નોકરી રચી કરી. દિલ્લી દરબારમાં પણ હાજરી આપી હતી. ત્યાર પછી બીજે વરસે ‘જામેન-મરોહ’ ની નોકરીમાં જોડાયા છે-અને હજુ ત્યાં જ પોતાનું કામ સતોષકારક રીતે કર્યાં જાય છે. હાલમાં પણ ‘મપમપ’ પત્રની સહયોગે તેઓ સારો સજલ્દાર છે. એમનું ઉપનામ “શુદ્ધ-શામ” છે. એમણે એકદર ૫૦ વાર્તાઓ લખી છે. તેમાનો મુખ્ય ભાગ રમૂજ વાર્તાઓનો છે. તેમણે અત્યાર સુધીમાં ચોત્રીશ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે જેમાંનાં પારસી લગ્નની મીઠાલસી, બહારાઓના પોશાક, જૂના જૂના મેળાવાઓ, જુલાનીઆઓના રંગદાન, અને ધરડાઓની ખુશીને ખાગી વિગેરે પુસ્તકોમાં તેમણે પોતાના સાંસારિક અનુભવનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે.

તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં થયો છે. જાને તેઓ પારસી છે. તેમણે સાધારણ શિક્ષણથી લઈ સગર વર્ષની ઉંમરે રફૂલ છોડી અને આર્ટ રફૂલમાં ચિત્રકળાનો અભ્યાસ પૂરો કરી અમેરિકાના ન્યુયોર્ક શહેરમાં દિ-દુસ્તાનની દબના નિકેજા હોટેલમાં દિલ્લી વાઈવો વગરનાર તરીકે નોકરી કરેલી.

આ વખતે તેમની ઉંમર ઓગણીસ વર્ષની હતી. ત્યાંથી આઠમા પછી “એપોલોથી અમેરિકા” અને “અમેરિકાની અભ્યવર્ણીઓ” એ બે લેખો પોતાની મુસાફરીના હેવાલના રૂપમાં લખ્યા તે વખતથી લખવાનો શોખ વધારે જાગૃત થયો, તેથી તેમણે બુદ્ધિમાં, એમની માદાલ (વાર્તાઓ), એ દુન્યા, બહી બાર્યા (નાટકો), ફ્રેન્ચલો (મરતક વિદ્યા), રસ્તમ સોસાળ, જમરોડ ડોડાક (ગાયનો), વગેરે પુસ્તકો લખ્યાં છે. મી. ભરૂઆ એક અચ્છા સીતાર બજાવનાર હોવા ઉપરાંત નાટક લખનાર, વાર્તાઓ લખનાર, મરતક પરાક્ષક, ગાયનશાસ્ત્રી અને તાલીમનાજ છે. મોટર મીકેનીકલનું પણ સર્ટિફિકેટ ધરાવે છે.

રસ્તમજી નસરવાનજી મુનશી.

‘જમે જમરોડ’ પત્રના જાણીતા લેખક “પુરનજી” “R. N. M.” તથા બીજાં યુજસતી તથા અંગ્રેજી પત્રોમાં જૂદા જૂદા તખ-લુસધી તવારીખ તથા સર્વિદ્યના લેખો લખનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ઐદ વર્ષની ઉંમરે “રાહે રોશન” નામના માસિક પત્રમાં મોતની શીવસુધી ઉપર એમણે સૈથી પહેલવહેલું લખાણ કર્યું હતું, તેથી એ પત્રના અધિપતિએ આવા તેમના ઉત્તમ લેખ માટે ખાસ નોંધ લીધી હતી. તેઓ “સાંજવર્તમાન” ના એડીટોરિયલ સ્ટાફ ઉપર એક લેખક તરીકે રહ્યા હતા અને ત્યાર પછી “ચેરાગ” નામના માસિકના તેઓ ઉપ અધિ-

પતિ હતા. હાલમાં વિદ્યા દુનનરના વિષયો પુરતા, તેઓ પુરાણા માસિક “સાનવર્ધક” ના અધિપતિ છે તેમણે અંગ્રેજીમાં પણ સારા લેખો લખ્યા છે. હાલ ગયા નવેમ્બર માસમાં The History of the Kutub-Minar નામનું એક પુસ્તક બહાર પાડેલું છે અને તે ધણુ લોકપ્રિય થઈ પડ્યું છે. “કુતુબમિનાર”ની તવારીખપર કાંઈક નવું અજવાળું પાડનારા લેખક તરીકે તેમણે સારી કીર્તિ મેળવી છે.

કવિ રેવાશંકર જયશંકર.

આ કવિનો જન્મ સંવત ૧૮૯૫ માં પેટલાદ તાલુકાના બાદરજી ગામમાં થયો હતો. તેઓ જ્ઞાતિએ ઉદીચ્ય રાજકીયા બ્રાહ્મણ છે એમના પિતાશ્રી ખંભાતમાં રહેતા હતા તેમને આ-લ્લવિકાનું અવલંબન આકાશ થતિ વિના અ-ન્ય કંઈ ન હોવાથી કવિ મોસાળમાં મોટા થયા. ગામઠી નિરાળખમાં સાધારણ લખતા વાંચતાં શીખ્યા પછાં બારમા વર્ષે તેમનું ખંભાતમાં લગ્ન થયું. બાદરજીમાં એક વખતે એમના માતામહને સંતરાશીનો પાઠ કરતાં જોઈને કવિ-એ પૂછ્યું કે આ શું છે? તેના ઉત્તરમાં દાદાએ દેવીનો પાઠ અને તેનું માહાત્મ વ. જે કહ્યું તે સાંભળીને એમનીજ પાસે સંતરાશીનો પાઠ શી-ખ્યા અને અનશન વ્રત પાળીને ઇશ્વરીના સાક્ષા-ત્કાર થતાં સુધી પાઠ કર્યો જવાનું પણ લીધું. અઢી વર્ષ પર્યંત ઉપાસના કરતાં એક વખત અર્ધ

રાત્રિએ સૌંદર્યવતી અને દિવ્ય તેજોમયી એક
 મૂર્તિ તેમના જોવામા આવી, પણ કવિએ કાંઈ
 પણ જોવાયા વગર પાઠ કર્યા કર્યો. જગજગનની
 જોવાયા કે 'પુત્ર ? તુ કોણ છે ? અને એકાંતમા
 એકલો શમાટે પાઠ કરે છે ? કારણે સશયિત
 ચિત્તથી કહ્યું કે- 'હું બ્રાહ્મણ છું અને વિદ્યા
 પ્રાપ્ત થવા સારું ઇચ્છીતું આરાધન કરું છું '
 તે સાંભળીને પેલી દિવ્ય મૂર્તિ કરીની જી હા
 ઉપર અન્દનડે કંઈક લખીને અને પાસેજ
 ધૂળ હતા તે આગ્રહપૂર્વક ખવરાવીને અદર-
 થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે સુપ્રસન્ન થયેની શક્તિ
 ની કૃપા થયા પછી કવિમા કવિવનો આવિર્ભાવ
 થયો એમણે આજ સુધીમા નીચે પ્રમાણે
 ગ્રંથો લખી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે જનધરાખ્યાન, દશ
 મસ્કથ ભાગવત, ડોકર મહાત્મ્ય, મહાભારત ૧૮
 પર્વ, એકાદશીઓની કથા કામનાથ મહાત્મ્ય, ચણ્ડિકા
 અસ્ત્ર, સત્યનારાયણની કથા રાજસિદ્ધાન્તિકા, મન-
 હરમાના, શામળનો વિવાહ નરસિંહ મહેતાના પિતાનું
 શ્રાદ્ધ, સુધાસચિત, ત્રિભુવન કીર્તિ અને એખાહરણ
 આ સિવાય તેમના બીજા કેટલાક ગ્રંથો અપ્રસિદ્ધ છે
 આ કવિમા જેવી કવિવ શક્તિ છે
 તેવીજ નિર્ગુણ્ય કરવાની શક્તિ પણ છે ધણે
 પ્રસંગે કોઈના સંખ મે એ જે કહે છે તેજ પ્ર
 માણે યાય છે એમનો સ્વભાવ પરમ સરળ છે
 વાણીમાં અપૂર્વ હાર્યરસ છે વાદ કરવાની શક્તિ
 અલોકિક છે, ઇચ્છીના અનુગ્રહ ભાજી થયા
 પછાં તથા કોઈ ગુરુ કર્યો કે નથી પ્રથમથી કંઈ
 ભણ્યા તથાપિ કરિતા, પુતાણ, જ્યોતિષ, વૈદક
 અને ગણિત એટલા વિચિત્ર ઉત્તમ જ્ઞાન
 સંપ્રાદન કર્યું છે એમનું જી વખત લગ્ન
 થયા છતાં હાન કંઈ સત્યાત નથી

રણુછોડલાલ અમૃતરાય દેશાઈ

તેમનો જન્મ ઇ સ ૧૮૬૩ મા વડોદરા
 વિષે થયો છે જ્ઞાતિએ ઔદિચ્ય સદૃશ બ્રાહ્મણ
 છે તેમના વડિન સુરેશ્વર દેશાઈ ગાયકવાડ સર
 કારના સારા જગીરદાર હોવાથી તેમની જન્મ
 સમયે કુટુંબ સ્થિતિ સારી હતી તેમણે ગૂજરાતી
 ઉપરાંત અંગ્રેજી મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કર્યો છે.
 ગૂજરાતી સાહિત્ય તરફ તેમને સારી પ્રીતિ છે. વિ
 ધાર્થી અવસ્થામાંથી માસિક પત્રોમા લખવાનું શરૂ
 કરી તેમણે શિશુમોહ, અનાર્થચંદ્રી, અનોવારાતક
 બાળા સુગ્રામ નીતિસાર (હિન્દી) વિદેશીય ખરર
 માળી, આર્યા મધનિરોધ સીયળ, વિધાર્થીની વ્રતિ
 ગુરુધર્મ વગેરે પુસ્તકો લખેના છે અઘાપિપર્યંત
 તેઓ નિરાશ્રિત વિધાર્થીઓને યથાશક્તિ પૂરતું
 ઉત્તેજન આપવા સતત પ્રયાસ કર્યા કરે છે
 એ સેવાના બદલામાં તેમના પ્રશંસકો તરફથી
 તેમને “ ભારતી ભક્તાભરણ ” નામક આદ
 આપવાની યોજના હાલમા ધડાઈ છે.

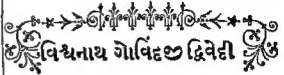
હાલમા ધોળશાળાએરી

સદ્ગત ડાહ્યાભાઈનો જન્મ અમદાવાદમાં
 જૈન જ્ઞાતિમા થયેલો છે ગૂજરાતી ઉપરાંત
 અંગ્રેજી અભ્યાસ કોલેજમા કર્યાનાદ તેમણે
 અમદાવાદની મિશનરૂઢમા સરકૃત શિક્ષકની

જગ્યા શરૂઆતમાં લીધી હતી. રા. આનંદશંકર ધ્રુવ વગેરે તેમના સહાધ્યાયી હતા. ઇ. સ. ૧૮૯૪ માંથી પોતાની નોકરી છોડી તેમણે નાટકનો "પવિત્ર" ધંધો હાથ ધર્યો હતો; અને તે ધંધાને પૂરેપૂરાં રીતે સમાજ પ્રિય કરવાને તથા ઉચ્ચતર કલાને તેમણે જનતા બધી પ્રયાસ કર્યો હતો. તેમણે પોતાનાં બનાવેલાં નાટકોમાં મનુષ્ય જીવનમાં રહેલો કશુંક જગ્યાવાને સારો પ્રયાસ કરેલો છે. તેમની કવિતાઓ સંસ્કૃતી, બોધક તથા રસિક છે. તેમણે પોતાનાં નાટકોનાં વસ્તુઓ જૈન સંસ્કૃતિના કથાનકપરથી લીધેલાં છે; અને તેથી શીલ અને પાતિવ્રત્ય સમજાવી પાત્રોનાં સંભાવણો અને ગાપનો તેમના પ્રત્યેક નાટકમાંથી મળી આવે છે. તેમના રચિત ગરબાઓ ગૂજરાતમાં પ્રિય થઈ પડ્યા છે. તેમની ભાષા લયલલિત, મધુર, કોમળ અને રચિત છે; શૈલી સરળ અને સાદી છે. "છટેલ મરતી" તેમની કવિતાઓમાં જોવામાં આવતી નથી. તેમણે બનાવેલાં નાટકો નીચે મુજબ છે:—

(૧) અશ્વમતિ, વિજયાવિજય, હમાદેવડી, હૃદય-માણ, સરદારબા, વીણાવેડી, મોહિની ચંદ્ર, લોભક-માર, સતિ સંયુક્તા, સતિ પાર્વતી, શમવિયોગ, અનિસીપલ હથેલદાન, મદનગંજરી, વગેરે સ્વાર્થત્યાગ,

અને વિવિધ દાનશીલતા તેમનાં પ્રવૃત્તિ લક્ષણો હતાં. તેમણું મરણ ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં થયું છે.

અગ્રા જામનગરના રહીશ ઉદ્વિચ સહસ્ત્ર થાહણુ હતા. તેમનો સ્વર્ગવાસ એક માસ ઉપર જામનગરમાં થયો છે. તેમને એક પુત્ર છે, તેમનું નામ છગનલાલ છે. તેમણે સાહિત્યની સેવા સારી કરી છે. વિશ્વનાથ પોતાની આખી જીંદગી નવાં પુસ્તકો લખવામાં અને જૂનાં જીવોદ્ધાર કરવામાં મુગ્ધા અને જામનગરમાં ગાળી છે. તેમના તરફથી ઘણાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે તેમાંનાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે:—

અધ્યાત્મ સમાયણ, ગોળપ્રમંથ બાપાંતર, વ્યવહાર દર્પણ, વલ્લભ દિગ્વિજય, ભક્તોત્તરમંડ બાપાંતર, પંચરત્નગીતા સોળ પુસ્તકો ભેગાં, પુરુષ લક્ષણ પરીક્ષા, પુત્રધર્મ (માતૃપિતાની સેવા), મિત્રધર્મ, સદ્વિદ્યાનાં રૂપ, ભાગિની વિલાસ ભાગ ૧-૨, વ્યાપાર શિક્ષક, સતિધર્મ પતિસેવા, દંપતી ધર્મ, દેવી મહાદેવ ભા. ૧-૨. એમાં કેટલાંકની એક કરતાં વધારે આવૃત્તિઓ થઈ ગઈ છે.

ટીપ્સ:—કેટલાક ફોર્મ છપાઈ ગયા પછી કેટલાક ગૃહસ્થો તરફથી તેમનાં જ્વન વર્તણૂક
।યા ફોટોગ્રાફ આવગ્રાપી તેમને તેમની જન્મની સાલના અનુક્રમમાં લેવાઈ રાણાના નુખા, તેથી
।મને પાછળ મૂકવામાં આવ્યા છે.